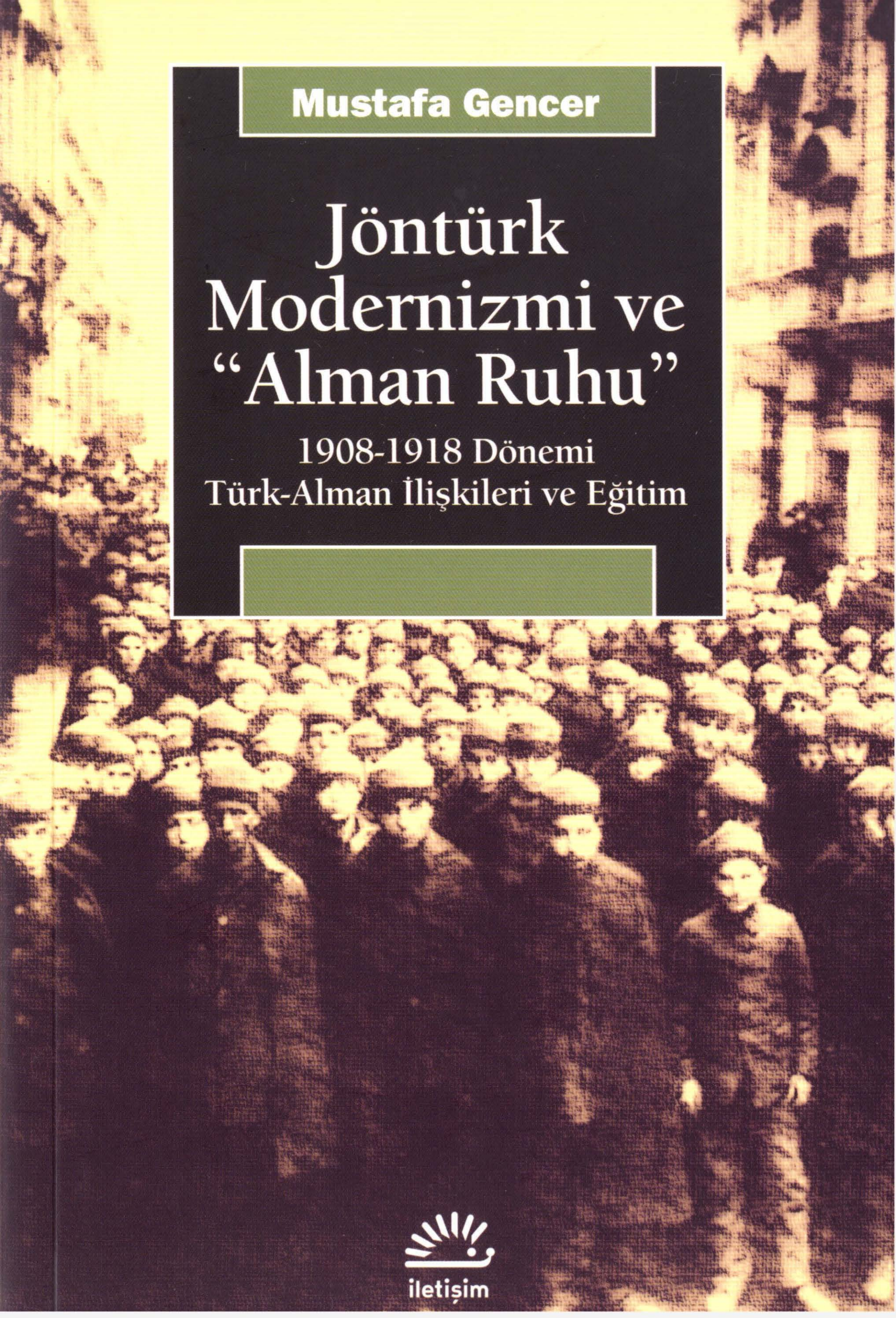
Mustafa Gencer

Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu"

1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim

iletişim

MUSTAFA GENCER

Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu"

MUSTAFA GENCER 1968'de Zonguldak'ta doğdu. Lisans öğrenimini 1990 yılında Marmara Üniversitesi'nde bitirdikten sonra bir müddet Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde görev yaptı. Öğrenimine Almanya'da Bielefeld ve Bochum Ruhr üniversitelerinde devam etti. 1996 yılında "Osmanlı-Alman münasebetleri çerçevesinde 'Şark Meselesi' 1890-1908" tezi ile yüksek lisans derecesini, 2001 yılında Bochum Üniversitesi'nde "Türk-Alman İlişkileri Çerçevesinde Eğitim Politikası: Modernleşme ve Kültürel Etkileşim 1908-1918" konulu teziyle de doktor unvanını aldı. 19. ve 20. yüzyıl Osmanlı/Türk-Alman diplomasisi, sosyal ve kültürel tarihi üzerine çeşitli akademik makaleleri yayımlanmıştır.

İletişim Yayınları 928 • Araştırma-İnceleme Dizisi 152
ISBN-13: 978-975-05-0165-4
© 2003 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1-2. BASKI 2003-2010, İstanbul
3. BASKI 2015, İstanbul

EDİTÖR Tanıl Bora
KAPAK Utku Lomlu
KAPAK FOTOĞRAFI Almanya'ya gönderilen Osmanlı çırak ve öğrencileri toplu halde. (Gültekin Emre, *300 Jahre Türken an der Spree*, Berlin 1983, s. 41)
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Serap Yeğen
BASKI ve CİLT Sena Ofset SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

MUSTAFA GENCER

Jöntürk Modernizmi ve "Alman Ruhu"

iletişim

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar 8

ÖNSÖZ 9

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ 11

Sorunsal 11

Araştırma Raporu ve Çalışmanın Yapılanması 16

Milli Eğitim Politikası ve Modernleşmenin Teorik Altyapısı 25

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL ARKA PLAN 41

Jöntürkler ve II. Abdülhamid (1876-1909) 41

Jöntürkler ve Almanya (1908-1912) 52

Balkan Savaşı'ndaki Toprak Kayıplarının Osmanlıcılığa Etkileri 56

Jöntükler ve Almanya Arasındaki İlişkilerin Derinleşmesi (1913-1918) 60

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GEÇ OSMANLI DÖNEMİNDE EĞİTİM POLİTİKASIYLA TOPLUMSAL DÖNÜŞÜM 73

Osmanlı Eğitim Sisteminin 1908 Öncesi Modernleşme Süreci 73

Osmanlı Okullarının Modernleşmeye Başlaması 73

Tanzimat Dönemi'nde Devlet Okullarının Gelişmesi (1839-1876) 76

II. Abdülhamid (1876-1909) Döneminde Eğitim Politikası 82

Jöntürklerin Ulusal Eğitim Politikaları (1908-1913) 87
Osmanlı Eğitim Sisteminin Modernleştirilmesi (1908-1918) ... 92
İlköğretim 95
Yetişkinlerin Eğitimi 96
Yüksek Okullar 97
Öğretmen Eğitimi 100
Özel Okullar 101
Medrese 104
Eğitim Politikasının Modernleştirilmesi Konusunda Almanya İmparatorluğu ile İşbirliği 110
1913'ten Sonra Osmanlı Eğitim Politikasında Bilinç Değişimi 110
Prof. Dr. Franz Schmidt'in Osmanlı Maarif Nezareti Müşavirliği 115
Osmanlı Okullarında Alman Öğretmenler 122
Alman Profesörlerin Darülfünun'u Modernleştirme Çabaları 125
Darülfünun'da Alman "Profesör Misyonunun" Yankıları 133
Osmanlı Hizmetindeki Alman Eğitim Reformcularının Temel İlkeleri 137
Özet 140

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
ALMAN-TÜRK ORTAK KURUMLARIYLA ALMAN KÜLTÜRÜNÜN TRANSFERİ 145
Şarktaki Alman Kültür Çalışmasının 1908'den Önceki Tarihi Arka Planı 145
Osmanlı Elitlerinin Almanya'ya Yaptıkları Araştırma Gezileri ve Diğer Geziler (1911-1918) 153
Osmanlıların 1911'de Almanya'ya Yaptıkları Araştırma Gezisi 153
Osmanlı Araştırma Gezisinin Programı 158
Gezi İzlenimleri 159
Osmanlı Entelektüellerinin ve Bürokratlarının Dünya Savaşı Sırasında Almanya Gezileri 162
Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Eğitim ve Dil Politikası (1909-1915) 165
Türk-Alman Yüksek Okulu Kurulmasına Dair Planlar 200
Birinci Dünya Savaşı Sırasında Alman Kültür Faaliyetlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Gelişimi 218
Alman-Türk Derneği (ATD) 223
ATD'nin Tarihçesi 225

Örgütlenme 227
Bilimsel ve Yerel Komisyonların Oluşturulması 235
Ağırlıklı Faaliyet Alanları 237
Türk-Alman Derneği (TAD) 252
Alman-Türk Dostluk Yurdu 257
Özet 268

BEŞİNCİ BÖLÜM
OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN EKONOMİK MODERNLEŞMESİ VE MİLLİ TÜRK BURJUVAZİSİNİN OLUŞUMU 271
Alman İmparatorluğu'nun Osmanlı İmparatorluğu'nda Ekonomik Girişimlerinin Başlangıcı 271
Jöntürklerin Milli Ekonomi Politikası 275
Alman Yardımıyla Ulaşım Ağının İnşası ve Ziraatın Altyapısının Modernleştirilmesi 287
Türk-Alman Ekonomik Sorunları İçin Merkezi İcra Biriminin Kurulması 300
Türk Gençlerinin Almanya'ya Gönderilmesi 304
Bürokratik Ön Çalışma 307
Öğrencilerin ve Çırakların Alman İşletmelerinde İstihdamı 313
Türk Öğrenci ve Çıraklarının Denetimi 322
Özet 326

ALTINCI BÖLÜM
SONUÇ 331

Kaynakça ve Literatür 336

AA	Alman Dışişleri Bakanlığı/Wilhelmstraße
ATASE	Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi, Ankara
AÜDTCFD	Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
BArch	Berlin Federal Arşivi -Lichterfelde ve Koblenz
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul
DIA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
ATD	Alman-Türk Derneği
GP	Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes
GStA PK	Berlin'deki Prusya Kültür Varlığının Gizli Devlet Arşivi (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin)
HMA	Hamburg Şehri Devlet Arşivi (Staatsarchiv der Freien und Hansestadt Hamburg)
HStAS	Stuttgart'taki Devlet Merkez Arşivi (Hauptstaatsarchiv Stuttgart)
ITC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırmaları Mecmuası
PA AA	Berlin'daki Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi
TAD	Türk-Alman Derneği
TCTA	Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi
WI	İslam Dünyası (Die Welt des İslam)
ZfG	Tarih Bilimi Dergisi (Zeitschrift für Geschichtswissenschaft)
ZfTS	Türkiye Araştırmaları Dergisi (Zeitschrift für Türkeistudien)

ÖNSÖZ

Elinizdeki kitap, 2001 yılında Almanya'nın Bochum Ruhr Üniversitesi Tarih Fakültesi tarafından kabul edilen ve 2002 yılında Almanca olarak yayımlanan doktora tezimin gözden geçirilmiş metnine dayanmaktadır.

Bu kitap, birçok kişinin yol göstericiliği ve teşviki olmadan oluşamazdı. İlk başta doktora danışmanım Sayın Prof. Dr. Fikret Adanır ile Sayın Prof. Dr. Bernd Bonwetsch'e çok yönlü destekleri ve yapıcı eleştirileri için teşekkür ediyorum. Sayın Doç. Dr. Hans-Walter Schmuhl'a gerek moral desteği, gerekse büyük özen göstererek yaptığı tashihten dolayı özel olarak teşekkür etmek istiyorum. Dr. Christoph K. Neumann, Edward J. Erickson ve Mehmet Genç önemli bilgiler verdiler, öneriler sundular ve eleştiride bulundular. Tartışmalarla, yaptıkları tashihlerle ve metinlerin daktilo edilmesine yardımcı olmak suretiyle kitabın oluşmasına katkıda bulunan meslektaş ve arkadaşlarım Yaşar Sarıkaya, Yasin Sever, Kerstin Engelbrecht, Ayhan Saraç ve Mustafa Ceyhun'a teşekkürü bir borç biliyorum. Ziyaret ettiğim arşiv ve kütüphane çalışanlarına ayrıca teşekkür ediyorum.

Ankara'daki araştırmalarım Münih'teki Güneydoğu Avrupa Vakfı'nın inceleme seyahati bursu ile desteklenmiştir. Bu eseri

tavsiye edilen kitaplar arasına aldığı için Institut für Auslandsbeziehungen'e (Stuttgart), yayın dizisine aldıkları için "Konfrontation und Kooperation im Vorderen Orient" yayıncılarına minnettarım.

Eserin Türkçe'ye çevirisine katkılarından dolayı Banu Pekesen'e özellikle teşekkür ederim. Kitabın Türkçe yayımlanmasına gösterdikleri ilgi ve yardımlarından dolayı Ahmet Çiğdem ve Tanıl Bora'ya da müteşekkirim.

Ancak hiç şüphe yok ki, geçen yılların en büyük yükünü bana daima madden ve manen destek olan eşim Sevgi Gencer ile anne - babam Selahattin ve Cemile Gencer taşımışlardır. Bu nedenle bu kitabı onlara adıyorum.

MUSTAFA GENCER
Bielefeld, Haziran 2003

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Sorunsal

Bu kitap, son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmesi bağlamında, ulusal eğitim politikası alanındaki Türk-Alman işbirliğini ele almaktadır. Çalışma, ağırlıklı olarak, Jöntürklerin 20. yüzyıl başlarında belirgin biçimde etkiledikleri çok etnili Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti milli devletine dönüşüm sürecinde Türk-Alman eğitim, kültür ve iktisadi ilişkilerine yoğunlaşmaktadır.

Balkanlar ve Yakındoğu'daki milliyetçilik sorununa 1908 Jöntürk İhtilali ile barışçıl bir çözüm bulunması ümidi belirmiş gibi görünse de, 1912/13 Balkan Savaşı'ndan sonra bunun bir yanılsama olduğu ortaya çıkmıştır. Balkanlar'daki toprakların kaybından sonra Jöntürkler imparatorluğun geriye kalan bölgelerini elde tutma fikrini benimsemişlerdi. Bu amaca daha çok Alman Kayseri'nin İmparatorluğu ile işbirliği yaparak ulaşabileceklerini düşünüyorlardı. Buna karşın Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfuzunu geliştirerek dünya devleti olmayı umuyordu. Bu koşullar altında, Avrupa'daki diğer büyük güçler "Boğaz'daki hasta adama" karşı nasıl bir tutum izleyecekleri sorusuna cevap arıyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan Savaşı'ndaki yenilgisi ve buna bağlı olarak Avrupa kıtasındaki topraklarının hemen hemen tamamını kaybetmesi Jöntürk yönetiminde ideolojik bir dönüşüme yol açmıştı. Bu dönüm noktası çok etnili ve çok mezhepli Osmanlıcılık fikrini son dayanak noktasından da yoksun bırakmıştı. Balkan Savaşı'ndaki mağlubiyetten eski zihniyet sorumlu tutuluyordu. Jöntürkler, Batı tarzı reformlarla Osmanlı İmparatorluğu'nu istikrara kavuşturmak ve korumak gayreti içindeydiler. Bu amaca ulaşmak için Jöntürkler eğitim alanındaki reformlara yoğunlaştılar. İdeallerindeki "yeni insan'ı" yaratacak eğitim reformları "tepeden" inmeliydi.

Bu araştırma siyasi, kültürel ve ekonomik modernleşme sürecine uygun bir yorum ve katkı getirmeyi hedeflemiştir. Çalışmada çok etnili Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti milli devletine geçişte Jöntürklerin eğitim politikaları incelenmektedir. Osmanlı eğitim politikası ve modernleşme süreci –siyasi ve ekonomik gelişmeler de gözönünde bulundurulmak suretiyle– sistematik ve tarihsel olarak irdelenmeye çalışılmaktadır. Amaç, geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme ve eğitim alanlarındaki dönüşüm sürecinin teorik olduğu kadar da ampirik yönden de genel bir tasvirini yapmaktır. Burada Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki etkileşimin yol açtığı değişim süreci analiz edilmiştir. Bu değişim sürecinin bir taraftan örnek alınabilecek nitelikteki karakterine, diğer taraftan buna tezat teşkil eden ilişkilere işaret edilmektedir. Bu sürecin değişik safhalarında hem yeni yapılar, hem de politik, hukuksal ve sosyal normlar ile kurumlar yaratması bekleniyordu. Avrupai eğitim anlayışı benimsendiğinde toplum kendiliğinden modernleşecekti.

Eğitim sisteminin laikleştirilmesine işaret edilmesi bu incelemenin sorunsalına ışık tutmaktadır. Böylelikle Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk aşamada nasıl ve neden eğitim sistemi reformuna gidildiği sorusu ortaya çıkmaktadır. Tartışılması gereken nokta, uzun erimli bir eğitim politikasındaki modernleşme sürecidir. Bu sürecin dinamikleri sadece 1838-1869 yılları arasın-

da ortaya çıkmakla kalmamış, geç Osmanlı ve erken cumhuriyet dönemlerinde geçerlilik kazanmıştır.

Osmanlı eğitim sisteminin sosyal tarih mercekli analizi birçok yönden bilim perspektifinin ve bunun sonuçlarının geliştirilmesine katkıda bulunmaktadır. Birincisi, hem eğitim ve eğitim kurumları, hem de eğitim politikası öncelikle bunların genel toplumsal işlevleri bakımından ele alınmaktadır. İkincisi, eğitim, eğitim kurumları ve eğitim politikası sorunu, özellikle eğitim ile iktisadi gelişme arasındaki ilişkiyle ilintilidir. Üçüncü olarak, eğitim sisteminin gelişimi salt ekonomik çerçevede değil, toplumsal yapının siyasi, sosyal, kültürel ve zihinsel modernleşmesi açılarından da analiz edilmektedir. Ancak en önemli husus elbette, geleneksel toplumdan modern topluma dönüşüm sürecidir.

Eğitim politikalarının etnik farklılıkların siyasallaşmasına direnç gösteremediğini gören Jöntürkler Balkan Savaşı'ndan sonra rotalarını değiştirerek milli devlet ve milli burjuva oluşturmayı kendilerine amaç edindiler. Almanya burada nasıl bir rol oynamıştı? Alman İmparatorluğu ile işbirliği eğitim felsefesi, sosyolojisi ve psikolojisi alanlarında ilginç biçimler aldı. Jöntürklerin başlangıçtaki liberal ve İtilaf Devletleri yanlısı temayüllerinden vazgeçerek Alman taraftarı bir tavır takınmaları ve 1914 yılında İttifak Devletleri yanında savaşa girmeleri sadece diplomatik, ekonomik ve askeri faktörlere dayandırılamaz. Jöntürk dönemindeki ve cumhuriyetin ilk yıllarındaki devletçi düşünce biçiminin Friedrich List'in "milli ekonomi" ekolünden etkilenmesi de gözönünde bulundurulursa, bu tutum değişikliğinde kültürel alandaki Türk-Alman ilişkilerinin de rol oynadığı görülür.

Bu hipotez aşağıda sıralanan tespitler ve tarihsel sorular ışığında incelenmektedir: İki imparatorluk arasında hangi kültürel ilişkiler mevcuttu? Almanya modernleşme yanlısı Jöntürkler için bir model miydi? Jöntürklerin ilköğretimden yüksek öğretime kadarki eğitim tasarımı nasıldı ve Alman eğitim reformcularından neler bekleniyordu? Türk ve Alman reform düşünceleri ne ölçüde birbiriyle örtüşüyordu? Osman-

lı İmparatorluğu'ndaki Alman varlığına, gerek Alman, gerekse Osmanlı Devleti tarafından nasıl bir anlam yüklenmişti? Alman uzmanların faaliyetleri ne getirmişti? Friedrich List'in milli ekonomi konseptini Jöntürkler nasıl ve hangi ölçüde Türkiye'ye uyarlayabildiler? Türkiye'de bir "Milli Burjuvazi" yaratmak için Almanya hangi katkılarda bulundu? Parçalanmış imparatorluğu kurtarmak için Jöntürkler nasıl bir strateji geliştirdiler ve bu süreçte Almanya'nın rolü ne oldu?

Jöntürklerin en temel temenni ve talepleri, Osmanlı Devleti'nin varlığının muhafaza edilmesiydi. Özellikle Balkan Savaşı'nda uğranılan hezimetten sonra, Türk milli düşünce yapısına sahip elit tabaka yaratmayı ve son tahlilde "Milli Burjuvazi" oluşturmayı amaç edinen eğitim seferberliğine giriştiler.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Türk öğrencilerinin, subaylarının, işçilerinin, çıraklarının (genellikle 12-14 yaşlarındaki öksüz ve yetimler), hukukçularının vs. Almanya'ya gönderilmesi de aynı şekilde önem arz ediyordu. Bu şekilde edinilen tecrübeler daha sonra cumhuriyetin ilk zamanlarında pratiğe dayalı bir eğitimin temel taşını oluşturacaktı. Jöntürkler gelecekteki öncülerin eğitimi sayesinde 1920'li ve 1930'lu yıllardaki Köy Enstitüleri hareketinin temellerini de atmış oldular.

Ernst Jäckh gibi Alman entelektüelleri, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman subayları ve Alman öğretmen ve profesörleri, kuşkusuz ki Osmanlı Devleti'nin son döneminde politik düşüncenin millileşmesine katkıda bulunmuşlardır. Almanya'nın Balkanlar ve Ortadoğu'daki pozisyonu 1890'lı yıllardan beri sürekli sağlamlaşmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu içinde bir Alman Kolonisi[1] oluşturulmasını destekleyen şu faktörler dikkate değerdir: Alman zanaatkârların ve tüccarların Osmanlı topraklarında faaliyet göstermesi, Alman demiryolu inşası, Prusyalı askeri danışmanların Osmanlı ordusundaki faaliyetleri, ti-

1 "Koloni" sözcüğüyle burada, bir milli topluluğun çok sayıda mensubunun, uzun süre ya da sürekli olarak mesleki ve ticari nedenlerle ya da aile bağlarından dolayı başka bir ülkenin başkentinde, metropolünde veya belli bir bölgesinde yaşaması kastedilmektedir. Glassen, Erika: "Zwei interkulturelle Existenzen am Rande der deutschen Kolonie", *ZfTS*, 1, (1998), s. 6-7.

cari malların ithalat ve ihracatı ve Birinci Dünya Savaşı'ndaki "Silah arkadaşlığı". Bu çerçevede, Almanya'nın kültürel anlamda da etkin olma isteği gözönüne alındığında, Alman politikası ve ekonomisi Osmanlı İmparatorluğu'nda belirli bir hazırlık çalışması yapmıştı. Mevcut Alman ticari işletmeleri de aktif bir kültür politikası için önemli bir unsurdu. 20. yüzyılın başlarında "geleneksel" Osmanlı-Alman ilişkileri askeri ve teknik alanı aşıp, giderek bilim ve kültür aktarımına dönüşmeye başlamıştı. Kültürel alandaki Alman etkisinin güçlenmesi, başka nedenlerin yanısıra Alman İmparatorluğu'nun o ana kadar tutarlı bir politika izlemesine bağlanabilir.

Bu çalışma genel olarak, Osmanlı İmparatorluğu ile Kayser İmparatorluğu'nun II. Abdülhamid ve Jöntürkler dönemindeki politik, diplomatik ve tarihsel bağlantılarının ötesinde, Türk-Alman kültür ilişkilerini toplum açısından incelemektedir. Araştırmanın ana unsurunu Almanya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na bilim, teknoloji ve kültür aktarımı oluşturmaktadır. Bu aktarım bir taraftan meslek öğrenen Osmanlı çırakları, öğrencileri, subayları, Almanya'ya öğrenim amaçlı seyahat eden Osmanlı entelektüelleri aracılığıyla, diğer taraftan da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman işletmelerin, mühendislerin, akademisyenlerin, subayların, profesörlerin, öğretmenlerin verdiği hizmetlerle gerçekleşmiştir. Bu karşılıklı etkileşiminin merkezinde bulunan ve her iki tarafta da öncü olarak önemli işlevler gören kimseler (örneğin Alman öğretmenler, profesörler, bakanlık memurları, eğitimciler, tüccarlar ile bakanlar, gazeteciler, subaylar vs.) önemli bir yer tutmaktadır.

Yukarıda sayılan aktörlerin iletişimi sayesinde kültürel etkileşim meydana getirilmeye çalışılıyordu. Bu çalışmada kültürel etkileşimden kastedilen, Osmanlı ve Alman kültür ve toplumlarının karşılıklı değişim ve etkileşim ilişkileridir. Bu kişi, grup ve kuruluşlar arasındaki ilişkilerde zihniyetlerin, beklentilerin ve davranışların birbirini etkilemesi bekleniyordu. Bu çalışma, daha çok, Osmanlı İmparatorluğu açısından –tek taraflı– bir etkileşim gerçekleştiğini ortaya koyuyor. Aslında bunun tersi yö-

nünde, Almanların da Türk çıraklar, subaylar aracılığıyla etkilenmesi tasarlanmıştı. Çünkü Osmanlı hükümeti Almanya'ya ya da Avrupa'ya gönderilenleri Osmanlı kültürünün bir temsilcisi olarak görüyordu.

Araştırma Raporu ve Çalışmanın Yapılanması

Bu incelemede değişik Alman ve Türk arşivlerinden edinilmiş bilgilere dayanılmıştır. Konuların yapılandırılmasında özellikle Berlin Federal Arşivi'nin (Bundesarchiv Berlin-Alman İmparatorluğu'nun eski Merkez Arşivi) dosyaları ve Dışişleri Bakanlığı'nın kaynakları oldukça faydalı oldu. Bazı hususların aydınlatılmasında, diğer Alman arşiv belgeleri de kullanıldı. Bunların arasında Prusya Kültür Varlığı Berlin Gizli Devlet Arşivi (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin), Stuttgart'taki Eyalet Arşivi (Hauptstaatsarchiv Stuttgart), Hamburg Eyalet Arşivi (Staatsarchiv der Freien Hansestadt Hamburg), Koblenz'deki Federal Arşiv (Bundesarchiv Koblenz) ile Bonn'daki (şimdi Berlin'deki) Dışişleri Bakanlığı'nın Siyasi Arşivi'ndeki (politisches Archiv des Auswärtigen Amtes) bulgular anılmaya değerdir.

İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi incelemeye kısmen katkıda bulundu. Burada, Osmanlı Maarif Nezareti'nin, Hariciye Nezareti'nin dosyaları ve Birinci Dünya Savaşı ile ilgili dosyalar araştırmaya açık olmadığından, sadece Cevdet Hariciye'nin, Şurâ-yı Devlet Maârif Evrakı Gelen-Giden Defterleri, Hariciye Hukuk kaynaklarından istifade edilebilmiştir. Ankara'daki Genel Kurmay Arşivi'ndeki Osmanlı Harbiye Nezareti'nin incelenebilir fonları askeri modernleşmenin analizinde oldukça yararlı olmuştur. Sair kaynaklar olarak Ankara'daki Milli Kütüphane'de bulunan basılı Osmanlı eserleri kullanılmıştır.

Bunların dışında gerek eski çalışmalara, gerekse Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki eğitim ve modernleşme tarihine dair ilgili yeni monografiler ve makalelere başvurulmuştur. Jöntürklere, Osmanlı İmparatorluğu'nun Alman İmpara-

torluğu ile ve diğer büyük Avrupa devletleri ile ilişkilerine dair çok sayıda ikincil kaynak mevcuttur.[2]

Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yürüttüğü dış politika, iktisadi yayılma, dış basın ve kültür politikası ile ilgili olarak Trumpener, Schöllgen, Farah, Dahlhaus, Fischer, Mommsen, Klein vs. gibi incelemeler dikkate alınmıştır.[3]

Trumpener eserinde (Bonn'daki Siyasi Arşiv, Viyana'daki

---

2 Osmanlı İmparatorluğu ve Jöntürkler ile ilgili kapsamlı literatür için bkz. Turan, Kemal: *Türk-Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, İstanbul 2000; Yılmaz, Veli: *1. Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, İstanbul 1993; Ramsaur, E. E.: *The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton 1957; Mardin, Şerif: *Jöntürkler'in Siyasi Fikirleri* (1895-1908), 2. Basım, İstanbul 1983; Ahmad, Feroz: *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*, Oxford 1969; Hanioğlu, M. Şükrü: *Bir Siyasal Örgüt olarak "Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti" ve "Jön Türklük"*, Cilt I: (1889-1902) İstanbul 1986; - : *The Young Turks in Opposition*, New York 1995; - *Preparation for a revolution: the Young Turks*, 1902-1908, Oxford 2001; Akşin, Sina: *Jöntürkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1986; - *31 Mart Olayı*, Ankara 1970; Trumpener, Ulrich: *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton 1968; Ortaylı, İlber: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfüzu*, (1. Basım, 1981), İstanbul 1998; Kansu, Aykut: *The Revolution of 1908 in Turkey*, Leiden 1997; - *Politics in post-revolutionary Turkey (1908-1913)*, Leiden 1999; Zürcher, Erik Jan: *The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926*, Leiden 1985; Kushner, David: *The Rise of Turkish Nationalism 1876-1908*, Londra 1977; Jäschke, Gotthard: "Turanismus der Jungtürken. Zur osmanischen Außenpolitik im Weltkriege", *Die Welt des Islams*, Band 23, s. 1-54; Arai, Masami: *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İstanbul 1994; Toprak, Zafer: *Millî İktisat-Millî Burjuvazi*, İstanbul 1995; - : *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, İstanbul 1995; Tunaya, Tarık Zafer: *Türkiye'de Siyasal Partiler, I: İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*, 3. Basım, İstanbul 1998; Yalçın, Mustafa: *Jöntürkler'in Serüveni*, İstanbul 1994; Kuran, Ahmet Bedevi: *İnkılâp Tarihimiz ve "Jöntürkler"*, İstanbul 1945; Göçmen, Muammer: *İsviçre'de Jön Türk Basını ve Türk Siyasal Hayatına Etkileri (1889-1902)*, İstanbul 1995.

3 Schöllgen, Gregor: *Imperialismus und Gleichgewicht, Deutschland, England und die orientalische Frage 1871-1914*, Münih 1984; - : "'Dann müssen wir uns aber Mesopotamien sichern!', Motive deutscher Türkeipolitik zur Zeit Wilhelms II. in zeitgenössischen Darstellungen", *Saeculum* 32 (1981), s. 130-145; Farah, I.: *Die deutsche Pressepolitik und Propagandatätigkeit im Osmanischen Reich von 1908-1918, unter besonderer Berücksichtigung des "Osmanischen Llyod"*, Stuttgart 1993; Dahlhaus, Friedrich: *Möglichkeiten und Grenzen auswärtiger Kultur- und Pressepolitik; dargestellt am Beispiel der deutsch-türkischen Beziehungen 1914-1928*, Frankfurt am Main 1990; Kloosterhuis, Jürgen: *"Friedliche Imperialisten", Deutsche Auslandsvereine und auswärtige Kulturpolitik 1906-1918*, Teil 1, Frankfurt am Main 1988; Kent, Marian (ed.): *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Londra 1984.

Hanedan, Saray ve Devlet Arşivi ile Postdam'daki Alman Merkez Arşivi'ndeki materyalleri esas alarak), Almanya'nın Türkiye üzerinde gerçekten de iddia edildiği kadar etkili olup olmadığını sorgulamaktadır. Trumpener önemli ve ilginç kitabında, öncelikle Türkiye'nin Almanya'ya tamamen koşulsuz bağımlılığı fikrine karşı çıkar. Bu yerinde bir yaklaşımdır ve Türkiye'nin gerçekte basit bir uydu rolü oynamadığı düşüncesinden hareketle Alman-Türk ilişkilerine farklı açılardan bakmaktadır. Trumpener, 1914'teki Alman hükümetinin Şark meselesinde Türkiye'nin rolü hakkında yekpare bir yaklaşım içinde olmadığı fikrini savunmaktadır. Türk devlet adamları da savaşa girinceye kadar Almanya'nın dayatmalarına direnmiş ve inisiyatifi elden bırakmamışlardır. Trumpener'in araştırmasından Jöntürklerin, imparatorluğun siyasi ve ekonomik bağımsızlığını yeniden tesis etmek ve bunun ötesinde Balkanlar'daki ve Rusya'daki eski Türk bölgelerini yeniden kazanmak için savaşı başından beri maksatlı bir biçimde kullandıkları anlaşılmaktadır.

Farah'ın doktora tezi, Bonn'daki Dışişleri Bakanlığı'nın Siyasi Arşivi'nden ve İstanbul'daki Alman Elçiliği'nden edinilen bulgulara dayanarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Osmanlı ve yabancı basın organlarını ve Alman basınının faaliyete geçirilmesini anlatmaktadır. 1908 yılındaki Jöntürk İhtilali Alman İmparatorluğu için basın sektöründe de bir dönüm noktası niteliğindedir, çünkü artık aktif bir basın politikası izlemek zorunluluğu hasıl olmuştur. Alman İmparatorluğu'nun propaganda aracı olarak *Osmanischer Lloyd* isimli günlük gazetenin kurulması ve gelişimini bu açıdan görmek gerekir. Osmanlı İmparatorluğu'nda gazetecilik faaliyetleri siyasi ve askeri duruma göre değişim göstermiştir. Osmanlı hükümetleri ile Almanya'nın ilişkileri ve bu ilişki zemininde Alman İmparatorluğu'nun kendini ifade ediş biçimi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na katılışına kadarki dönemde basının yaptığı manevralar, Osmanlı İmparatorluğunu müttefik kılmak için yapılan propagandayla bağlantılı olarak girişilen kampanyalar ve son olarak da Alman İmparatorluğu'nun

Birinci Dünya Savaşı sırasındaki propaganda faaliyetleri bu çerçevede ele alınmıştır. *Osmanischer Lloyd* gazetesine dayanan bu incelemede propaganda faaliyetlerinde iki aşama görülmektedir. Savaş öncesinde (1908-14) elit bir Osmanlı kamuoyunu Alman tasavvurlarına aşina kılmak hedeflenmişti. Buna karşın savaş sırasında yürütülen propaganda faaliyetleri daha geniş çevreleri Alman hükümetinin düşüncelerine yakınlaştırmayı amaçlıyordu.

Friedrich Dahlhaus doktora tezinde, Alman İmparatorluğu'nun dış kültür ve basın politikasında Türkiye ile ilgili gözettiği niyeti, kültür politikasını dış politikanın bir aygıtı sayarak incelemektedir. Dahlhaus'un temel sorusu şudur: İçinde bulunulan hangi şartlarda kim tarafından ve hangi dış politika amaçları çerçevesinde bir dış kültür ve basın politikası izlenmiştir? Dahlhaus Alman-Türk kültür ilişkilerine hep Alman dış politikası perspektifinden yaklaşmakta ve kültürel girişimleri de –tek taraflı olarak– bu çerçevede görmektedir. Onun eserine göre, Osmanlı Maarif Nezareti'nde ve Darülfünun'daki Alman reformu, üniversite öğrencilerinin Almanya'ya yollanması ve iki uluslu birlik ve derneklerin sair faaliyetleri Türk-Alman ilişkilerinde önemli bir rol oynamaktadır. Jöntürk İhtilali, Alman etkisi altında ve Alman değerlerine göre bir Türk gençliği yetiştirilmesini amaçlayan Alman-Türk okullarının kurulmasını (1909'da Bağdat'ta, 1911'de Halep'te, 1913'te Adana'da) mümkün kılmıştır. Anadolu'daki Alman okullarının (Eskişehir, Konya, İstanbul, Adana, İzmir, vs.) gelişimine, uyandırdıkları yankıya, müfredat programının içeriğine ve bunların başarısına ise değinilmemiştir. Aynı şekilde Alman-Türk dostluğuna dayalı birlik ve derneklerin işlevi ve görevleri ile Türk öğrencilerin Almanya'ya gönderilmesi dikkate alınmamıştır. Bunların dışında, modernleşme sürecinin eksik tarafları ve başarısızlığa uğramasının nedenlerine de yer verilmemiştir.

Elbette Türk-Alman askeri ve siyasi ilişkilerini konu alan birçok araştırma bulunmaktadır. Burada Jehuda Lothar Wallach'ın, Alman kaynaklarına göre, 1882-1918 yılları arasındaki

Türkiye'deki Alman askeri misyonlarını konu alan takdire şayan araştırmasına değinmek gerekir.[4]

Bu konuyla ilgili olarak, monografik düzeyde Türkiye'de yeterince araştırma yapılmamıştır. Kurmay subay Veli Yılmaz eserinde Almanya ile Türkiye arasındaki iki taraflı politik ilişkileri kronolojik olarak aktarmakta ve Alman askeri yardımına değinmektedir. Carl Mühlmann ve Jehuda Lothar Wallach'ın eserlerinin aksine Yılmaz'ın Türk-Alman ittifakını ve Alman askeri yardımını Türk bakış açısından inceleme niyeti pek amacına ulaşmış sayılamaz. Ankara'daki Genel Kurmay'ın askeri arşivi onun amacı açısından oldukça verimli olmasına rağmen yazar Osmanlı'nın durumuna ilişkin bir açıklama getirmemektedir. Yılmaz eserinde daha çok vakanüvislik yapmaktadır. Bu arada bazı kendine özgü savları da vardır. Örneğin Osmanlıların savaşa girişteki motiflerinin Türk-Alman ittifak anlaşmasında belirlenmediğini savunmaktadır. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşın en yoğun safhalarında, iki yıl boyunca müttefikinden hiç yardım almadığını öne sürmektedir.[5]

Hayati Aktaş'ın "Türk-Alman Askeri İlişkileri (1913-1918)" isimli tezi aynı şekilde askeri ilişkiler tarihini incelemektedir. Aktaş çalışmasında, Almanya'nın ve Osmanlı ordusundaki Alman subaylarının Osmanlı İmparatorluğu'nu nasıl bilinçli ola-

---

4 Wallach, Jehuda Lothar: *Anatomie einer Militärhilfe. Die preußisch-deutschen Militärmissionen in der Türkei 1835-1919*, Düsseldorf 1985; Wallach, Jehuda Lothar (ed.): *Germany and the Middle East 1835-1939. Internationales Symposium April 1975, Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte*, ed. Walter Grab, Beiheft 1, Tel-Aviv 1975. Bunun dışında bkz. Liman von Sanders, Otto: *Fünf Jahre Türkei*, Berlin 1920; Herzfeld, Hans: "Die Liman-Krise und die Politik der Großmächte in der Jahreswende 1913/14", *Berliner Monatshefte* 2 (1933), s. 837-858, s. 973-993; Kerner, Robert J.: "The Mission of Liman von Sanders", *The Slavonic Review* 6 (1927-28), s. 12-27, s. 344-363, s. 543-560: 7 (1927/28), s. 90-112; Hagen, Gottfried: *Die Türkei im Ersten Weltkrieg*, Frankfurt a. M. 1990; Mühlmann, Carl: *Deutschland und die Türkei 1913-1914. Die Berufung der deutschen Militärmission nach der Türkei 1913, das deutsch-türkische Bündnis 1914 und der Eintritt der Türkei in den Weltkrieg*, Berlin 1929; "Büyük Harp esnasında Alman ve Türk Kumandanlıkları" (çev. Emine Yılmaz), *Askeri Tarih Bülteni*, 41 (1996), s. 143-155.

5 Yılmaz, Veli: 1. *Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, İstanbul 1993, s. 232, s. 151.

rak savaşın içine çektiklerini ve nasıl kendi amaçları için kullandıklarını ortaya koymak istemektedir. Yazar sadece Türk Genel Kurmayı'nın Birinci Dünya Savaşı ile ilgili iki eserini ve zamanın subay ve devlet adamlarının hatıratlarını kaynak olarak kullanmıştır.[6]

İlber Ortaylı'nın *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu* isimli eseri, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi, Londra'daki Kamu Kayıt Ofisi (Public Record Office in London), Washington'daki Birleşik Devletler Ulusal Arşivi, İstanbul'daki Osmanlı Arşivi'nden edinilen belgelere göre, Berlin Kongresi'nden Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadarki zaman diliminde genel bir perspektiften Osmanlı Devleti'ndeki Alman politik, ekonomik, kültürel ve askeri nüfuzunu incelemektedir.[7]

Kemal Turan'ın "Türk-Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi" isimli çalışması, başlangıçtan şimdiye kadar Türk-Alman eğitim ilişkilerinin tarihiyle ilgilidir. Yazar, Türk ve Alman kaynaklarına dayanarak, gelecekteki kültür ilişkilerinin politik ve ekonomik esaslarına işaret etmektedir. Eserde esas olarak sivil ve askeri eğitim ilişkileri ile Türk-Alman eğitim enstitülerinin kuruluşları ve faaliyetleri ele alınmaktadır. Sivil eğitim ilişkileri başlığı altında Alman eğitim enstitüleri, okulları, misyoner faaliyetleri analiz edilmektedir. Alman reformları burada ağırlıklı olarak Alman kaynakları esas alınarak işlenmiştir. Yazar, Osmanlı ordusunda II. Mahmut döneminde (1808-1839), Alman subaylar tarafından başlatılan askeri yeniden yapılanmanın daha sonra II. Abdülhamit (1876-1909) döneminde sivil eğitim reformlarında da kapsamlı bir işbirliğine yol açtığı düşüncesindedir. Ayrıca politik, ekonomik, eğitim ve turizm alanındaki ilişkilerin iki taraflı devamlılığı da gösterilmektedir. Kitap sonuç olarak gelecekteki Türk-Alman işbirliğinin devamlılığına ve derinleştirilmesine katkıda bulunacak pratik öneri ve önlemler sunmaktadır.[8]

---

6 Aktaş, Hayati: *Türk-Alman Askeri İlişkileri (1913-1918)*, Konya 1994.

7 Ortaylı, İlber: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfûzu*, (1. Basım, 1981), İstanbul 1998.

8 Turan, Kemal: *Türk-Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, İstanbul 2000.

Zamanın günlük gazeteleri, basılı konuşma metinleri ve genellikle o zamanlara tanıklık etmiş olan diplomat, görevli subay ve siyasilerin anıları da aynı şekilde önemli ve konumuzla ilgilidir. Burada yazarın öznel kanısı vurgulanarak aktarılsa da, sözü edilen materyaller genellikle ayrıntı bilgiler vermekte ve zamanlarının atmosferini yansıtmaktadırlar.[9] En başta, Ocak 1913'ten 1919'a kadar Alman askeri misyonu, Balkan Savaşı, Türk-Alman İttifakı, Arap ayaklanması ve Ermeni sorunu ile ilgili olarak geniş kapsamlı bilgiler sunan Cemal Paşa'nın[10] anıları sayılmalıdır. Gerold von Gleich'in[11] anıları, Dünya Savaşı sırasında Türkiye'deki Alman subaylarının hangi zorluklar altında çalıştıklarını göstermektedir. Hugo Grothe ve Ernst Jäckh'ın döneme ait yayınları ise, Alman kamuoyunun dikkatini 1908'den beri Ön Asya'ya yönelmiş Alman kültür faaliyetlerine çekmeye çalışmaktadır.[12]

---

9 Döneme ilişkin çok sayıda hatırat da bulunmaktadır: Çavdar, Tevfik: *Talât Paşa. Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Ankara 1995; Şerif Paşa: *Bir Muhalifin Hatıraları. İttihat ve Terakki'ye Muhalefet*, İstanbul 1990; Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi (1865-1914): *Muhalefetin İflası. İtilaf ve Hürriyet Fırkası*, İstanbul 1990; Hülagu, Orhan ve Özalp, Ömer Hakan (ed.): Karabekir, Kâzım: *Tarih Boyunca Türk-Alman İlişkileri*, İstanbul 2001; Yalçın, Hüseyin Cahit: *Siyasal Anılar*, 2. Basım, İstanbul 2000; Talay, A. *Eserleri ve Hizmetleriyle Sultan Abdülhamid*, İstanbul 1991; Sultan Abdülhamid: *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1990; Argıt, Celile Eren (ed.): *Mizancı Murad Bey'in II. Meşrutiyet Dönemi Hatıraları*, İstanbul 1977; İnan, Arı (ed.): *Enver Paşa'nın Özel Mektupları*, Ankara 1997; Galitekin, Ahmed Nezih (ed.): *Müfid Şemsi, Arnavudluk ve İttihad-Terakki*, İstanbul 1995; Yalman, Ahmed Em*Turkey in my time*, Norman 1956; Kadri, Hüseyin Kâzım: *Balkanlar'dan Hicaz'a İmparatorluğun Tasfiyesi. 10 Temmuz İnkılabı ve Netayici*, İstanbul 1992; Karabekir, Kâzım: *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, İstanbul 1994; Sabis, Ali İhsan: *Birinci Dünya Harbi*, İstanbul 1990; Galitekin, Ahmed Nezih (ed.): *Ali Said. Saray Hatıraları. Sultan Abdülhamid'in Hayatı*, İstanbul 1994; *Mehmed Memduh. Tanzimat'tan Meşrutiyet'e*, İstanbul 1990; [Denker], Arif Cemil: *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, İstanbul 1992; Sorgun, Taylan: *İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş*, 2. Basım, İstanbul 1997.

10 Djemal Pascha, Ahmed: *Erinnerungen eines türkischen Staatsmannes*, Münih 1922.

11 Gleich, Gerold v.: *Vom Balkan nach Bagdad. Militärisch-politische Erinnerungen an den Orient*, Berlin 1921.

12 Grothe, Hugo: *Die asiatische Türkei und die deutschen Interessen*, Halle 1913; Jäckh, Ernst: *Die deutsch-türkische Waffenbrüderschaft*, Stuttgart 1915; Jäckh, Ernst: *Deutschland im Orient nach dem Balkankrieg*, Münih 1913.

Çalışma sırasında, Türk arşivlerindeki ilgili malzemenin sadece kısmen kullanıma açık olması bir problem olarak ortaya çıktı. Bu nedenden dolayı bu çalışma ağırlıkla zengin Alman kaynaklarına dayanmak durumunda kaldı. Yazarın, incelemeye Alman bakış açısının yanısıra Jöntürk perspektifini de katma niyeti kaynakların bu asimetrik durumundan dolayı zorlaştı. Yine de, kaynaklar elverdiği ölçüde, daha yeni Türkçe çalışmalar ve Osmanlıca ikincil kaynaklardan faydalanılmıştır. Alman reform çalışması ile ilgili olarak Alman kaynakları daha verimlidir. Osmanlı-Türk eğitim tarihi ile ilgili Türkçe literatür Alman reform çalışmalarına çok az yer vermektedir. Bu nedenden dolayı da Alman reform faaliyetleri ile ilgili olarak daha çok Alman kaynaklarına dayanılmıştır. Alman kültürünün Osmanlı İmparatorluğu'na transferi ile ilgili olarak da Alman arşivleri daha verimli olmuştur.

Sonuç itibariyle, askeri, siyasi ve diplomatik alandaki Osmanlı-Alman ilişkilerinin esasen tarih araştırmalarının konusu olduğunu teslim etmek gerekir. Ancak, kültürel alandaki Osmanlı-Alman ilişkileri şimdiye kadarki araştırmalarda (gerek Türkiye'de gerek Almanya'da) yeterince incelenmemiştir. Özellikle Jöntürklerin modernleşme çabalarında ve Türklerin ulus olma sürecinde Almanların payı tarihsel araştırmalarda ihmal edilmiştir. Bu araştırma Osmanlı kültür tarihinin II. Meşrutiyet dönemine ilişkin hatırı sayılır araştırma açığını kapatmaya çalışmaktadır. Araştırma aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nu "Almanya'nın Mısır'ı" haline getirmeye yönelik kültürel ve siyasi nüfuz çabalarını örneklemeye de bir katkı niteliğindedir. Bu yanıyla araştırma Alman emperyalizminin "barışçıl nüfuz" olarak tanımlanan kültürel cephesine dair bir durum değerlendirmesidir.

Çalışma ana hatlarıyla şu dört bölümden oluşmaktadır:

Giriş kısmının (1. bölüm) hemen ardından gelen tarihsel arka plan (2. bölüm), Jöntürkler ve II. Abdülhamid ile Almanya arasındaki ilişkilere ışık tutmaktadır. Bir taraftan çok etnili Osmanlı Devleti'nin bekası sorununda Jöntürk rejimini bir rota değişikliğine götüren sebepler ve sonuçları, diğer taraftan emperyalist yayılma çerçevesinde Yakındoğu'nun Alman-

ya açısından ifade ettiği anlamın değişimi gözler önüne serilmektedir.

Eğitim politikasının sürekliliğini açıklamak amacıyla, 3. bölümün başlangıcında, araştırılan dönem öncesi eğitim modernleşmesine değinilmiştir. Ardından Osmanlı İmparatorluğu'nun eğitim politikasındaki modernleşme sürecinin yapısal koşulları ve gelişme sorunları ağırlıklı olarak ele alınmaktadır. Burada tartışmaya konu olan sorulardan birisi Osmanlı eğitim politikasının yapı ve işlevi, diğeri de modernleşme sürecindeki Alman katkısıdır.

Dördüncü bölümde 1908'den önceki Osmanlı-Alman kültür ilişkileri tarihsel perspektiften ele alınmaktadır. Özellikle Osmanlı Devleti'ne yapılan Alman kültür transferinin ana hatları, Türkiye'deki Alman okul ve dil politikası ve önemli kurumlar çalışma için ifade ettikleri anlam ile konuya ilişkin önem ölçüsünde sunulup yorumlanmaktadır.

Son bölümde, güçlü Alman etkisi gözönünde bulundurularak Osmanlı ekonomik hayatının modernleşmesi ve millileşmesi ele alınmaktadır. Öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman ekonomik etkinliği sunulmaktadır. Buna bağlı olarak Alman ve Osmanlı İmparatorlukları arasındaki ekonomik, teknik, askeri ve kültürel alanlardaki etkileşim analiz edilmekte ve bununla rakip İtilaf Devletleri'nin niyetleri karşılaştırılmaktadır.

Sonuç bölümünde eğitim, askeriye, ekonomi ve kültür politikası alanlarındaki modernleşme çabalarının neticeleri değerlendirilmiştir.

Osmanlı zamanındaki yer ve kişi isimlerinin modern Türkçe biçimleri kullanılmıştır (Örn. Abdülhamid). Ancak burada dönemin uluslararası diplomasisinde "Konstantinopel" (Konstantiniyye) olarak anılan Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti bir istisna oluşturmaktadır; bunun yerine çoğunlukla "İstanbul" kullanılmıştır. Pera (Beyoğlu), Haliç'in karşısında yer alan ve Avrupa devletleri elçiliklerinin bulunduğu semttir.

Bir diğer sorun da "Osmanlı İmparatorluğu" ile "Türkiye"

ifadelerinde ortaya çıkmaktadır. Sıklıkla eşanlamlı olarak kullanılan bu ifadelere tam bir sınır getirmek mümkün değil, zira 19. yüzyılda Avrupa diplomasisinde "Türkiye", "Osmanlı İmparatorluğu" için kullanılan eşanlamlı bir sözcüktü. Bu çalışmada "Türkiye" ifadesi kullanılsa dahi Osmanlı İmparatorluğu kastedilmektedir. "Osmanlı" ve "Türk" sıfatlarının kullanımında bir ayrım getirilmeye çalışılmıştır.

Verilen tüm tarihler miladi takvime uygundur. Osmanlı İmparatorluğu'nda günlük hayatta rumi takvim kullanılmaktaydı; buna göre 1324 rumi yılı miladi takvimde 1908 yılına tekabül eder, 1325 ise 1909 yılına vs. Bunlar da parantez içinde belirtilmiştir.

Milli Eğitim Politikası ve Modernleşmenin Teorik Altyapısı

"Modernleşme" kavramı ve bunun üzerinde yapılandırılan modernleşme araştırmaları esas itibariyle 1945'ten sonra ortaya çıkmıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nden bazı sosyal bilimciler "Üçüncü Dünya'nın" geri kalmış ve bunu telafi etme sürecini yaşayan ülkeleri ve bölgeleri ile ilgilenirken; "Batılılaşma", "Avrupalılaşma", "Medenileşme" gibi küçültücü terimlerden kaçınmak için daha pozitif anlam içeren "Modernleşme" kavramında karar kıldılar.[13]

Tarihçilerin görüşüne göre tüm sosyolojik modernleşme araştırmalarının başlıca sorunu teorik modellerin gerçek tarihi süreç ile ilgilerinin zayıf olmasıdır. Buna karşın yine de mevcut yaklaşımlar modernleşmeyi analiz ve tasvire temel oluşturacak niteliktedir. Bu yüzden de aşağıda toplumsal değişim sürecinin –ve bununla bağlantılı olarak Jöntürklerin eğitim politikasının– modernleşme teorisine dayalı bir yorum ve açıklaması yapılmaya çalışılacaktır.

Öncelikle modernleşme kavramının genel bir tanımını yapmak uygun olacaktır. İkinci olarak modernleşme sürecindeki modern ve geleneksel çatışkılara değinmek gerekmektedir.

13 Wehler, Hans-Ulrich: *Die Gegenwart als Geschichte*, Münih 1995, s. 17

Üçüncü olarak Osmanlı toplumunun ve eğitim sisteminin modernleştirilmesine etki eden faktörler ile yapısal dinamiklerden söz edilecektir.

Devletin ve toplumun yeniden yapılandırılması ve ıslah edilmesine duyulan ihtiyaç her zaman varolmuştur. Bu aşamada genellikle şu sorunlar ortaya çıkmaktadır: "Göreceli geri kalmışlığın" çıkış noktası, yapısal zorluklarının idrak edilmesi ve değiştirme, düzeltme, modernleştirme ihtiyaçları. Ayrıca amaçlanan hedefler olarak özgürlük, demokrasi, refah ve kültür, buna uygun yabancı modeller aranması, bu modellerin alınıp uygulanma olasılıkları ve sınırları, yeni ve eskinin, modern ve gelenekselin "simetrik çatışkısı" ve bunların gerilim ilişkileri; zihniyet değişimi sorunu; "milli kurtuluş" ile modernleşmenin bağdaştırılması ve yenileşme tedbirlerinin önceliği ile ilgili sorular karşımıza çıkmaktadır. Son olarak modernleşmeye karşı toplumun "yukarısından", "içinden" ya da "ortasından" gelen tepkileri ve bunların reformların hızına ve başarıya ulaşmasına etkilerini sayabiliriz.

Bu çalışmada modernleşme, özgül ve farklı çıkış noktalarına dayanan bir sosyal değişim süreci olarak anlaşılmaktadır. Modernleşmenin kökleri Sanayi Devrimi ile Amerikan ve Fransız Devrimleri'ne dayanmaktadır. Buna göre modernleşme temeli 18. yüzyılda atılmış, belirli bir sosyal değişim tipidir. Sonradan gelen modernleşmeciler, atalardan kalma yapıların dışarıdan gelen fikir ve tekniklerle organik bir bütünlüğünü kurarak "burjuva toplumunun" temelini oluşturma problemi ile karşı karşıya kaldılar.[14] Modernleşme tüm toplumsal yaşam alanlarını kapsamakta ve toplumsal yaşamın tüm sosyal ve ekonomik koşullarını etkilemektedir.[15]

Bu çalışmaya esas teşkil eden genel modernleşme kavramı ekonomik, politik, kültürel ve zihinsel değişim süreçlerini modernleşmenin girift fenomenleri olarak entegre etmeyi

14 Haselsteiner, Horst: "Modernisierungsversuche in Ostmitteleuropa", *Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte 1994/2: Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert: Fremde Wege, eigene Wege*, [ed. Günter Schödl], Berlin 1994, s. 7-22; s. 21.

15 Kaser, Karl: *Südosteuropäische Geschichte und die Geschichtswissenschaft. Eine Einführung*, Viyana ve Köln 1990, s. 164.

amaçlanmaktadır. Bu araştırmada Jöntürk modernleşme projesi ve bunun içerisinde eğitim politikasına biçilen rol ana temayı oluşturmaktadır. Modernleşme sürecini okulların gelişimi ile bağlantılı bir şekilde teorik olarak açıklayabilmek için geleneksel ve modern toplum arasındaki özellikler ve çatışkılar –Kuhlemann'ın örneğine uygun olarak– şu şekilde karşılaştırılabilir:[16]

Geleneksel Toplum:

– Okula gitme devlet tarafından zorunlu hale getirilmiş değildir, okur-yazarlık oranı düşüktür;

– Derslerin kurumsal olarak verilmesi halinde öğrenciler yaş gruplarına göre tasnif edilmez, birlikte ders görür, "yığınlar" halinde okutulurlar;

– Pedagojik-didaktik eğitim az gelişmiştir;

– Öğretim branşlaşmamıştır; öğretim etkinliği, sosyal-ekonomik açıdan güç koşullardaki kişiler tarafından herhangi bir mesleki eğitim alınmaksızın yan uğraş olarak yürütülmektedir;

– Din dünyayı açıklamak için model olarak kullanılmaktadır; ders içeriklerinde dinin ağırlığı vardır;

– Öğretimi dini cemaatler büyük oranda etkilemektedir ve bu cemaatler tarafından idare edilen okullar baskındır.

Modern Toplum:

– Devlet tarafından denetlenen okula gitme zorunluluğu vardır, okur-yazarlık oranı yükselmektedir;

– Öğretim etkinliği meslek haline gelmiştir; dolayısıyla öğrenim görme koşulları düzenlenmiştir; kurumsallaşmış yükselme olanakları ve sosyal takdir mekanizmaları vardır;

– Dünyayı ve yaşamı algılamada evrensel normlar geçerlidir; realist ders içerikleri kullanılmakta; branş dersleri verilmektedir;

– Dersler devletin denetimindedir; dini etkiler azalmıştır;

– Temel eğitim, servetten ve toplumsal konumdan bağımsız olarak genelleşme, yaygınlaşma ve cinsiyetten de bağımsız olma eğilimindedir;

---

16 Kuhlemann, *a.g.e.*, s. 42-44, ayrıca bkz. Wehler, *die Gegenwart als Geschichte*, s. 20.

– Eğitim sistemi kendi içinde branşlaşmaktadır; bundan kaynaklanan kurumsallaşmış hareketlilik olanakları mevcuttur.

Geleneksel toplumun eksikleri hayatın politik, ekonomik, toplumsal ve kültürel alanlarında kendini gösterir: Tamamen yetersiz bir altyapı, düşük seviyeli üretim, küçük esnaflığa dayalı ticaretin hâkimiyeti, okur-yazarlık oranının düşüklüğü, kentleşmenin geriliği, müteşebbislerin ve idari uzmanların yetersizliği, örfe dayalı bir hukuk sistemi vb.[17]

Geleneksel toplumdan modern bir topluma değişim süreci değişik biçimlerde gerçekleşir. Modernleşme, toplumdan topluma, bunların kendi öz gelişme dinamiklerine göre farklılık gösterir. Modernleşme eğilimleri çoğunlukla modern öncesi çağlara kadar geri götürülebileceği gibi, günümüze kadar da uzanırlar.[18]

Modernleşme toplumsal yaşamın tüm yanlarını kapsar ve etkileri her alanda kendini gösterir. Bu çerçevede günlük yaşamın, giyim-kuşamın, gelenek-görenek ve alışkanlıkların modernleşmesi de elbette önem taşır; bu durum özellikle kentler için geçerlidir. Bu araştırmanın ağırlık noktasını eğitim alanı oluşturmaktadır, ancak modernleşme sürecinin kapsayıcı karakterine ve onun neden olduğu köklü sonuçlara mutlaka işaret etmek gerekmektedir. Bu süreç ile millileşme hareketi arasındaki karşılıklı sıkı ilişkinin altını mutlaka çizmeliyiz. Zira modernleşme tüm milletin ortak paydada birleşmesini sağlayan bir süreçtir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda daha 18. yüzyılda modernleşmenin ilk adımları atılmıştı. Osmanlı seçkinleri, ülkelerinin Batı'ya göre "geri kalmışlığının" bir an önce ve mümkün olduğunca kapsamlı bir şekilde üstesinden gelmek istiyorlardı.[19]

18. yüzyıl Avrupa'daki çok hızlı dönüşümün doruk noktasını oluşturmaktadır. Aydınlanma devrimi ve yeni sömürgelerin edinilmesiyle Avrupa'da refah artmıştı. Bu dönemde Batılı ve Ba-

---

17 *Südosteuropa: Gesellschaft, Politik, Wirtschaft, Kultur; ein Handbuch*, ed. Magarditsch Hatschikjan und Stefan Troebst, Münih 1999, s. 105-110.

18 Haselsteiner, *a.g.e.*, s. 21-22.

19 Lewis, Bernard: *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 5. Basım, Ankara 1993, s. 46.

tılı olmayan toplumlar buluştular. Osmanlı toplumundaki Batı etkisi uzun bir süreç sonucunda oluştu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Batılılaşmanın başlangıcı 18. yüzyılın başlarına dayanmaktadır. Bu alandaki ilk temaslar Osmanlı ordusunun askeri gücünü Avrupa teknolojisi ile kalkındırarak askeri yenilgilere ve toprak kayıplarına bir son vermek ihtiyacından kaynaklanıyordu. Bunu tüccarların ticari ilişkilere girmesi izlemiştir.[20]

Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyılın sonlarına kadar Avrupa'daki diplomasi trafiğine katılmaktan imtina etmiştir. Avrupalılar (önce Venedik, Fransa ve Habsburg) Yeni Çağ'ın başlangıcındaki İstanbul'a diplomatik temsilciler yollarken, Osmanlı İmparatorluğu Avrupa başkentlerine sürekli ikamet edecek resmi temsilciler göndermiyordu.

Ancak Rusya ve Avusturya karşısındaki yenilgileri (Karlofça 1699 ve Pasarofça 1718) sonucunda Avrupa güçler dengesinin değişmesiyle Osmanlı Devleti diplomatik temsile önem vermek zorunda kaldı.[21] Osmanlılar batı sınırlarını korumak amacıyla siyasi ittifaklar kurmak ve orduyu da Batılı askeri teknolojiye uyarlamak için harekete geçtiler. Böylelikle Bâb-ı Âli Avrupa'daki diplomasi trafiğinde aktif olarak yer alabilmek için elçiler göndermeye başladı.

Önce 1720-1721 yılları arasında Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi Paris'e elçi olarak gönderildi ve bu adım "Batı'ya açılan ilk pencere" olarak adlandırıldı. 1665'te Kara Mehmed Paşa Viyana'ya ve 1732-1733 yılları arasında Yirmisekiz Çelebizade Said Efendi Stockholm'a (İsveç'e) gönderildiler. "Kalem adamı" Mehmed Efendi, "Kılıç adamı" olarak bilinen Mehmed Paşa'ya kıyasla diğer toplumları daha dikkatle gözlemledi.[22]

Batı Avrupa'daki modernleşme Sanayi Devrimi'nin yol açtığı değişim ilişkileri neticesinde gerçekleşmişti. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik, sosyal ve kültürel değişim ise Batı Avrupa'dakine göre tamamen farklı koşullara bağlı olarak başladı.

---

20 Göçek, Fatma Müge: *East Encounters West, France and the Ottoman Empire in the eighteenth century*, New York 1987, s. 3-5.

21 Berkes, Niyazi: *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s. 39.

22 Göçek, *a.g.e.*, s. 3-5.

Osmanlı İmparatorluğu, askeri mağlubiyetler ve toprak kayıpları sonucunda savunmaya dayalı bir modernleşme modelini benimsedi. Reformlar bürokratik seçkinler tarafından devleti muhafaza için tetiklenmiş ve "yukarıdan" dayatılmıştır.[23]

"Batılılaşma" olarak adlandırılan reform politikası sadece Osmanlı toplumundan yükselen taleplerden değil, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'na etki eden dış etkilerden dolayı da ülke gündemine girmiştir. İmparatorluğun zayıflayan askeri gücü ve Rusya'nın Balkanlar'da artan baskısı, İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı politikasındaki nüfuzlarını artırmalarına imkân tanıdı.[24]

Osmanlı yenilikçileri Batı Avrupa'daki gelişmelerin alınmasının gerekliliğine ve bunun mümkünlüğüne inanmışlardı. Modernleşmenin gerçekleşmesinin ön koşulu ise ülkenin siyaset ve bürokrasisi üzerindeki yaptırım tasarrufunun elde edilmesi olarak görülüyordu. Yüzlerce yıllık Osmanlı bürokrasisi II. Abdülhamid (1873-1909) döneminin sonunda parçalanınca, önce Jöntürkler daha sonra da cumhuriyet döneminde girişilecek yeni deneyler için hiçbir engel kalmamıştı.

Otokratik ancak emperyalist koşullar altında Almanya ile işbirliğine giden Osmanlı Devleti'nin modernleşmeye açık Abdülhamid rejimi 1908 senesinde Jöntürklerin iktidara katılmalarına, anayasa ve parlamentonun yeniden çalışmasına izin vermek zorunda kaldı. Bu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkin olduğu "İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin" (1908-1918) başlangıcıydı. Avrupa etkisi altındaki seçkinlerin iktidar tasarrufunu elde etmesiyle birlikte, dönemin ölçütlerine göre oldukça modern addedilen Batı'ya özgü yönetim sistemleri ve kurumların benimsenmesinde yeni bir evre başladı: Anayasacılık, liberalizm, devlet bürokrasisi, normlara dayalı hukuk, laikleştirilmiş eğitim ve öğretim vs.

---

23 Baydur, Mithat: "Modernleşme bağlamında Tanzimat", *Türkiye Günlüğü* 31 (1994), s. 89-93, s. 91.

24 Melinz, Gerhard: "Vom osmanischen Mosaik zur türkischen Staatsnation. Aspekte der Nationalstaatsbildung und des Nationalismus im mittleren Osten", *Nationalismus: Wege der Staatsbildung in der außereuropäischen Welt*, ed. Ernst Bruckmüller, Viyana 1994, s. 51-75; s. 53-54.

Modernleşmenin öncüleri Batı Avrupa'daki çifte devrimden (sanayi ve politik devrimden) bu yana somut biçimler almış modellere yöneldiler. Bu modelleri ya doğrudan doğruya yaptıkları gözlemlerle –seyahatler, yurtdışı araştırmaları, gayrimüslim azınlıklara mensubiyet– ya da Batı ve Orta Avrupa'daki değişimler ile ilgili dolaylı olarak edindikleri bilgilerle tanıyorlardı.

Jöntürkler yeni bir politik seçkinler zümresini oluşturdular. 1912 yılında ise vahim sonuçlar doğuracak bir rota değişikliği gerçekleştirdiler. Batı Avrupa modellerine yönelmek imparatorluğun parçalanmasının önüne geçememişti. İtalya ile savaş ve Balkan Savaşı'ndaki yenilgilerin etkisiyle Jöntürklerin bir kısmı tavırlarını Abdülhamid'in yönetim anlayışından yana değiştirdiler. Jöntürk troykası (Enver, Talat ve Cemal Paşa'dan oluşan Jöntürk üçlüsü) Abdülhamid'in azınlıklar siyasetini benimsedi ve azınlıklar imparatorluk yönetiminden mütemadiyen dışlandılar. Türk milliyetçiliği yeni bir entegrasyon ideolojisine dönüştü. "Türk" sözcüğü bundan böyle "Fransız" ve "İngiliz" gibi milli bir anlamda kullanılmaya başlandı.[25]

1912-13 yıllarındaki Balkan Savaşı Jöntürklerde büyük bir demoralizasyona yol açtı. Bunun nedeni savaşta yenik düşülmesi ve yenilginin toprak kayıplarını beraberinde getirmesinden öte, bu felakete imparatorluğun eski tebaasının neden olmasıydı. Bu felaketin sonucunda Jöntürkler, Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunu sadece Türk milliyetçiliğin ve modernleşmenin sağlayabileceği fikrine vardılar. Gerçekten de 1913'ten sonra Jöntürk politikası bariz biçimde milliyetçi bir kimliğe büründü. Bu politika Arap Devrimi'ne ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne ve nihayetinde Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına neden oldu.[26]

Bu noktada modernleşme teorisi bağlamında analizlere girmek gerekir. Modernleşme araştırmalarının ortaya koy-

---

25 Sugar, Peter F.: "Turkey. Economic and Political Modernisation", *Political Modernisation in Japan and Turkey*, ed. Robert E. Ward/Dankwart A. Rustow, Princeton 1964, s. 146-175; s. 159.

26 Karpat, H. Kemal: "The memoirs of N. Batzaria: The Young Turks and nationalism", *International Journal of Middle East Studies 6* (Londra 1975), s. 276-299; s. 298-299.

duğu kriz tipleri Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki toplumsal değişimi tarif etmeye ve açıklamaya çok uygundur.[27]

Osmanlı İmparatorluğu'nun süreklilik arz eden ekonomik, politik ve askeri zayıflığı ilk olarak bir *kimlik krizinin* izlerini taşımaktadır. Osmanlıcılığın ve Panislamizmin çöküşü çok etnili Osmanlı İmparatorluğu'nda etnik karşıtlıkların olanca ağırlığıyla ortaya çıkmasına neden oldu. Buna tepki olarak millet fikri ile birlikte yeni kimlikler oluştu. İkinci olarak bu kriz, merkezi devlet işlevlerinin politikleşmesinin neden olduğu bir *katılım krizi* olarak algılanabilir. Geleneksek elit tabaka (askeriye, ulema vs.) ile o zamana kadar imtiyazlardan pay alamamış zümreler arasındaki katılım krizi siyasi nüfuzun kurumlaşmasına ve hukuki normların değişmesine yol açtı. Üçüncü olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu kriz, meşruiyet esasının Abdülhamid'in istibdadından Jöntürk yönetimine, yani görece geleneksel bir yönetim biçiminden rasyonel bir yönetim biçimine doğru değişmesi ile ortaya çıkan bir *meşruiyet krizinin* belirtilerini gösterir. Osmanlı İmparatorluğu'nun krizi dördüncü olarak, her totaliter devlette olduğu gibi din, etnik köken, bölge ve aşiret farklılıklarının üstesinden gelinmesi ile ilgili ortaya çıkan çatışmaların neden olduğu *entegrasyon krizi* olarak ortaya çıkmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun krizi beşinci olarak bir *nüfuz ve duhul krizi* olarak anlaşılabilir. Bu kriz bir toplumda, o zamana kadar özerk olan grupların karşı koyduğu modern yönetim yapılarının uç coğrafi bölgelere kadar nüfuz etmesi sonucu ortaya çıkar. Altıncı olarak ise, zümre ve sınıf sınırlarının etnik grup sınırlarıyla geniş ölçüde örtüştüğü bir *bölüşüm krizinin* unsurları dikkati çekmektedir.[28]

Yukarıda sayılan altı kriz fenomeni Osmanlı İmparatorluğu'nun eğitim politikasının modernleşme sürecinde de, farklı derecelerde etkili olarak önemli rol oynamışlardır. Meşrui-

---

27 Wehler, Hans-Ulrich: *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Göttingen 1975, s. 35-37.

28 Wehler, *Modernisierungstheorie...*, s. 36-37

yet krizi, "özgür" kalmış "tebaa'nın" sadakatinin eğitim politikası aracılığıyla temini ile bağlantılıdır. Kimlik krizi ile ise okullardaki toplumsallaşma sayesinde milli benlik oluşumuyla ilintilidir.

Nüfuz krizinin içerisinde aynı zamanda eğitim yetkisinin devlet tekeline girmesi vardır; entegrasyon krizinde ise yerel ve bölgesel özgüllüklerin, okulların örgütlenmesi, teknik idaresi ve müfredatının düzene kavuşturulması sayesinde aşılması problemi yer almaktadır. Katılım krizinin içerisinde toplum ve devlet olaylarına kültürel ve politik iştirak problemi yatmaktaydı. Diğer taraftan eğitim imkânlarının eşit yurttaşlar arasında yeniden paylaştırılması problemi bölüşüm krizinin bir parçasını teşkil etmekteydi. Yukarıda sayılan kriz teoremleri, eğitim politikasının modernleşme sürecini tetikleyici ve itici faktörleri olarak kabul edilebilir. Buradan yola çıkarak eğitim politikası, okulların kurumsallaşması bağlamında pedagojik, sosyo-kültürel ve zihinsel dönüşümün açıklanabilmesi için uygun bir çerçeve oluşturulabilir.[29]

Jöntürkler sistem krizini esasen etnik temellere dayalı bir *milliyetçilik* sorunu olarak yorumladılar. Onlara göre kapsamlı bir modernleşme için Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu'daki toprakları milli devletin hâkimiyet bölgesi olarak yeniden düzenlenmeliydi. Bu kriz bileşimleri çok etnili bir imparatorluğun enkazından çıkan genç devletler için tipiktir. Etnik azınlıklar ve henüz bir milli kimlik kazanmamış halk yığınları değişim sürecinin kurbanı oldular.

Deutsch'tan Wehler'e kadar, modernleşme teorisinin savunucuları, uluslaşma ve ulusal devlet oluşumunu tüm toplumu içine alan geniş kapsamlı modernleşme sürecinin bir unsuru olarak ele almaktadırlar.[30]

Kayserin [Alman İmparatoru] fikrine göre de, Güneydoğu Avrupa'daki (Balkanlar) modernleşmenin başlangıcının ve im-

29 Kuhlemann, *a.g.e.*, s. 46.

30 Grothusen, Klaus-Detlev: "Modernisierung und Nationsbildung. Modelltheoretische Überlegungen in ihrer Anwendung auf Serbien und die Türkei", *Südost-Forschungen*, ed. Mathias Bernath, cilt 18 (1984), Münih 1984, s. 135-180; s. 151.

kânının doğrudan doğruya ulusal devlet oluşumu ile bağlantılı olduğuna dair hiçbir kuşku bulunmamaktadır.[31]

Modernleşme ve milli toplum oluşumunun ilk adımları 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarına dayanmaktadır. Güneydoğu Avrupa'da 1804 yılındaki Sırp milli devletinin kurulmasından 1923 yılında Türk milli devletinin kurulmasına kadar olan bir zaman dilimi belirleyici olmuştur. Bununla beraber buradaki uyanış ve modern milli devletlerin kurulması genellikle iki büyük imparatorluğun –Osmanlı İmparatorluğu ve Habsburg Monarşisi– birinden kopma sonucu veya bunların dağılmasıyla gerçekleşti.[32] Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi çok etnili imparatorlukların sonunu getirdi. Milliyetçilik eğilimleri ve emperyalizm Avusturya-Macaristan'ın, Çarlık Rusya'sının ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasına neden oldu. Bunların yerini milli ilkelere dayalı devletler sistemi aldı. Milli devletin Avrupaî modeli kendini modernleştiren toplumların yapısal devlet biçimi haline geldi.[33]

Osmanlı Devleti'nde modernleşmenin III. Selim dönemine (1789-1807) kadar geriye götürülen başlangıcı, millet ve milli devlet oluşumu ile ilintili değildi. Buna karşın Osmanlı "milliyetçiliği" kavramına dayalı bir modernleşmenin son raddede başarısızlıkla sonuçlanmaya mahkûm olduğu görüldü. Kısa zamanda Balkan halklarının ayrılıkçı milliyetçiliğinin milliyetler üstü Osmanlıcılıktan daha güçlü olduğu ortaya çıktı. Türk milliyetçiliğinin Osmanlıcılık ve Panislamizm gibi meşruiyet ideolojilerinin üstesinden gelmesi çok zaman almadı; böylece Türk milleti, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra ortaya çıkan diğer ayrılıkçı uluslara nazaran "geç kalmış bir ulus" olarak ortaya çıktı. Osmanlı Devleti salt hukuki, ekonomik ve sosyal alanlardaki modernleşmenin ayrılıkçı milliyetçiliklere karşı koyamamasına önemli bir örnek teşkil etmektedir.[34]

---

31 Kaser, *a.g.e.*, s. 164.

32 Grothusen, *a.g.e.*, s. 152.

33 Schieder, Theodor: *Nationalismus und Nationalstaat: Studien zum nationalen Problem im modernen Europa*, 2. Baskı, Göttingen 1992, s. 125.

34 Grothusen, *a.g.e.*, s. 174 ve s. 180.

Bunda çok etnili Osmanlı Devleti'nin iç örgütlenmesi önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı toplumu *"millet"* olarak adlandırılan, görece özerk mezhep topluluklarından oluşmaktaydı. Millet sistemi gayrimüslimlere kendi iç meselelerinde, mezhepleri çerçevesinde belli bir özerklik sağlıyordu.

18. yüzyılın ortalarından sonra, Hıristiyan Avrupa ile gittikçe artan ticari, kültürel ve siyasi ilişkilerin de önemli bir rol oynamasıyla gayrimüslimlerin memnuniyetsizliği arttı. Millet sistemi ile ilgili tartışmalar 19. yüzyılın sonlarında –Şark meselesi çerçevesinde– doruk noktasına ulaştı ve Avrupa'nın eline Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak için bir koz verdi. Bu durumun bilincinde olan Bâb-ı Âli'deki reformcular modernleşme adımlarıyla buna karşı durmaya çalıştılar. Bu yüzden Tanzimat dönemi (1839-1876) modernleşmesi, hem yurttaş toplumunun koşullarının oluşturulması, hem yeni elit tabakanın siyasi yabancılaşmasına karşı koymak, hem de Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışmasının önüne geçmek için sistematik bir deneme olarak yorumlanabilir.

1839 ve 1856 yıllarındaki Tanzimat ve Islahat Fermanları, özellikle 1876 yılındaki Osmanlı Kanuni Esasi'si bu anlamda *Ancien régime*'in (eski rejimin) sonuna işaret etmekteydiler. Bu fermanlar hangi dine mensup olursa olsun hukuk önünde herkesin eşit olduğunu duyuruyorlardı. Böylece gayrimüslimlerden alınan cizye vergisi kaldırılıyor, mahkemeler kapsamlı bir şekilde laikleştiriliyordu. Buna karşın gayrimüslimler öteden beri varolan "imtiyazlı" durumlarından feragat edeceklerdi.

Ancak gayrimüslim azınlıklar, mezheplere dayalı cemaatlerin eğitim özerkliğinden vazgeçmeye hiç meyilli değillerdi. Çünkü bunlar modern seçkinlerin ve milli kimliğin oluşumunda önemli rol oynuyorlardı. Bu şartlarda Osmanlı modernleşmesi, bir yandan Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasında, diğer yandan merkezi bürokrasi ile münferit milletler arasındaki ilişkilerde yön değişimleri ile karşı karşıya kaldı. Milletleri entegre etmede başarısız olununca, Osmanlıcılık taraftarları çift yönlü bir strateji uygulamaya başladılar: Dış politikada dev-

letin toprak bütünlüğü ilkesi vurgulanırken; iç politikada kişiye özel millet sisteminden toprağa dayalı hukuk sistemine geçmeye çalışılıyordu.

Adanır'ın görüşüne göre Osmanlıcılık, merkezi devletçilik ile geleneksel milletlerin kültürel özerkliği arasında bir uzlaşı denemesi olarak algılanabilir. Ona göre bu uzlaşı kendisini en belirgin olarak eğitim sisteminin ikici yapısında gösteriyordu ve kamuya ait okullar adeta sadece halihazırdaki mezhep okullarını tamamlayıcı bir nitelikteydi. Bunun yanısıra bu uygulama her bireye özel okul kurma ve istenilen dilde ders verme hakkını da veriyordu.[35]

19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı seçkinleri, İmparatorlukta gelişen milliyetçilik akımlarına karşı durmaya çalıştılar. Yunan, Sırp, Karadağ ve Bulgar ayaklanmaları ile beliren ayrışma eğilimlerinin önüne modernleşme ve Batılılaşma adımları ile, Hıristiyan ve Müslüman tebaanın hukuki eşitliği sağlanarak geçilmek istendi. Tanzimat döneminde planlı olarak "Osmanlılık", yani Osmanlı milliyetçiliği şeklinde ifade edilen entegrasyon ideolojisinin kabul görmesi için çaba harcandı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki toprakları daha da parçalanınca, II. Abdülhamid, en azından Arap illerini ve Arnavutluk'u kaybetmemek için ikinci reaksiyoner entegrasyon ideolojisi olarak Panislamizmi geliştirdi. Yönetimde baskın olan Türk etnisinin hâkimiyetini korumak için, kozmopolit doktrinler olan Osmanlıcılık ve İslamcılık araçsallaştırıldı.[36]

II. Abdülhamid'in bu rota değişikliğine, Avrupa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine sürekli olarak karışmasının yanısıra 1877/78 Osmanlı-Rus Harbi'ndeki mağlubiyet ve bununla bağlantılı olarak kaybedilen topraklardaki Müs-

---

35 Adanır, Fikret: "Der jungtürkische Modernismus und die nationale Frage im Osmanischen Reich", *ZfTS*, 2 (1989), s. 79-91; s. 83-85.

36 Kürşat-Ahlers, Elçin: "Die Brutalisierung von Gesellschaft und Kriegsführung im Osmanischen Reich während der Balkankriege (1903-1914)", Gestrich Andreas (ed.): *Gewalt im Krieg. Ausübung, Erfahrung und Verweigerung von Gewalt in Kriegen des 20. Jahrhunderts*, Jahrbuch für Historische Friedensforschung, 4. Jahrgang, Münster 1996, s. 51-74; s. 58.

lümanların Anadolu'ya göç etmek zorunda bırakılması neden olmuştu. Bu gelişmelerin etkisiyle Tanzimat Dönemi'nin liberal Osmanlıcılığı giderek Panislamist bir içerik kazandı. Jöntürklerin başlangıçta Tanzimat bürokratlarının fikirlerine benzer düşünceleri vardı. Onlar da, değişik halk gruplarının birbirinden ayrılan menfaatlerini parlamenter bir sistem çerçevesinde ve Osmanlı ideolojisi ile uzlaştırabileceklerine inanıyorlardı.[37]

1877/78 Balkan Savaşı'ndaki feci yenilginin etkisiyle Abdülhamid'in rota değiştirmesinden sonra Jöntürkler de 1913 yılında Balkanlar'daki toprakların kaybedilmesiyle Osmanlıcılık kavramını gözden geçirmeye başladılar. Yenilgi, stratejik hatalardan çok, örgütlenmedeki eksikliklere, barış zamanındaki savaş hazırlıklarına, politik ve sosyal parçalanmaya, sonuç itibariyle de eski zihniyete bağlandı.[38] Buna ilaveten Osmanlı ordusu içindeki gayrimüslim askerlerin saf değiştirmeleri de olumsuz bir etki yaratmıştı. Sonuç itibariyle uğranılan hezimet ağırlıklı olarak savaşan birliklerde milli bilincin eksikliğine bağlandı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki topraklarının kaybıyla birlikte, hükümetin Osmanlıcılık ideolojisi ile birarada tutmaya çalıştığı değişik halk grupları da artık mevcut de-

37 Deringil, Selim: "II. Abdülhamid'in Dış Politikası", *TCTA*, s. 304-307; s. 304. Balkanlar ve Kafkaslar'da kaybedilen topraklardan kaçanlar Abdulhamid ve Jöntürklerin rota değişikliğinde önemli rol oynadı. Bu konuyla ilgili geniş literatür içerisinden bkz. McCarthy, Just *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia at the End of the Empire*, New York 1983; Aynı Yazar: *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, Princeton 1995; İpek, Nedim: *Rumeli'den Anadolu'ya Türk göçleri* (1877-1890), Ankara 1994; Habiçoğlu, Bedri: *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve İskânları*, İstanbul 1993; Bice, Hayati: *Kafkasya'dan Anadolu'ya göçler*, Ankara 1991; Halaçoğlu, Ahmet: *Balkan Harbi sırasında Rumeli'nden Türk Göçleri* (1912-1913), Ankara: Türk Tarih Kurumu 1995; Karpat, Kemal H.: "The hijra from Russia and the Balkans: the process of self- definition in the late Ottoman state", *Muslim Travellers. Pilgrimage, Migration, and the Religious Imagination*, ed. by Dale F. Eickelman and James Piscatori, Londra 1990, s. 131-152; Gencer, Mustafa: "1877-78 Osmanlı- Rus Harbi'nde Alman Basını'na göre; Plevne'den Berlin Konferansı'na Osmanlı Devleti", 6 Nisan 2000 tarihinde Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi'nce düzenlenen Uluslararası Gazi Osman Paşa ve Dönemi Sempozyumu Bildirisi (Baskıda).

38 Mahmud Muhtar Pascha: *Meine Führung im Balkankriege 1912*, Berlin 1913, s. 163.

ğildi. Bu koşullar altında Jöntürkler kamusal eğitim sistemini Türk milliyetçiliğini esas alarak yeniden biçimlendirmeyi gerekli gördüler. Jöntürkler zaten 1908 yılında okullarda devlet denetiminin ve ders dili olarak Türkçe'nin getirilmesi taleplerinden dolayı eleştirilmişlerdi.[39]

Jöntürklerin devletin ve toplumun yenilenmesi ile ilgili yürüttüğü çok yönlü tartışmada iki eğilim vardı: Liberaller daha güçlü bir kuvvetler ayrımı, Batı'yla daha sıkı ilişkiler ve vatandaşa daha fazla özgürlükten yanaydılar. Birlikçiler ise reformun temelini devlet aygıtının güçlendirilmesinde görüyor ve liberalizm ilkelerine de hanedana da özel bir yer atfetmiyorlardı. Birlikçiler dış politik ittifaklara itibar etmemeleri ile de liberallerden ayrılıyorlardı. Liberaller ya Britanya İmparatorluğu'na ya da birden fazla büyük Avrupa gücüne yaslanma politikasına daha yatkındılar. II. Abdülhamid'in devrilmesinden sonra Birlikçiler giderek daha etkin biçimde Osmanlı politikasını biçimlendirmeye başladılar. 1913 yılından itibaren yenileşme tartışmaları İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) görüşleri çerçevesine indirgendi. Liberallerin rolü artık kalmamıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Batılılaşmanın ölçüsünü ve devlet kimliğinin içeriğini tartışmaktaydı.

Batı'yla uyum sağlama sorunu Osmanlıların sivil-kültürel kimliğiyle ilgiliydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti taraftarları arasında, Batı'dan gerekli teknik ve değerlerin alınmasını şiddetle savunanların yanında, Batılı teknolojilerin sadece kontrollü transferini kabul eden geleneksel İslamcılar bulunmaktaydı. Her halükârda Birlikçilerin büyük kısmı Müslüman kültürel kimliklerini tartışma konusu yapmayı düşünemiyorlardı.

Avrupai hukuk normları, enstitüler ve üniversiteler, parlamentolar, anonim şirketler vs. gibi kurumlar Jöntürkler tarafından belirli değişiklikler yapılmak suretiyle devralındı. Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin kendisi, Avrupa'nın kültür öğelerinin transferinin en önemli taşıyıcısıydı.

Transfer en enerjik biçimde, İmparatorluk çağında Jöntürk-

39 Adanır, "der jungtürkische Modernismus...", s. 88-89.

ler tarafından ve daha sonra cumhuriyet döneminde M. Kemal Atatürk tarafından yürütüldü.[40]

Halk kitlelerini kavrayan milletleşme teşebbüsleri ile bağlantılı olarak Türk entelektüelleri giderek çoğunlukla Türkçü bir politikadan yana tavır aldılar. 1908'den sonra Osmanlı-Türk tarihi yazma çalışmalarına daha fazla ağırlık verildi. Böylelikle Türkleşme politikası hızla ilerlemeye başladı. Bu ilerleme en belirgin şekilde Türk Bilgi Derneği, Türk Ocağı, Türk Gücü ve Türk Yurdu vs. gibi Pan-Türkçü dernek ve vakıfların çok hızlı bir şekilde oluşmasında kendini gösterdi. Bütün bu kuruluşların ve yayınların ortak noktası milli ve bilimsel bir tarih yazımını yaygınlaştırmaktı. Türk Gücü'nün amacı kuruluş tüzüğüne göre amaç "Türk ırkını yok olmaktan kurtarmaktı" [41]

Türkçülerin *Türk Yurdu* isimli yayın organında Ziya Gökalp (1876-1924), Yusuf Akçura (1879-1935), Ahmed Agayef [Ağaoğlu] (1869-1939), Mehmed Fuad [Köprülü] (1890-1966) ve Hüseyinzade Ali Bey [Turan] (1864-1942) makaleler yayınladılar. Türk tarihi, milliyetçiliği, eğitim ve kültürü ile bağlantılı olarak Gökalp'in ve Köprülü'nün çalışmaları önemli bir rol oynamıştır. Eğitim politikası da Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında büyük önem kazandı. Emrullah Efendi (1858-1914), Satı Bey (1880-1969), İsmayıl Hakkı [Baltacıoğlu] (1886-1978), Ziya Gökalp veya M. Sabahaddin (1879-1948) gibi pedagog ve sosyologlar eğitim sorununu tartışıyor, çözüm önerileri, teoriler, modeller geliştiriyorlardı.[42]

Devlet ideolojisinin karşı karşıya bulunduğu temel sorun, devletin meşruiyet esasıyla da yakından ilgiliydi. Devletin ideolojik kimlik arayışındaki üç köşe taşı Osmanlıcılık, İslamcılık ve Turancılık kronolojik ve içeriksel olarak aşağıdaki gibi özetlenebilir:

---

40 Osterhammel, Jürgen: "Internationale Geschichte, Globalisierung und die Pluralität der Kulturen", *Internationale Geschichte: Themen, Ergebnisse, Ausichten*, ed. Wilfried Loth/ Jürgen Osterhammel, Münih 2000, s. 387-407; s. 404-407

41 Kürşat-Ahlers, *a.g.e.*, s. 59-60'dan alıntı.

42 Çıkar, Mustafa: *Von der Osmanischen Dynastie zur türkischen Nation. Politische Gemeinschaften in osmanisch-türkischen Schulbüchern der Jahre 1876-1938*, Darmstadt 2001, s. 56-58.

1913 yılına kadar, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1878 yılındaki sınırları içinde yeniden oluşturulması umudu hâlâ taşınmaktaydı. Osmanlıcılık 1913'e kadar İTC'nin resmi ideolojisi olarak kaldı. Fakat Jöntürkler giderek Müslüman, hatta Türk milliyetçiliği anlayışı ile hareket ettiler. 1890 sonrasında İstanbullu entelektüellerin geliştirdiği Türk milliyetçiliği, uç biçimi olan Turancılık bağlamında Türk halklarını ve onların Orta Asya'daki yurdunu yüceltiyordu. Tekin Alp'in 1914 yılında yayınlanan ve Türklerin büyük hedefi olarak Pantürkizmi konu alan yazısı Dünya Savaşı'nda meşhur oldu. Çünkü Avrupa kamuoyu Osmanlıların savaştaki gayelerini bu risaleden çıkarsıyordu. Gerçekte ise Turancılık o zamanlar oldukça tesirsizdi. 20. yüzyılın başlarında Anadolu'daki Türk köylüsünü idealize eden bir edebiyat gelişmeye başladı. İttihat ve Terakki Cemiyeti savaşta bu edebiyatı ele alarak "Halkçılık" düsturuyla propaganda yaptı. İslamcılık ise en sonunda –gerek Pan-İslamizmden ötürü, gerek Said Halim Paşa ve Mehmet Akif [Ersoy] gibi İslami modernistlerin meşruti reform hareketlerinden ötürü– diğer dünya görüşleriyle iç içe geçti.[43]

1913-1918 yılları arasında Osmanlı Devleti resmi milli eğitim politikasına özel önem verdi. O zamana kadar Anadolu halkının neredeyse tamamı, okur-yazarlığı olmayanlardan oluşuyordu (kısmen kent halkı ve Hıristiyan kesimler hariç olmak üzere) ve Jöntürkler artık halkın tüm kesimlerini kapsayacak temel eğitimin gelişme stratejisi açısından taşıdığı önemin farkına varmışlardı.

---

43 Toprak, Zafer: *Millî İktisat-Millî Burjuvazi*, İstanbul 1995, s. 4; ayrıca bkz. Zürcher, Erik Jan: "Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish Nationalists: Identity Politics 1908-1938", *Ottoman past and today's Turkey*, ed. Kemal H. Karpat, Leiden 2000, s. 150-179.

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL ARKA PLAN

Jöntürkler ve II. Abdülhamid (1876-1909)

1876'da Kanuni Esasi ve parlamenter sistem Batılı eğitim görmüş entelektüel seçkinler olan Genç Osmanlılar sayesinde gerçekleşmişti. Ancak Osmanlı-Rus Harbi'nin feci sonucu, Sultan II. Abdülhamid'in (1876-1909), 31 Ocak 1878 tarihinde Rusya ile ateşkes imzalanmasından kısa bir süre sonra Meclis-i Mebusan'ı feshetmesine zemin hazırladı (14 Şubat). Abdülhamid idareyi tek başına ele aldı ve ülkeyi katı merkeziyetçi bir idare sistemi ve kendine yakın memurlarla idare etmeye yöneldi. Böylelikle Osmanlı tarihinde 1908 yılındaki Jöntürk İhtilali'ne kadar sürecek bir devir başladı.[1]

Osmanlı-Rus Yeşilköy (San Stefano) Anlaşması'nın yeni-

1 Adanır, Fikret: *Die Makedonische Frage*, Wiesbaden 1979, s. 88, ayrıca bkz. Karpat, Kemal H.: *The politicization of İslam: reconstructing identity, state, faith, and community in the late Ottoman state*, New York 2001; Akarlı, Engin Deniz: *The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics Under Abdulhamids II (1876-1909): Origins and Solutions*, Princeton University PhD Dissertation 1976; Deringil, Selim: *The well-protected domains. Ideology and the legitimation of power in the Ottoman Empire 1876-1909*, Londra/New York 1999; Küçük, Cevdet: Abdülhamid II., *DIA*, cilt 1, İstanbul 1988, s. 217ff; Gencer, *a.g.e.*

den gözden geçirildiği Berlin Kongresi'nde Osmanlı İmparatorluğu önemli "Hıristiyan" bölgelerini kaybetti. Bunun sonucu olarak da Balkanlar'dan Anadolu'ya bir Müslüman göç dalgası başladı. Bu nedenle ülkenin nüfus yapısı değişti. 19. yüzyılın başında imparatorluğun yüzde 40'ını gayrimüslimler oluştururken, bu oran yüzde 20'ye geriledi. Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat stratejisinin Hıristiyan halk gruplarındaki milliyetçilik dalgasının önüne geçemeyeceğini artık kabullendi.

Abdülhamid iç politikada çok temel bir yön değişikliğine gitti: Tanzimat Dönemi'nde nasıl ki gayrimüslim halk yığınlarının tatmini gözönünde bulundurulduysa, bundan böyle Müslüman gruplar ön plana çıkacaktı. Bu politikada İslam bir taraftan Müslümanların ortak kimliğinin çimentosu, öte yandan devlet ve tebaası arasında bir köprü olarak kullanılmıştır.

Rusya ile savaştaki mağlubiyet ve önemli toprak kaybı, Tanzimat Dönemi Batılılaşma politikasını Osmanlı ideolojisiyle birlikte gözden düşürmüştü. Tanzimat stratejisi gayrimüslim halkın hukuki eşitliğini amaçlamaktaydı. Fakat bu strateji başarılı olamadı. Ne Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan halk kesimleri devlete bağlanabildi, ne de Avrupa devletlerinin baskısı durdurulabildi. Bu nedenlerle de 1853-56 Kırım Savaşı'ndan ve 1856'daki Islahat Fermanı'ndan sonra gayrimüslimlerin sosyo-ekonomik alanda ve idare aygıtında entegrasyonu politikası benimsendi.[2]

1860'ların sonunda bu strateji de çıkmaza girince, gayrimüslimlerin milliyetçiliklerine ve ayrılıkçı temayüllerine bir son vermek için son çare olarak meşruti ve parlamenter bir sistem çerçevesinde siyasi çözüm arayışı gündeme geldi. Sultan Abdülhamid ve danışmanları 1875/78 Balkan Krizi'nden sonra bu çözüm stratejisini de başarısızlığa uğramış addettiler. Bu koşullar altında millet sisteminden vazgeçilmeye çalışıldı. Bu amaçla dine olan bağlılığın ve hanedana olan eski sadakatin yerine

2 Çetinsaya, Gökhan: "'Çıban başı Koparmamak': II. Abdülhamid rejimine yeniden bakış", *Türkiye Günlüğü* 58 (1999), s. 54-63; s. 59.

mutasavver ulus devletin laik ve teritoryal kavramı olarak Osmanlıcılığı koymayı denediler.[3]

Gayrimüslimler imparatorluğun merkeziyetçiliğinin kalkmasını ve buna bağlı olarak bölgesel özerklik talep ediyorlardı. Hatta bunun için Avrupalı büyük güçlerin askeri müdahalesini bile destekliyorlardı. Buna karşın "merkeziyetçi" addedilen Osmanlı reformcuları Osmanlı hükümranlığına itaat edilmesinde ısrarlıydılar. "Merkeziyetçiler" daha 1895'te, büyük Avrupa devletleri Doğu Anadolu'da Ermeni illeri için reform isteklerini dayatırken politik çizgilerini şu şekilde belirlemişlerdi: "Biz sadece münferit iller için değil, imparatorluğun tamamı için reform istiyoruz. Bu reformları da tek bir halk kesiminin yararına değil, ister Hıristiyan, ister Yahudi, ister Müslüman olsun, tüm Osmanlıların yararına istiyoruz."[4]

Bu bakış açısı Osmancılığa tamamen veda edilmesi anlamına gelmiyordu; Müslümanlar ön plana çıkarken, gözler de şimdiye kadar ihmal edilmiş olan Anadolu ve Arap illerine dikilmişti. II. Abdülhamid rejimi gitgide İslami - gelenekçi düşünce tarzına yöneliyordu.

Mali politikalar bakımından Balkan krizi vergi gelirlerinin azalması anlamına geliyordu. Osmanlı hükümeti bu boşluğu Anadolu ve Arap bölgelerinde altyapı (sulama tesisleri, karayolları vs.) inşasıyla kapatmayı düşündü. Anadolu'nun ve Arabistan'ın kırsal kesimlerinde çeşitli mezhepler mevcuttu. Bu değişik unsurlar dini ve laik unsurları bünyesinde barındıran modern bir eğitim anlayışıyla "Müslüman devlet" için "Müslüman millet" potasında eritilecekti. Abdülhamid'in "Her köye bir okul ve bir cami" sözü bu bağlamda anlaşılmalıdır.[5]

Osmanlı hükümetinin başat problemi her tarafta ortaya çıkan milliyetçilik ve büyük devletlerin yaptığı baskıydı. Bu minvalde büyük devletlerin rolleri değişti: Fransa Prusya'yla 1870/71 sa-

---

3 Adanır, Fikret: "Der Zerfall des Osmanischen Reiches", *Das Ende der Weltreiche: von den Persern bis zur Sowjetunion*, ed. Alexander Demant, Münih 1997, s. 108-128; s. 122-123.

4 Ramsaur, Ernest Edmondson Jr.: *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, 2. Basım, İstanbul 1982, s. 40-41'den alıntı: "Meşveret", Paris, 3 Aralık1895.

5 Çetinsaya, *a.g.e.*, s. 59-60.

vaşını kaybetmişti ve misilleme arayışı içindeydi. Bu yüzden de Osmanlılar amansız düşmanları Rusya ile ilişkilerini güçlendirdiler. İngiltere Mısır ve Kıbrıs'ı işgal etti. Bu yüzden de bu devletin İstanbul'da etkisi ve anlamı kalmadı. Almanya, o zamana değin Müslüman bir bölgeyi sömürgeleştirmediğinden, Osmanlılar tarafından en az korkulacak emperyalist devlet olarak görülüyordu. Öte yandan Almanya Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki ekonomik ve askeri etkisini artırmak istiyordu. Alman generaller Osmanlı askeriyesinin yol göstericileri olmuşlardı. Almanların İstanbul üzerindeki ekonomik ve diplomatik etkisi yüzyılın sonlarına doğru hızla büyüdü. Kayser, Sultan'ın Panislamist politikasını destekliyordu.

Abdülhamid'in hem içeride hem de dışarıda araçsallaştırmaya çalıştığı ve önemi yeniden keşfedilen hilafet makamının, tahmin edilebileceği gibi gayrimüslimlerin toplumsal konumlarına olumsuz etkileri vardı. Hükümet ve Hıristiyan topluluklar arasındaki gerilim gitgide artarken, İmparatorluğun Müslüman nüfusunun büyük çoğunluğu Sultan'a sadık kaldı. II. Abdülhamid rejimi altında, 1870 yılında 20 milyon olan nüfus 19. yüzyıl sonlarında yüzde 37 artarak 27 milyonu buldu. Sultan Batılı okul modelleri tesis etmek suretiyle liyakatli bürokratik bir seçkinler sınıfı yaratmak niyetindeydi. Fakat aydınlanmacı düşüncelerle temas, yeni nesil Osmanlı bürokratlarının padişah idaresine karşı dayanışmasını beraberinde getirdi. II. Abdülhamid'in en zayıf yanı, kendi okullarında eğitim görmüş olan yeni nesil bürokrat, subay ve Osmanlı entelektüelleri nezdinde uğradığı sadakat yitimiydi.[6]

Osmanlı hükümeti Tanzimat döneminde Avrupa'ya üniversite öğrencileri gönderirken aynı zamanda ülkeye Avrupalı eğitimciler getirtti ve Türkiye'de Batılı anlamda kurumlar, enstitüler kuruldu. Alınan bu tedbirler Avrupa ideallerinden ve düşüncelerinden etkilenme tehlikesini de beraberinde getirdi.[7] Yeni nesil, liberal ve meşruti fikirlerden etkilenen Mülkiye'de ve

---

6 Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü...*, s. 305.

7 Hanioğlu, M. Ş.: "Genesis of the Young Turk Revolution of 1908", *Osmanlı Araştırmaları III*, İstanbul 1982, s. 277-300; s. 278.

Harbiye'de eğitim gördü. Jöntürk hareketi ulema ya da askeriye mensupları tarafından kurulmadı; hareket bilakis üniversite öğrencilerinden ve farklı grupların bir araya gelmesinden oluştu.[8] Jöntürk hareketi, imparatorluğunu 19. yüzyılın ikinci yarısındaki Avrupalılaştırma denemesinin bir unsuru niteliğindeydi.

1880'lerden beri Abdülhamid sultasına karşı örgütlenen bu iç Osmanlı muhalif hareketi "Jöntürk"[9] ismiyle özdeşleştirildi. Jöntürklerin menşei 1789, 1830 ve 1848'lerdeki Fransız İhtilali'nin öğretilerine kadar uzanmaktaydı. Almanların 1848'de "Jung-Deutschland" (Genç Almanya) veya İtalyanların "Giovanne Italia" (Genç İtalya) sözünden esinlenerek bu hareketin yöneticileri de kendilerine "Jöntürkler" (Genç Türkler) adını verdiler.[10]

Tarihçi Ali Birinci'nin araştırmalarına göre İttihad-ı Osmanî Cemiyeti 1895 yılında kurulmuştu. Birincinin, yazdığı gibi cemiyetin kurulması Mülkiye, Harbiye ve Askeri Tıbbiye öğrencilerinin ortak bir girişimiydi. Girişim Genç Osmanlı hareketinin bir sonucuydu. Derneğin ilk yayın organı *Meşveret*'i çıkartan Ahmed Rıza derneğin isim babasıydı.[11]

1890'lı yıllarda sürgündeki farklı gruplardan bir araya gelen Jöntürk muhalefeti, en başta, anayasayı yok sayarak imparatorluğu 1878'den beri otokratik bir rejimle yöneten Abdülhamid'e karşıydı. Kurucular arasında bir Arnavut, bir Çerkez ve iki Kürt bulunuyordu, Türk yoktu. Hareket başlangıçta bir öğrenci derneği biçimindeydi ve biyolojik materyalizm ile milliyetçilik fikirlerinin tesiri altındaydı. Hareketin politik tasavvurları henüz olgunlaşmamıştı: Onlar imparatorluğu iç ve dış düşmanlarına karşı korumak adına anavatan ve anayasa için ortaya çıkmışlardı. Bunların dışında imparatorluğun varlığını ve bütünlüğünü idame ettirme amacını güdüyorlardı.

---

8 Hanioğlu, M. Ş.: "Der Jungtürkenkongreß von Paris (1902) und seine Ergebnisse", *Die Welt des Islams* 33 (1993), s. 23-65; s. 23.

9 Bridge, Francis Roy: Die Jungtürkische Revolution aus österreichisch-ungarischer Sicht, *Österreichische Osthefte*, 38, 1, (1996), s. 23-52, s. 50.

10 Zimmerer, Heinrich: *Die Neue Türkei in ihrer Entwicklung von 1908 bis 1915*, Leipzig 1915, s. 7.

11 Birinci, Ali: "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Kuruluşu ve İlk Nizamnâmesi (1895)" *Osmanlı 2*, s. 401-409; s. 405.

II. Abdülhamid yurtdışına öğrenci göndermek yerine Avrupalı eğitimcileri imparatorluğa getirmeyi daha uygun buldu. Yurtdışına yolladığı üniversite öğrencilerini ise öncelikle Berlin'e gönderdi. Fransız metropollerine kıyasla öğrencilerin burada siyasi ve liberal fikirlerle daha az temas edeceklerini düşünüyordu. Buna rağmen pozitivist fikirler kitaplar ve eğitimciler aracılığıyla imparatorluğa girdi ve Osmanlı değerler sistemini ve dindar eğilimleri içten tahrip eden biyolojik materyalizmi beraberlerinde getirdiler. II. Abdülhamid, tıbbiye öğrencileri arasında pozitivist fikirlerin yaygınlaşmasını önlemek amacıyla, başlangıçta Fransız standartlarına göre yapılandırılmış olan Tıp Akademisini "Almanlaştırmayı" denedi. Jöntürk muhalefetinin bir diğer özelliği de, popülist tabiatıydı.[12]

Daha Sultan Abdülaziz'in (1861-1876) 1867 baharındaki Avrupa gezisinden önce o zamanki sadrazam Ali Paşa'ya yönelik bir suikast girişimi açığa çıkarılmıştı. Muhalefetin böylece göze batmasından sonraki ilk dört yılda Jöntürk hareketi çok yavaş büyüdü. Sultanın karşı koymalarına rağmen Ahmed Rıza, oğulları Sabahaddin ve Lütfullah ile birlikte Sultan'ın damatlarından Mehmed Celaleddin Paşa, Ali Haydar Mithat Bey, Midhat Paşa'nın oğlu, sonra Devlet Eski Müşaviri Arnavut İsmail Kemal Bey, Mehmet Fuat Paşa ve başka eğitimli Müslümanlar, *La jeune Turquie* (Jöntürk) gazetesinin redaktörü Suriyeli Halil Ganem gibi Hıristiyanların katılımıyla komitelerinde, gazete ve mecmualarında, Abdülhamid idaresine karşı ajitasyonlarını başarıyla devam ettirdiler. Büyük güçlerin günden güne artan müdahalesi Jöntürklerin ekmeklerine yağ sürdü ve Sultan'ın direncini kırmaya da yaradı. 1899 Kasım'ında büyük bir kısmı memurlardan oluşan Jöntürkler İstanbul'daki bir suikast girişimi nedeniyle zan altında kaldılar ve tutuklanıp sürüldüler. 1900 Temmuz'unda ise çok sayıdaki yatılı Harbiye öğrencisi Jöntürk yanlısı kışkırtma faaliyetlerinden dolayı okuldan uzaklaştırıldı.[13]

Sürgündeki çeşitli muhalif gruplar, işleyen bir parlamenter

12 Hanioğlu, Genesis of the Young Turk..., s. 280-281.

13 Zimmerer, *a.g.e.*, s. 5.

demokrasinin tesisi ile Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün ve devamının temin edilmesi ülküsü etrafında birleşiyorlardı. Gayrimüslim halk kesimlerinin, nazırlık görevi de dahil olmak üzere tüm kamusal mevkilere eşit erişimi sayesinde Osmanlı ulusunun kaderine ortak edilmesi, bu bakımdan vazgeçilmez bir şart olarak görülüyordu. Bu amaçlar 18. yüzyıl rasyonalizmi ve politik idealizmi ile 20. yüzyılın milliyetçilik fikirlerinden etkilenmişti.

Jöntürk dünya görüşü ile ilgili yapılan bir araştırma, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ortaya koyduğu anayasanın yeniden yürürlüğe girmesi ve parlamentonun toplanması olarak duyurulan amaçlarının onların gerçek programlarından farklı olduğunu ortaya koymaktaydı. Politik fikir olarak ortaya konmasa dahi, cemiyet şu amaçları gütmekteydi: Entelektüel seçkinlerin çoğunlukta olduğu bir hükümet, anti-emperyalizm, İslam'ın önderlik rolünü üstlenmediği, Türk milliyetçiliğinin egemen olduğu bir toplum. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyelerinden bir kısmının Türk olmaması nedeniyle, daha sonra çiçek açacak olan Türk milliyetçiliği tartışmalara konu olmaktaydı. Türk üyeler özellikle 1906'dan sonra Türk milliyetçiliğine yönelirken, Türk olmayan üyeler kendi milletlerinin milli hareketlerinde yerlerini aldılar. İbrahim Temo ve İsmail Kemal Arnavut ulusal hareketine katıldılar, Abdullah Cevdet ise lider bir Kürt konumuna geldi.[14]

İttihat ve Terakki'nin kuruluş aşamasındaki ideolojik oluşumu ile ilgili olarak tarihçi Edmund Taylor şunları yazmaktadır: "Üyelerden birçoğu farmasondu. Cemiyet farmason menşe doğrultusunda her ırka ve dine mensup kişileri kardeşçe içine aldı. Önderleri arasında Rumlar, Ermeniler, Yahudiler ve Türkler vardı... Cemiyet Osmanlıcılık öğretisi için bir araya gelmişti... Meşruti bir liderin yönetiminde her bir halk grubunun eşit medeni ve politik haklara sahip olduğu bir milletler devleti davası için..."[15]

---

14 Hanioğlu, M. Şükrü: *The Young Turks in Opposition*, Oxford/New York 1995, s. 211; ayrıca bkz. a.y.: *Preparation for a revolution: the Young Turks, 1902-1908*, Oxford u.a. 2001, s. 291.

15 Taylor, E.: *Der Untergang der Dynastien*, Viyana 1963, s. 138.

Bu gruplar şüphesiz ne ortaya koydukları amaçlarda ne de siyasi yöntemlerde hemfikirdiler: Asgari müşterekleri sadece 1876 Anayasasının yeniden yürürlüğe konması isteğiydi. Hatta bu noktada dahi siyasi hedef müşterek olmaktan çıkıyordu. 1902 yılında Avrupa'daki Osmanlı muhalefeti birinci kongresi için toplandığında siyasi tasavvurları bir hayli karışık ve belirsiz olan Jöntürkler arasındaki fikir ayrılıklarının derinliği daha belirgin bir hale geldi. Ahmed Rıza'nın liderliğindeki muhafazakâr kanat ile Prens Sabahaddin liderliğindeki liberal kanat arasındaki ideolojik fikir ayrılıkları 1902 yılında liberallerin ayrılmasıyla sonuçlanmıştır.

Prens Sabahaddin liderliğindeki liberaller meşruti monarşinin yeniden getirilmesini, azınlıklarla barışılarak onlarla işbirliği yapılmasını ve imparatorluğun merkeziyetçilikten çıkarılarak federalleştirilmesi fikirlerini savunuyorlardı. Bunun için dışardan yardım kabul etmeye de hazırdılar. Talim ve terbiye ile ilgili olarak Sabahaddin Türk eğitim geleneğinin inisiyatif, kabiliyet ve çalışma motivasyonunu destek ve teşvik etmediği görüşündeydi. Sabahaddin şu sonuca varıyordu: "Çalışmadan ve kazanmadan zengin olmak ve zengin gibi yaşamak istiyoruz" [16] Ancak imparatorluğun selameti ulusal eğitim sisteminde insanlara bilgi, tecrübe ve basiret vasıfları edindirecek şekilde esaslı bir reform yapılmasıyla temin edilebilirdi.[17]

Türk milliyetçilerine göre ise bu tür bir politika, etnik-dini grupların bağımsızlık mücadelelerinden dolayı "intihar" demekti. Ahmed Rıza liderliğindeki milliyetçi kanat, liberallerin, Prens Sabahaddin'in federal Osmanlıcılığının karşısına Türk milliyetçiliğini koyuyor ve yabancı devletlerin her türlü müdahalesini reddediyordu. Ateşli milliyetçilik yaklaşımı, anavatandaki Jöntürk entelektüelleri arasında, hoşgörülü liberalizmden daha fazla yankı uyandırdı. Milliyetçi düşüncelerin yaygınlaştırılmasında, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki

---

16 Sabahattin, M.: *Teşebbüs-ü Şahsi ve Tevzii Merkeziyet Hakkında Bir İzah*, İstanbul 1324, s. 16'dan alıntı.

17 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 391.

Avrupa diplomatik temsilciliklerinin postaları kanalıyla dağıtılan Ahmed Rıza'nın gazetesi *Meşveret* büyük bir rol oynuyordu. İmparatorluğun önemli şehirlerinde yavaş yavaş genç subayların ve entelektüellerin yer aldığı muhalif gruplar oluştu.

1906'dan beri etkin subaylar arasında muhalif hücreler oluşmaktaydı. Bunlar siyasi tesirlerini güçlendirmek için hareketin içindeki farklı düşünce eğilimleri ve diğer millici gruplaşmalarla asgari müşterekler çerçevesinde birleştiler.[18]

Ahmet Rıza, Sabahattin ve Malumyan'ın yönetiminde 1907 sonunda Paris'te yapılan ikinci Jöntürk Kongresi, Jöntürkler arasındaki derin fikir ayrılıklarını yumuşattı ve bir uzlaşıyı mümkün kıldı. Hatta "Ermeni İhtilalcileri Federasyonu" (Daşnaksütyun) 1907 yılından itibaren Jöntürklerin merkeziyetçi kanadıyla işbirliğine hazır olduğunu açıkladı. Kongrede Sultan'ın yetkilerinin elinden alınması ve parlamenter sistemin yeniden getirilmesi kararlaştırıldı. Bunun dışında, Osmanlıcılık ideolojisine uygun olarak, imparatorluğun tüm halklarının aynı kaderi paylaştığı, bu yüzden de müşterek vatanın selameti için ortak mücadele edildiği, bu mücadelenin sonunda da aynı hak ve yükümlülüklere sahip vatandaşlar olarak barış ve özgürlük içinde yaşanacağı fikrinde mutabık kalındı.

Jöntürkleri rejim muhalifliğine götüren neden sadece felsefi değil, aynı zamanda politikti. Jöntürklerin siyasi bir harekete dönüşmesiyle muhalefet, içinde ulemanın, etnik ayrılıkçıların, pozitivistlerin, biyolojik materyalistlerin, aşırı milliyetçilerin ve hümanistlerin yer aldığı heterojen bir şekil aldı. Bu grupların tek ortak hedefi II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesiydi; bunun dışında geleceğin şekillendirilmesine mesnet olacak ortak bir programları yoktu.[19]

Jöntürkler 1908'den önce genel olarak liberal bir federatif anayasa devleti fikrini savunmaktaydılar. Osmanlıcılığın bu biçimi yeni bir milliyetler politikasının başlangıcı gibi görünü-

18 Matuz, Josef: *Das Osmanische Reich*, Darmstadt 1985, s. 250.

19 Hanioğlu, Genesis of the Young Turk..., s. 298-300.

yordu. Özellikle gayrimüslim halk gruplarının temsilcileri öncelikle, bölgesel özerklik anlamında, idari yapıların merkeziyetçilikten çıkarılmasını umut ediyorlardı. Sultanın 24 Temmuz 1908'de 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konduğunu ve parlamentonun toplanacağını ilan ettiği Jöntürk İhtilali sonrasında "halkların kardeşliği" heyecanı ülkeye egemen oldu. "Hasta adamı iyi ettik" diyordu Jöntürk lideri Enver Paşa, "bundan böyle artık Bulgarlar, Rumlar, Eflaklar ve Yahudiler ya da Müslümanlar yok. Hepimiz Osmanlı olmaktan aynı derecede gurur duyan kardeşleriz".[20]

1908 Jöntürk İhtilali'nden sonra, imparatorluğun ıslah edilmesi, medeni hakların ve özgürlüklerin verilmesi, milli ihtilâflar gibi sorunlar daha fazla su yüzüne çıkmaya başladı. Bu sorunlara büyük güçlerin baskısı ekleniyordu.[21]

İttihat ve Terakki Cemiyeti ilk önceleri ortak noktaları anayasanın yeniden yürürlüğe konması talebinden ibaret olan farklı gruplardan oluşmuş bir birlikti. İhtilalden sonra Cemiyet hükümet etme sorumluğuyla karşı karşıya kalmıştı. Cemiyet üyeleri kendilerini bunu yapacak durumda görmedikleri için arka planda kalmayı denediler. Öte yandan ihtilâle destek veren gayrimüslim grupların başka beklentileri vardı. Bu yüzden, "tüm tebaanın kardeşliği" havasının uzun sürmeyeceği çok geçmeden anlaşıldı.[22]

Velhâsıl milliyetler sorunu hiçbir şekilde çözülmüş değildi. 1908 Ekim'indeki parlamento seçimlerinde fikir ayrılıkları siyasî düzlemde de ortaya çıktı. Bu seçimlerde meydana gelen çok sayıdaki usulsüzlük Jöntürklere olan güveni zayıflattı. Yeni parlamento ağırlıklı olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından desteklenen mebuslardan oluşuyordu. Cemiyet böylece hiçbir sorumluluk üstlenmeden hükümeti kontrol edebilecek ve onu nüfuzu altında tutabilecekti. Parla-

20 Adanır, Fikret: "Zum Geschichtsbild der nationalen Erziehung in der Türkei", *Internationale Schulbuchforschung*, ed. Ernst Hinrichs, 10 (1988), s. 7-40; s. 15.

21 Dawletschin-Linder, C.: "Die Rolle der europäischen Mächte bei der Auflösung des Osmanischen Reiches", *ZfTS 2 (1992)*, s. 171-186; s. 174.

22 Kansu, *1908 Devrimi*, s. 217-270.

mento ve rejim imparatorluğun çok sayıdaki iç siyasi meseleleriyle uğraşırken, Osmanlı siyasetindeki birlik çökmeye başladı. Gayrimüslim halk kitlelerinin temsilcileri eski taleplerinde diretiyor, böylece yeni siyasi sistemi işlemez hale getiriyorlardı.[23]

Bu gelişmeler sonucunda Jöntürkler özgürlük ve eşitlik ilkelerinin savunusunda daha ihtiyatlı davranmaya başladılar. İmparatorluğun kurtarılmasını kendisine amaç edinen Cemiyet başlangıçta tamamen Abdülhamid'in sistemine liberal bir alternatif niteliğinde iken,[24] Türk olmayan halk gruplarının entegrasyonu konusunda bir rota değişikliğine gitti. Bu milliyetçi ve merkeziyetçi temayül sadece Türkiye'deki Hıristiyanlar için değil, aynı zamanda Araplar ve Kürtler gibi Müslüman fakat Türk olmayan halk kesimleri için de geçerliydi.[25]

Bunun altında Jöntürklerin başarısızlığa uğramalarının önemli bir nedeni yatmaktadır. Yeni meşruti sistemi destekleyecek Müslüman bir burjuvazi mevcut olmadığından, reformcular mal-mülk sahibi tabakaya ve orduya dayandılar. Bu arada menfaatlerini savunmayı düşündükleri Müslüman kitlelere kültürel olarak yabancılaşmışlardı. Pozitivist öğretinin ve sosyal-Darwinist fikirlerin taraftarı olarak Jöntürkler halkın dindarlığının imparatorluğunun modernleştirilmesi ve laikleştirilmesine engel teşkil edeceğini düşünüyorlardı.[26] Hem Tanzimat döneminin hem de Abdülhamid devrinin edebiyatçıları ve siyasetçileri Batı kültürünü benimseyerek kendilerini halktan yalıtmışlardı.[27]

Britanya yanlısı ve federalist liberal eğilimli hükümetin Nisan 1909'da geri çekilmesinden sonra, yeni hükümet doğrudan İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidarında kuruldu. Cemiyet artık her muhalefete karşı sert davranıyordu. Ordunun artan et-

---

23 Akşin, Sina: "İttihat ve Terakki", *TCTA*, s. 1422-1435; s. 1422-1432.

24 Neulen, H. W.: *Feldgrau in Jerusalem. Das Levantekorps des kaiserlichen Deutschland*, Köln 1990, s. 24.

25 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 398-399.

26 Oba, Ali Eng*Türk Milliyetçiliği'nin Doğuşu*, Ankara 1995, s. 239.

27 Faroqhi, *Kultur und Alltag*, s. 278-279.

kisi altında katı bir merkeziyetçilik politikası güdülüyordu. Bu arada okulların denetimi de çözülmemiş bir sorun olarak yeniden gündeme getirilmişti.

Osmanlı modernleşmesi ileriye doğru önemli bir adım atıyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk kez doğrudan doğruya siyasette yer alması ve resmen hükümet etmesi dolayısıyla siyasi hayatta da yeni bir dönem başlıyordu. 1909 ve 1910 yıllarında Osmanlı Parlamentosu'nun çalışmaları bir taraftan hükümetin gittikçe belirginleşen Türk milliyetçisi politikası, diğer taraftan gayrimüslim halk kesimlerinin milli talepleri arasındaki gerilim tarafından belirlendi. Durum 1911 yılında İtalyanların Trablusgarp'ı fethetmeleri (1911-1912) ve 1912'de başlayan Balkan Savaşı gibi uluslararası kargaşalar nedeniyle daha da kötüleşirken, Jöntürkler buna Osmanlıcılığa tamamen yüz çevirerek tepki gösterdiler.[28]

Jöntürkler ve Almanya (1908-1912)

19. yüzyılın sonlarına doğru Türkiye'de rekabet halinde bulunan Avrupalı büyük devletler kaybedilen şu ya da bu savaştan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşma planları hazırlıyorlardı. Osmanlı Devleti ise Avrupalı devletlerle teker teker ittifaklar kurarak bu krizi atlatmayı deniyordu. Bu dönemde Almanya, askeri misyonları ve Bağdat Demiryolu'nun inşası sayesinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfuzunu kuvvetlendirmeye başladı. 1908'deki Jöntürk İhtilali Almanya'nın Güneydoğu istikametindeki yayılmasını başlangıçta olumsuz etkilemişti. Jöntürklerin hemen hemen hepsi politik eğitimlerini Fransa, İngiltere ya da İsviçre'de almış olduklarından başlangıçta muhafazakâr Alman İmparatorluğu'na karşı soğuk davrandılar. Fakat kısa bir zaman sonra 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konmasıyla Batılı devletlerin zor durumda kaldıkları ortaya çıktı. Çünkü bu devletler kendi Müslüman sömürgelerinde benzer teşebbüslerin meydana gelmesinden çekinmekteydiler. Bu nedenle, Osmanlı

28 Akşin, a.g.m., s. 1426-1432.

İmparatorluğu'nda meşruti rejimin başarısız olması beklentisi içindeydiler.[29]

Büyük devletler Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çıkarları için çalışmaya devam eder, İmparatorluğun nüfuz bölgelerine ayrılarak paylaşılması ihtimali her geçen gün artarken, Jöntürklerin devleti kurtarma kararlılığı da bilenmekteydi. Birçok Jöntürk aydınına göre ülkenin paylaşılmasını önlemek için Türkiye'nin liberalleştirilmesi gerekmekteydi. Ülkenin yeni entelektüelleri olarak Jöntürkler, devletin ve toplumun laikleştirilmesini kurtarıcı bir misyon olarak görüyorlardı; amaçlarına ülkenin miadı dolmuş altyapısının ve ordusunun kapsamlı bir şekilde ıslah edilmesiyle ulaşabilirlerdi. Bu noktada hareketin liderleri (Enver ve Talat Beyler) Almanya'ya büyük sempati besliyorlardı. Bu bakış açısından, Türkiye'nin korunması Almanya'nın da en büyük amaçlarından bir tanesiydi. Çünkü Türkiye, Alman ekonomisine potansiyel pazar ve hammadde kaynağı teşkil ediyordu. Bu şartlar altında Osmanlı İmparatorluğu'nun, Jöntürk yönetiminde er ya da geç yüzünü yeniden, Abdülhamid'in de meyletmiş olduğu Almanya'ya döneceği beklentisi mevcuttu. Üstelik Alman İmparatorluğu Jöntürklerin amaçları çerçevesinde işbirliği yapmaya da hazırdı. Almanya kendi Doğu politikası için Osmanlı Devleti'nin yeniden güçlenmesi gerektiğini düşünüyordu. Bu da başlıbaşına, Jöntürklerin Almanya'ya sempati duymalarına yol açmıştı. Alman diplomasisinin Osmanlı hükümetinin iç işlerine müdahale etmemesi de bu sempatiyi pekiştiren bir etkendi. Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik girişimleri 1890'lara dayanmaktaydı ve siyasi, askeri ve ekonomik boyutlar içeriyordu.[30]

Bu noktada Jöntürk muhalefeti ile, ekonomik nüfuz bağlamındaki menfaatleri icabı Türkiye'nin varlığının devamını is-

---

29 Adanır, Fikret: "Deutschland im Spiegel türkischer Geschichtsschreibung", Doron, Kiesel/ Sargut, Şener/ Wolf-Almanasreh, Rosi (ed.): *Fremdheit und Angst, Beiträge zum Verhältnis zum Christentum und Islam*, Frankfurt/ Main 1988, s. 159-173; s. 167.

30 Mommsen, W. J.: "Ägypten und der Nahe Osten in der deutschen Außenpolitik 1870-1914", aynı yazar (ed.): *Der autoritäre Nationalstaat*, Frankfurt am Main 1990, s. 166.

teyen Almanya'nın amaçları örtüşüyordu. Jöntürkler, Türkiye'nin uluslararası düzeyde istenilen liberalleşmesini temin edecek gibi görünüyorlardı. Alman politikası 1908 Jöntürk İhtilali'nden sonra eski sistemle bağlantılarından dolayı bir ara tehlikeye girmişti. Alman etkisinin, ordu da dahil olmak üzere, azaltılmasına çalışılıyordu. Alman Kayseri'ne, otokratlığı ve eski rejimi destekleyerek Osmanlı İmparatorluğu'ndaki liberal hareketi bastırdığı isnat edilmekteydi.[31] Yine de Büyükelçi Marschall öncelikle kamuoyundaki Alman antipatisini yumuşatmayı ve "Türkiye'nin dostu" olarak kalmayı başardı. Almanya'nın konumu, Fransız-İngiliz üstünlüğünün karşısına çıkabilecek alternatif güç olması ve Batı Avrupa örneğine uygun bir milli devlet oluşturulması için reformlara destek vermesi gibi etkenlerle yeniden kuvvetlendi.

Osmanlı ordusunun, bilhassa subayların Alman uzmanlar tarafından eğitilmesi bu yakınlaşmada önemli bir yer tutmaktaydı. Bu subaylardan birisi, ihtilalden sonra Berlin'e askeri ateşe olarak yollanan, daha sonraki Harbiye Nazırı Enver Paşa idi. Birçok Alman subay Osmanlı ordusunda eğitimci ve kumandan olarak görev yapmak üzere imparatorluğa davet edildi. Bu subaylar Osmanlı Devleti'nde Almanya'nın etkisini güçlendiriyorlardı.

İttihat ve Terakki Cemiyeti 1912 Ağustos'unda ordu tarafından düşürülünce İstanbul'daki yeni Alman Büyükelçisi Wangenheim, Şansölye Bethmann Hollweg'e ordunun Türkiye'de daha uzun bir süre önemli bir etken olarak kalacağını yazıyordu: "Ordu önder rolünü oynadığı sürece Almanya rekabette olduğu ülkelere karşı avantajlı bir pozisyonda olacaktır. Zira Türk anlayışına göre Alman ve Türk orduları arasında silah arkadaşlığı bulunmaktadır..." Tam da bu noktada "Alman-Türk silah kardeşliğinden" bahsedilmesi takdire şayandır. Bu söylem 1912'deki Balkan Savaşı öncesindeki döneme dayanmaktadır.

Harbiye Nazırlığı görevini sürdüren ve "Türk askerlerinin diğer bütün ülkelerin askerlerinden üstün olduğuna inanan"

31 Farah, *a.g.e.*, s. 19.

Nazım Paşa'nın, Alman reformlarına karşı soğuk bir tutum sergilemesi Wangenheim'i kaygılandırıyordu. Wangenheim'in düşüncesine göre, Türk subayları ve erlerini Alman kural ve kaidelerine göre eğitmek yerine, Alman öğretilerini "Türk ruhuna" aktaracak ve astlarına anlatabilecek yetenekli Türk subaylarını Almanya'da ya da onların bulundukları yerlerde öncü olarak yetiştirmek daha önemliydi. Wangenheim yazısına şöyle son veriyordu: "Bizim subaylarımızın en önemli görevi şimdiye kadar olduğundan daha politik olmak durumundadır. Bu politikanın özü de ince ruhlu ve dostane davranarak Türk ordusu içinde mevcut Almanya sempatisini derinleştirmek ve devam ettirmek olmalıdır".[32]

Bunu takip eden zaman içinde Türk ordusunda Almanya'nın konumu güçlendi. *Berliner Lokal-Anzeiger* gazetesine göre Harbiye müfettişi Hamdi Paşa'nın talebi üzerine, başlıca savaş sanatı taktiklerini, hücum ve istihkâm mevzilerinin savunulmasını öğretmek amacıyla yeni açılan kurmay subay okulunun yönetimine Alman bir kurmay subay getirilmişti.[33]

Almanya'nın Osmanlı ordusunun modernleştirilmesinde hangi rolü oynadığı sorusuna Osmanlı Harbiye Nezareti'nin belgeleri yanıt vermektedir: Türkiye'nin modernleştirilmesi bir taraftan Alman sanayi ürünlerinin, Alman tekniğinin, know-how'ın aktarılması ve otomobiller, uçaklar ve vagonlar gibi araçların ihraç edilmesi gibi maddi yardımlarla, öte yandan Osmanlı subaylarının formasyonlarının geliştirilmesi, Osmanlı mühendisleri, veterinerleri ve pilotlarının Almanya'da yetiştirilmesi biçimindeki eğitsel yardımlarla ele alınmıştı. Alman firmalarının teklifleri ve Alman mühendislerinin, askeri danışmanlarının vb. Osmanlı Harbiye Nezareti'ne müracaatları, Almanya'nın çift yönlü yardım sunumunu göstermektedir. Çeşitli Alman firmaları, ürünleri ile ilgili olarak Osmanlı Harbiye Nezareti'ne teklifler götürüyorlardı. Karlsruhe'deki Gaganau firması, levazım işleri şubesinin otomobil siparişi için, çeşitli Alman firmaları bü-

---

32 Wangenheim an Reichskanzler Bethmann Hollweg, 28 Ağustos 1912; BArch, AA, Nr. 29083, Bl. 53.

33 BArch, AA, Nr. 29083, Berliner Lokal-Anzeiger, 26 Eylül 1912.

yük gemi alımları için teklifler sunmuşlardı. Keza Bromberg Et Konserve Fabrikası, Simson Silah fabrikası, Wetzlar'daki Leitz Optik Tesisleri, Berlin Kimya Fabrikası, Berlin'deki Hava Ulaşım Anonim Şirketi vs. Balkan Savaşı öncesi ve esnasında siparişler almış ve yerine getirmişlerdi.[34]

Başka bir "yardım" biçimini de Stuttgart-Vaihingen'den Christian Zwochner'in Osmanlı Harbiye Nezareti'ne hitaben yazdığı 12 Ağustos 1912 tarihli mektuptaki önerisi örneklemektedir. Zwochner mektubunda Osmanlı hükümetine şu tavsiyelerde bulunuyordu: "Subayların siyasete karışmasına bir son verilmelidir. Zira siyasileşmiş subaylar hiçbir şekilde ülkeyi müdafaa edemezler. Bu tür şeyler son günlerde Alman kamuoyunda da tartışılmaktadır. Feldmareşal von der Goltz Osmanlı ordusunda önemli bir öğretmen olmuştur. İzin verirseniz [ben de] on yıllığına Osmanlı ordusuna hizmet etmeye hazırım".[35] İhtilalden sonra Osmanlı İmparatorluğu'ndaki eski konumunu kazanmaya çalışan Almanya'nın önceliği, Alman politikasının ve ekonomisinin menfaatleriydi. Osmanlı ordusunun güçlendirilmesi, amaca ulaştıracak bir araç niteliğindeydi. Yalıtılmış Alman İmparatorluğu zaten Balkan Savaşı öncesi yıllarda da saldırgan bir şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik alanda tutunmak ve aynı zamanda askeri etkinlik kurmak gayreti içerisindeydi. Balkan Savaşı'yla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman reform çalışmaları yeni bir boyut kazandı.

Balkan Savaşı'ndaki Toprak Kayıplarının Osmanlıcılığa Etkileri

Temmuz 1908'de meşruti rejimin tesis edilmesinden sonra Jöntürkler liberalleşme umudunu ve iç barışı tehdit eder nitelikte bir dizi dış politik krizle karşı karşıya kaldılar. 5 Eylül 1908 tarihinde Bulgaristan, Osmanlı Sultanının hükümranlığını reddederek bağımsızlığını ilan etti. Bunu takip eden gün Avustur-

34 ATASE, Balkan, Kl. 67, 68, 70, 71.

35 ATASE, Balkan, Kl. 68, D. 5, F. 3-3.

ya-Macaristan, Bosna-Hersek'i ilhak etti ve Girit Yunanistan ile birleşti. Yemen, Makedonya ve Arnavutluk'taki ayaklanmaları 1911'de İtalya'yla Trablusgarp için yapılan savaş izledi. Trablusgarp'daki Osmanlı mağlubiyetinin doğrudan bir sonucu olarak Ekim 1912'de yeni Balkan ülkeleri Sırbistan, Bulgaristan, Yunanistan ve Karadağ beraberce Osmanlı İmparatorluğu'na taarruz ettiler. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki toprakları, daha Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce büyük ölçüde bugünkü Türkiye'nin sınırlarına itilmiş bulunuyordu.

Bu zamana kadar Balkanlar'daki tüm krizlerin faturası Osmanlı Devleti'ne çıkarılmıştı. Bâb-ı Âli, büyük devletlerin milli ve dini azınlıklarla işbirliği içinde kendi iç işlerine müdahale etmesine tanık olmuştu. Jöntürk hükümeti birkaç yıl gibi kısa bir süre içerisinde, Abdülhamid'in uzun yıllar süren idaresi boyunca kaybettiğinden daha fazla Osmanlı toprağı kaybetmişti. Bâb-ı Âli'nin Balkan devletlerine devretmek zorunda kaldığı topraklar ülkenin ekonomik açıdan da en gelişmiş bölgeleri idi. Üstelik, Osmanlı hükümranlığının Mısır'da kağıt üzerinde devam ediyor olmasının aksine, bu bölgelerin Balkan devletlerine devri kesin ve kayıtsız şartsızdı.

Libya'nın İtalya tarafından ilhakı Osmanlı iç politikasında sarsıntı etkisi yarattı. 1911'de başlayan savaşın doğrudan bir neticesi İbrahim Hakkı Paşa yönetimindeki Jöntürk hükümetinin çöküşü ve eski rejimin siyasetçilerinden olan Mehmed Said Paşa liderliğinde bir koalisyon hükümetinin (Ekim 1911'den Temmuz 1912'ye kadar) kurulmasıydı. Rus-Osmanlı Harbi'nin gazileri ve savaş kahramanları Gazi Ahmed Muhtar Paşa (Temmuz'dan Aralık 1912'ye kadar) ve Kamil Paşa tarafından kurulan son iki kabine de parlamentoda çoğunluğa sahip bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iştiraki olmaksızın kuruldu. İttihat ve Terakki ancak Balkan Savaşları'nın başlangıcındaki feci mağlubiyetten sonra iç politikadaki pozisyonunu güçlendirebildi.[36]

---

36 Shaw, Stanford Jay/Shaw, Ezel Kural: *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, cilt II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge 1976, s. 292-298.

Temmuz 1912'de Jöntürk kabinesi geri çekilmek zorunda kaldı. Zafer kazanan Balkan devletleriyle Osmanlılar 3 Aralık 1912'de ateşkes imzaladılar. Londra'da bir barış konferansı için çağrı yapıldı. Barış yapılmadan önce, aralarında Almanya'da eğitim görmüş çok sayıda subayın da bulunduğu anti-demokratik ve otoriter eğilimli İttihat ve Terakkiciler, 23 Ocak 1913 tarihinde liberal hükümeti devirerek iktidara el koydular. İttihat ve Terakki bundan sonra ülkenin yazgısını beş yıl boyunca kendi tekelinde bulundurdu. Kamil Paşa'nın istifasını müteakip Mahmut Şevket Paşa sadrazam olurken, Talat Paşa'nın "ulusal onurun kurtarılacağı ve Edirne'nin mutlaka muhafaza edileceği ya da yok olunacağı" açıklamasını yapıyordu.[37] 30 Mayıs 1913 tarihli Londra Anlaşması'yla Osmanlı İmparatorluğu neredeyse Avrupa'daki tüm topraklarını (Bosna-Hersek, Bulgaristan, Doğu Rumeli, Arnavutluk, Makedonya ve Trakya'nın bazı kesimleri) kaybetti. Avrupa'da kala kala, 27.000 kilometre kare büyüklüğündeki, bugün Türkiye'nin sahip olduğu topraklar kalmıştı. 13 Ağustos 1913 tarihli Bükreş Barış Anlaşması'yla sona eren İkinci Balkan Savaşı'nda Enver Paşa Edirne'yi geri almayı başardı.[38] Edirne'nin fethiyle (22 Haziran 1913) imparatorluğun prestiji bir nebze olsun yeniden sağlanmıştı, ancak imparatorluğun İttihat ve Terakki iktidarındaki büyük toprak kaybı gerçeği bâki kalıyordu.

Mahmut Şevket Paşa iktidarıyla (Ocak'tan Haziran 1913'e kadar) Jöntürk hâkimiyetinde yeni bir safha başlıyordu. Bu safhaya, Avrupa'daki toprakların kaybı, mülteci akını ve mağlubiyetin ekonomi ve ordu üzerindeki felaket etkisi gibi sorunlar damgasını vurdu. Buna karşın Balkan Savaşı yeni bir milli dayanışmaya yol açtı. Ülkenin ağırlık merkezinin Anadolu'ya kayması, Balkanlar'daki sözümona dost toplulukların "ihanetine" dönük tepki ile birlikte, Türk milliyetçiliğini körükledi. Sadece Rusya'daki Türklerin Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldığına dikkat çeken Türkçüler, bu yönelimi teşvik ediyorlardı.

37 Zimmerer, *Die Neue Türkei*..., s. 19.

38 Adanır, *Geschichte der Republik Türkei*, s. 14-15.

Libya'nın ve Balkanlar'daki toprakların kaybı, devletin aşırı büyümesi gibi büyük problemlerden birinin çözümü ve nüfusun homojen hale gelmesi anlamına da geliyordu, milliyetçi rasyoneller açısından.[39]

Öte yandan Balkanlar Osmanlıların toprak kaybettikleri ilk coğrafi bölgeydi ve bu da derin bir memnuniyetsizlik ve ihanete uğramışlık hissi doğuruyordu. Balkan Savaşı'nda karşılaşılan bu taarruz bir panik havası ve korunmasızlık hissine yol açtı: İmparatorluğun dış kenarlarındaki eski tampon bölgelerin elden gitmesiyle başkent büyük bir tehlikeyle karşı karşıya kalıyordu. Dolayısıyla bu kayıp büyük bir travma etkisi yarattı ve gerek iktidardaki Osmanlılar, gerekse Jöntürk hareketi taraftarları devletin varlığının korunmasından başka bir şey düşünemez hale geldiler.[40]

Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması şimdiye kadar doğrudan doğruya imparatorluğun Hıristiyan halk gruplarının milli özgürlük hareketiyle bağlantılı olduğu için, Hıristiyan azınlıklar büyük bir tehlike olarak görülüyor ve imparatorluğun çöküşündeki en büyük kabahat onlara yükleniyordu.

Sosyal tarihçi Kürşat-Ahlers Balkan mağlubiyetinden hemen sonraki yılları, şiirlerde, okul türkülerinde ve marşlarda kendini açıkça gösteren kolektif histerinin, intikam duygusunun hâkim olduğu bir dönem olarak tanımlar: "Balkanlar Türklere mezar oldu" sık kullanılan bir deyimdi. "Ordunun şerefi üzerindeki kara lekeyi görsel olarak canlandırmak için haritada Rumeli siyaha boyandı. Askerler her gün şu türküyle talime gidiyorlardı: Türk şerefi lekelendi, ah, ah, intikam. Terhislerinden sonra da bu türkü onların hasat türküleri oldu" [41]

Türkiye'nin Balkan Savaşı'ndan sonra Avrupa'daki topraklarının neredeyse tamamını kaybetmesinden ve Ermeni ve Arap milliyetçi hareketlerinin imparatorluğun geriye kalanını da

---

39 Hiller, Marlene P.: *Krisenregion Nahost. Russische Orientpolitik im Zeitalter des Imperialismus 1900-1914*, Frankfurt am Main 1985, s. 40-41.

40 Todorova, Maria: *Die Erfindung des Balkans. Europas bequemes Vorurteil*, Darmstadt 1999, s. 79'dan alıntı.

41 Kürşat-Ahlers, *a.g.e.*, s. 67 ve 69'dan alıntı.

tehdit eder hale gelmesinden sonra, Türk hükümeti tüm dikkatini imparatorluğun Asya'daki kısmına verdi. Böylece Doğu Anadolu'da yapılacak reformlar da daha hassas bir konu haline geldi. Ermeni illerindeki reformlarının denetimi için genel müfettiş tahsisi talebi, herhangi bir hükümranlık hakkını devretmemek gerekçesiyle reddedildi. "Reformlar tamamen Türk meseleleriydi. Büyük güçler reformları denetleyebileceklerdi, ancak onları kendi marifetleriyle uygulayacak durumda değillerdi."[42]

Kısacası, kaybedilen Balkan Savaşı Osmanlı Devleti'nin milliyetler politikasında köklü bir değişikliğe neden oldu. Türklerin milletleşme sürecindeki bu önemli dönüm noktası, çok etnili, çok mezhepli imparatorluk toplumunu Osmanlıcılık fikrinin son dayanaklarından da yoksun bırakmıştı. Avrupalı devletler tarafından yalnız bırakılan Türkler artık ülkelerinin yazgısından tek başlarına sorumluydular.

Jöntükler ve Almanya Arasındaki İlişkilerin Derinleşmesi (1913-1918)

Jöntürk rejimi 1913'ten Birinci Dünya Savaşı'na kadar gitgide daha despot olmaya başladı. Bunu devletin bekasının temini için vaktin daraldığı hissiyatına ve artan iç ve dış baskılara karşı iktidarda kalma direncine bağlamak yerinde olacaktır. Abdülhamid idaresinden farklı olarak, Batı'yla olan irtibat kesilmedi, aksine teşvik edildi. Diktatoryal eğilimler Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın 28 Haziran 1913'te öldürülmesinden sonra daha da kuvvetlendi. Onun halefi Said Halim Paşa'nın sadrazamlığında (1913-1917) gerçekte İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üç mümtaz üyesi Talat Bey, Cemal Bey ve Enver Paşa hüküm sürmekteydi.

1912/13'te kaybedilen Balkan Savaşı'ndan sonra Jöntürk ida-

---

42 Lepsius, Johannes, v.d. (ed.): *Die große Politik der europäischen Kabinette 1871-1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes*, Berlin 1923-1929, cilt 38, Nr. 15399, Wangenheim an das Auswärtige Amt, 14 Ekim 1913. Bu dosya arşivi bundan böyle "GP" olarak kısaltılacaktır.

resinin en büyük kaygısı imparatorluğun varlığının teminat altına alınmasıydı. Pantürkist bir yayılma stratejisi aslında hiç gerçekçi değildi. Bu arada devlet maliyesinin durumu kaygıya meydan veriyordu. O zamana kadar Osmanlı İmparatorluğu'nu destekleme ve bütünlüğünü koruma gayretleri içinde olan Alman hükümeti de artık bu devletin er ya da geç çökmesine mümkün gözüyle bakıyordu.

Alman askeri eğitimciler (v. der Goltz Misyonu) tarafından eğitilen Türk ordusunun Birinci Balkan Savaşı'ndaki ağır yenilgisi, Alman askeri eğitim sisteminin ve Krupp silahlarının da yenilgisi olarak telakki edilmişti. Eğer Berlin prestijini tamamen kaybetmek istemiyor idiyse, Türkiye'deki etkisini korumak ve eğer mümkünse güçlendirmek için yeni teşebbüslere girişmek durumundaydı. Bu yüzden de Türkiye'nin Birinci Balkan Savaşı'ndaki yenilgisinden hemen sonra kayser Türkiye'ye yeni bir askeri misyon gönderme kararı almıştı.[43]

İstanbul hükümeti ise Balkanlar'daki askeri yıkımdan sonra Alman subayların en kısa zamanda gönderilmesi için gayret sarf etmekteydi. Daha önce Alman-Türk silah ticaretinde aracılık yapmış olan Şevket Paşa, Türk tarafının isteklerinin formüle edilmesinde önemli rol oynuyordu.[44]

1913 Ocak'ındaki darbeden kısa bir süre sonra sadrazam görevine gelen Şevket Paşa, İttihat ve Terakki'nin liderlerinden biri olan, sonraki Bahriye Nazırı Cemal Paşa'ya şu sözleri sarf ediyordu: "Ordumuza gelince, artık Almanların metotlarına bigâne kalamayacağımız düşüncesindeyim. Otuz yılı aşkın bir süredir ordumuzda Alman eğitimciler bulunmaktadır, subaylarımız tamamen Alman askeri metotlarına göre eğitildiler, ordumuz Alman eğitimini ruhuna ve Alman yönergelerine tamamen vakıf durumdadır... Bu yüzden de geniş kapsamlı bir Alman askeri misyonunu getirtmek, eğer gerekirse bir Türk kolordusunun başına bir Alman generali, aynı kolor-

43 Fischer, Fritz: *Krieg der Illusionen*, Düsseldorf 1969, s. 427-428 ve s. 483-484.

44 Swanson, Glen W.: "War, Technology and Society in the Ottoman Empire from the Reign of Abdülhamid II to 1913: Mahmud Şevket and the German Military Mission", Parry, V. J. ve Yapp, M. E. (Eds.): *War, Technology and Society in the Middle East*, Londra 1975, s. 367-385; s.. 382-383.

dunun her birliğinin komutasına ise Alman kurmay ve astsubaylarını getirmek ve bu yolla örnek bir kolordu oluşturmak niyetindeyim" [45]

Anayasanın tekrar yürürlüğe konmasının hemen akabinde Jöntürkler sosyal bir devrimin gerekirliği konusuyla ilgilenmişlerdi. Toplumsal reform ve yeniden yapılandırma çalışmalarını, ancak 23 Ocak 1913'te iktidarı devralmalarından sonra uygulamaya koyabildiler. 26 Nisan 1913 tarihinde Şevket Paşa Wangenheim'e uzun bir konuşma yaparak iç siyasi programını anlattı. Program, Türk devletinin hemen hemen tüm alanlarda gerçekleştirilecek olan yeniden yapılanmasında Avrupa devletleri arasında bir tür görev dağılımını öngörüyordu. Alman İmparatorluğu için, ordunun ve maarifin reformu görevi öngörülmüştü. Şevket Paşa şöyle diyordu: "Ordunun yeniden yapılandırılması için elbette Almanya'yı düşünüyorum. Bu benim programımın en önemli noktası. Ordu temelden başlanarak yeniden yapılandırılmalı. Bunun için, şu anda ordunun orasına, burasına danışman olarak sokuşturulmuş bulunan eğitmen subayların faaliyetleri yeterli olmayacaktır. Maarif reformunda da Alman hükümetinin desteklerini beklemekteyim"

Wangenheim bu programı şöyle yorumluyordu: Esasen, donanma gibi önemli bir alan dahil olmak üzere reform faaliyetlerinin büyük bir kısmı İngiltere'ye bırakılmıştı. Buna rağmen Alman etkisi baskın olacaktı. "Orduyu kontrol eden güç Türkiye'de her zaman en kuvvetli güç olacaktır. Eğer orduyu biz kontrol edersek, Alman düşmanı hiçbir iktidar dümende kalmayı başaramayacaktır!" Almanya'ya maarif reformunun da emanet edilmesi hususunu Wangenheim "Alman ruhunun Türk halkına nüfuzu için elden kaçırılır bir fırsat değil" diye değerlendiriyordu. Sadrazam Şevket Paşa reform programının uygulanmasında on yıllık bir soluk alma arasını uygun görüyordu. Alman Büyükelçiye şunları söylemişti: Şu anda birtakım ittifaklara ihtiyacımız yok, tam tersine sükunete ihtiyacı-

45 Ahmed Djemal Pascha, *Erinnerungen eines Türkischen Staatsmannes*, Münih 1922, s. 69.

mız var. Yani tüm büyük devletlerin bizi en az on yıl rahat bırakmasını istiyoruz, ki yeniden yapılanabilelim" [46]

Almanlara Türk devletinin yeniden yapılandırılmasında çok özel bir konum verildiğini Şevket Paşa Mayıs 1913'te Wangenheim'la buluşmasında bir kez daha vurguladı. Almanlara "Alman bir generalin neredeyse diktatoryal kumandasında" yürütülmek üzere ordu reformu ve keza tüm maarifin yeniden yapılandırılması emanet ediliyordu. Mahmud Şevket şimdi diğer bütün devletleri reform çalışmasından dışlamaya son derece kararlıydı. Sadece Maliye Nezareti'ndeki Fransız reformcular kalacaklardı. Böylelikle Almanların yapacakları etki İngilizlerden çok daha büyük olacaktı.[47]

1912/13 yıllarında Almanlar Bâb-ı Âli'ye karşı çelişkili bir tutum içindeydiler. Alman hükümeti bir taraftan Osmanlı İmparatorluğu'na kısıtsız destek ve Anadolu topraklarının tam bağımsızlığı lehine konuşuyor, öte yandan diğer büyük devletlerle "Boğaz'daki hasta adamın" paylaşımı konusunda anlaşmaya varmaya çalışıyor ve mümkünse en büyük payı alma kaygısını taşıyordu. Türkiye politikasını şekillendiren makamlar (İstanbul'daki Büyükelçiler, yani Wangenheim, sonra Kiderlen-Wächter, onun ölümünden sonra ise Jagow, ayrıca Şansölye ve Kayser) Alman menfaatlerinin bölünmemiş, askeri ve ekonomik açıdan yeniden güçlenmiş bir Türkiye seçeneğiyle daha fazla denk düştüğü ve herhangi bir paylaşımın mümkün olduğu kadar engellenmesi gerekirliği üzerinde hemfikirdiler.

Mayıs 1913'te İkinci Balkan Savaşı'nın patlak vermesinden önce Türkiye'nin zayıflığı açıkça görülebilir hale geldiğinde, II. Wilhelm tüm belirtilerin Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Türkiye'yi paylaşma niyetlerine işaret ettiğine kanaat getirdi: Rus birliklerinin Kuzey İran'da toplandıklarına dair bir rapora yanıt olarak kayser şunları yazıyordu: "Türkiye'nin paylaşılması hazırlıkları başladı. Paylaşım sanılandan daha önce gerçekleşecek gibi görünüyor [...]. O halde, paylaşımın bizsiz yapılmamasına

46 GP, Bd. 38, Nr. 15439, Wangenheim an Bethmann Hollweg, 26 Nisan 1913.

47 GP 38, Nr. 15303, Wangenheim an das Auswärtige Amt, 17 Mayıs 1913.

dikkat edin. Ben Mezopotamya'yı, İskenderun'u ve Mersin'i alırım! Makul ve mantıklı düşünen Türkler kaderin bunu göstereceğini sabırla beklemektedirler."[48]

Alman taleplerinin garanti altına alınması bakımından kayser, diğer devletlerin Almanlardan önce gelmemesi için İskenderun ve Mersin'e savaş gemileri göndermek istiyordu. Bu mülahazalar ışığında Almanya diğer müttefikleriyle de Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşımına karar verildiğinde gözetilecek karşılıklı menfaatlerin tespit edilmesi konusunda görüşmeler yapmaya başladı. Jagow Viyana'ya ilk ziyaretinde, mayısta nabız tutmaya başladı ve sonra temmuzda İtalyan Başbakanının Kiel ziyareti sırasında meseleseyi gündeme getirdi. Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Deutsche Bank ile sıkı bir çalışma sonucu ortaya koyduğu Alman tasavvurları yazıya dökülmüştü. Buna göre Almanya Güney Anadolu'da, Eskişehir'den başlayıp Mersin'den İran sınırına kadar uzanan 400 km uzunluğunda bir bölgeyi kendisine istiyordu.[49]

Bu arada, Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra (11 Haziran 1913), Sadrazam Said Halim Paşa başkanlığında kurulan Jöntürk kabinesi Osmanlı dış politika çizgisini değiştirmişti. Artık belli bir siyasi güvence sağlayan müttefik bir devlete dayanma ihtiyacı hissedilmeye başlanmıştı. Zira şayet Türkiye kendini tecrit etmeye devam ederse, iç istikrarı sağlama çalışmalarını yapabilmek için arzu ettiği huzuru zor bulabileceği düşünülüyordu.[50]

Wangenheim, İkinci Balkan Savaşı bittikten sonra, 8 Ağustos 1913 tarihinde bu meyanda Jagow'a şunları ifade ediyordu: "Türkiye'nin mümkün olduğu kadar ayakta kalmasını sağlamayı denemeliyiz. Reform çalışmalarına katılarak samimi bir şekilde yardımda bulunurken, aynı zamanda tüm Türkiye üzerindeki etkimizi güçlendirmenin yollarını aramalıyız. Aynı za-

---

48 Fischer, Fritz: *Der Erste Weltkrieg und das deutsche Geschichtsbild. Beiträge zur Bewältigung eines historischen Tabus*, Düsseldorf 1977, s. 281-282'den alıntı.

49 Fischer, *Krieg der Illusionen*, s. 428-429.

50 Ziemke, Kurt: *Die neue Türkei. Politische Entwicklung 1914-1929*, Berlin ve Leipzig 1930, s. 15.

manda en kötüye, Türkiye'nin paylaşılması ihtimaline de hazırlıklı olmalıyız. Okullar, hastaneler sayesinde ve hekimler vs. göndererek çalışma bölgemizdeki halkı kendimize bağlamalı ve bu tutumumuzla aynı zamanda tespit ettiğimiz bölgeleri hiç kimseye devretmemekte kararlı olduğumuzu diğer devletlere ilan etmeliyiz."[51] Wangenheim Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki toprakları olmadan da selamete erebileceği inancını taşıyordu.

30 Haziran 1913 tarihinde kayser, Kasel'deki 22. Tümenin komutanı Korgeneral Otto Liman von Sanders'i, İstanbul'daki Alman askeri misyonunun şefliğine getirdi. Eylül sonunda Balkanlar'daki son anlaşmazlıkların giderilmesine kadar, Türkiye ile yapılacak yeni anlaşmanın ana hatları oluşmuştu, ancak çıkabilecek siyasi güçlüklerden kaçınmak amacıyla çok gizli tutuluyordu. Liman v. Sanders anlaşmayı 28 Ekim'de Berlin'de imzalamıştı.

Yeni misyonun kastının ve amacının Türkiye'deki eski Alman askeri eğitmenlerin faaliyetlerinden ne denli farklı olacağı, yeni misyonun tüm üyelerini 9 Aralık 1913'te vedalaşma amacıyla gizlice kabul eden II. Wilhelm'in sarf ettiği sözlerden anlaşılıyordu. Bu sözler uzun erimli maksatları açığa vuruyordu: Misyon, Türk Harbiye Nezareti'nin örgütlenme faaliyetlerini doğrudan doğruya denetim ve kumanda altına alarak Türk ordusunun "Almanlaşmasını" sağlayacak, diğer devletlerin Türkiye politikalarını gözlemleyecek, Alman otoritesini ve dış politika ile ilgili meselelerde Alman etkisini teminat altına alacaktı. Bu yüzden de misyon, faaliyetlerinin takip edilmesi daha zor olduğundan, çalışmalarına Anadolu yerleşimlerinde başlayacaktı. Kayser misyonun üyelerini "Türkiye'nin ilerde gerçekleşecek paylaşımının öncüleri" olarak tanımlıyordu.

Almanya'nın Osmanlı politikası gittikçe artan ölçüde diğer devletlerin güvensizliğine yol açtı. Özellikle Deutsche Bank'ın faaliyetleri tedirginlik yaratıyordu. Almanya, Liman von Sanders Misyonu ile yeniden Osmanlı İmparatorluğu'nun aske-

51 GP 38, Nr. 15 376, Wangenheim an Jagow, 8 Ağustos 1913.

ri ve siyasi anlamda güçlendirilmesi çizgisine çark edince, sadece Rusya ile ciddi anlaşmazlıklara yol açmakla kalmadı, aynı zamanda bizzat Osmanlı İmparatorluğu ile de sürtüşmelere neden oldu. Bu ihtilaf savaştan önce Almanya ve Rusya arasında yaşanan son diplomatik krizdi.[52]

Liman von Sanders 14 Aralık 1913 tarihinde 10 Alman subayı ile birlikte İstanbul'a geldi. Anlaşma uyarınca subayların sayısı daha sonra 42'ye yükselecekti. Gelmelerinden bir gün sonra Sultan tarafından kabul edildiler ve 5 gün sonra da Liman von Sanders İstanbul'daki ilk kolordunun kumandasına getirildi. Van der Goltz Misyonunun faaliyetleri belirli bir zaman diliminde Türk birliklerinin teftişi ve manevraların tertiplenmesiyle sınırlı kalırken ve sayıları hiçbir zaman 30 subayı aşmamışken, yeni misyonun görev alanı Türk askeri hayatının tüm alanlarını kapsıyordu.

Alman subayları hem kıt'aların idaresinde, hem Erkanı Harbiye'de hem de Harbiye Nezareti'nde anahtar konumları işgal ettiler. Hatta Liman von Sanders en yüksek harb şurasındaki oyuyla Türkiye'nin askeri kararlarına etki edebilecek durumdaydı. Türkiye'de askeri görev yapan yabancı subayların karargâhları da dahil olmak üzere tüm harb okulları, eğitim karargâhları da von Sanders'e bağlıydı. Bunun dışında kendisine Harbiye Nezareti tarafından birlikleri, istihkâmları, trenleri ve garnizonları teftiş etmek hakkı da verilmişti. Liman von Sanders ek olarak Osmanlı Erkânı Harbiye subaylarının teorik eğitimini üstlenmişti.

Misyonun çalışmaları tahkimat tesisleri ile birlikte boğazlarda ve Doğu Anadolu'da yoğunlaşmıştı. Liman von Sanders'in gönderilmesi, Ermeni sorununun uluslararası boyutta yoğun bir biçimde tartışıldığı günlere rastlıyordu. Balkanlar'da edindiği tecrübelerden sonra Osmanlı İmparatorluğu artık Anadolu ile ilgili olarak da korkulara kapılmıştı. Liman von Sanders'in misyonuna bu koşullar altında özel bir anlam yükleniyordu.[53] Almanların birçok alanda edindikleri hareket serbes-

52 Fischer, *Krieg der Illusionen*, s. 428; s. 487'den alıntı ve s. 431.

53 Schöllgen, *a.g.e.*, s. 429.

tisi ve nüfuz olanakları Türk hükümet üyeleri ve askeriyesinde belli kaygı ve rahatsızlığa sebep oldu. Bilhassa Harbiye Nazırı Enver Paşa ile Liman von Sanders arasında sürtüşmeler meydana geldi. Daha 8 Ocak 1914'te Liman von Sanders Askeri Kabine Şefi von Lyncker'e "Enver Bey'in Harbiye Nazırlığına getirilmesiyle askeri misyonun şefi olarak ilişkilerde birtakım güçlükler yaşadığını" yazıyordu".[54] Sonuç itibariyle, 29 Mart 1914 tarihinde Yüksek Savaş Şurası Enver Paşa'nın inisiyatifiyle Alman askeri misyonunun faaliyetlerini kısıtlama kararı aldı. Bu tepki Türk hükümetinin birçok üyesinin esasen askeri misyonun yetki ve ehliyetleri konusunda tam olarak bilgilendirilmemiş olmalarından, bu nedenle Almanların Türkiye'deki maksatları hakkında daha fazla şüphe ve endişeye kapılmalarından ileri geliyordu.

Sorunlar sadece Almanya ve Türkler arasında yaşanmıyordu, İstanbul'daki Almanların kendi aralarında da sorunlar baş göstermişti. Misyon içindeki anlaşmazlığın kaynağı, uzun süreli Türkiye deneyiminden ve Jöntürklerle olan ilişkilerinden dolayı askeri misyonla ilgili görüşmeleri yapmakla görevlendirilen ve bu nedenle misyonun yönetimi ile ilgili umutlar besleyen kurmay başkanı binbaşı Strempel idi. Alman Dışişleri Bakanlığı'nın kendisini desteklemesine rağmen, Strempel Osmanlı yönetim çevreleri ile iyi ilişkileri ve "yarı Türk zihniyetinden" dolayı Liman von Sanders nezdinde kurmay karargâh kumandanlığı göreviyle yetinmek zorunda kalmıştı. Diplomatik işlere karışarak mütemadiyen yetkilerini aşan ve Alman Büyükelçiliği ile istişare etmeksizin Türkiye siyasetine etki etme denemelerine giren Liman von Sanders'in İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Wangenheim ile ilişkileri de oldukça soğuktu.[55]

Jöntürkler bir taraftan Osmanlı kuvvetlerinin güçlendirilmesi için çaba sarf ederken, aynı zamanda dış siyasi tecritten kurtulmak için ümitsizce yollar arıyordu. Hatta bazıları ülkenin be-

---

54 GP, 38, Nr. 15515, Liman an den Chef des Militärkabinetts, von Lyncker, 8 Ocak 1914.

55 Fischer, *Krieg der Illusionen*, s. 487-490.

kasının Avrupa mandası altında devam ettirilmesinin mümkün olup olmayacağı üzerinde duruyordu. Birlik taraftarları ise radikal bir reform programıyla kurtuluşun geleceğine inanıyorlardı. Bu programın uygulanabilmesi için gerekli zamanı kazanmak adına Bâb-ı Âli Avrupa'daki iki devlet grubundan biriyle, tercihen de üçlü ittifakla temas kurmaya çalışmalıydı. Tarafsızlık tecrit ve olası bir büyük savaşta tam bir felâket anlamına gelecekti. Bu nedenle Jöntürkler 1913 yazı ile Ağustos 1914 arasındaki barış zamanını, ülkenin diplomatik tecridini kırmak amacıyla Avrupa'da bir müttefik arayışıyla geçirdiler. Büyük çabalar sarf ederek Almanya ile ittifak kurdular.[56]

Üçlü ittifakta Almanya siyasi idareyi elinde tutuyordu. Alman hükümeti, İngiltere ve Rusya ile düşmanlığı devam ettirmek anlamına geleceği için, Osmanlı İmparatorluğu ile bir ittifak konusunda çekingendi.[57] Jöntürklerin Rusya (Mayıs 1914) ve Fransa'nın (Temmuz 1914) nabızlarını yoklamaları, Osmanlı diplomasisinin Batılı İtilaf Devletleri'nden biriyle ittifak yapma çabası içinde olduğunu göstermektedir. Fakat Türk devletinin gelecekteki varlığı bakımından hiçbir büyük güç sorumluluk altına girmeye hazır görünmüyordu. İtilaf Devletleri çok da fazla gizlemeye gerek duymadıkları yayılma menfaatlerini takip ettiler ve Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunmasını temin etmeye yanaşmadılar. Böylece 1914 yazında Jöntürklerin Almanya'ya yanaşmaktan başka çareleri kalmamıştı.[58] 2 Ağustos'ta, halihazırda Rusya ile savaşmakta olan Almanya ile İstanbul'da ittifak anlaşması imzalandı. Bu anlaşma, olgun diplomatik görüşmelerin bir ürünü olmaktan çok bir son çareydi.[59]

2 Ağustos 1914 tarihli Osmanlı-Alman İttifak Anlaşması Osmanlı ordusunun kısmen Alman askeri misyonunun kumandasına verilmesini öngörüyordu. Birinci Dünya Savaşı esna-

---

56 Ahmad, Feroz: "İttihat ve Terakki'nin Dış politikası (1908-1919)", *TCTA*, s. 293-303; s. 297-299.

57 Ziemke, *a.g.e.*, s. 20.

58 Adanır, Deutschland im Spiegel türkischer Geschichtsschreibung, s. 169-170.

59 Neulen, *a.g.e.*, s. 26.

sında bu temel üzerine kurulan "Alman-Türk silah arkadaşlığı" başlangıçtan beri birtakım problemlerle karşı karşıyaydı. Savaşın sonlarına doğru iki müttefik Transkafkasya'daki hâkimiyet iddiaları ile ilgili olarak karşı karşıya gelme tehlikesi bile atlattı.

Savaşın başlangıcında Almanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun batıda, yani Avrupa ya da Balkanlar'da değil de, doğu cephesinde Ruslarla ve güneyde İngilizlerle çarpışarak savaşa katkı sağlayabilecekleri beklentisi içindeydiler. İttifak sözleşmesinin üç maddesi Türkiye açısından bilhassa dikkate değerdi. Bu maddeler İTC'nin savaşa sadece büyük devletlerin baskısıyla girmediğine, aynı zamanda burada bağımsızlık projelerine uzanacak bir fırsat gördüğüne işaret ediyordu. 6 Ağustos 1914 tarihli sözleşmenin gizli kısmının birinci maddesi şöyleydi: Almanya Türkiye'ye kapitülasyonlar sisteminin kaldırılmasında destek verecektir.[60] 1908 ihtilalinden bu yana Jöntürklerin en önemli arzularından biri, Avrupalı devletlerin Osmanlı topraklarına müdahale olanaklarını azaltmak ve azınlıklar üzerindeki etkilerini kırmaktı. Jöntürk hükümetinin bu nedenle savaşa kadar olan yıllarda kapitülasyonlar sistemi ile bağlantılı imtiyazların kaldırılması taleplerini ısrarla tekrarlaması şaşırtıcı değildi.[61] 9 Eylül 1914 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu kapitülasyonları tek taraflı olarak feshedecekti.

Jöntürklerin ittifak tasarımına göre imparatorluğun coğrafi sınırları nasıl olacaktı? 6 Ağustos 1914 tarihli ittifak sözleşmesinin gizli eki, zafer halinde Osmanlı hükümetinin toprak taleplerini düzenliyordu. 3. Maddeye göre, düşman birlikleri tarafından işgal edilmiş olabilecek Osmanlı toprakları terk edilmediği sürece Almanya barış imzalamayacaktı. 4. Maddeye gö-

---

60 Mühlmann, Carl: *Deutschland und die Türkei 1913-1914. Die Berufung der deutschen Militärmission nach der Türkei 1913, das deutsch-türkische Bündnis 1914 und der Eintritt der Türkei in den Weltkrieg*, Berlin 1929, s. 97; ayrıca bkz. Erickson, Edward J.: *Ordered to die: a history of the Ottoman army in the First World War*, Londra 2001, s. 11-37.

61 Ergil, Doğu: A Reassesment: "The Young Turks, their politics and anti-colonial struggle", *Balkan Studies*, 16 (1975), s. 26-72; s. 28.

re, Yunanistan'ın savaşa girmesi ve mağlup olması durumunda, Almanya, Türkiye'nin son Balkan Savaşı'nda kaybedilen takımadaları geri alması için devreye girecekti. 5. maddede Almanya, Türkiye'nin Rusya'daki Müslüman unsurlarla doğrudan doğruya temas kurabilmesi için kuzey sınırını nizama koymayı taahhüt etmekteydi.[62]

Bundan da Jöntürklerin imparatorluğun sınırlarının geleceği ile ilgili tasavvurlarının 1914 yazı itibariyle şu şekilde olduğu ortaya çıkmaktadır: Batı'da, yani Balkanlar'da statükonun korunması, fakat ön Asya'da, Hazar Denizi'ne kadar olan coğrafi alan içerisinde Türk-Müslüman çoğunluktan oluşan bir milli devletin oluşumu. Böylelikle Jöntürkler imparatorluğun o zamana kadarki politikasına veda ediyorlardı. Eski politikanın merkezini Balkan odaklı birçok etnili devlet yapısı oluşturmaktaydı. Hatta Jöntürkler Bulgaristan'ın ittifak devletlerine katılımını temin etmek amacıyla sınır bölgesinde ufak çaplı değişiklikleri bile göze almışlardı.[63]

Türkiye'nin Almanya ile bağlantıları zaten savaştan önce de çok sıkıydı. Bu ilişki çerçevesinde Orta ve Yakındoğu, Alman ekonomisi için emperyalist gelişimin temel bölgesi haline gelmişti. 1914 yazında Dünya Savaşı patladığında bu bölgedeki Alman menfaatleri daha da belirginleşmişti. Bir kere Rusya'nın tecrit edilmesi için Çanakkale Boğazı'nın anlamı büyüktü. Sonra, Osmanlı Halife Sultanının Müslüman halklar üzerinde büyük olduğunu düşündükleri etkisinin sömürge zengini İngiltere ve Fransa'yı tehdit edeceği umudunu taşıyorlardı.[64]

Mamafih Türkiye ilk aşamada müteyakkız bir tarafsızlık içinde beklemedeydi. Almanya'ya oynayan savaş yanlılarının lideri Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın karşısında Türkiye'nin kaybedilen Balkan Savaşı'nın yaralarını daha saramamış olduğunu düşünen nüfuzlu gruplar duruyordu. Alman as-

---

62 Mühlmann, *a.g.e.*, s. 96-97: Der deutsche Botschafter in Konstantinopel an den Großwesir, 6 Ağustos 1914.

63 Akşin, Sina: *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1986, s. 297.

64 Kielmannseg, Peter Graf: *Deutschland und der Erste Weltkrieg*, Stuttgart 1980, s. 102.

keri misyonu, ağırlığını Enver Paşa'nın kefesine koymaktaydı. 10 Ağustos'ta Alman donanmasının Tümamiral Souchon kumandasındaki Akdeniz Filosu'nun İstanbul Limanı'na gelişi aynı amaca hizmet ediyordu. Türkiye tarafından satın alınan iki Alman kruvazörünün Karadeniz'e açılarak Rus limanlarını bombalamasından sonra 2 Ekim'de Rusya Türkiye'ye savaş ilan etti.

Türk ordusu zayıftı ve uzun müddettir tamamen Alman sevkıyatlarına bağımlıydı. Bu zayıflığın derecesi Almanya'da tam olarak anlaşılamamıştı. Sultan'ın "cihat" ilanı da başarısızlıkla sonuçlandı. Böylece Türkiye'nin verebileceği en önemli askeri katkı Çanakkale Boğazı'nın kapatılmasından ibaret oluyordu.

Askeri strateji açısıdan da Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu hiç elverişli değildi. Osmanlı birlikleri daha savaşın başında çok cepheli bir savaş yürütmek zorunda kalmışlardı. Çanakkale, Kafkaslar ve Irak cephesindeki kısmi başarılara rağmen muharebeler fiyaskoyla sonuçlandı.

Öte yandan savaş, Jöntük hükümetini milliyetçilik siyaseti açısından sıkıntıya soktu. Kafkasya cephesindeki yenilgi ve Çanakkale Muharebesi'nin etkisiyle Ermeni siyasi örgütleriyle ilişkiler sertleşti. Mayıs 1915'te Anadolu'nun savaş bölgesindeki Ermeni halkın güneydeki diğer bölgelere (Mezopotamya ve Suriye) tehcirine karar verildi. Bu göç yüz binlerce insanın hayatına mal oldu.[65]

Yakındoğu'daki diğer cephelerde de durum pek iç açıcı değildi. Falkenhayn'ın İngilizleri taciz etmek düşüncesiyle büyük önem verdiği, Freiherr Kress v. Kressenstein kumandasındaki "Yıldırım" isimli özel birliklerin Süveyş Kanalı'na taarruzu amacına ulaşmasına ulaştı gerçi; ancak kanalı aşmanın ya da

---

65 Adanır, "Der jungtürkische Modernismus...", s. 20; ayrıca bkz. Bihl, W.: *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte, Teil II: Die Zeit der versuchten Kaukasischen Staatlichkeit (1917-1918)*, Viyana/Köln 1992; Koutcharian, G.: *Der Siedlungsraum der Armenier unter dem Einfluß der historisch politischen Ereignisse seit dem Berliner Kongreß 1878*, Berlin 1989. Ohandjanian, A.: *Armenien*, Köln 1989; Hovannisian, R. G.: "The Armenian Question in the Ottoman Empire" *East European Quarterly* 6 (1973), 1, s. 1-26. Dadrian, V. N.: *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Oxford 1995.

doğu yakasında, çölde sürekli bir mevzilenmenin mümkün olmadığı ortaya çıktı. Ekim 1914'te İngiliz-Hint birliklerin karaya çıkması ve Basra'yı işgali ile Mezopotamya cephesinde de savaş başladı.[66]

Alman taraftarı Enver ve Talat da dahil olmak üzere Türk yöneticiler Almanlarla genel olarak Türkiye'nin çıkarlarına uygun düşen durumlarda işbirliği yapıyorlardı. Bu durum İran ve Kafkaslar'daki harekâtlarda kendini açıkça gösterdi. Rusya'nın savaştan çekilmesinden sonra Pantürkist fikirler ve planlar ile Almanların siyasi ve ekonomik amaçları birbirine rakip hale geldi. Almanya Kars, Ardahan ve Batum illerinin Türklerce geri alınmasına razı olmuştu, fakat Türklerin planladığı Bakü taarruzuna karşı çıktı.[67] Alman ve Türk menfaatleri Kafkaslar'da çatışmıştı ve bu çatışma her iki tarafın da dik başlılığından dolayı er ya da geç ittifakın bozulmasına neden olacaktı. Bakü'nin fethiyle Osmanlı ordusu amacına ulaşmıştı. Fakat bundan kısa bir süre sonra Filistin cephesi çöktü ve Osmanlı İmparatorluğu savaşta yenik düşmüş oldu. İttihat ve Terakki'nin liderliğini yürüten üçler heyeti ve savaş siyasetinden sorumlu diğer siyasetçiler ülkeyi terk etmek durumunda kaldılar ve Almanya'ya kaçtılar.

Planlanan reformların hayata geçirilmesinde Jöntürklere yeterli zaman kalmamıştı. İçinde bulunulan politik durum ve büyük devletlerin gruplaşmaları, Bâb-ı Âli'nin bu devletlerin menfaatleri arasındaki ihtilâflardan yararlanma kozunu elinden almıştı. Oysa Osmanlı İmparatorluğu ancak bu şekilde topraklarının bütünlüğünü koruyabilmişti.[68] Dünya savaşındaki yenilgiyle hükümet ve imparatorluk çöktü. Fakat İTC'nin birçok mensubu bundan sonraki milli harekette önemli roller oynayacaklardı.

---

66 Kielmannseg, *a.g.e.*, s. 106-107

67 Fischer, Fritz: *Griff nach der Weltmacht, Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschlands 1914/18*, 1. Baskı, Kronberg 1977, s. 486-487.

68 Delfs, Hermann: *Die Politik der Mächte beim Zerfall des Osmanischen Reiches*, Kiel 1954, s. 288.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GEÇ OSMANLI DÖNEMİNDE EĞİTİM POLİTİKASIYLA TOPLUMSAL DÖNÜŞÜM

Osmanlı Eğitim Sisteminin 1908 Öncesi Modernleşme Süreci

Osmanlı Okullarının Modernleşmeye Başlaması

19. yüzyılın başlarında Osmanlı okulları genel olarak mektep, sıbyan mektebi veya mahalle mektebi gibi ilköğretim okullarından ve medrese gibi yüksek okullardan oluşuyordu. İlkokullar ülkeye yayılmışlardı. Burada 4-6 yaş arasındaki çocuklara yazı yazma, din ve Kuran ile ilgili temel bilgiler veriliyordu. Sıbyan okullarından sonra devam edilen orta ve yüksek dereceli öğrenim kurumu medrese idi. Tanzimat dönemine kadar bu okullar geleneksel Osmanlı eğitim sisteminin temel kurumlarıydı. Katı hiyerarşisi ve sınıflandırma sistemiyle medrese yüzyıllar boyunca yegâne yüksek eğitim kurumu olmuştu. Medresenin temel eğitim hedefi İslami bilgiler, fıkıh ve teoloji öğreterek öğretmenler, müderrisler, kadılar ve imamların öğrenimlerini ve uzmanlaşmasını sağlamaktı. Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet aygıtı büyük oranda medrese mezunlarına dayanıyordu.[1]

---

1 Sarıkaya, Yaşar: *Die osmanischen Medresen unter der II. Meşrutiyet 1908-18*, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Bochum 1995.

Devlet okullarındaki eğitim reformları Tanzimat ile başlarken, askeri alandaki eğitim reformlarının başlangıcı 18. yüzyılın ikinci yarısına dayanmaktadır. Askeri yenilgiler, Osmanlı devlet adamlarını, Avrupalı subay ve mühendislerin danışmanlığı vs. yardımı altında orduyu yeniden yapılandırmaya itmişti. Rus-Osmanlı Savaşı'ndan sonra (1769-1773) modern eğitim görmüş subay ve mühendis ihtiyacı iyice belirgin hale geldi. Böylece Batı tekniğine ve kurumlarına ilk yöneliş kendini göstermişti. Bahriye için ilk mühendislik okulu olan Mühendishane-i Bahrî-i Humâyun 1773 yılında ve Osmanlı donanmasının öğretim kurumu niteliğindeki Mühendishane-i Berrî-i Humâyun 1796 yılında İstanbul'da kuruldu.[2]

Osmanlı Devleti'ndeki modernleşmenin öncülerinden II. Sultan Mahmud (1808-1839) subay ve askeri mühendisler yetiştirmek için Avrupai tarzda modern okullar kurmuştu. 1826'da ülkede biri ordu biri donanma için modern ve bilimsel müfredata sahip iki devlet okulu bulunmaktaydı. Bu okullara, içlerinde en önemlisi Mekteb-i Ulûm-i Harbiye olmak üzere, 1834'te üç Harbiye akademi daha eklendi. Bu okulların açılması, eğitim alanındaki reformların başlangıcı niteliğindedir. Barınacak yerlerin çok elverişli olmaması, ders kitaplarının ve nitelikli öğretmenlerin eksikliği gibi zorluklara rağmen, ordunun modernleşmesine önemli katkılar sağlamışlardı.[3]

Ayrıca 1827 yılından beri gençler Avrupa'ya –bilhassa Paris'e– gönderiliyorlardı. 1838 yılında devlet memuriyetindeki siviller için öğretim kurumları kurulmaya başlandı. Yukarıda anılan eğitim kurumları subay ve mühendislerin öğrenim açığını kapatarak ordunun modernleşmesine fayda sağlamışlardı. Fakat kısa bir süre sonra sivil eğitim sisteminde de yeniden yapılanmaya ihtiyaç bulunduğunun farkına varıldı. Halkın eğitim düzeyi çok yavaş ilerleme göstermekteydi ve okur-yazarlık oranı hâlâ çok düşük seviyeydi. 1860'lı yıllarda Türk-Müslüman okur-yazarlık oranı tahminen yüzde bir civarında seyretmek-

---

2 Koçer, Hasan Ali: *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi* (1773-1923), İstanbul 1992, s. 25-26.

3 Shaw/Shaw, *a.g.e.*, s. 48.

teydi. 1827'den beri alınmakta olan önlemler eğitim sistemini laikleştirmeyi ve modernleştirmeyi hedefliyordu.[4]

Eğitim seviyesinin bu durumunda, II. Sultan Mahmud iyi eğitim görmüş sivil memur ve bürokratların eksikliğini de hissetmeye başlamıştı. Sultan bunun dışında halkının bütün bilimsel alanlarda geri kalmışlığından da hicap duyuyordu. Bu nedenler, 1824'te sadece İstanbul için geçerli olmak üzere, 1838'de ise tüm ülkede okula gitme yükümlülüğünün konmasını getirdi.[5] Sultan, 1838'de, 12-16 yaş arasındaki Müslüman gençler için geleneksel okul sisteminin dışında iki rüşdiye açtırttı. Modern müfredata sahip bu rüşdiyelerde teknik-askeri okullara hazırlık dersleri verilecekti.[6] 1839'da kurulan Meclîs-i Umûr-ı Nâfia bu çerçevede önemli bir adım niteliğindedir. Bu Meclisin Tanzimat arifesinde çıkarttığı talimatname, sivil eğitim sisteminin modernleşme manifestosu olarak tanımlanabilir. Bu talimatnamede bir yandan reform yanlısı bürokratların eğitim sistemini teknolojik bakımdan modernleştirme eğilimleri, öte yandan taşıdıkları geleneksel-dini yönelim fark edilmektedir. Çıkartılan talimatnamede, insanoğlunun dini bilimlere manevi alem için ihtiyaç duyduğu, fakat dünyevi bilimlerin insanların bu dünyada mükemmelleşmesinde yararlı olduğu, bu bilimler de zaman içinde ihmal edilmiş bulunduğundan yeni okullarda öğretilmesinin gerektiği sonucuna varılmıştı.[7]

Konuya ilişkin bugün hâkim olan görüşten farklı olarak, kültürel ve geleneksel bir kurum olarak İslam 1856'dan önceki Tanzimat bürokratları tarafından modernleşme sürecinde bir engel ya da yük olarak görülmüyordu. Reform yanlısı dev-

4 Steinhaus, Kurt: *Soziologie der türkischen Revolution. Zum Problem der Entfaltung der bürgerlichen Gesellschaft in sozioökonomisch schwach entwickelten Ländern*, Frankfurt am Main, 1969, s. 39-40'dan alıntı.

5 Akyüz, Yahya: *Türk Eğitim Tarihi. Başlangıçtan 1985'e kadar*, Ankara 1985, s. 131; Koçer, *a.g.e.*, s. 35.

6 Shaw/Shaw, *a.g.e.*, s. 47.

7 Somel, Selçuk Akşin: "Osmanlılarda İslamiyet ve Modernleşme. Eğitim Tarihi Perspektifinden kısa bir yeniden değerlendirme", *Türkiye Günlüğü*, 58 (1999), s. 116-122, s. 118; Koçer, *a.g.e.*, s. 40; Kodaman, Bayram: *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991, s. 3-4.

let adamları 1860'lı yıllara kadar ilköğretimi sadece dini eğitim çerçevesinde algılamışlardı. Kamu hizmetinde görev yapacak laik eğitim görmüş memur ihtiyacından dolayı öncelikle bir hukuk bilimleri okulu (Mekteb-i Maarif-i Adliyye) kuruldu. Bu okulda Arapça, Fransızca, coğrafya, tarih, siyasi bilimler ve matematik dersleri veriliyordu, fakat bu daha çok hizmet içi eğitim niteliğindeydi. Bütün bunlar Tanzimat'ın eğitim politikasıyla ilgili hedefleri neden dikkate almadığını ve eğitimin 1857'den önce bir bakanlık çerçevesinde kurumsallaştırılmadığını açıklamaktadır.[8]

Tanzimat'a kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda iki tip okul bulunmaktaydı: a) Müslümanlar için okullar (sıbyan okulları, medreseler, askeri okullar, saray okulu Enderun, vs.) b) Gayrimüslimler için okullar (Bulgar, Rum, Ermeni, Yahudi ve Sırp okulları vs.). Bütün bu okulların öğretim metotları, felsefeleri ve dini-siyasi eğilimleri farklıydı, bu yüzden eğitim sisteminin birliğinden söz edilemezdi.[9]

Tanzimat Döneminde Devlet Okullarının Gelişmesi (1839-1876)

"Yukarıdan" getirilen Tanzimat reformlarıyla Osmanlı Devleti'nde Batılı anlamda kapsamlı bir modernleşme başlamıştı. Modernleşmecilerin asıl maksadı devletin devamını garanti altına almaktı. Reformlar esasen Hıristiyan halk gruplarına yönelikti. Çünkü Avrupa devletlerinin sürekli müdahalelerinin de etkisiyle gayrimüslimlerin sadakatleri zayıflamaktaydı. Fakat Tanzimat, Müslüman ve gayrimüslimlerin eşit yurttaşlar olarak bir arada yaşayabilmesinin hukukî koşullarını yaratmıştı.[10]

Gayrimüslimler, devletin okul sisteminde yapacağı reformlara devletten farklı yaklaşıyorlardı. Eğitim reformcuları mo-

---

8 Somel, *a.g.e.*, s. 118.

9 Kodaman, *a.g.e.*, s. XI-XII.

10 Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 107; Mardin, Şerif: "Batıcılık", - *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*, 6. Basım, İstanbul 1999, s. 9-20, s. 12-13; Adanır, Zum Geschichtsbild"..., s. 10-11.

dernleşme rüzgârıyla hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin eğitim kurumlarını içine alan bir eğitim sistemi tesis etmeye çalıştılar. Gayrimüslimler ne okullardaki imtiyazlarından vazgeçmeye, ne de okullar üzerindeki devlet denetimini kabul etmeye yanaşıyorlardı.[11]

Osmanlı bürokratları 1839'dan beri öncelikle orta dereceli okul sistemini oluşturma, bunun yanısıra ilköğretimi ıslah etme gayreti içindeydiler. Bu arada modern öğreti taraftarlarıyla geleneksel medrese taraftarları arasında rekabet başlamıştı. Bu rekabet içinde medrese çeşitli alanlardaki, özellikle hukuki ve idari devlet memurları alanındaki tekelini yitiriyordu.[12] Modernleşmeciler medrese öğrencilerine "bilgisiz" ve "katı" damgasını vururken, gelenekçiler Avrupai tarzdaki okulların (Mekteb) dini prensiplere aykırı bilgiler verdiği ve böylelikle öğrencileri dinden uzaklaştırdığı görüşündeydiler. Her şeye rağmen Tanzimat reformcuları modern bir eğitim sisteminin gerekliliğinden hiç şüphe duymuyorlardı. Örneğin Sadrazam ve Hariciye Nazırı M. Reşid Paşa 1839'da "halkın çoğunluğunun cahil olduğunu, çocukların mevcut okullara vakitlice kaydedilmediğini, dolayısıyla eğitim sisteminin ıslah edilmesinin zorunluluk arz ettiğini" dile getiriyordu.[13]

Sultan Abdülmecid de (1839-1861) 1845'te hem dini, hem de dünyevi (teknik-fen ve bilimsel) alanlarda bilgiye ihtiyaç olduğunu vurguluyordu. Sultan, hemen ardından alimlerden, bürokratlardan ve yüksek rütbeli subaylardan oluşan Meclîs-i Maârif-i Muvakkat'in kurulduğunu ilan etmişti. Bu meclisin hedefleri arasında İslami sıbyan okullarının yeniden ya-

---

11 Adanır, "Zum Geschichtsbild"..., s. 11. Resmi Eğitim Sisteminin modernleşmesi konusunda bkz. Somel, Selçuk Akşin, *The modernization of public education in the Ottoman Empire, 1839-1908: İslamization, autocracy, and discipline*, Leiden 2001. Osmanlı Devleti'ndeki Rumların eğitimi hakkında bkz. Kazamias, Andreas: "The Education of the Greeks in the Ottoman Empire, 1856-1923: A Case Study of 'Controlled Toleration'", *Schooling, educational policy and ethnic identity*, ed. Janusz Tomiak, Darmouth 1991, s. 343-367.

12 Mardin, Şerif: "Türkiye'de Din ve Laiklik", - *Türkiye'de Din ve Siyaset: Makaleler 3*, 2. Basım, İstanbul 1992, s. 37-80, s. 44-45.

13 Kurt, Cahit: *Die Türkei auf dem Weg in die Moderne. Bildung, Politik und Wirtschaft vom Osmanischen Reich bis heute*, Frankfurt am Main 1989, s. 58'den alıntı.

pılandırılması, rüşdiyelerin geliştirilmesi, yaygınlaştırılması ve bir yüksek okulun kurulması yer alıyordu. Bunun dışında 1851'de Académie Française örneğinden yola çıkılarak, ders kitaplarının hazırlanması, yayınlanması ve bilimsel eserlerin tercüme edilmesi için bilimsel bir akademi olan Encümen-i Daniş kuruldu.[14] Ayrıca yeni eğitim sistemini desteklemek amacıyla Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ve Tercüme Cemiyeti gibi başka bilimsel kurumlar da oluşturuldu.[15] Kırım Savaşı'ndan sonra her türlü yeni okulun kurulması yönünde bir tazyik oluştu. Fakat bu ağırlıklı olarak subayların ve devlet memurlarının eğitimlerine yaradı ve halkın daha geniş kesimlerine eğitim olanağı tanımaktan yoksun bir deneme olarak kaldı.

1845'te öncü olarak kurulan Meclîs-i Maârif, 1847'de Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne dönüştü ve bu nazırlık reformlara ivme kazandırdı. Nazırlık tarafından 1859'da kızlar için bir rüşdiye, idari memurlar için Mekteb-i Mülkiye ve aralarında Orman Mektebi, Mâden Mektebi, Ticâret Mektebi gibi okulların bulunduğu bir dizi meslek okulu kuruldu.[16]

Maarif Nazırının himayesinde 1869'da ilkokuldan üniversiteye kadar olan genel öğretim için bir program geliştirildi ve Maârif-i Umûmiye Nizâmnâmesi çıkartıldı. Bu önemli nizamname Osmanlı Devleti'nin tüm öğretimini tek bir sistem olarak ele alan ilk resmi belge niteliğindeydi.[17] Bu nizamnameyle birlikte eğitim sisteminden beklenenler değişiyordu; artık bürokrasi için seçkin eğitiminin yerini tüm halkın modern eğitim görmesi hedefi alıyordu.[18] Ayrıca okula gitme zorunluluğu getirili-

---

14 Koçer, *a.g.e.*, s. 52-61; ayrıca bkz. Mardin, Şerif: "Tanzimat ve Aydınlar", - : *Türkiye'de Din ve Siyaset: Makaleler* 3, 2. Basım, İstanbul 1992, s. 266-300, s. 272.

15 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 232.

16 Koçer, *a.g.e.*, s. 67-68.

17 Davison, Roderic H.: "Foreign and Environmental Contributions to the Political Modernization of Turkey", - *Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1923. The Impact of the West*, Texas 1990, s. 73-95, s. 84.

18 Szyliowicz, Joseph S.: "The Ottoman Educational Legacy: Myth or reality", Brown, L. Carl: *Imperial Legacyof the Ottoman. Imprint on the Balkans and the Middle East*, New York 1996, s. 284-301, s. 289-290.

yordu. 1870'li yıllarda sıbyan okullarının yerine "İbtidaî"ler açılmaya başlandı. İbtidaî'ler tüm mezheplerden öğrencilere açıktı. Bunların dışında, seçkin yetiştirmeye dönük çok sayıda okul da açılmıştı. Bunların en önemlisi 1868'de İstanbul'da kurulan, öğrencilerinden çoğu gayrimüslimlerden oluşan Galatasaray Sultânisi'ydi. Galatasaray Sultânisi'nde ders dili Fransızca'ydı ve müfredatta sosyal ve tinsel bilimler, Rumca, Latince ve Osmanlıca-Türkçe dersleri de yer almaktaydı. Bu okulun mezunları sadece Osmanlı Devleti'nde değil, aynı zamanda Cumhuriyet Türkiye'sinde de devlet yönetiminde ve ticarette önemli roller oynamışlar, Batılılaşmaya ve toplumsal yaşamın yeniden şekillendirilmesine büyük katkı sağlamışlardır.[19]

Ordu kendi laik ve üç kademeli eğitim sistemini daha 19. yüzyılın ortalarında oluşturup sağlamlaştırmışken, sivil alandaki modern okullar daha yavaş gelişme gösteriyordu. Planlanan sistemin uygulanmasını ve etkililiğini sekteye uğratan birçok sorun mevcuttu. Bu sorunlardan birisi iyi eğitim görmüş öğretmen eksiğiydi. İstanbul gibi büyük şehirlerde öğrenim görmüş öğretmenler taşraya gitmeye pek gönüllü olmuyorlardı. Maddi durumun iyice kötüye gitmesi nedeniyle hükümet yeni okul sistemini mali açıdan yeterince destekleyemiyordu.[20] Bu problemlere ders araç ve gereçlerinin eksikliği ekleniyordu. Mevcut ders kitaplarının çoğu Türkçe değildi. Gayrimüslim ebeveynler çocuklarını devlet okullarına göndermeye sıcak bakmıyorlardı. Dahası, onları himaye eden yabancı devletlere reformların yetersizliğiyle ilgili şikâyette bulunuyorlardı.[21] Bütün bu zorluklara rağmen modern sistem işlemeye başlamıştı. Her geçen gün yeni okullar kuruluyor, kız ve erkek öğrencilerin sayısı sürekli artıyordu. Maarif Nezareti'nin 1872 yılı ile ilgili verdiği rakamlara göre, sadece İstanbul'da, sekizi kız okulu olmak üzere, toplam 1634 kız ve erkek öğrenciye eğitim veren 22 rüşdiye bulunmak-

---

19 Şişman, Adnan: "Galatasaray Mekteb-i Sultanisi", *DIA, 13. Bd.*, s. 323-326, s. 326, Shaw/Shaw, *a.g.e.*, s. 108-109.

20 İhsanoğlu, Ekmeleddin: Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı, *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 335-395, s. 365.

21 Shaw/Shaw, *a.g.e.*, s. 111-112.

taydı. Bundan dört yıl sonra İstanbul ve taşrada 18.750 öğrencili 362 rüşdiyenin bulunduğu bildiriliyordu. 1877'de bu sayı yaklaşık 20.000 öğrencisi bulunan 423 rüşdiyeye çıkmıştı.[22]

Kamu eğitimi ile ilgili olarak 1869'da çıkartılan nizamname Osmanlı İmparatorluğu'nda mevcut okulları, genel ve özel okullar (Mekâtib-i Husûsiye) olmak üzere ikiye ayırmıştı. Genel okulların idaresi ve denetimi devlete aitken, özel okulların sadece denetimi devlete aitti; bu okulların kuruluşu ve iç idaresi okulun yönetimine bırakılıyordu (Madde 129 ve 130). Fakat özel okulların açılması, bunların ders programları ve kitapları da devletin ilgili birimi tarafından onaylanacaktı. Böylece çok sayıdaki Katolik, Rum, Ermeni ve yabancı misyon okulu yasal bir dayanağa kavuşuyordu. Osmanlı hükümeti ile yabancı okullar arasındaki ilişkiler de resmiyete bağlanmış oluyordu.[23]

Eğitimdeki misyoner faaliyetleri zaten Tanzimat'tan önce başlamıştı ve 19. yüzyılda hızla çoğaldı. Fransız, Amerikan, Avusturyalı, İngiliz ve İtalyan misyonerler tarafından kurulmuş, çeşitli seviyelerde ve derecelerde yüzlerce okul bulunmaktaydı.[24] Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan misyoner cemiyetlerinin kurulmasından sonra, Protestan misyonerler de Anadolu'nun önemli merkezlerinde kendi okullarını kurdular. Bunların arasında 1820'de Gaziantep, Maraş, Harput ve Sivas'ta, 1831'de İstanbul ve İzmir'de, 1833'te Bursa ve Trabzon'da, 1870'de Van ve Mardin'de kurulan okullar yer almaktadır. Bu çerçevede Fransız misyonerleri 1839'a kadar erkekler için 21, kızlar için ise 19 okul kurmuşlardı. Misyoner cemiyetlerinin okullarla ilgili ça-

---

22 Kodaman, Bayram/ Saydam, Abdullah: "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 475-496, s. 485.

23 Koçer, *a.g.e.*, s. 115-116; Shaw/Shaw, *a.g.e.*, s. 110.

24 Shaw/Shaw, *a.g.e.*, s. 110. Osmanlı Devleti'ndeki Misyoner Okulları konusunda bkz. Davison, Roderic H.: "Westernized Education in Ottoman Turkey", *Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1923. The Impact of the West*, Texas 1990, s. 166-179; Tekeli, İlhan: "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", *TCTA*, s. 456-475; Tekeli, İlhan/İlkin, Selim: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara 1993; Haydaroğlu, İ. Polat: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara 1990.

baları öncelikle Hıristiyan halkın eğitimine yönelikti. Osmanlı hükümeti yukarıda sözü edilen nizamnameyi çıkardığında Osmanlı İmparatorluğu'nda 185 Protestan okulu bulunmaktaydı. Bunların sayısı 1894'te 382'ye ve 1914'te 426'ya çıkmıştı. Bu okullarda takriben 25.000 öğrenci eğitim görmekteydi. Bu okulların dışında, okul dernekleri veya yabancı devletler tarafından idare edilen birtakım dini olmayan okullar da vardı. İstanbul'daki "Alman Okulu" ve diğer Alman okulları (demiryolcuların okulları) ile bazı İtalyan okulları bunlara örnek gösterilebilir. Yabancı okullardaki Türk çocuklarının oranı 1890'larda sadece yüzde birlerde iken, ancak 1911'den ve özellikle 1923'ten sonra artış gösterdi.[25]

19. yüzyılda laikleştirilen geleneksel dini Hıristiyan okulları, Balkan devletlerinin milli ideolojilerince milli dilin ve geleneklerin koruyucusu olarak yüceltiliyorlardı. Balkan devletleri bu kurumları Osmanlı hükümranlığı altında etnik bilincin muhafaza edilmesinin bir aracı olarak görüyorlardı. Öte yandan geleneksel Müslüman eğitim sisteminin kötü bir imajı vardı ve ideolojik ve tarihi nedenlerden ötürü tamamen dışlanıyordu.[26]

Osmanlı reform hareketinin laik siyasi felsefesi, geleneksel okul sisteminin dini niteliğine doğrudan doğruya zıt idi. 1839'dan sonraki modern okul sistemi eski Osmanlı okul sisteminin anti tezi niteliğindeydi. 19. yüzyılın ikinci yarısındaki gelişme, eğitim sistemindeki ikici yapıların sabitlenmesi olarak tanımlanabilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna kadar eğitimdeki ikicilik devam etmişti. Laik eğitim sektörü Batı örneğine uygun olarak yeni seçkinleri yetiştirdi, dini okullar ise Osmanlı halkının geniş kesimlerine yöneliyordu.[27]

III. Selim ve II. Mahmud dönemindeki teknik, askeri, bilimsel ve okul alanındaki yeniliklere alimler de katkıda bulun-

---

25 Abalı, Ünal: Ausländische Schulen in der Türkei, *ZfTS, 9 (1996)*, s. 19-34, s. 22.

26 Karpat, Kemal H.: Reinterpreting Ottoman History: A Note on the Condition of Education in 1874, *International Journal of Turkish Studies, 2 (1981-82)*, s. 93-100, s. 95.

27 Hiller, *a.g.e.*, s. 30.

muştu. Tanzimat ile birlikte toplumsal yaşam yeniden şekillendirilmeye başlandı. Bu yeni eğilim geleneksel ve modern eğitim kurumları, yani medrese ile mektep, müderrisler ile öğretmenler arasında çekişmeye zemin oluşturuyordu. Fakat bu çekişmenin nedeni ulemanın dini tutuculuğundan çok, Tanzimat reformcularının devlet idaresinden çıkarmak istedikleri ulema aleyhine değişen iktidar ilişkileri idi.[28] Bu çelişki 1924 yılında Cumhuriyet Türkiyesi'nin çıkarttığı Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu ile doruk noktasına ulaştı. Bu kanun tüm eski okulları ortadan kaldırmıştı. Tanzimat döneminde devlet tarafından teşvik edilen modern okul sistemi, finansmanı özel şahıslarca karşılanan eski Osmanlı ilköğretim sistemini fiilen tasfiye etmişti. Gelenekçilik karşıtı birçok kimse devletin okul sistemine müdahalesinin yanında yer aldı. Devletin eğitime müdahalesine taraftar olanlar, yeni sistemin, bağış ve yardımlarla okulun idamesi ilkesini yok etmesi gibi olumsuz yönlerini dahi görmediler.[29]

II. Abdülhamid (1876-1909) Döneminde Eğitim Politikası

II. Abdülhamid tahta çıktığında Osmanlı İmparatorluğu'nda birbiriyle bağlantısı olmayan, değişik felsefe ve müfredata sahip üç okul sistemi bulunmaktaydı:

1. Şeyhülislama bağlı geleneksel okullar (medrese ve sıbyan Mektebi),
2. Maarif Nezareti'ne bağlı yeni laik okullar,
3. Hıristiyan ve Yahudi halk kesimleri veya yabancı misyonerler tarafından kurulup idare edilen özel okullar.[30]

---

28 İhsanoğlu, Tanzimat, s. 367.

29 Karpat, a.g.m., s. 95-96.

30 Koçer, *a.g.e.*, s. 123-124. II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Sisteminin Gelişimi konusunda bkz. Deringil, Selim: *The well-protected domains. Ideology and the legitimation of power in the Ottoman Empire 1876-1909*, Londra/New York 1999, s. 93-111; Fortna, Benjamin C: "Islamic morality in the late Ottoman "secular" schools", *International Journal of Middle East Studies* 32 (2000), s. 369-393; Kodaman, *a.g.e.*, s. 28-162; Kurt, *a.g.e.*, s. 87-118; Shaw/Shaw, *a.g.e.*, s. 249-251; Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII. Cilt, s. 379-393.

Tanzimat reformlarının doruk noktası olan 1876 Anayasası (Kânûn-i Esâsi) bir taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm yurttaşlarını "Osmanlı" olarak tanımlamaya, öte yandan muğlak formülasyonlarla devletin tüm okullar üzerindeki denetimini sağlamaya çalışıyordu. Bundan sonraki dönemde, "Osmanlılar" için eğitimde birlik gerçekleşemedi. Osmanlıcılık Hıristiyan halk kesimlerinin milli hareketlerini engelleyememişti. Yabancı ve gayrimüslim okullarına dönük denetim organı (Mekâtib-i Ecnebiye ve Gayr-i Müslime Müfettişleri) amacına hasıl olamamıştı. Osmanlı Devleti yabancı okulları denetleyemediğinden, izinsiz olarak açılmış bulunan yabancı okullara şüpheyle yaklaşıyordu.[31]

1877/78'deki Osmanlı-Rus Harbi gayrimüslim halk kesimlerinin entegrasyonu bakımından bir dönüm noktası olmuştur. Gayrimüslimlerin yurt savunması konusunda fevkalade olumsuz tutumları, bunun neticesindeki toprak kaybı, devletin ödemelerde güçlük çekmesi ve Balkanlar'dan ve Kafkasya'dan gelen göç dalgası Müslüman halkla gayrimüslim milletler arasındaki ilişkileri iyice müşkül hale getirmişti. II. Abdülhamid değişen bu duruma iç politikada değişiklik yaparak yanıt verdi. Gelişen olaylar Abdülhamid'i siyasi modernleşme yerine orduyu ve Türk eğitim sistemini ıslah etmeye yönlendirdi.[32] 19 Mart 1877'de açılan ilk Osmanlı Parlamentosunu 13 Şubat 1878'de kapattıran Sultan, uzlaştırma politikasıyla imparatorluğun üç önemli Müslüman etnisinin sadakatini kazanmaya çalışıyordu. Bu etniler, Tanzimat'ın laikleşme tedbirleriyle merkezi idareye yabancılaşmış bulunan Araplar, Kürtler ve Arnavutlardı.[33]

Resmi Türk tarih yazımında Abdülhamid rejimi, "İstibdâd" ve "İrtica" kavramlarıyla tanımlanarak kesinlikle olumsuz bir

---

31 Abalı, a.g.m., s. 24.

32 Davison, "Foreign and Environmental Contributions to the Political Modernization of Turkey", s. 80. Konuyla ilgili ayrıca bkz. Ufuk Gülsoy: *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, İstanbul: Simurg Yay., 2000, s. 115-124.

33 Adanır, "Zum Geschichtsbild"..., s. 13-15; ayrıca bkz. Alkan, Mehmet O.: "Modernization from Empire to Republic and Education in the Process of Nationalism", *Ottoman past and today's Turkey*, ed. Kemal H. Karpat, Leiden 2000, s. 47-132, s. 108.

yargıya bağlanır.[34] Abdülhamid liberal fikirlerin yandaşı olmasa da, ülkesi için yararlı gördüğü reformları reddetmiyordu. Onun idaresi döneminde imparatorluk ekonomik büyüme ve sosyal dönüşüm sürecinin içindeydi. Demiryolu ağının inşası, telgraf hatlarının çekilmesi, ziraatin gelişmesinin yanısıra okul sisteminde reformlar da teşvik edilmişti. Modern Türk edebiyat kuramının temelleri onun döneminde atılmıştı. Sultan, Süleyman Paşa'nın askeri okullardaki reform planını gerçekleştirmesine ve buna bağlı olarak 1880'den sonra Alman askeri danışmanların görevlendirilmesine olur verdi. Onun dönemindeki reformların ağırlık noktasını yüksek okul ve meslek okulları oluşturuyordu.[35]

Abdülhamid, tüm imparatorlukta askeri okullar ve meslek okullarının kurulması ve yaygınlaştırılması için uğraş veriyordu. 1879'da yaptığı bir konuşmada kamu eğitim sisteminin mevcut yapısındaki tüm eksikleri ve gedikleri kapatmayı taahhüt ediyordu. Sultan, yeni sistemin gelişmesi ve mevcut devlet okullarının yaygınlaşması için kapsamlı bir program geliştirmişti. Yeni eğitim sistemindeki mali güçlükleri gidermek amacıyla, 1883'te Maârif Hisse-i İânesi'ni kurdu. Bu fon sayesinde devlet okulları küçük şehirlere kadar yaygınlaşabilecekti. Bunun neticesinde taşradaki küçük burjuvaların oğullarına memuriyet yolu da açılmış oluyordu.[36]

19. yüzyılın sonunda okulların durumu şu şekildeydi: 899.932 kız ve erkek öğrencisi bulunan 29.130 ilkokul, 40.000 kız ve erkek öğrencisi bulunan 619 rüşdiye, 20.000 kız ve erkek öğrencisi bulunan 93 idadi, 32 muallim mektebi. Yapılan bazı hamlelerden ve bunların geri tepmesinden sonra Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk modern üniversite (Dârü'l-Fünûn-ı

---

34 Haerkötter, Ruth: *Sultan Abdülhamit II. in der türkischen Publizistik seit der Gründung der Republik. Vom kemalistischen Feindbild zur Symbolfigur national-religiöser Kreise*, Frankfurt am Main 1996, s. 20.

35 Lewis, *a.g.e.*, s. 180-181; Mardin, Şerif: "19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", - : *Türk Modernleşmesi: Makaleler*, 6. Basım, İstanbul 1999, s. 81-101, s. 92; - : "Türkiye'de Din ve Laiklik", - : *Türkiye'de Din ve Siyaset: Makaleler* 3, 2. Basım, İstanbul 1992, s. 37-80, s. 57; Adanır, *Die Makedonische Frage*, s. 95.

36 Shaw/Shaw, *a.g.e.*, s. 249; Kodaman, *a.g.e.*, s. 158-159.

Osmânî) Maarif Nazırı Said Paşa'nın teklifleri üzerine 12 Ağustos 1900'de yeniden açıldı. Üniversitenin dört fakültesi vardı: Din bilimleri (Ulûm-u Âliye-i Diniye), fen bilimleri (Ulûm-i Tabiiye), matematik (Ulûm-i Riyâziye) ve edebiyat (Ulûm-i Edebiye). Üniversite Maarif Nezareti'ne bağlanmıştı. II. Abdülhamid döneminde yeni teknik ve mesleki okullar da kurulmuştu. Bunlardan bazıları şunlardır: Sanat Okulu (Sanâyi-i Nefise), Teknik Mülkiye Okulu (Hendese-i Mülkiye Mektebi), Hukuk Okulu (Mekteb-i Hukûk-i Şahâne), Teknik Çizim ve Mimari Okulu (Fenn-i Resim ve Mimâri Mektebi), Ticaret Okulu (Hamidiye Ticâret Mektebi).[37]

Hıristiyan halk gruplarının okul ve öğrenci sayıları 1897'de şu şekildeydi: 317.089 kız ve erkek öğrencisi bulunan 5.982 ilkokul, 23.192 kız ve erkek öğrencisi bulunan 687 rüşdiye, 10.720 kız ve erkek öğrencisi bulunan 70 idadi. Misyon okullarının okul ve öğrenci sayısı şöyleydi: 16.629 kız ve erkek öğrencisi bulunan 246 ilkokul, 6.557 kız ve erkek öğrencisi bulunan 74 rüşdiye ve 8.315 kız ve erkek öğrencisi bulunan 63 idadi. Bu misyon okullarından bir çoğu Amerikan misyonerleri tarafından kurulmuştu. Bunları Fransız, Britanya ve Alman misyon okulları izliyordu.[38]

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslüman, gayrimüslim ve yabancı eğitim kurumları farklı gelişme gösteriyordu. Osmanlı hükümeti eğitim sisteminin ıslah edilmesine yüksek öğretim kurumlarından başlarken, mezhep okulları ilköğretim kurumları kurmaya özen gösterdiler. Bu durum okulları kuranların hedefleriyle uyum içindeydi. Devletin amacı sivil ve askeri bürokrasi için seçkinler tabakası yetiştirmekti. Buna karşın imparatorluktaki diğer etnilerin ve yabancıların okulları yeni kimlikler yaratmaya çalışıyorlardı ve bunda belirli bir başarıya da ulaşmışlardı. Osmanlı Devleti bu tutuma 1880'den sonra tüm imparatorlukta devlet okullarının yaygınlaştırılmasıyla cevap vermeye çalışacaktı.

---

37 Koçer, *a.g.e.*, s. 159-162.

38 Shaw/Shaw, *a.g.e.*, s. 250.

1869'daki nizamnameyle tüm okullar ilk kez devlet denetimi altına alınmıştı. Nizamname uyarınca yabancı okullar Maarif Nezareti'nden alınmış bir ruhsata sahip olmalıydılar. Gayrimüslimlerin ve yabancı devletlerin okullarının denetimi 1886'da Maarif Nezareti'nde yeni kurulan bir denetim dairesine verildi. İlgili okullar izin alma yükümlülüğünden kaçmaya veya bir oldu bittiyle kendilerini kabul ettirmeye çalıştılar. Denetim, Dünya Savaşı koşullarında ve kapitülasyonların kaldırılması sonrasında çıkan bir genelgeyle sertleştirilmişti. Bu hukuki çerçeve taşradaki eğitimin denetimi genelgesini (1914) ve özel okullar genelgesini (1915) beraberinde getirecekti.[39]

Sonuç olarak, Tanzimat dönemine kıyasla, modern okulların II. Abdülhamid döneminde hızla yaygınlaştığı ve 1869 nizamnamesindeki hedeflere kısmen ulaşıldığı tespit edilebilir. Gelecekte devlet hizmetinde önemli makamlar işgal edecek binlerce çocuk ve genç yeni laik sivil veya askeri okullarda öğrenim gördü. Fakat yeni öğretim sisteminde birçok sorun da yaşanıyordu. Hükümet, devletin borçlarından ve sürekli savaş halinden dolayı eğitim reformu nihayetine erdirilemiyordu. Taşradaki eğitim yapılanması yavaş bir gelişme gösteriyordu. Öğretim araç ve gereçleri yeterli değildi. Maarif Nezareti binlerce kitabı Osmanlıca-Türkçe'ye tercüme ettirmek zorunda kalmıştı. Abdülhamid döneminin sonu olan 1909'da hâlâ birbiriyle bağlantısı olmayan, farklı metotlara, müfredatlara ve amaçlara sahip üç okul sistemi vardı.[40]

Yeni okullardan mezun olanlar taşradaki orta tabakadan, büyük toprak sahibi ailelerden, şehir eşrafından ve tüccar ailelerden geliyorlardı. Bu mezunlar modern eğitimli bir Osmanlı bürokrasisi ve ordusunun çekirdeğini teşkil ediyorlardı. Yeni yükselen bu orta tabakanın imparatorluğun geleceğinde pay sahibi olma umutları gerçekleşmeyecekti. Onların saflarından yeni Jöntürk hareketi doğdu. Bu yeni entelijensiya önce Osmanlı, 1912'den sonra da Türk milliyetçiliğine sarıldı. Bu Batılı la-

39 Tekeli/ İlkin, *a.g.e.*, s. 122-123.

40 Shaw/Shaw, *a.g.e.*, s. 250.

ik eğilimli seçkinler 1908'den sonra devlet ve din işlerinin birbirinden ayrılması için uğraş verdiler.[41]

Jöntürklerin Ulusal Eğitim Politikaları (1908-1913)

II. Abdülhamid'in rejimine karşı Jöntürk muhalefeti Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik bölgelerinden üniversite öğrencilerini ve liberalleri seferber etmişti. Bu muhalefetin, Abdülhamid'in hâkimiyetinin yerine meşruti monarşiyi getirmekten öte bir ortak paydası olmadığını daha önce belirtmiştik. Nitekim eğitim politikasında da muhalefetin farklı grupları arasında önemli yaklaşım farklılıkları vardı. İttihat ve Terakki yönetimi, masrafları devlet tarafından karşılanan ilköğretimi yerleştirmek ve tümüyle devletin denetimi altına almak istiyordu. Yeni rejimin bu adımdan maksadı imparatorluğun değişik etnik kökenli tebaasına Osmanlı kimliğini benimsetmekti.

Milli toplulukların liderleri ise bunun arkasında "Türkleştirme" politikasının yattığını düşünüyor ve modern Osmanlı milletine entegre edilmek istemiyorlardı. Drama Rum Ortodoks Başpiskoposu 1908 İhtilali'nden kısa bir süre önce şu tespiti yapıyordu: "Eğer Türkler bizi homojen bir ulusa döndürmek istiyorlarsa, imkânsıza teşebbüs ediyorlar demektir ve bu huzursuzluklara yol açacaktır. Biz önce Rum, sonra Osmanlı olmalıyız. Eğer bize ve diğer milletlere kendi yolumuzda ilerleme izni verilirse ve dinimize, okulumuza sosyal ve etnik ideallerimize müdahale edilmezse her şey yolunda gidecektir" Erzurum Ermeni Piskoposu da şu sözleri sarf ediyordu: "Ermeni okullarını Maarif Nezareti eliyle denetlemek Ermeni Patrikliği'nin mevcut imtiyazlarına bir saldırı ve yeni rejimin talim terbiyede şovenist politikasını gerçekleştirmek üzere atacağı ilk adım olacaktır" [42]

Osmanlı hükümetinin entegrasyon politikasına komşu milli devletlerden ve Avrupalı büyük devletlerden de tepkiler gel-

---

41 Mardin, Şerif: "Tanzimattan Sonra Aşırı Batılılaşma", - *Türk Modernleşmesi: Makaleler* 4, 6. Basım, İstanbul 1999, s. 21-79; s. 62.

42 Adanır, "Zum Geschichtsbild...", s. 15 ve 16'dan alıntı.

di. Bu tür geri tepmeler sonucunda bazı Jöntürkler Osmanlıcı entegrasyondan vazgeçmeye meylettiler. Bunun yerine "Halkın çoğunluğunu oluşturan unsurları Türk milli bilinci doğrultusunda eğitme" fikrinin imparatorluğun muhafazası için tek çare olduğuna gitgide daha çok inanmaya başladılar. Daha 1870'li yıllarda bazı tarih muallimleri (Süleyman Paşa, Necib Asım) Batı'daki bilimsel Türkoloji araştırmaları ile Türklerin İslam öncesi tarihine el atmışlardı. Bundaki amaç tarihteki en eski halklardan biri olarak Türklerin uygarlıkta önemli bir rol oynadıkları bilincini yaratmaktı. Bu romantik Türkçülük resmen teşvik edilen Osmanlıcılığa nazaran arka planda kalsa dahi, "Türklerin kökeni" ile ilgili yayınlar erken cumhuriyetçilerin Türk tarih anlayışına bir temel teşkil edecekti.[43]

Fakat yüzyıl dönümünden sonra Türkçülük politik bir tesir kazandı. Bunda Jöntürk hareketiyle etkileşim halinde olan ya da onun içinde yer almış bulunan Rusya'daki Türk entelektüelleri önemli bir rol oynadılar. Bu hareketin liderleri İsmail Bey Gaspirinski ve Yusuf Akçura'ydı. Gaspıralı İsmail Bey tüm Türk halklarının Türk dili ve İslam dini temelinde Osmanlı Türkleri liderliğinde birleşmeleri fikrini savunuyordu. Yusuf Akçura (1876-1935) Jöntürklerin 1902'de Paris'te ikiye bölünmelerinde Ahmed Rıza'nın yanında yerini almıştı. Akçura *Şûrâ-yı Ümmet*'te Osmanlı İmparatorluğu'nun milli ve toplumsal bir devrimle kurtarılabileceğini yazıyordu.[44] "Üç Tarzı Siyâset" başlıklı makalesi ile Akçura Türk milli ideolojisinin biçimlendirilmesine önemli bir katkıda bulundu. Osmanlıcılık ve Panislamizmi ayrıntılı bir biçimde inceledikten sonra bir "Osmanlı milletinin" yaratılmasının mümkün olmayacağı sonucuna varıyordu. Akçura Türkçülüğü İslamcılık ile aynı statüye koyuyor, fakat hangisinin Osmanlı İmparatorluğu için faydalı ve uygulanabilir olduğu sorusunu yanıtsız bırakıyordu. İlaveten ırk temelinde bir Türk milleti yaratma fikrinin nispeten yeni olduğuna işaret ediyordu. Son zamanlarda

---

43 Adanır, a.g.m., s. 16-17.

44 Georgeon, François: *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri. Yusuf Akçura (1876-1915)*, Ankara 1996, s. 21-23.

İstanbul'da Türk milliyetçiliğini teşvik eden bilimsel bir çevre oluştuğuna dikkat çekiyor; son olarak da Türk gençliğinin Almanlarla, Alman diliyle, bilhassa Almanların tarih ve linguistik araştırmalarıyla olan ilişkilerinin bu çevrede önemli rol oynadığına değiniyordu.[45]

1908 İhtilalinden sonra Rusyalı Türk entelektüelleri İstanbul'da Türkçü bir gazete çıkardılar ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk milliyetçiliğinin oluşmasını teşvik ettiler. Muzaffer Jöntürk devrimcilerinin sözcüleri de aynı yıl "Türk Derneği" çatısı altında bir araya geliyor ve aynı isimle bir de mecmua çıkarıyorlardı. 1911'de Selanik'te şair Mehmed Emin idaresinde Türk Yurdu derneği oluştu. Bu dernek 1912'de dağıldı, üyeleri Türk Ocağı'na geçtiler. Bu derneğin görevi Türk halkının entelektüel, sosyal ve ekonomik düzeyinin artırılması ile Türk dilini yapılandırma çalışmalarının sonuçlandırılması yönünde çalışmalar yapmaktı. Hareketin içinde ağırlıklı olarak yazarlar ve üniversite öğrencileri yer alıyorlardı. Bildiriler sunuluyor, kurslar açılıyor, gençlerin spor yapmasına özel bir anlam yükleniyordu.[46] Derneğin resmî yayın organı olan *Türk Yurdu* mecmuası İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından desteklenip teşvik edildi. Yusuf Akçura tarafından yayınlanan dergi ağırlığını milli meselenin sosyal tarihine vermekteydi.[47]

Harbiye ve Maarif Nezaretleri tarafından, Enver Paşa yönetiminde, tüm Türk okullarında bir izci derneği kuruldu. Derneğin resmi bir statüsü vardı ve üyelerine eski Türk isimleri veriliyordu. Bu teşebbüs Türk gençliğine hareket, yürüyüş ve spordan zevk almayı öğretecekti. Okullardaki izci derneklerinin kökeni 1909'lara kadar takip edilebilmektedir. Bu faaliyetler Balkan Savaşı'nın etkisiyle daha da canlandırıldı. Birinci Dünya Savaşı sırasında bu görev Alman subaylarına verildi. Derneğin yönetiminde askerlerin olması halk arasında "çocuklarımızı çocuk yaşlarında asker olarak eğitecekler" intibaının uyan-

---

45 Akçura, Yusuf: *Üç Tarz-ı Siyâset*, Ankara 1998, s. 23.

46 Werner, Ernst: "Wesen und Formen des türkischen Nationalismus", *ZfG*, 2 (1968), s. 1301-1308; s. 1302.

47 Werner, a.g.m., s. 1302.

masına neden oldu. Bu güvensizlik nedeniyle dernek savaşın sonuna kadar kayda değer bir başarı sergileyemedi.[48]

Şimdiye kadar Osmanlı ticaret ve sanayiinde Rumların ve Ermenilerin yanında hiçbir rol oynamayan Türk unsurlarının ekonomik olarak güçlendirilmesi Jöntürklerin en önemli hedeflerinden biriydi. Rumlara karşı boykot hareketi, Türk tüketici derneklerinin kurulması, Anadolu'nun büyük kentlerinde milli bankaların açılması bu amaca hizmet ediyordu. Yeni binaların inşasında eski Türk stili yeniden hayat buldu.[49]

Jöntürklerin ileri gelen ideologlarından Ziya Gökalp'in (1876-1924) yanısıra Mehmed Fuad Köprülü'nün de aralarında bulunduğu bir grup genç edebiyatçı, 1910'da *Hüsn ve Şiir* isimli dergiyi kurdular. Bu dergi bir yıl sonra *Genç Kalemler* olarak anılmaya başladı. Bu edebiyatçılar Türk dilini Arap ve Acem etkisinden kurtararak sadeleştirmeyi ve sadece eski Türk mirası üzerinde yükselecek milli bir kültür ve edebiyat yaratmayı kendilerine görev edinmişlerdi. Türk dilini bütün yabancı sözcüklerden temizlemek için *Yeni Lisan* isimli bir de dernek kuruldu. "Yeni Hayat" ve "Yeni Felsefe" gibi dernekler yenilik hareketinin izlerini öncelikle isimlerinde taşıyorlardı. "Yeni dil" aynı zamanda sosyal bir unsuru da içinde barındırıyordu, zira dil halkı etkileme aracı olacaktı. Edebiyatçılara göre yenileşme dille sınırlı kalmamalıydı, zira "yeni hayat" toplumun tüm alanlarında gerekli görünüyordu.[50] Yetişmekte olan kuşağın Batılı zihniyete tümüyle kapılmasına karşı tavır alınıyordu. Avrupa'dan sadece teknik alınmalı, fakat ruh ve içerik Türk olmalıydı. Avrupa kültürünün uyarlanmasını savunanlar itibarsızlaştılar.[51]

Milliyetçi entelektüeller 1908'de anayasanın yürürlüğe konmasını siyasi bir devrim olarak görüyor ve artık ikinci basamak olarak toplumsal devrimi istiyorlardı. Eski normların ve değerlerin yerlerine yenileri getirilmeliydi. Anılan dergiler Balkan Savaşı'na kadar "Türklüğün" yeni ruhunu şekillendirmeye

48 Akyüz, *a.g.e.*, s. 273.

49 Kohn, Hans: *Geschichte der nationalen Bewegung im Orient*, Berlin 1928, s. 191.

50 Erişigil, Mehmet Emin: *Ziya Gökalp*, İstanbul 1984, s. 71-82.

51 Kohn, *a.g.e.*, s. 189.

çalıştılar. Kurumsal laikleşmenin yanısıra bilincin laikleşmesinin peşindeydiler.

Bu entelektüellerin, Balkan Savaşı'ndaki askeri yıkımın suçunu milli bilinç yokluğuna yükleyen görüşü, çok geçmeden resmî görüş haline geldi. "Osmanlıcılığın en sadık taraftarları dahi bu koşullar altında, çok etnili ve çok mezhepli bir imparatorluk toplumunun son temel taşının da elden gittiğine inanmak durumundaydılar".[52] İttihat ve Terakki yönetimi milli ekonomi, milli edebiyat ve milli eğitim şiarlarıyla gittikçe daha güçlü bir biçimde Türk milliyetçiliğini vurgulamaya yöneldi.[53]

Eğitim politikası da, üstüste mağlubiyetlere yol açan milli bilinç eksikliğinin bir boyutu olarak tartışılıyordu. Bismarck'ın 1866 ve 1870'deki Alman zaferlerinde ilkokul öğretmenlerinin payını vurgulayan sözüne atıflar yapılıyordu. Bulgarların ve diğer Balkan devletlerinin başarıları onların üstün milli eğitim sistemlerine bağlanıyordu. Balkan Savaşları aynı zamanda milli grupların nasıl etkin bir eğitim ve propaganda faaliyeti gösterdiklerini ve Türklerin maarifte nasıl geri kalmış olduğunu gözler önüne sermişti. Cumhuriyet döneminde 1940'lı yıllarda Başbakan olan Mehmet Şemsettin [Günaltay], 1916'da şu sözleri sarf ediyordu: "Ermeni örgütleri Daşnaksütyun ve Hınçak Erzurum, Sivas ve Bitlis'te okullar açıyor... Kayseri'deki bir Rum'un sesi İstanbul ve İzmir'de yankı buluyor... Biz ne yapıyoruz?"[54]

Yeni Jöntürk hükümetinin eğitim politikası mevcut okul sisteminin modernleştirilmesi ve Türkleştirilmesi üzerine kuruluydu. Ziya Gökalp'in didaktik ve pedagojik tezlerinden geniş biçimde etkilenen İttihatçıların temel amaçları milli bilincin geliştirilmesiydi. Gökalp, tüm eğitim sisteminin derhal milli ruh çerçevesinde reformdan geçirilerek milli bir merciin denetimine alınmasını salık veriyordu. Bu doğrultuda 1916'da Müslüman vakıflara okullarını Maarif Nezareti'ne devretme zorunluluğu getirildi.

---

52 Adanır, "Zum Geschichtsbild...", s. 19.

53 Alkan, a.g.m., s. 110.

54 Akyüz, *a.g.e.*, s. 272'den alıntı.

Ziya Gökalp geç Osmanlı-Türk toplumunun girdiği kimlik krizinden çıkmanın yolunu, "Kültür" ve "Medeniyet" arasında kavramsal bir ayrım yaparak çizmeye çalıştı. Gökalp bu noktada Alman sosyolog Ferdinand Tönnies'den esinlenmişti. Fransızların "Medeniyet" temelinde algıladıkları kültürü Gökalp Alman "Kültür" kavramıyla tanımlıyordu. Kültür milli idi, medeniyet ise uluslararası. Kültür belli bir milletin dini, ahlaki, estetik, ekonomik ve teknolojik yaşam alanlarını kapsıyordu. Buna karşın medeniyet sosyal kurumların bir toplamıydı.[55]

Kültürün taşıyıcısı olan bir toplum ise ancak dil birliği temelinde var olabilirdi. Ziya Gökalp, İslam, Türklük ve Batı eğilimli modernleşme ile arasındaki sentezi şu sözlerle özetliyordu: "Biz Türk milliyetine, İslam dinine ve Avrupa medeniyetine aidiz." Bu üç köşe taşı değişik bileşimlere dayanan bireysel dünya görüşlerini mümkün kılıyordu. Gökalp'in yazıları, özellikle "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" ve "Türkçülüğün Esasları", yeni Türk milliyetçiliğine teorik bir temel oluşturdu.[56]

Osmanlı Eğitim Sisteminin Modernleştirilmesi (1908-1918)

Kanun-i Esasi'nin yeniden uygulamaya konmasından sonra parlamento ve basın eğitim sorununa daha fazla eğildi. 1908 ve 1918 yılları arasında bir taraftan ilköğretim alanında şimdiye kadarki reform çalışmaları genişletildi, diğer taraftan cumhuriyet döneminde gerçekleştirilecek eğitim reformları için temeller atıldı. Anayasanın yeniden yürürlüğe konmasıyla tekrar açılan parlamentoda temsil edilen farklı siyasi ve etnik grupların her birinin okul ve eğitim ile ilgili kendi düşünceleri vardı.

---

55 Erişigil, *Ziya Gökalp*, s. 120, ayrıca bkz. *Turkish nationalism and western civilization: selected essays of Ziya Gökalp*, ed. Niyazi Berkes, Londra 1959, s. 104.

56 Hartmann, Richard: "Ziya Gökalps Grundlagen des türkischen Nationalismus", *Orientalische Literaturzeitung* 28 (1925), s. 578-610; Berkes, *Turkish nationalism* ..., s. 89-104.

Jöntürkler, okul ve eğitim reformlarının yanısıra öğretmen eğitimindeki reformla imparatorluğu çöküşten kurtarabilmeyi umuyorlardı. İkinci Meşrutiyet döneminin revaç bulan fikri; "Sadece eğitim devletin parçalanmasının önüne geçebilir" idi. Bu nedenle 1908 ve 1918 yılları arasında maarif reformuna dair birçok yasa ve kararname çıkarıldı. Gökalp, Emrullah Efendi, Satı Bey, Baltacıoğlu vs. gibi çağdaş eğitim teorisyenleri gelecekteki okul tipine ilişkin tasarımlar ortaya koydular. Buna göre eğitimin ilk evresinde ağırlık dilde olmalıydı. İkinci evrede bilgi ağırlık kazanmalıydı. Okul bunun dışında insanın mizacının olgunlaşmasına, milli bir burjuvazi oluşmasına, ekonomik becerilerin kazandırılmasına ve devletin ilerlemesine katkıda bulunmalıydı.[57] Geleneksel ezberciliğin yerine bu dönemde modern gözlem ve analiz metoduna geçmeye çalışıldı. Geleneksel eğitimin esas amacı yöneticilere karşı kayıtsız itaati aşılamaktı. Bunun sonucu olarak da "oğul babanın önünde, halk ise sultanın önünde eğiliyordu. Başı dik durmak sadece saygısızlığın değil, aynı zamanda da karşı koymanın da işaretiydi" [58] Yeni eğitim anlayışına göre ise öğretmenin görevi çocuklara sadece okumayı ve ezberlemeyi öğretmek, onları dövmek ve itaatkâr olarak yetiştirmek değil, entelektüel, ahlaki, estetik ve sportif açıdan yeni yetişen nesle örnek teşkil etmekti. El işi, beden eğitimi, müzik ve oyun Osmanlıların okul tarihinde ilk defa resmen müfredat planına alındı. Okulu içinde bulunulan koşulların ekonomik ve sosyal ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlemeyi isteyen Tevfik Fikret gibi teorisyenler de vardı. Onun "yeni mektepler"inde çocuklar hür bireyler olarak yetiştirilecekler ve geleneksel yaşamdan çıkıp ilerici yaşama taşınacaklardı. Bu okullardan mezun olanlara sadece devlet görevi sunulmakla kalınmayacak, aynı zamanda serbest meslekte çalışma olanağı da sağlanacaktı. Yeni okulların temel amacı insanları ziraata ve ticarete hazırlamak olacaktı. Bu okullardaki ders dili İngilizce ve

---

57 Sakaoğlu, Necdet: *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul 1991, s. 125; Ergün, Mustafa: *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim hareketleri (1908-1914)*, Ankara 1996.

58 Kurt, *a.g.e.*, s. 126-127'den alıntı.

Türkçe olacak, Rusça, Fransızca ve Almanca yabancı dil olarak öğretilecekti.[59]

Jöntürkler sadece çok sayıda genel eğitim veren yüksek düzeyde öğretim kurumları kurmakla kalmadılar, aynı zamanda mevcut ilk ve orta okul sistemini geliştirip yeniden yapılandırdılar. Hedef halkın eğitim seviyesini genel olarak yükseltmekti. O zamana kadar temelde orta ve yüksek dereceli okullarda sınırlı bulunan reform politikası 1913'ten sonra ilkokullar da dahil olmak üzere tüm okullara yaygınlaştırıldı. Ders programları, öğretim planları, kitaplar ve metotlar gözden geçirilirken din, Arapça ve Farsça gibi derslerin ağırlıkları oldukça azaldı. Bunların yerine programların büyük bir kısmını Türkçe, Osmanlı tarihi, teknik ve fen bilimleri oluşturdu. Bu arada geleneksel İslami-teolojik yüksek okullar (Medreseler) askeri ve sivil okullar, derneklere, ticari birliklere ve dini mezheplere ait okullar da dahil olmak üzere İttihat ve Terakki'nin kontrolü altına alındı.[60]

Halk eğitimi reformunun ardından devletin maarif giderleri 1908 ve 1914 yılları arasında 200.000'den 1.237.000 Türk Lirasına çıktı. 1908'den önce düşük mali kaynakların yarısından fazlası personel giderlerine ayrılmıştı. Bu oran 1910'da yüzde 3'e düştü. Yayıncı İbrahim Hilmi [Tüccarzâde] 1912'de Bulgarların, Romenlerin ve Osmanlıların eğitim harcamalarını şöyle kıyaslıyordu: Bulgarlar 4,3 milyon nüfusa 24,9 milyon frank ve Romenler 6,8 milyon nüfusa 48,2 milyon frank yatırım yaparken, 23 milyon nüfuslu Osmanlıların 21,5 milyon franklık bir eğitim bütçeleri vardı.[61]

Türk maarif sisteminin reformuyla ilgili olarak Maarif Nazırı Şükrü Bey 1916'da şunları ifade ediyordu: "Maarif sisteminin yükselişi esasen üç yıl önceye dayanmaktadır. O zaman tüm maarif sisteminde uygulanan reformlar karşılaştırmalı araştırmalar sonucu yapılmıştır. Özellikle Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa, Belçika, Romanya, Bulgaristan'daki

---

59 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 446-447.

60 Hatemî, Hüseyin, "19. yüzyılda Medreseler", *TCTA*, s. 501-510.

61 Akyüz, *a.g.e.*, s. 271; Steinhaus, *a.g.e.*, s. 44.

eğitim kurumlarını inceledik. Öğretim kurumlarımız ilkokullar, normal okullar, orta okullar ve yüksek okullardan oluşmaktadır. Bir de kreşlerden söz etmek istiyorum. Üç yıl öncesine kadar kreş bizde hiç bilinmemekteydi. Bugün Türkiye'de çok hızlı gelişen yüzlerce kreş bulunmaktadır. İlkokullardaki ilerleme bilhassa memnuniyet vericidir. Bunlardaki kız ve erkek öğrenci sayısı son kayıtlardan sonra 240.000'i bulmaktadır. Erkeklerin kızlara oranı 5'e 1 nispetindedir. Genellikle kırsal kesimden gelen 1500 öğrencili 17 normal okulumuz bulunmaktadır. Orta okulların sayısı on birdir; bunların öğrenci sayısı 6000'i bulmaktadır. Yüksek okullarımıza 6700 civarında öğrenci devam etmektedir. İstanbul'daki Tıp Fakültesi'ndeki derslere 1200, Hukuk Fakültesi'ndekilere ise 2800 dinleyici katılmaktadır"

Nazır yüksek okul derslerinin modernleştirilmesini Alman öğretimcilerin ellerine teslim etmişti. Kızların eğitimindeki ilerleme de dikkate değerdir. Kız okullarının sayısı ikiye katlanmıştı. Birçok yerde kızlarının eğitimi için hizmet veren modern yapılar göze çarpıyordu. Çevre yörelerden aileler de kızlarını gönderebilsinler diye bu kurumlardan bazılarında yatılı öğrenci yurtları bulunmaktaydı. Kızların yüksek öğrenim görmesine halk yoğun ilgi duymaktaydı. 1914'ten bu yana kadınlara üniversite öğrenimi görme imkânı verilmişti. Kız sanat okulu da büyük rağbet görmekteydi.[62]

İlköğretim

Cemiyet üyeleri, sadece okur-yazarlığın yaygınlaştırılmasıyla halkı Arap-İslam etkisinden kurtarabileceklerine ve bağımsız bir milli devlet kurabileceklerine inanmışlardı. Bu yüzden de o zamana kadar tali okullarda yapılan reformlara ilköğretimi de katmayı denediler. Bu çerçevede 1913 yılında, kısmen cumhuriyet döneminde de yürürlükte kalan "Tedrisât-ı İbtidâiye Kânûn-u Muvakkati" çıkarıldı. Bu kanunla devlet tüm imparatorluk nüfusuna ücretsiz okul imkânı sunma yü-

62 Nossig, Alfred: *Die Neue Türkei und Ihre Führer*, Halle (Saale) 1913, s. 55-57.

kümlülüğü altına giriyordu. İlkokul herkes için zorunlu ilan edildi ve okula gitme yükümlülüğü altı yıl olarak tespit edildi. Mevcut ibtidâî ve rüşdiyeler birleştirildi, Mekteb-i İbtidâiye-i Umûmiye adı altında 6 yıllık okullar olarak yeniden yapılandırıldı ve her biri iki yıllık üç basamağa ayrıldı. İlk basamak Devre-i İbtidâiye, orta basamak Devre-i Vasatiye ve üst basamak Devre-i Âliye'ydi. Standart dersler olarak tarih, Türkçe ve beden eğitiminin yanısıra, sağlık ve erkekler için askerlik bilgisi derslerini de öngören müfredat planı ilkokullar için zorunlu tutuldu. Kanun bunların dışında kreşlerin açılmasıyla ilgili hükümler de içeriyordu. 1915'teki kreş talimatnamesi ile büyük şehirlerdeki kreşlerin sayısı ufak miktarda da olsa artış gösterdi.[63]

Yetişkinlerin Eğitimi

1913 yılındaki okul yasasıyla mevcut rüşdiyeler, ibtidâilere entegre edilmişti. Çok az sayıdaki rüşdiye eski biçimde öğretime devam etti. 1869'daki yasadan sonra kurulan idadiler 1908'den sonra daha yüksek okullar olan sultanilere dönüştürüldü. Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nda toplam 50 sultani bulunmaktaydı. 1911'de kızlar için ilk idadi İstanbul'da kuruldu. 1913'ten sonra bu okulun ismi İstanbul İnas Sultanisi olarak değiştirildi.

Jöntürkler Sultani yerine "Lise" ismini getirmek istediler. Bu isim zaten yer yer kullanılıyordu. Fakat ancak 1922 yılında sultaniler 5 yıllık orta okul ve bunun üzerine 3 yıllık lise şeklinde ayrılarak modern isimler aldılar.

Lise müfredatında kızlar ve erkekler için Osmanlıca (Türkçe), din, coğrafya, matematik ve beden eğitimi vs. gibi ortak dersler öngörülmüştü. Fakat dersler cinsiyetlere göre ayrı ayrı okutulmaktaydı. Müfredatta kızların ve erkeklerin toplumdaki yerlerine göre özgül dersler de yer alıyordu. Örneğin kızlar için ev ekonomisi (iktisad-ı beyti), çocuk yetiştirme (terbiye-i etfal), biçki, dikiş, nakış, yemek pişirme (tabahat) dersleri

63 Akyüz, *a.g.e.*, s. 231 ve s. 243-244.

veriliyordu. Kızlar için okutulan tarih dersinde genel bir tarih bilgisi veriliyordu, buna karşın erkeklerin eğitiminde tarih daha ağırlıklı ve ayrıntılıydı. Yabancı dil seçimi toplumsal mevkilere ve pratik kullanım olanaklarına göre yapılıyordu. 19. yüzyılda Fransızca tercih edilen yabancı dildi. Bunun yanında İngilizce de öğretiliyordu. 20. yüzyılın başlarında Almanca özel bir konum kazandı ve müfredatta gittikçe daha fazla yer almaya başladı.[64]

Yüksek Okullar

Reformlara temel teşkil eden eğitim teorisi tartışmaları Jöntürkler arasında devam ettirilmekteydi. Osmanlı maarifinin modernleştirilmesinde motor görevini devletin bizzat kendisine düştüğü, tartışmaya konu edilmiyordu. Tanzimat'ta yüksek okullardan başlayan eğitim reformunun ağırlığını ilkokullara kaydıran Jöntürkler, yüksek okullara da büyük önem verdiler. Ülkenin tek yüksek okulu için temel bir örgütsel çatı oluşturulmuştu. Tartışmaya konu olan iki reform taslağı mevcuttu: Ya yukarıdan aşağıya ya da aşağıdan yukarıya bir reform gerçekleştirilecekti.

İlkokuldan orta dereceli eğitime, oradan üniversiteye kadar birbiri üzerine eklenen basamaklı sistem tasarımının karşısında tüm reformların yüksek okuldan başlayıp aşağıya doğru indiği tasarım yer almaktaydı. Esasen Jöntürklerin eğitim reformunda belli bir ortak çizgileri yoktu, her Maarif Nazırı kendi reform planlarını uyguluyordu. 1910-1912 yılları arasında Maarif Nazırlığı yapan Emrullah Efendi maarif reformuna dair meşhur "Tuğba Ağacı Nazariyesi'ni" gündeme getirdi. Emrullah Efendi'nin teorisine göre reformlar ve yenileştirmeler orta dereceli ve yüksek okullarda başlayacak, oradan kademeli olarak alt seviyedeki okullara indirilecekti. Nazır reformların gerçekleştirilmesi ve kabul ettirilebilmesi için önce bilimsel anlayışın geliştirilmesi ve yerleştirilmesi gereğine inanıyordu. Bu yüzden de reforma yüksek okullardan başlanmalı ve önce bi-

64 Akyüz, *a.g.e.*, s. 246-249; Kurt, *a.g.e.*, s. 130.

lim adamları yetiştirilmeliydi. Bu düşünce doğrultusunda üniversite 1912'deki bir kararname ile yeniden yapılandırılarak ve beş fakülteye ayrıldı:[65]

İlahiyat Fakültesi (Ulûm-i Şer'iye), Hukuk Fakültesi (Ulûm-i Hukukiye), Tıp Fakültesi (Ulûm-i Tıbbiye), Fen Fakültesi (Fünûn) ve felsefe, tarih ve coğrafya, sosyoloji (Ulûm-i ictimaiye) ve edebiyat ile dil bilimleri (Elsine) bölümlerinden oluşan Edebiyat Fakültesi (Ulûm-i Edebiye).

20. yüzyılın ilk on yılında Darülfünun daha çok Fransız modeline göre bir "Yüksek Okul" olarak yapılandırılmıştı. Fakat bilim üretimine bilimsel bir çevre ve sağlam bir altyapı olmaksızın ulaşmak mümkün değildi. Darülfünun'un modernleştirilmesine ilişkin olarak savaş öncesi dönemde değişik fikirler ortaya atıldı, fakat bunlar gerçekleştirilemedi.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Berlin'deki Humboldt Üniversitesi modeline göre başlatılan üniversite reformu modernleştirme çabalarına bir yön ve hedef kazandırdı.[66] Darülfünun'da Avrupa örneğine göre reform yapabilmek amacıyla bu safhada Almanya'dan ve Avusturya-Macaristan'dan çok sayıda öğretim üyesi ülkeye davet edildi. Almanya'dan getirtilen 20 profesörden 10'u edebi bilimler, 6'sı fen bilimleri ve 4'tü hukuk bilimleri uzmanıydı. Bu profesörler İstanbul Üniversitesi'ni, Avrupa'daki üniversiteleri model alarak didaktik ve metodik olarak yeniden yapılandırdılar. Darülfünun yüksek okuldan, fakülteleri olan bir üniversiteye dönüştürüldü. Laboratuarları ve kütüphaneleri bulunan birçok araştırma enstitüsü kuruldu. Geniş kapsamlı bir yayın çalışmasına başlandı. Müderrislere profesörlük unvanı verildi. Bilimsel özerklik ve bir senatonun kurulması ile ilgili tartışma ilk kez gündeme geldi. Bir dil bilimi bölümü açıldı ve ders yılı yerine sömestr sistemi getirildi.[67]

---

65 Frey, Frederick W.: "Turkey. Education", *Political Modernization in Japan and Turkey*, Robert E. Ward/ Dankwart A. Rustow (ed.), Princeton, 1964, s. 205-235; s. 217; Ergün, Mustafa: "Türk Eğitiminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt VI, 17, (1990), s. 435-457; s. 452-453; Dölen, Emre: "Darülfünun", *TCTA*, s. 476-477

66 Tekeli/İlkin, *a.g.e.*, s. 125.

67 Koçer, *a.g.e.*, s. 200-201.

Alman profesörlerin eğitim metotları öğrenciler ve yerli öğretim üyeleri için alışılmadıktı. Belki konuk profesörler de, Osmanlı toplumunun ve henüz yapılandırılmakta olan üniversitenin ihtiyaçlarını tam olarak kavrayamamışlardı. Bu yüzden de üniversite kendinden beklenilenleri yerine getiremedi. Kuşkusuz dış etkenlerin de –Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı– bunda büyük rolü vardı. Tüm öğrenciler savaşmak üzere askere çağrıldığı için 1915 yılında üniversitede öğretim yapılmadı.

12 Eylül 1914'te Osmanlı tarihinde ilk defa kız öğrenciler için üniversite eğitiminin yolu açıldı. Kadınlar için edebiyat, tabiiyat ve riyaziyat dallarında üç fakülteden oluşan bir üniversite kurulmuştu (İnas Darülfünun). Öğrenim süresi 3 yıldı. 1917'de mezun olan 18 bayan Maarif Nezareti'nde işe başladılar.

Bunun dışında tamamı İstanbul'da sair mesleki ve teknik okullar açıldı: İlk olarak 1909'da "Polis Mektebi" ve "Maliye Memurları Mektebi", bundan başka "Orman Mekteb-i Âlisi" ve "Dişçi Mektebi" Bunları 1911'de "Belediye Memurları Mektebi" ve "Evkâf Memurları Mektebi" ile "Kadastro Mekteb-i Âlisi" izledi. Takip eden yıllarda "Sıhhıye Memurları Mektebi" ve "Ameli Ticaret Mektebi" kuruldu. Savaş sırasında ise, 1914'te "Darülbedaî/ Tiyatro Mektebi"; 1915'te "Şimendifer Memurları Mektebi" ve 1916'da "Darülelhan/Konservatuar" açıldı.

Hükümetin bir kararnamesiyle 1911 yılında imparatorluğun vilayetlerinde "Vilayet Sanayi Mektepleri" adı altında sanayi meslek okulları kuruldu. Bu okullarda yörede itibar gören mesleklerde uzmanlık eğitimi veriliyordu. İstanbul'da halihazırda mevcut olan Kız Sanayi Mektepleri 1913'ten itibaren iyileştirildi ve eğitim süreleri uzatıldı. Böylece eğitim süresi idadilerden bir yıl fazla, yani 6-8 yıl oluyordu. Savaş sırasında ana-babalarını veya memleketlerini kaybeden birçok çocuk için 1916'da kimsesizler yurtları kuruldu. Bu yurtlarda çocuklara okuma-yazma, hesap öğretiliyor ve meslek edindiriliyordu.[68]

---

68 Akyüz, *a.g.e.*, s. 250-253.

Öğretmen Eğitimi

Yeni kurulan okullarda istihdam edilecek personel eksikliği nedeniyle öğretmen eğitimi 1908 İhtilali'nden sonra büyük önem kazandı. Maarif Nazırı Emrullah Efendi, öğretmen tedariki ile ilgili olarak ülkenin içinde bulunduğu durumu parlamentoda şu sözlerle ifade ediyordu: "Muallim eksikliği mevcuttu. Ülke için sadece ilköğretimde 70.000 muallime ihtiyacımız var. Bu ihtiyacın yüzde birini çocukların eğitimi hakkında bilgi sahibi öğretmenlerle karşılayabileceğimizi içimizden birisi iddia edebilir mi?" Muallim mektepleri vasıtasıyla halk kitlelerinin eğitimine de ilk kıvılcım çakılmak isteniyordu. Nazır öğretmen açığını gidermek için İstanbul'daki muallim mektebine (Dârü'l-Muallimîn-i İbtidâiye) 900 Medrese öğrencisi aldı. Muallim mektebinin yeni müdürü Satı Bey bu sayıyı imtihan marifetiyle 150'ye düşürdü. Müdür nicelikten çok niteliğe önem veriyordu. Önce okulun süresini iki yıldan üç yıla çıkardı, sonra müfredatta bazı değişiklikler yaptı. Satı Bey el işi, beden eğitimi ve resme büyük önem veriyordu. Yeni öğretmen eğitimi öğrencilere hususiyet kazandırmalı, onları fikir sahibi yapmalı, uygun davranış biçimleri, sanatsal ve bedensel beceriler edindirmeliydi. Bu okulun mezunları gelecek kuşaklara örnek olacaklardı.

Eğitim süresinin önce üç yıl, 1915'ten itibaren dört yıl olduğu İstanbul'daki muallim mektebinin (Dârü'l-Muallimîn-i İbtidâiye) yanısıra 1913/14 yıllarında taşrada 21 muallim mektebi (Taşra Dârü'l-Muallimîni) bulunuyordu. Bu okullardaki eğitim sadece iki yıl sürüyordu. Eğitim çok kötüydü: "Pedagojiden bihaber olan okul müdürleri vardı ve bunlar pedagoji kitapları yerine öğrencilerine (pedagoji kitabı sandıkları) başka kitaplar okutuyorlardı"

Yeni dönemde öğrenci sayısı ile birlikte "dünyevi" derslerin kapsamı artırıldı ve geliştirildi. 1910'daki taşra muallim mektepleri müfredat programında yeni olarak pedagoji ve tarım dersleri yer alıyordu. Matematik (3 saat), din/Kuran (3 saat), imla (2-3 saat) ve Türkçe (2 saat) gibi derslerin saatleri de ar-

tıyordu. İstanbul'daki dört yıllık ilköğretim muallim mektebi (Dârü'l-Muallimîn-i İbtidâî) 1910 yılındaki ders programında Türkçe dersine yedi saat tahsis edilirken, Kuran/ Dua/ Hz. Muhammed'in hayatına sadece üç saat ayrılıyordu. Bunun dışında matematik, el işi, beden eğitimi, resim ve müzik ile sağlık bilgisi ve pedagoji iki veya üçer saat öğretiliyordu.

1915'teki muallim mekteplerinin ders programlarından, Osmanlıların tarihinde ilk kez öğretmenlere hem milli bilinç verildiği hem de Batı tarzında bir eğitim vermeye hazırlandıklarını ve Arap-Osmanlı eğitim usulüne mesafe konduğu anlaşılmaktadır. Kız muallim mekteplerinde ders verecek kadın öğretmen yok denecek kadar azdı. Medresedeki öğretmen eğitimi sadece erkekler için öngörülmüştü. Kızlara yetişkin bir kadın refakâtinde ders veriliyordu. Kadınların toplumsal statülerinin yükseltilmesine paralel olarak Jöntürkler kadın öğretmenlerin eğitiminde de ilk adımları attılar.[69]

Özel Okullar

Osmanlıların 1869 tarihli Maarif Talimatnamesi'nden sonra yabancı okullar (Mekâtib-i Ecnebiye), "özel okullar" (Mekâtib-i Husûsiye) adıyla tanımlanmaya başlandı. İlk Türk özel okulu 1909'dan sonra İstanbul'da, çocuklarını hem yabancı özel okullardan uzak tutmak isteyen hem de bu okullara eşit düzeyde bir eğitim aldırmak isteyen Türk ebeveynlerin inisiyatifiyle kuruldu. Öz kültür, millet ve din bilinci doğrultusunda eğitim ve öğretim vermesi hedeflenen bu girişimlerden biri İstanbul-Kadıköy'deki "Osmanlı İttihad Mektepleri Cemiyeti" idi.

22 Teşrin-i Sani 1325'te (1909) *Sabah* gazetesinde şu ilan yer alıyordu: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kadıköy Şubesi tüm Osmanlı vatandaşların katılımıyla "Osmanlı İttihad Mektepleri Cemiyeti" kurmaktadır. Derneğin amacı Osmanlılar için daha iyi okullar kurmak, yetenekli ve öğrenmeye hevesli Osman-

69 Kurt, *a.g.e.*, s. 136 ve 123'ten alıntı ve s. 136-143. Ayrıca bkz. Ergün, *a.g.e.*, s. 124-136.

lıları yabancı öğretim kurumlarına bağımlı olmaktan kurtarmak ve bunları Osmanlı halklarının birliğinin hizmetine sunmaktır.[70] Bu dernekler Osmanlı Mektepleri Tevhid-i Mesai Cemiyeti çatısı altında toplandılar. Özel okul mezunlarına iyi bir orta dereceli okul öğrenimi sunabilmek için 1911 yılında özel bir okul (Mekâtib-i Husûsiye İdâdisi) kuruldu.[71]

Yabancı özel okullara gelince; 1913/14 öğretim yılında yabancı devletlerin (Fransa, İngiltere, Almanya, Amerika) veya misyonların idame ettirdiği 806 öğretmenli 215 ilkokul ve 1600 öğretmenli 80 orta dereceli okul mevcuttu. Buna Rumların, Ermenilerin ve Yahudilerin 4000'i aşkın öğretmenli 2596 okulu da eklendiğinde aynı yıl için Türk olmayan okulların sayısı 3000'i aşıyordu.[72]

Dikkatli bakıldığında yabancı özel okulların sayısının Osmanlı devlet okullarının toplam sayısını aştığı fark edilir. Örneğin Diyarbakır'da sekiz yabancı ve azınlık okuluna karşı sadece üç devlet okulu bulunmaktaydı. Devlete ait olmayan toplam sekiz okuldan altısı Ermeni çocuklar içindi (Kapuçin* rahiplerin 7 sınıflı ilkokulları, Amerikan Protestan Okulu, Ermeni Milli Okulu, École Progressive, Ermeni Katolik Okulu, Keldani Okulu); buna Rumlar ve Ermenilerin devam ettiği Rum Katolik Okulu ve Rum Ortodoks Okulu ekleniyordu. Kalan üç devlet okulu (rüşdiye, idadi ve Türk askeri okulu) Müslüman öğrencilere eğitim veriyordu.[73]

19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da çok sayıda Rum, Yahudi ve Ermeni ilkokulu vardı. Fransız okullarının sayısı diğer yabancı okulların sayısını bastırıyordu. Fransızlar 1900 ve 1914 yılları arasında yeniden hummalı bir okul kurma çalışması yaptılar. Böylelikle Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında Osmanlı İmparatorluğu'nda, yüz tanesi bugünkü Türkiye sınırları içinde kalmak üzere, binden fazla Fransız oku-

---

70 Ergin, Osman: *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 3-4, İstanbul 1977, s. 1449.

71 Koçer, *a.g.e.*, s. 206-208.

72 Kurt, *a.g.e.*, s. 133; Davison, a.g.y., s. 167-170.

(*) Fransisken tarikatının bir kolu - e.n.

73 BArch, AA, Nr. 39530, Unterrichtswesen Türkei 1912-1915.

lu bulunmaktaydı. Fransız kültürünü yaymaya dönük bu eğitim kurumları ilk önceleri yabancılar ve gayrimüslim Osmanlı vatandaşları için düşünülmüşlerdi. Diğer milletlerin ve mezheplerin eşzamanlı rekabeti içinde yabancı okullar 1914'te kadar güçlü bir yayılma ve gelişim gösterdiler. Bunda kültürel ve siyasi etkinin yanısıra ekonomik menfaatler de rol oynamaktaydı.

Yabancı okullar arasında Almanların payı küçüktü. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en önemli Alman okulu 1868'de İstanbul'da kurulan ve bugün hâlâ varlığını sürdüren mezhepsiz "Alman ve İsviçre Okul Dernekleri'nin ilk ve orta dereceli, okullarıdır. Bunun dışında Alman zanaatkârları, memurları, hekimleri, tüccarları ve subaylarının çocukları için İstanbul'da bir de Protestan-Prusya Kilise İlkokulu vardı. 1907 ve 1918 yılları arasında İstanbul'daki Alman okulları yine Alman modeline göre ayrıştırıldı (hazırlık okullu bir "Oberrealschule", Ticaret Okulu, Beyoğlu'ndaki Lise, Haydarpaşa ve Yedikule'deki ilkokullar). 1911 yılında Alman "Oberrealschule"nin ilk mezunları lise bitirme ve yüksek okul yeterlilik sınavına girdiler. Birinci Dünya Savaşı döneminde çok elverişli koşullar altında 2350 gibi çok yüksek sayıda öğrenci bu sınavı kazandı.[74]

Yabancı özel okullar hükümetin gözüne diken gibi batmasına rağmen, bu kritik dönemde dahi bunları kapatmaya cesaret edemedi. Sonraki Maârif Vekili Hamdullah Suphi bu sorunla ilgili olarak 1912'de parlamentoda şunları söylüyordu: "Kapatılmaları bizim için bu kadar büyük bir tehdit unsuru olmasa, yabancı okulları derhal kapatırdım. Fakat bu, şu anda hem iç, hem de dış siyasi nedenlerle zor bir meseledir. Okullarını kapattığımızda Amerikalıların tepkilerinin ne olacağını gözümüzün önüne getirmek zorundayız".[75] Hükümet onları denetimi altına alamadığından, bu okullar faaliyetlerini rahat rahat sürdürebildiler.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Osmanlı hükümeti Özel Okul Kanunu'nda (Mekâtib-i Husûsiye Talimâtnâme-

74 Abalı, a.g.m., s. 23-28.

75 Kurt, *a.g.e.*, s. 134'ten alıntı.

si) değişiklik yaptı. Buna göre azınlıklar sadece gerçekten ikamet ettikleri yerlerde ana dillerinde özel okullar kurabileceklerdi. Bu da okullarda Türk dili, tarihi ve coğrafyası derslerinin Türk öğretmenler tarafından okutulması ve okulların Maarif Nezareti ve/veya mahalli makamların denetiminde olması şartına bağlıydı.[76]

Savaşın başlamasıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı okulların gelişiminde yeni bir dönem başladı. Bu döneme Türklerin yabancı okullara karşı eleştirel ve şüpheci duruşları damgasını vurdu. Gerek Jöntürklerin eğitim programları gerek Fransız, Amerikan ve İngiliz okullarının kapatılması gerekse savaştaki ittifak, Almanya'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nda kültürel nüfuzunu geliştirmesini sağladı. Savaşta Osmanlıların yenik düşmesi Fransız, İngiliz, Amerikan, Rum ve Ermeni okullarının yeniden açılmasına veya yeni kuruluşlarına kısa bir süreliğine fırsat tanıdı. Ancak cumhuriyetin kurulmasıyla 1923'ten sonra yabancı okulların sayılarında radikal bir azalma olacaktı.[77]

Medrese

Parlamenter sistemin getirilmesi tüm imparatorlukta fikir serbestisine olanak verdi. Bu hava entelektüellerin ve ulemanın devletin sorunları ile ilgili olarak kamuoyunda fikir beyan etmelerini mümkün kıldı. Ulema anayasayı Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden güçlenebilmesi ve yüksek İslami okulların iyileştirilebilmesi için bir şans olarak görüyordu. Bu nedenden ötürü 1908 İhtilali'ni tasvip etti ve destekledi.[78]

Anayasanın yürürlüğe konmasının, medreselerin iyileştirilmesi için tedbirleri beraberinde getirmesi, ulemada müderrisler, talebeler ve ulema taleplerini ısrarla dile getirmeye devam

---

76 Koçer, *a.g.e.*, s. 210-211.

77 Abalı, a.g.m., s. 24.

78 Tunaya, T. Zafer: *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul 1962, s. 107 II. Meşrutiyet döneminde Medresenin ıslahı konusu için bkz. Sarıkaya, Yaşar: *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul 1997.

ettiler. Balkan Savaşları yenilgisi ve toprak kayıplarından onlar da okul reformlarını ve yeni kurulan okulları sorumlu tutuyor, İslam okullarının yeniden tesis edilmesini, bunun içinde öğretmen yetiştirilmesini talep ediyorlardı. Sosyal alanda ve okullarda yapılan Batılı reformları kültürel kimliğe yabancılaşma olarak görüyorlardı. Batılı okullara alternatif olarak medreselerde fizik, astronomi, kimya, geometri, coğrafya gibi yeni derslerin okutulmasını, böylelikle medrese sisteminin üniversiteye dönüştürülmesini istiyorlardı.[79]

Medrese ile ilgili anlaşmazlıkların temelinde politik-ideolojik zıtlıklar yatıyordu. Bu alandaki görüşler üç grupta toplanabilir: En uç fikri, devletin ve toplumsal yaşamın tüm İslami etki ve temayüllerden arındırılması için mücadele eden, bu nedenle medreselerin kaldırılmasını isteyen Batıcılar savunuyorlardı. Bu görüşler Dr. Abdullah Cevdet tarafından çıkartılan *İçtihad* dergisinde yayınlanıyordu.[80] İkinci grupta, dine tamamen kültürel ve vicdani bir işlev yükleyerek laik bir devletin oluşumu için gayret gösteren Türk milliyetçileri yer almaktaydı. Bunlar medreseyi, Şeyhülislam'ın hizmetinde bulunacak ruhanileri yetiştirecek bir özel eğitim kurumuna dönüştürmek istiyorlardı. Bu durumda medrese genel eğitim işlevine sahip olamayacaktı. Aydın mebusu Muhammed Abidullah'ın görüşü, üçüncü grubun görüşlerine tipik bir örnek niteliğindedir. Abidullah'a göre medreseler ilahiyat yüksek okulları olarak tanımlanmakla kalmamalı, hem dini-ilahi, hem de modern bilimlerin okutulduğu üniversiteler haline gelmeliydi. Celal Nuri de medreseleri üniversitelere dönüştürmek istiyordu.[81]

26 Şubat 1910 tarihli Medâris-i İlmiye Nizâmnâmesi, Maarif Nezareti'nin medreselerin iyileştirilmesi ve modernleştirilmesi tasarısına dayalı önemli bir adımdı. Nizamname 48 maddeyle

---

79 Kurt, *a.g.e.*, s. 127

80 Hanioğlu, M. Şükrü: *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul 1966, s. 128; ayrıca bkz. Toprak, Zafer: "İkinci Meşrutiyet'te Fikir Dergileri", *TCTA*, s. 126-132; s. 128.

81 Muhammed, Abidullah: *Islâh-i Medâris-i Kadime*, İstanbul 1328 (1912), s. 9-13.

medreselerin yapısını düzenliyordu. Buna göre idare, öğrenim, kabul edilme koşulları, imtihanlar, öğrencilerin vazifeleri, öğretmenlerin hak ve yükümlülükleri ile ders planında yeni düzenlemeler getiriliyordu.[82]

Öngörülen yenilikler mali yetersizlikler nedeniyle gerçekleştirilemedi. Reform gayretleri sadece İstanbul'daki medreselerle sınırlı olduğundan taşradaki medreseler zaten olduğu gibi kaldı. 1912-13 Balkan Savaşları'nda İstanbul'daki hem devlet okulları hem de medreseler kapatıldığında ortaya çıkan belirsizlik ve karmaşa bu reformun gerçekleştirilmesine başka bir engel teşkil etti. Birçok medrese öğrencisi gönüllü olarak askerlik görevi için başvurmuştu.[83] Başka bir sorun da, reformun ağırlıklı olarak öğretim içerikleri ve programı ile ilgili olması, kurumların yapılanmasıyla ilgili düzenlemelerin yer almamasıydı. Medreselerin esasen Şeyhülislâm'a bağlı olmakla beraber, öğretim bakımından merkezi bir örgütlenmeye sahip bulunmadıklarını, yerel okulların münferit müderrisler tarafından müstakilen idare edildiğini gözden kaçırmamak gerekir. Özetle; ne öğrencilerin durumu iyileştirilebildi ne de öngörülen dersler okutulabildi.

Bu arada ulema ve medrese kurumu Batıcı çevrelerin sert eleştirilerine hedef olmaktaydı. Ülkenin gelişimini frenlemek, modernleşmeye ve reformlara direnmekle suçlanıyorlardı. Ulemanın toplumsal hareketlilik ve uyum sağlama yetilerinden yoksun olduğu söyleniyordu. Bu yüzden bu çevreler medreselerin "harap" olmuş sisteminin tamamen ortadan kaldırılması için kolları sıvadılar.

Tanınmış şair Mehmed Âkif başka bir pozisyon alıyordu. Mehmed Âkif hem Batı'nın körü körüne taklit edilmesine, hem de uç (ırkçı) milliyetçiliğe karşı çıkıyor, bunun yerine aydınlanmış, geleneksel etkilerden arındırılmış bir İslam'ı savunuyordu. O da medresenin İslami-bilimsel eğitim kurumu olarak işlev görecek durumda olmadığı görüşündeydi. Üzülerek böyle

---

82 Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, s. 131-135.

83 Ergün, Mustafa: "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları", *AÜDTCFD*, Cilt 30, Nr. 1-2, Ankara 1982, s. 59-89, s. 77.

bir tespiti yaptıktan sonra, Mehmed Âkif yine de medrese kurumunu haksız ve keyfi saldırılara karşı savunuyordu. Devletin o kadar desteklediği ve teşvik ettiği modern okullar henüz kendilerinden bekleneni yerine getirecek durumda değilken, medresenin berbat donanımına ve eskimiş sistemine rağmen imam, vaiz ve müezzin gibi ruhanilerin yetiştirilmesi işlevini gördüğüne, böylelikle halka önemli bir hizmet verdiğine dikkat çekiyordu.[84]

Medreseyle ilgili tartışma sürerken, Maarif Nazırı 1912'de İstanbul'daki İlahiyat Fakültesi'nin öğretim programında önemli değişiklikler gerçekleştirdi. Üniversitenin ders planına şu dersler alındı: Tefsîr, hadîs, etik ve mistik, kelâm ve tarihi, peygamberin hayatı, dört mezhebin mukayesesi, İslam ve diğer dinler tarihi, Arap edebiyatı, hukuk, Arap felsefesi, felsefe tarihi.[85]

1 Ekim 1914 tarihinde medrese reformu ile ilgili olarak Islâh-ı Medâris Nizâmnâmesi çıkartıldı. Nizamname İstanbul'daki medreselerle ilgiliydi ve öncelikle yapısal düzenlemeler getiriyordu. Medreselerin merkezileştirilmesi öngörülmekteydi. Fakat öncelikle sağlam bir altyapı oluşturulmalıydı, çünkü İstanbul'daki medreselerin hepsi öğrenime elverişli değildi.

Uygun medreseler idari olarak Dârü'l-Hilâfeti'l-Âliye Medresesi adı altında toplandı. 19 Kasım 1914'te başlayan ilköğretim yılında nizamnameye uygun olarak 2.880 yüksek okul öğrencisi kaydedilmişti.[86] Savaş sırasında zaten taşradaki medreselerin neredeyse tamamı kapatılmış, bir çoğu da tahrip ve yangınlardan dolayı harap olmuştu. Buna karşın İstanbul'daki medreseler resmen açıktı, fakat öğrenci ve öğretmenlerin büyük bölümü askere alındığından öğrenci sayısı belirgin derecede azalmıştı. Reformlar bu şekilde gölgelendi ve genellikle kağıt üzerinde kaldılar.

Ulemanın büyük çoğunluğu modern bilimin gerekliliğine kani olmuştu ve gazete, dergi, konferans ve benzeri etkinlikler

---

84 Ersoy, M. Akif: *Safahat*, s. 503.

85 Atay, Hüseyin: *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s. 252-253.

86 Sarıkaya, *Die Osmanischen Medresen...*, s. 78-83.

kanalıyla medreselerin ıslah edilmesi için derhal tedbir alınmasını talep ediyorlardı. Taleplerinin arasında daha fazla mali destek, yeni sosyal ve fen bilimleri derslerinin konması, öğretim metotlarının yenilenmesi ile medrese mezunlarının haklarının teminat altına alınması yer alıyordu. Bunu yaparken medreselerde dünyevi ilimlerin öğretildiği ve öğretimin sağlam bir örgütlenmeye dayandığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk/eski zamanlarına dikkat çekiyorlardı. İslam'ın fen bilimlerine müspet bir yaklaşım içinde olduğu da ısrarla vurgulanıyordu. Reformlar medreselerin itibarını artırmalı ve böylelikle bunların modern eğitim kurumları arasında yer almasını temin etmeliydi.

Medreselerin yavaş yavaş ortadan kalkması genellikle iddia edildiği gibi içten içe bir çözülme ve bu eğitim kurumunun başarısızlığı olarak yorumlanamaz. Medrese kurumunun yıkılması daha çok devletin değişen siyasi önceliklerine bağlanmalıdır. Devlet İslami esaslara dayalı iken, İslami eğitim kurumu olarak medrese seçkin devlet memurlarının, öğretmenlerin, hâkimlerin ve diğer devlet görevlilerinin yetiştirilmesinde önemli bir rol oynamaktaydı. Hukuk sistemi şeriat üzerine kurulu olduğu sürece, İslam hukukunun tatbiki bakımından İslami hukukçular ve alimlere gerek vardı; bu da medresenin önemini, dolayısıyla mali dayanağını teminat altına alıyordu. Devlet yönetimi İslami esaslardan uzaklaşmaya başlayıp, Batılı-laik bir yöne girince, yeni ihtiyaçlara cevap veremediği için medreseler kaçınılmaz biçimde anlamlarını yitirdiler. Toplumsal yaşamın Tanzimat'ın ilanıyla değişmesi ve Avrupa'nın da etkisiyle yavaş yavaş laikleşmeye başlaması ölçüsünde eski geleneksel kurumlarla beraber İslami hukuk da tekelini kaybetti. Bu gelişmelerin eğitime doğrudan etkisi oldu. Devlet memurlarını yeni ölçütlere göre yetiştirmek zorundaydı. Yeni oluşturulan laik bürokratik kurumlara personel yetiştirmesi için Avrupai okullar kuruldu. Medrese kamuya açık tek eğitim ve öğretim kurumu olma özelliğini kaybetti. Modern okulların kurulmasının bir başka nedeni de, modern dünyada ayakta kalabilmek için müspet bilimlerin gerekliliği görüşüydü. Bu bilimlerin okutulması, ye-

ni okulların alâmet-i farikası gibi idi. Zira bu bilimler medreselerde zaman içinde gitgide savsaklanmaya başlamıştı. Bu gelişmeler ışığında medrese ortadan kaldırılması gereken bir yük haline getirildi. Ulemanın baskılarıyla istemeye istemeye modern taleplere uygun olarak ıslah edilmeye çalışılmaları bu sonucu değiştirmedi. Medreseler daha çok özel mali kaynaklara sahip olmalarına rağmen, bu kaynaklar devlet tarafından kademe kademe kesildi.[87]

8 Mayıs 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) toplandıktan sonra, kapanan taşra medreselerinin "Medâris-i İlmiye" adı altında yeniden yapılandırılarak açılması ve bunların yeni oluşturulan dini işler vekaletine (Şeriye Vekâleti) bağlanmasını sağlayacak bir Medârisi-i İlmiye Nizamnâmesi çıkartıldı. Yeni yönetimin asıl amacı, kamuoyuna yapılan birçok açıklamadan da anlaşıldığı gibi, medreselerin ortadan kaldırılmasıydı.[88] Öğretim birliğinin (Tevhîd-i Tedrîsât) sağlanması amacıyla çıkartılan 3 Mart 1924 tarihli kanunla tüm medreseler Maarif Nezareti'ne devredildi. Böylelikle Ziya Gökalp'in düşünceleri gerçekleşmiş oluyordu. Nizamnamenin 4. maddesi şu hükmü içeriyordu: Şeriye ve Evkaf Vekaletleri veya özel vakıflar tarafından idare edilen tüm medreseler ve İlkokullar Maarif Nezareti'ne devredilecektir.[89] Bu kanun temelinde Maarif Nazırı Vasıf Çınar tüm medreselerin kapatılması emrini verdi. Bu emir 600 yıllık geleneksel eğitim sisteminin sonu oldu.

---

87 Sarıkaya, Yaşar: "On the Decline of Ottoman Theological Schools: A Critical Re-assessment", *Turkish Journal of Islamic Studies, cilt 3 (1999)*, s. 23-39; s. 37.

88 Hatemî, *a.g.e.*, s. 509.

89 Jäschke, Gotthard: "Der Islam in der neuen Türkei", *WI*, 1, s. 1-174; s. 120-121.

Eğitim Politikasının Modernleştirilmesi Konusunda Almanya İmparatorluğu ile İşbirliği

1913'ten Sonra Osmanlı Eğitim Politikasında Bilinç Değişimi

Balkan Savaşı'nın talihsiz bir şekilde sona ermesinden sonra Osmanlı hükümeti tüm devleti köklü bir şekilde ıslah etmeye karar verdi. Eğitim sisteminin yeniden yapılandırılması, ordunun modernleştirilmesi gibi reformlar, Alman yardımıyla gerçekleştirilecekti.

Bu girişimi başlatırken Osmanlı gözlemcileri özellikle Prusya eğitim sistemini dikkatlice incelediler ve verdikleri raporlarla ülkelerindeki eğitim sisteminin gelişimine etkili olmaya çalıştılar. Birinci Dünya Savaşı sırasında iki ülke arasındaki eğitim politikasına dayalı ilişkiler derinleşti. Almanya'da da bazı entelektüeller Türkiye'deki eğitim problemine kafa yoruyor; eğitim sorununun nedenlerini araştırıyor, tebliğ ve yayınlarında çözüm yolları öneriyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Sultanisinde görev yapan Alman öğretmen W. Blankenburg, 1915 yılında eğitim sorunu ile ilgili Alman ve Türk görüşlerini değerlendirdi. Alman gözlemciler, Osmanlı tedrisatının Avrupa modeline göre modernleştirilmesinin karşısındaki en büyük engelin Türklerin birçoğunun Avrupa'nın bu alandaki üstünlüğünü tanımaya direnmesi olduğu konusunda hemfikirdiler. Prof. Dr. Dalman 1913'te şu tespiti yapıyordu: "Bu tür gayretlerin karşısındaki en büyük engel, 'resmi Türkiye'nin her zamankinden daha fazla yardıma muhtaç olduğunu anlamaktan aciz olmasıdır. Türkiye, düştüğü çukurdan dış yardımla çıkmak yerine 'Türkiye Türklerindir' parolasıyla meseleyi ele almayı tercih etmektedir"

Blankenburg'un tahminine göre kaybedilen Balkan Savaşı geleneksel anlayışta bir dönüm noktasına neden olmuştu. Alman öğretmen, *İkdam*'da yenilgiyi sorgulayan şu satırlara değiniyordu: "Neden yenildik? Çünkü düşmanlarımızın köyle-

rinde bile ilkokullar var." Gazeteye göre "Bulgaristan'ın Trakya muharebe meydanlarındaki başarısı milli heyecanın yanısıra öğretmenlere de bağlıydı" Eğitim için gösterilen her gayret kurtuluş için bir adım olacaktı.

Blankenburg, 1912 yenilgisi sonrasında Türkiye'nin durumu ile 1806 yenilgisi sonrasında Prusya'nın durumu arasında bir paralellik kuruyordu. Ona göre Fichte'nin "Alman Milletine Sesleniş"inde *(Reden an die deutsche Nation)* (1807) yer alan sözleri Osmanlı İmparatorluğu için de geçerliydi: "Alman milletinin varoluşunu muhafaza etmek için önerdiğim tek yol şimdiye kadarki eğitim sisteminin tamamen değiştirilmesidir." Blankenburg'a göre Jöntürklerin 1908 İhtilali'nden sonraki ilk yıllarda kendilerine duydukları aşırı güven Balkan Savaşı'yla derin yara almıştı. "Meşrutiyet", "İttihat ve Terakki", "Eşitlik ve Kardeşlik" gibi sihirli formüllere bağlanan büyük umutlar boşa çıkınca, Anadolu ve Suriye hakları arasında büyük bir uyanış başlamıştı. Düş kırıklığına uğramış Anadolu köylüsü arasında "Bize yeni eğer verdiler, ama eşek aynı eşek" gibi sözler yayılmaktaydı. Hükümetin yapacağı reformlardan artık bir şey beklenmiyordu. Devletin yenilenmesindeki tıkanmanın tedrisatın yeniden şekillendirilmesiyle giderilmesi için yabancı yardımı şarttı.[90]

Burada Alman ve Osmanlı entelektüellerinin eğitim reformuna dair düşüncelerini aktarmak uygun olacaktır. Bu konuda temsilî olabilecek iki entelektüel şahsiyet, Alman tarafında, Bonn Üniversitesi'nden Şarkiyatçı Carl Heinrich Becker ve Osmanlı tarafında ise Orta Okul Eğitimi Genel Müdürü Muslihiddin Adil Bey'dir.[91]

Alman devletinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yoğun siyasi ve ekonomik girişimleri Almanya'daki bilimsel çevrelerin de ilgi konusuydu. C. H. Becker makale ve tebliğlerinde bir Alman-Türk Menfaat Birliğine işaret ediyordu. 22 Eylül 1914 tarihinde yayımlanan makalesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun ge-

---

90 Blankenburg, W.: "Die Zukunftsarbeit der deutschen Schule in der Türkei", Grothe, Hugo (ed.): *Länder und Völker der Türkei*, Leipzig 1915, s. 6-8.

91 Ergün, "Türk Eğitiminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler", s. 448-449.

leceğindeki Alman menfaatlerini gözler önüne seriyordu: Almanya coğrafi konumu itibariyle toprak kazanmaya dönük bir şark politikası izleyemez. Buna karşılık sanayi ürünlerine Türkiye'de bir pazar yaratma gayreti içinde olduğu için, hedeflediği ekonomik yayılmayı ve bunu destekleyen kültürel nüfuzu sadece Türk hükümetinin oluruyla gerçekleştirebilir. Bu nedenle Alman İmparatorluğu sadece Türkiye'nin ayakta kalmasıyla değil, aynı zamanda güçlenmesiyle de ilgilenmelidir. "Biz, Türkiye'ye modern usullere göre sağlıklı bir ilköğretim sistemi kurması için yardım etmeye çalışmalıyız. Ancak bunu yaparken şark eğitimine ve İslam dinine bağlı çevrelerin desteğini almalıyız... Devletlerarası ilişkilerde menfaat birliğinden daha sağlam bir dostluk olamaz".[92]

Becker savaş sırasında da Türk eğitim sorunuyla ilgili araştırmalar yaptı ve fikir beyan etti. 1916'da kayserin doğum günü vesilesiyle yaptığı bir konuşmada Türkiye'nin "özgür bir ülke olarak kalacağını ve Almanya'nın yardımıyla modern bir kültür devleti olacağını" belirtti. Ona göre Türkiye "kültürsüz" bir ülke değil, eski eğitim geleneklerine sahip bir ülkeydi. Gerçi resmi tedrisat memur yetiştirilmesine yarıyordu, fakat genel halk eğitimi geri kalmıştı. Şimdi ise eski gelenekler eğitim reformunun yolunu tıkıyordu. Becker, Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupai bir eğitimin kök salabilmesi için uluslararası basın ile Avrupa edebiyatının Türkçe'ye tercüme edilmesini en önemli araç olarak görüyordu. Böylelikle Türkler de o büyük geçmişleri hakkında bilgi edinebilir ve milli özelliklerinin bilincine varabilirlerdi. Becker, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kültür faaliyetlerini "medeni bir Hıristiyan kültür misyonu" olarak telakki ediyordu. Becker, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki müstakbel Alman eğitim faaliyetleri ile ilgili perspektifleri bu temelde geliştirdi. Bu perspektifler ilk önce "Şark zihniyetini" hesaba katmak durumundaydılar. "...Burada Alman öğretmen şarklılarla birlikte çalışmak zorundadır, fakat Alman öğretmen başlangıçta öğretmeyecek, öğrenecektir... Avrupa okul politikasını aşı-

92 Becker, C. H.: *Deutsch-türkische Interessengemeinschaft*, Bonn 1914, s. 17-19 ve s. 23.

lamak yerine cömert bir okul politikası çerçevesinde şark eğitimini geliştirecektir..." Becker Almanlara, güçlü bir ordunun yanısıra daha randımanlı bir ilköğretimin de önemli bir unsuru olduğu güçlü bir Türkiye yaratılmasına yardım etmelerini salık veriyordu.

Ona göre muallim mektepleri Türkiye için görkemli üniversitelerden daha önemliydi, çünkü üniversitenin altyapısı yoktu. Jöntürklerin uğraş verdikleri milli eğitim sadece aşağıdan yukarıya yükselebilirdi. Bu nedenle modern bir üniversite tüm milli arzu ve isteklere rağmen daha onlarca yıl iç yapısı itibariyle "Türk" olamazdı. Yüksek öğrenim için önce Türk dili geliştirilmeli, yeni sözcükler ve kavramlar oluşturulmalı ve bunlar milli düşünce yapısına eklemlenmeliydi. Tarihsel eleştiri metodunun şarka maledilmesi fenni bilimsel-teknik yaklaşımdan daha zordu. Asimilasyoncu Fransızların aksine Alman okulu "Almanlaştırmayan" bir eğitim politikası gütmeliydi.

Eğitim sorunu ülkenin ekonomik kalkınmasıyla sıkı bir ilişki içindeydi. İlkokullar ancak köylünün yaşam standardı iyileştirilirse istenilen şekilde gelişebilirlerdi. Becker Şarklıların devlete ve ekonomik faaliyetlere yaklaşımlarını tenkit ediyordu: "Şarklı bugün hâlâ her şeyi devletten bekler durumdadır" Türklerin ve diğer Müslümanların "serbest meslek dürtüsü" yoktu, riske girmekten kaçınıyorlardı. Yöneticilere ve amirlere bağımlılık Almanya'dakinden daha fazlaydı. Becker Şarkta reform yapmanın önündeki en büyük güçlüklerden birini bağımsız birey eğitiminin eksikliği olarak görüyordu. Şarktaki eğitim Rönesans'ının ilk koşulu "özgür devlette özgür insandı" Türkiye'nin kültürel ve siyasi olarak yeniden yapılandırılması orduyu yeniden yapılandırmaktan daha zordu. Çünkü bir tarafta savaş halinin zorlayıcılığı, diğer tarafta ise hür irade belirleyiciydi.[93]

Alman entelektüelleri Osmanlı İmparatorluğu'ndaki eğitim reformunun ana hatları üzerinde çalışırken, Maarif Nezareti'nde görevli Osmanlı memurları Alman eğitim sistemini ye-

---

93 Becker, C. H.: *Das türkische Bildungsproblem*, Bonn 1916, s. 8; s. 25-29 ve s. 32-33.

rinde incelemek için Almanya'ya bir ziyarette bulundular. Orta Okul Eğitimi Genel Müdürü Muslihiddin Adil Bey bu amaçla iki araştırma gezisi çerçevesinde Berlin, Dresden, Leipzig, Hamburg, Münih, Frankfurt, Heidelberg, Wiesbaden ve Stuttgart'ta yüzü aşkın eğitim kurumunu ziyaret etti. 1917'de gerçekleştirdiği ikinci gezisinden sonra Alman eğitim sistemi ile ilgili bir kitap kaleme aldı. Adil Bey okulların yanında, herkesin dinini, anavatana karşı yükümlülüklerini ve toplumdaki yerlerini öğrendiği kışlaları, kiliseleri, hatta hapishaneleri bile eğitim kurumu olarak niteliyordu. Bu kurumlar Almanya'ya diğer Avrupa devletleri arasında üstün bir konum temin etmişlerdi. Alman eğitim modelinden alınacak çok ders vardı.

Alman eğitimini, bilim ve sanatını alırken Osmanlı İmparatorluğu, Japonya örneğinde olduğu gibi, kendi tarih ve kültürünü, özellikle dinini ve milliyetini korumaya özen göstermeliydi, Muslihiddin Adil'e göre. Aksi halde derin bunalıma sürüklenilebilirdi. Okulların görevi böyle bir bunalımı eğitim aracıyla engellemek olacaktı. Yeni kuşağın kafasında yeni normlar ve değerler yaratılmalıydı. Reform eğitim alanının tamamını kapsamalıydı: Milli bir kültür (Milli Hars) temelinde Batılı bilimi tesis edebilmek amacıyla ilkin Darülfünun'da yapılan reform bir an önce sonuçlandırılmalıydı. Bir entelektüeller tabakası (Zümre-i Mefkûre) ve milli bir kültür yaratılmasında üniversitelere büyük görev düşüyordu. Esaslı bir reform üniversitelerin özerkliğini, ifade, araştırma ve öğretim özgürlüğünü de bünyesinde barındırmalıydı. Bunun dışında uzmanların yetiştirilebilmesi için öğretim programında gerekli değişiklikler yapılmalıydı.

Bunun yanında Adil Bey orta dereceli okul öğretmenlerinin öğretmen derneklerinde örgütlenmeleri önerisinde bulundu. Ayrıca bedensel engelli öğrencilere okullar kurma ve sağır-dilsiz ve kör okulları için gençleri Alman öğretmen okullarına yollama planları dikkate değerdir. Kızların eğitiminde de Alman örneğinin izlenmesinden yanaydı. Almanya'da kadınların aile hayatında çok büyük bir rol oynadıklarını, eşlerini hayatın tüm alanlarında desteklediklerini gözlemişti. Oysa Türkiye'de genç erkek-

ler kendilerine eşit düzeyde eş bulamamaktaydılar. Bu nedenle ya evlenmemeyi ya da gayrimüslim bir hanımı tercih etmekteydiler. Bunun önüne geçmek için Türk kızlarının anne ve eş rolüne hazırlayan çağdaş bir eğitim alması gerekmekteydi.

Adil Bey ayrıca dilin kolaylaştırılması ve halkın okur-yazarlığını bir halk edebiyatı yaratarak teşvik etme yönünde fikirler dile getirdi. Toplum hissinin pekiştirilmesi için dayanışma fikrinin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması gerekmekteydi. Almanya'da dayanışma fikri yaşamın her alanında kendini göstermekteydi. Adil Bey harp malullerine davranılış biçimini örnek olarak veriyordu. Müzik alanında Türkler kuşkusuz kendi milli zevklerini geliştirmeliydi, ama yetenekli kız ve erkekleri Alman müzik okullarına göndermekte ve müzik tahsili görmelerini sağlamakta fayda vardı. Son olarak, Türk iç ve dış mimarisinin tabiattan esinlendiğini gözeterek tabiat sevgisi geliştirilmeliydi.[94]

Prof. Dr. Franz Schmidt'in Osmanlı Maarif Nezareti Müşavirliği

Osmanlı İmparatorluğu Balkan Savaşı'ndan sonra modern bir devlet yaratma ve bunun için yeni bir nesil yetiştirme işine daha sıkı sarılmıştı. Ancak "yeni insanın" yaratılmasının temelinde yatan eğitimi modernleştirme görevinin nasıl yürütüleceği ve hangi halk kesimine dayanılacağı sorusu henüz cevapsızdı.

"En önemli ilkokul" orduydu. Genç Türk askeri kışlalarlarda sadece askeri eğitim almıyor, aynı zamanda sistematik olarak okuma-yazma, hesap ve din dersleri öğreniyordu. Askerlikteki eğitim Türk halkının, özellikle kırsal alanda genel olarak çok düşük olan eğitim düzeyini kalkındırmak için çok önemli bir araçtı. "Eski otokratik rejimin halkın cahil kalmasında bir çıkarı vardı [...]. Fakat ülke halkının manevi yoksunluğu onların fiziksel yoksulluğuna yol açıyordu. Kuşaklar boyu cehalet ve tembellik hâkim oldu. İçinde bir kişinin

94 [Taylan], Muslihiddin Adil: *Alman Hayat-ı irfanı*, İstanbul 1333 (1917), s. 3-4; s. 220-236.

dahi okur-yazar olmadığı, hesap yapamadığı bir yığın köy bulunmaktadır" [95]

O zamana kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda sadece danışmanlık görevi gören Alman eğitim subaylarının konumları Balkan Savaşı'yla birlikte değişti: Planlı bir ordu yapılanması yaşama geçirilirken, Türk ordusuna kelimenin tam manasıyla "düzen", Alman düzeni gelmişti. Burada esas olan şimdiye kadar ihmal edilmiş levazım, sıhhiye ve bakım işlerinin örgütlenmesiydi. Askerler Alman modeline göre eğitilirken, vatan sevgisi ve milli bilinç aşılamak önem kazandı. Ordunun modernleştirilmesi kültürel dönüşümü kısmen karşılayabildiğinden, kamuya açık okulların da "düzene sokulması" gereği hissedilmekteydi. Bu düşünceden hareketle Sadrazam Mahmut Şevket Paşa kararlı bir şekilde, sadece ordu reformunda değil, okulların düzenlenmesinde de Alman yardımı almak üzere harekete geçti.

Bu mesele Osmanlı basınında ve kamuoyunda da tartışılmaktaydı. *İkdam*'ın yayıncısı Abdullah Cevdet Aralık 1915'te geriye dönüp bakarak şunları yazıyordu: "Anayasanın yeniden yürürlüğe konmasından sonra derhal ve kati suretle Alman okul müfredatının uygulamaya konmasını salık veren, *İkdam*'dır. İyi niyetimize rağmen tedrisata sağlam bir temel koymak mümkün olmadı. Tüm öğrenim kurumlarımız için bir tabur öğretmene ihtiyacımız var. Alman tedrisatını, Alman ekonomik fikirlerini, Alman düzenini ve planlı hareket etmeyi içselleştirmek zorundayız. [...]. Eğer Alman öğretim planları, okulları, bilim adamları, öğrenim kurumları, okul düzeni ve Almanların sert ve sağlam varlığı bizde yerleşirse, bağımsız bir geleceğin kapıları bize açılacaktır."[96]

Barış yapılmasından sonra Osmanlı hükümeti Almanya'dan yeni bir askeri misyon göndermesini talep etti. Sonuç itibariyle Liman von Sanders yönetimindeki misyon 1913 Aralık'ında İstanbul'a ulaştı ve derhal vatan müdafaasının ve ordunun

---

95 Vela, Wilhelm T.: Die *Zukunft der Türkei im Bündnis mit Deutschland. Eine politische und wirtschaftliche Studie*, Leipzig 1915, s. 17.

96 Ergün, "Die deutsch-türkische Erziehungsbeziehungen"..., s. 195-196.

yeniden yapılandırılması çalışmalarına koyuldu. İmparatorluğun dünya savaşına girmesinin hemen ardından, hükümet artık herkesin gerekliliğini kabul ettiği Avrupai pedagojik yardım için Almanya'ya doğrudan başvurmaya karar verdi. Osmanlı hükümetinin talebi üzerine Alman Dışişleri Bakanlığı eğitim uzmanı, Bükreş'teki Alman okulunun eski müdürü Prof. Dr. Franz Schmidt Aralık 1914'te Berlin'den İstanbul'a yollandı. Schmidt 1906'dan bu yana Dışişleri Bakanlığı'nda Alman yurtdışı okullarının idaresinden sorumluydu. Şimdi hem Dışişleri Bakanlığı, hem de Prusya Eğitim Bakanlığı tarafından müşavir olarak Türk Maarif Nezareti'ne atanmıştı. Görevi Türk maarifini Alman okul modeline göre yeniden yapılandırmaktı. Onun bu göreve atanmasının İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin fikri lideri Dr. Nazım Bey vardı.[97]

Göreve başlamadan birkaç ay önce Schmidt Türkçe öğrenmeye başladı. Türk diline yeterince hâkim olmayı etkinliğinin ön koşulu olarak görüyordu. Aynı zamanda atanmasıyla ilgili olarak Jöntürklerin hangi özel niyetler ve beklentiler içerisinde olduklarını kestirmeye çalışıyordu. Bununla ilgili ilk ipucunu Sadrazam Said Halim Paşa'nın huzuruna çıktığında edindi. Sadrazam, Schmidt'e Türkiye'nin "Alman zihniyetli vatandaşlara" ihtiyacı olduğunu belirtti. Bunu takiben Enver Paşa da daha iyi bir halk eğitiminin gerekirliliğinden bahsetti: Halk ekonomik bilgilerle donatılmalı ve Alman tarzına uygun olarak daha çalışkan ve randımanlı olmak yönünde eğitilmeliydi. Ona kalırsa bunun anahtarı muallim mekteplerinde gizliydi. Dr. Nazım uzun yıllar sürgünde kaldığı Fransa'da "Fransız eğitiminin Türklere pek de yararlı olmadığını" fark etmiş ve Türk maarifini Alman eğitim esaslarına göre değiştirmeyi İTC'nin temel kültürel ve siyasi talebi haline getirmişti. Dr. Nazım dışında Dr. Abdullah Cevdet Bey de Alman eğitim metotlarının Osmanlı İmparatorluğu için uygun olduğu fikrinin inanmış bir savunucusuydu.[98]

---

97 Turan, *Türk-Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, s. 79.

98 Turan, *a.g.e.*, s. 85; Schmidt, "Vier Jahre als türkischer Schulreformer", Schmidt, Franz und Boelitz, Otto (ed.): *Aus deutscher Bildungsarbeit im Auslande. Er-*

Öte yandan eğitimli Türklerin çok büyük bir kısmı, özellikle Beyoğlu'ndaki Galatasaray Lisesi'nde okuyan ve bu eğitimi toplumsal ve mesleki konumlarının dayanağı olarak görenler tamamen "Fransız eğitiminin büyüsü" altındaydılar. Fransızca yabancılarla iletişimde kullanılan temel dildi, buna Almanlar da dahildi. Gazeteler ve dergiler Fransızca'ydı, Fransızca yeni çağın ulaşım araçlarının, ekonomik ve idari kurumlarının diliydi. Schmidt Türk maarifinde Alman reformunun çok az sayıda nüfuzlu siyasi şahsiyet tarafından gerçekten arzu edildiğinin bilincindeydi. Osmanlı Maarif Nezareti'ne atanmasının en önemli nedeninin Türkiye ile Almanya arasındaki yeni siyasi dostluk ilişkileri olduğunu da biliyordu.[99]

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman kültürel ve politik faaliyetleri Beyoğlu'ndaki Alman kolonisi tarafından değil, Berlin üzerinden yürütülüyordu. Tüm bu kültürel ve politik çalışmanın resmi ya da yarı resmi tabiatta olması dikkate değerdir. Bu husus hem Türk hem de Alman tarafı için geçerliydi.

Alman Dışişleri Bakanlığı, Schmidt'i buraya Osmanlı İmparatorluğu'nun kültürel olarak güçlendirilmesine siyasi, askeri ve ekonomik saiklerle verdiği desteğin bir parçası olarak atamıştı. Göreve başlamadan önce Türkiye'yi tanıyanlarla yaptığı ön görüşmelerden Schmidt, Türklerin bu projeye olan güveninin bu işte belirleyici etken olduğu sonucunu çıkarmıştı. Schmidt Osmanlı Maarif Nezareti'ndeki görevine 1 Mart 1915 tarihinde başladı. Onun bu göreve atanması vekalette farklı tepkilere yol açtı. İlk öğretim genel müdürü ihtiyatlı, yüksek öğretim genel müdürü reddeder bir tavır takınırken, orta öğretim genel müdürü Muslihiddin Adil Bey sıcak bir ilişkinin yolunu açıyordu. Schmidt'in henüz taslağı hazırlanmış net bir çalışma planı yoktu. Görevinin ne olduğu sorusuna Maarif Nazırı Ahmed Şükrü Bey'in cevabı, ihtiyacın ne olduğunu kendisinin göreceği yönündeydi. Schmidt nazıra danışmanlık yaparak destek olacaktı. Türk maarifiyle ilgili ilk izlenimlerini Schmidt kentsel

---

lebnisse, Erfahrungen in Selbstzeugnissen aus aller Welt, 2. Band: Außereuropa, Langensalza 1928, s. 34-73, s. 34-35.

99 Schmidt, a.g.m., s. 35; krş.: Becker, *Das Türkische Bildungsproblem*, s. 17-19.

ve kırsal alandaki okul ziyaretleri ve Anadolu'da (İzmit, Bilecik, Söğüt, Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar ve Konya) yaptığı inceleme gezisi ile edindi. Bu ziyaretlerdeki izlenimlerinden, "Türk eğitim sisteminin henüz yeni çağ gelişiminin başında olduğu ve başkentten uzaklaştıkça koşulların elverişsiz hale geldiği" sonucuna ulaştı.[100]

Türk Maarif Nezareti'nin istatistiklerine göre 1913/14 öğretim yılında Müslüman çocukların sadece beşte biri okula gidiyordu. Toplam 544.830 çocuktan sadece yarısı devlet okuluna gidiyor, geriye kalanlar ise Kuran ya da kilise okullarına devam ediyordu. Devlete ait olmayan okulların sayısı (7283) devlet okullarının sayısına (4486) ezici bir fark atıyordu. 8000 öğretim elemanının neredeyse beşte bir kadarlık bölümü mesleki eğitim almıştı ve bu eksikliğe 1400 öğretmen açığı ekleniyordu. Şükrü Bey'in nazırlık görevine başlamasıyla çıkartılan yeni bir ilköğretim kanunu durumu biraz düzeltti. Kanun, müfredatı, öğretmenlerin daha iyi maaşlandırılmasını ve resmi makamlarca yayınlanan okul kitaplarıyla öğretim gereçleri konularını düzenliyordu. Fakat dünya savaşı yine bir darbe vurdu ve çabaları başladığı noktaya döndürdü: Çok sayıda öğretmen savaş hizmetine alındı, birçok okul binası hastaneye ya da kışlaya çevrildi. Bu önlemler öncüler yetiştirecek öğretmen eğitimine sekte vurdu. O sırada Kadıköy ve İstanbul'daki başarılı muallim mekteplerinin yanısıra Adana, Edirne, Halep, Ankara, Bağdat, Basra, Beyrut, Bitlis, Bursa, Şam, Diyarbakır, Erzurum, Yemen, Kastamonu, Konya, Mamuret-ül Aziz, Musul, Sivas, İzmir, Trabzon ve Van'da da 21 muallim mektebi bulunuyordu.

Schmidt'in tavsiyesi üzerine, henüz 1915'te on iki yıllık tam teşekküllü okullar olan sultanilerde iki yabancı dil öğretilmesi kararı alınmıştı. Bu iki yabancı dilden birisi tüm okullarda Fransızca olarak kaldı, ikinci dil olarak da Almanca ve İngilizce arasında tercih yapılabiliyordu. 1917'de toplam 55 sultaninin 35'inde, İstanbul'daki beş kız sultanisinde ve İzmir'deki kız okulunda Almanca öğretiliyordu. Tüm öğretim eleman-

100 Schmidt, a.g.m., s. 37.

ların Almanya'dan getirtmek pahalıya malolacağı için ülkedeki Almancaya vakıf öğretmenlere dönüldü. Ayrıca yüksek eğitimin ve kadınların toplumsal statülerinin kalkındırılması amacıyla Şükrü Bey bir yüksek kız okulu kurdu. Fakat okulu idare edecek uygun kadın öğretmen yoktu. Schmidt'in önerisi üzerine Boğaz'daki Kandilli ve İzmir Kız Okulları ile İstanbul ve Üsküdar'daki Kız Sanat Okullarına Almancaya vakıf kadın idareciler atandı.[101]

Nazır, Schmidt'ten ilköğretime yeni bir düzen getirilmesi için tasarı geliştirmesini istedi. Schmidt'in ilköğretim düzeni tasarısı 2 Haziran 1916 tarihli bir kararnameyle Mekâtib-i İbtidâiyenin Tâlimatnâmesi olarak Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm ilkokullarda uygulamaya koyuldu. Schmidt bu talimatnamenin pratiğe geçebileceğine ve bununla ilkokullarda müspet bir iyileşmeye gidileceğine inanıyordu. Bu talimatnamede eğitim, öğretim, motivasyon, cezalandırma, imtihan, müdür ve öğretmenin görevleri gibi kavramlara rastlamak mümkündü.

Öğretmen yetiştirmedeki koşullar da çok iyi durumda değildi. En büyük sorun da pedagojik eğitim almış öğretim gücü eksikliğiydi. Resmi istatistiklere göre 1913/14 öğretim yılının sonunda okula gitmekle mükellef 591.751 erkek ve 671.599 kız bulunmaktaydı. 4.486 devlet ilkokulunda 8000 erkek ve kadın öğretmen görev yapmaktaydı, bu okullarda 1400 öğretmen açığı vardı. Taşradaki ve başkentteki yerel maarif müdürlüklerinin çabalarıyla öğretmen okullarına öğrencilerin düzenli olarak devamı sağlandı. Schmidt, 1917 ve 1918 yıllarında Prusya ve Baden Öğretmen okullarına 25'şer öğrenci göndermeye muvaffak oldu. Bunun için en başarılı ve gayretli öğrenciler seçilmiş ve Haydarpaşa'daki Alman okulunun müdürü Richard Perußer tarafından Almancaları geliştirilerek bu okullara hazırlanmışlardı. Bu girişim 1918 sonunda öğrencilerin geri çağrılmasıyla son buldu.

Maarif Nazırı Şükrü Bey'in Viyana'ya yaptığı ziyaretin sonrasında, nazıra Alman eğitim ve öğretimini takdim etmek ama-

101 Schmidt, a.g.m., s. 38-43; ayrıca bkz. Turan, *a.g.e.*, s. 86-87.

cıyla Schmidt, Alman Federal Devleti'nin birçok eyaletini kapsayacak bir gezi düzenlendi. Çünkü Şükrü Bey Alman eğitim-öğretim anlayışı ve kurumları ile Alman dili ve edebiyatına tamamen yabancıydı. Maarif Nazırının Dresden, Leipzig, Berlin, Hamburg, Frankfurt a. M., Karlsruhe, Heidelberg, Stuttgart ve Münih şehirlerini kapsayan ilk Almanya gezisi 23 Haziran'dan 15 Temmuz'a kadar sürdü. Alman eğitim ve öğretiminin temsilcileri, okul idarecileri, profesörler ve öğretmenlerle yaptığı konuşmalar sayesinde nazır Alman eğitim sistemini yakından tetkik etmek imkânı buldu. Bu ziyaret Schmidt'e gelecekte daha uygun çalışma koşulları sağlamış ve Alman reform çalışmalarına da bir bakıma onay verilmesi anlamına gelmişti.[102] Schmidt Almanya gezisini: "Başarılı, nazırın Alman eğitim değerleri ve kurumlarına atfedilen değeri artırıcı" diye değerlendiriyordu.[103]

Şükrü Bey'in gezisi nedeniyle yerine vekalet eden Maliye Nazırı Cavid Bey, Aralık 1917 sonunda Şükrü Bey'in azlini sağladı. Bu koşullar altında Schmidt'in işi oldukça zorlaşıyordu. Maarif Nezareti bundan sonra Bayındırlık Nazırı Ali Münif Bey'e teslim edildi. Eğitim sorunlarında bilgisiz olan yeni nazırla ve onunla anlaşmadaki zorluk Schmidt'in önünü tıkadı. Bunun üzerine Schmidt, Enver Paşa kanalıyla Dr. Nazım Bey'in Maarif Nazırlığı'na getirilmesine etkili oldu. Dr. Nazım Bey'in programı, Türk eğitim ve öğretiminin modernleştirilmesi ve millileştirilmesi olarak özetlenebilirdi.

18 Eylül 1918'de yeni nazır, Schmidt'i Türkiye'deki okulları denetleme kurulunun başına getirdi ve bakanlıktaki denetim dairesini de ona bağladı. Dr. Nazım'ın nezaretinin 10. haftasında savaşın Osmanlı ve Alman İmparatorluklarının yenilgisiyle bitişi, Türkiye'deki Alman reform çalışmalarının da sonu oldu.

Yeni Türk hükümeti 2 Kasım 1918'de, İtilaf Devletleri'nin taleplerine uygun olarak, Alman profesörler ve öğretmenlerle yapılan sözleşmelerin feshedildiğini ilan etti. 22 Kasım 1918'de,

---

102 Turan, *a.g.e.*, s. 96-101, s. 108; ayrıca bkz. Schmidt, a.g.m., s. 53-54.

103 Schmidt, a.g.m., s. 64-66.

başta profesörler olmak üzere, Türkiye'de ikamet eden tüm Almanlar sınır dışı edildi. Alman profesörlerin işlerine son verilmesinden sonra yeni hükümet bir dizi Fransız profesörü üniversitelerde göreve başlatmak istedi, fakat bu sadece niyet olarak kaldı. Gerçi Alman profesörler tarafından kurulan tüm enstitüler lağvedilmiş ve program tamamen değiştirilmişti, ama Alman eğitim faaliyet, cumhuriyet döneminde yirmili ve otuzlu yıllarda yeniden Alman profesörlere görev verilmesine kadar iyi bir deneyim olarak kalacaktı.[104]

Osmanlı Okullarında Alman Öğretmenler

Maarif Nazırı Şükrü Bey, Schmidt'e İstanbul Sultanisi'ne Alman öğretmenlerin atanması ricasında bulunmuştu. Nazırın bu ricasının altında yatan neden Fransız tesirindeki Galatasaray Lisesi'ne bir alternatif oluşturmaktı. Schmidt, Fransızca eğitim gören birçok Türk'ün kendi halkını küçümsediğine, düşünceleri, konuşmaları, duyguları, yargılarıyla, hülasa tüm davranış biçimleriyle kendi halklarının kültürüne yabancılaşmış olduklarına dikkat çekiyordu. Yönetimdeki Jöntürklere Alman eğitiminin esasları Fransızlarınki kadar modern görünüyordu, üstelik Alman eğitimi çalışmayı ve devlete itaati ön planda tuttuğu için ahlaki ve siyasi açıdan daha "sağlıklı" bulunuyordu. Her şeyden evvel Polonya örneği, Alman kültürünün diğer milletleri Almanlaştırma gücü olmadığını açıkça ortaya koymuştu.[105]

Alman öğretmenlerin görev yapacağı okul, yaklaşık 700 öğrencisi ile, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki on bir sultaninin belki en fazla rağbet göreniydi. Savaşın başlamasından sonra İstanbul'daki okul binası, Avrupa yakasındaki Fransız Lazaristlerin kapatılan Saint Bénvit Lisesi'nin yerine taşınmıştı. Bu okulun başında savaşın başlamasına kadar Fransız bir idareci bulunmaktaydı. Okul, biri pedagojik, diğeri iç idareden sorumlu olmak üzere iki müdürün sorumluluğundaydı. O sıra-

104 Ergün, *a.g.e.*, s. 203.

105 Schmidt, a.g.m., s. 44-46.

da yabancı okulların kapatılmasıyla Türk okullarına inanılmaz bir öğrenci akını yaşanıyordu. Böylelikle öğretmen eksikliği yeniden su yüzüne çıktı. Kısa bir süre sonra ilk dört Alman öğretmen, Gabel, Gusen, Reinhold, Michel İstanbul'a geldiler. Daha sonra diğer dört öğretmen Lotthammer, Thierbach, Roßnagel ve Seiffert atandılar. Alman öğretmenler geldiklerinde, göreve başlamalarıyla ilgili hazırlıkların yapılmamış olduğu sürprizi ile karşılaştılar.[106] Alman eğitim çalışması dil temeli dayandırılmış ve buna ikinci öğretim basamağından başlanmıştı. Almanca dil dersinin dışında sosyal bilgiler, fen bilgileri, beden eğitimi ve müzik dersleri de Almanca veriliyordu. Başlangıçtan beri tüm ders saatlerinin yarısı Alman öğretmenlere ayrılmıştı. Öğrenciler çoğunlukla nazır ve memur ailelerinin çocuklarıydı. Aralarında tüccarların ve subayların çocuklarının yanında bazı şeyh ve tarikat üyelerinin oğulları da bulunmaktaydı.[107] Verdikleri kamu hizmetinin yanısıra Alman öğretmenler başkaca görev ve hizmet imkânlarını da değerlendirdiler. Örneğin verdikleri ucuz Almanca dil kursuna çok sayıda Türk, Rum, Ermeni ve Levanten katıldı. Alman Büyükelçiliği bu girişimi nakdi yardımla destekledi ve Alman Dürer Derneği* de uygun bir sınıf tahsis etti. Türkiye'deki Alman etkisini güçlendirmek amacıyla Alman-Türk Derneği 1917 yazında Alman öğretmenleri üç aylık yaz tatili vesilesiyle Anadolu'ya gezilere göndermeyi denedi. Fakat Türk hükümeti buna zorluk çıkardı. Görevli öğretmenlerin çok azı Anadolu'ya seyahat belgesi alabildiler.[108]

Hamburg'dan kadın bir Alman öğretmen, Wanda von Wenck 1916 sonbaharında İzmir, Buca'daki bir Türk kız okuluna idareci olarak atandı. Hilal Sultanisi 1915'te Vali Rahmi Bey tarafından kurulmuş ve başına bir Türk kadın yö-

---

106 Gabel, Hans: "Als Lehrer im türkischen Schuldienst", Schmidt/Boelitz, *a.g.e.*, s. 86-93, s. 88-89.

107 Gabel, a.g.m., s. 89, ayrıca bkz. Schmidt, *a.g.e.*, s. 44-46.

(*) Almanya'da Rönesans'ın öncülerinden olan Albrecht Dürer'in (1471-1528) adına 1907'de Münih'te kurulmuş bulunan kültür derneği - e.n.

108 Lothammer, Otto: "Als Lehrer in der Türkei während des Weltkrieges", Schmidt/Boelitz, *a.g.e.*, s. 79-85, s. 80-85.

netici getirilmişti. Alman kadın öğretmen Ocak 1917'de İstanbul'a geldiğinde, kendisine ilkin yerel örf ve âdetlerle ilgili tavsiyelerde bulunuldu. Schmidt, ona çalışmalarında her türlü aşırılıktan kaçınmasını ve Türklerin "yavaş, yavaş" zihniyetini işlerinde düstur edinmesini öğütledi. Yüksek rütbeli bir Alman subayı da şu tavsiyede bulundu: "Eğer bir Türk size olumlu yanıt verip, sözünü tutmuyorsa, asla Türklerin yalan söylediğini düşünmeyin. Türkler doğrudan 'Hayır' demeyecek kadar fazla naziktirler. Onayladığını ya da reddettiğini yanıtından anlamalısınız!" İtilaf Devletleri dostu Rahmi Bey'den de bir talimat geldi: 10 sınıflı bir Alman lisesi düzeyindeki Hilal Sultanisi, Türk hanımlarının Avrupa cemiyetinde de güvenli hareket edebilmeleri bakımından, Türk kız evlatların sıklıkla ihmal edilen yüksek eğitimine Avrupai bir nitelik katılmalıydı. Vali yabancı dillere, en başta Fransızca'ya çok önem veriyordu; Almanca ve İngilizce tercihe bağlı olarak öğretilmeliydi.

Wenck ise yazdığı raporda Türk öğrencilerinin olumsuz özelliklerinden yakınacaktı: Onu en çok rahatsız eden şey, "düzensizliğe eğilim" idi; mülkiyet hissi yok gibi görünüyordu, zira her kız öğrenci diğerine ihtiyacı olan şeyi veriyor ya da ondan alıyordu, iade etmeyi düşünmüyorlardı bile. Başka bir erdemsizlik, Almanya'da çok ciddiye alınan, fakat Türkiye'de farklı değerlendirilmesi gereken yalan söylemekti. Yabancıların farkında olmadan çiğnedikleri katı Türk âdetlerini dikkate almayı, Türkler, Almanlara da dostane bir şekilde öğretmişlerdi. 1918 sonbaharında başlayan üçüncü eğitim yılında öğrenci sayısı 66'ya çıktı. Aynı yıl, Osmanlı hizmetindeki Almanların esasen beş yıl olarak öngörülen görevleri sona eriyordu.[109]

İtilaf Devletleri'yle ateşkes yapılmasının ardından Ekim 1918 sonunda iktidara İtilaf Devletleri yanlısı bir hükümet geldi. Türkiye'nin çöküşü Türkiye'deki Almanların kaderine de damgasını vurdu. 2 Kasım 1918'de yeni Maarif Nazırı Rıza Tevfik

109 Von Wenck, Wanda: Erfahrungen im türkischen Schuldienst, Schmidt/Boelitz, *a.g.e.*, s. 94-97; s. 94-105.

Bey, İtilaf Devletleri'nin baskılarıyla, yeni hükümetin Alman profesörler ve diğer öğretim elemanlarıyla yapılan anlaşmaları feshettiğini duyurdu. 20 Aralık 1918'de işlerine zaten son verilmiş bulunan Alman öğretmenler, profesörler ve diğer uzmanlar "Corcovada" gemisiyle ülkeyi terk ettiler.[110]

Alman Profesörlerin Darülfünun'u Modernleştirme Çabaları

Jöntürk İhtilali'nden sonra Anadolu'nun ve Arap vilayetlerinin ihmal edilmişliği daha belirgin bir hal almıştı. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun Hıristiyan ve Müslüman tebaası arasındaki eğitim uçurumu giderek büyümüştü. Bu yüzden her reform öncelikle ülkenin Asya'daki topraklarında yaşayan Müslüman unsurlara yönelik olmalıydı. Bu noktada Osmanlıların ve Almanların amaçları kesişiyordu. Osmanlı tarafı Balkan Savaşı'ndaki hezimetten sonra Arap nüfusunu yeniden, daha güçlü bir şekilde devlete bağlama gayreti içerisindeydi.

On yıllar boyunca büyük devletler Osmanlı İmparatorluğu'nda, en başta kendi etkilerini güçlendirecek bir "reform politikası" uygulamışlardı. Jöntürk İhtilali'nden sonra yabancı müdahalesinde bir duraksama olması, bu konuda da bir milli bilincin uyanmasını sağladı.

Almanya özerkleşme arayışındaki Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya illerini ekonomik menfaatlerinin serpilip gelişeceği bir alan olarak görüyordu. Son on yılda Alman siyasetçileri, diplomatları ve bilim adamları giderek artan bir biçimde Osmanlı İmparatorluğu'nun eğitimsel ve siyasi modernleşme çabalarına eğilmişlerdi. Yüksek öğretimdeki Alman-Türk ilişkileri ilkokul alanındaki ilişkilerden daha sonra 20. yüzyılın başlarında gelişme göstermişti.[111] *Times* gazetesi 24 Ağustos 1908 tarihli bir yazısında, Türk hükümetinin Prusya yüksek öğretim

---

110 Turan, *a.g.e.*, s. 110.

111 Kreiser, Klaus: "Die Anfänge der Deutsch-Türkischen Hochschulbeziehungen", *Das Kaiserliche Palais in İstanbul und die deutsch-türkischen Beziehungen*, ed. Generalkonsulat der BRD, İstanbul 1989, s. 43-48, s. 44.

sistemini Türkiye'de uygulamak üzere Prusya Eğitim Bakanlığı'na başvurduğu haberini veriyordu.[112]

Balkan Savaşı'nın toplumsal siyasi sonuçları Darülfünun'da da etkisini göstermişti. Edebiyat Fakültesi öğretmenleri Darülfünun için bir reform ve geliştirme planı üzerinde çalışıyorlardı. Darülfünun'ün yeniden yapılandırılması 8 Nisan 1912 tarihli nizamnameyle zaten başlamış, 1913-1918 yılları arası bu bakımdan oldukça verimli geçmişti. Darülfünun ilk önce müstakil bir kurum haline getirildi; öğrencilerin özgür gelişimlerinin, ifade özgürlüğünün ve öğrenimin gelişmesinin önünde engel teşkil eden, Abdülhamid zamanından kalma tüm sınırlamalar kaldırıldı. Bundan sonra altyapısal tedbirlerle üniversitenin modernleştirilmesine çalışıldı. Avrupa'dan yüksek öğrenim hocalarının getirilmesi, enstitülerin kurulması, yeni kürsülerin açılması, kütüphanelerin kurulması, öğrencilerin Avrupa'ya ve Amerika'ya gönderilmesi, Türk kültürünün araştırılmaya başlanması, fakülte mecmualarının yayınlanmaya başlaması, son olarak da özerkliğin getirilmesinin tartışılması gibi en önemli modernleşme adımları bu döneme rastlamaktadır. Gerçi gelecekteki gelişmeler için sağlam temeller atılmıştı, ancak nitelikten çok niceliğe önem verildiğinden bu yatırımlar Darülfünun'u bir bilim yuvasına dönüştüremedi. Reformların teorik temelleri ve zayıf amaç tanımları muğlâktı. Eğitim reformuyla ilgili düşünce üreten Ziya Gökalp ve İsmayıl Hakkı [Baltacıoğlu] özerkliğe büyük önem veriyorlardı. Bilginin ancak bilim adamlarına hürriyet verilmesiyle üretilebileceği görüşündeydiler.[113]

Türkiye'de bir Alman-Türk yüksek okulunun kurulmasıyla ilgili tartışma savaşın başlamasına kadar somut bir netice elde edilmeksizin devam etti. Savaş gerçi bir Alman-Türk okulunun kurulmasını engellemişti, ama öte yandan Osman-

---

112 "The New Era in Turkey: German Sympathy", *The Times*, 24.08.1908, s. 3.

113 Şenses, Mehmet: "Birinci Dünya Savaşı Öncesi ve Birinci Dünya Savaşı Sırasında 'İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kültür Politikası ve Uyguladığı Kültür Proğramı", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, Ankara 1996, s. 56-68, s. 57-58; ayrıca bkz. Arslan, Ali: *Darülfünun'dan Üniversite'ye*, İstanbul 1995, s. 64-65.

lı İmparatorluğu'ndaki Alman kültür etkisini güçlendirecek şartlar ve olanaklar doğurmuştu. Fritz Klein'a göre bu keskin bir biçimde şu şekilde ifade edilebilirdi: "Savaşın Türkiye'deki 12 Alman ve 600 Fransız okulu arasındaki nispeti değiştirdiği söylenebilir. İstanbul'da bir Alman yüksek okulu kurulmasından vazgeçilmesi, bunun yerine Alman profesörlerin Türk yüksekokullarına gönderilmesi planının nedeni sadece savaş zamanının beraberinde getirdiği güçlükle izah edilemez. İkinci planın tercih edilmesi Türk kamuoyununda yabancı okulları reddedenlerin sayısının gittikçe artmasıyla da bağlantılıdır."[114]

Kamuoyunun yabancı okullara olumsuz yaklaşımına karşılık hükümet eğitim reformu konusunda ısrar etti. Darülfünun reformuyla ilgili olarak Osmanlı hükümeti savaşın başlamasından kısa bir süre önce modern Alman eğitiminden yararlanma kararı almıştı.[115] Bu arada dünya savaşına girilmesinden hemen sonra "düşman devletlere" ait tüm okullar kapatılınca geriye sadece Amerikan ve Alman okulları kalmıştı; Allience Israelite Universelle'in okulları 1916 başında yeniden açıldı.[116]

Osmanlı Maarif Nazırı Ahmed Şükrü Bey'in mevcut üniversitelere Alman profesörler atayarak bu kurumu ıslah etme ve canlandırma kararına istinaden, Türk okullarındaki reformlara yardımcı olmakla görevlendirilen Alman müşavir Franz Schmidt Darülfünun'da yeni açılan kürsülere yirmi Alman profesörün atanmasına aracı oldu.

Atamalar kısmen o sırada Almanya'da bulunan Schmidt'in, kısmen de Prusya Eğitim Bakanlığı ve onun personelle ilgili danışmanı Hasmüşavir Elster aracılığıyla gerçekleştirildi. Prusya Eğitim Bakanlığı, bu görevlerin bunlara atanan beylerin özel meseleleri olduğunun, onlara sadece manevî destek verilebileceğini, fakat resmi destek verilemeyeceğinin özellikle altını çiziyordu. Yazışmalar, Alman makamlarının, bu ata-

114 Klein, a.g.m., s. 424.

115 Turan, *a.g.e.*, s. 79.

116 Ergün, "Die deutsch-türkische Erziehungsbeziehungen"..., s. 194.

maların Almanya'nın bir kültür politikası faaliyeti olarak görünmesinden kaçındıklarını ortaya koyuyordu; sorumluluk ya da taahhüt altına girmek istemiyorlardı. Prusya Eğitim Bakanlığı ve Almanya'yı oluşturan diğer federal devletlerin eğitim bakımından İstanbul'daki profesörleri Türkiye'de izinli kabul ediyor ve personel listelerindeki kayıtlarını saklı tutuyorlardı. Alman Eyalet Eğitim Bakanlıkları İstanbul'daki profesörlerle daha sıkı bir ilişki içinde olmayı arzu etmez görünmelerine karşın, Alman Dışişleri Bakanlığı bu atama olayına heyecanla yaklaşıyordu. Bakanlık, bilim adamlarını askerlik görevini ifa etmekten muaf kılmak amacıyla ilgili makamlarla görüşmeler yaptı.

Alman misafir profesörlerin büyük bir kısmı Prusya'daki üniversitelerden geliyordu. Fakat aralarında Bayern, Saksonya ve Baden Üniversiteleri ile Hamburg Üniversitesi'nden gelenler de vardı. İstanbul'a gelmeden toplanmaları veya aralarında bir haberleşme ağı kurmaları söz konusu değildi. Sadece gazeteler aracılığıyla birbirlerinden haberdar olabilmişlerdi. Alman Eğitim Bakanlıkları ve Dışişleri Bakanlığı ile ortak danışma toplantıları da yapılmadı. Böyle bir şeyin yapılması yönünde gösterilen kişisel gayretler de sonuç vermedi.

Sözleşmeleri, konuk profesörlerin faaliyetlerinin hangi koşullar altında gerçekleşeceği ve Osmanlı hükümetinin öngörüleriyle ilgili bilgi veriyordu. Fakat resmi sözleşmeler, Schmidt'in her profesörle imzaladığı ön sözleşmelerden bir hayli farklılık gösteriyordu: Maaşlar ve taşınma tazminatları birçoğunda indirilmişti, araştırma gezileri ve bunların masraflarının karşılanmasıyla ilgili hükümler net olmaktan çıkarılmıştı. Bir de sansür maddesi eklenmişti. Buna göre Türkiye'deki örf ve âdetler ve diğer alışkanlıklar ile ilgili makale ve yazılar Türk Maarif Nazırı'nın denetiminde olacaktı. Türk hükümetine sözleşmeleri siyasi ya da sair nedenlerle feshetme hakkı veriliyordu. Taahhüt beş yıl olarak öngörülmüştü. Profesörler, sözleşmenin sona ermesinden önce başka bir yere atanırlarsa, Türk hükümetine yüklü bir tazminat ödeyeceklerdi. Emeklilik primlerinin ödenmesi ve maaşlar da bir sorun olarak ortaya çıkmıştı. Türk

hükümeti öğrenim malzemesi, enstitülerin donatımı ve gerekli araştırma gezileri için kaynak temin edecekti. Ön sözleşmeler uyarınca ilk yıl Türkçe'nin öğrenilmesi ve enstitülerin kurulması için ayrılmıştı. Gerçi sözleşmenin nihai metni derslerin ve etütlerin ikinci yıldan itibaren Türkçe verilmesini öngörüyordu, fakat profesörler daha ilk yılda derslere ve etütlere girmeye gayret edeceklerdi.

Alman profesörler Darülfünun'u gördüklerinde hayal kırıklığına uğramışlardı. Çünkü atamalar sırasında profesörlerin büyük bir kısmı, İstanbul'da yapılacak işin baştan bir üniversite kurmak olmadığı, burada bir üniversitenin bulunduğu, fakat Avrupa ölçüleri açısından yetersiz olduğu hususunda bilgi sahibi değildi. İstanbul'da karşılarında, Fransız *collége* modeline göre organize olmuş ve Alman üniversitelerinden çok farklı bir öğrenim kurumu buldular. Darülfünun'un idarecisi, nazır tarafından göreve getirilmiş daimi bir genel müdürdü. Her üç fakültenin işleri (hukuk, tin bilimleri ve fen bilimleri) yine yukarıdan atanmış idari müdürler tarafından yürütülüyordu. Bunların yanında her yıl profesörlerin arasından seçilen, fakat işlevleri Alman dekanlarla mukayese edilemeyecek fakülte başkanları yer alıyordu. Türk ordinaryüs profesörler arasında doktora derecesini Avrupa üniversitelerinde almış bir bilim adamı yoktu.

Akli bilimler fakültesinde, yine Fransız modelinden esinlenerek şairler ve gazeteciler görevlendirilmişti. Eski Mâbeyin Başkâtibi şair Halid Ziya [Uşaklıgil] Bey karşılaştırmalı edebiyat tarihi profesörü olarak fakültede öğretim üyeliği yapıyordu. Şair Cenab Şehabeddin Romen Filolojisi profesörlüğünün yanısıra Sağlık Dairesi'nde sağlık memuru olarak da çalışıyordu. Sanat tarihçisi Vahid Bey aynı zamanda Duyûn-u Umumiye'nin genel sekreteriydi. Fakültelerin hakları başlangıçta bir danışma meclisi kurmakla sınırlıydı. Bunlar nezaret tarafından despotik bir şekilde idare ediliyorlardı. Her bir dersin planını nazır belirliyordu. Öğrenim sömestr sistemine göre yapılmıyordu. Bunun yerine öğrenciler üç veya dört sınıfa ayrılmışlardı ve her yılın sonunda bir sınavla üst sınıfa geçi-

yorlardı. Genellikle üç yıllık öğrenimden sonra girilen en üst sınıftaki sınav devlet görevi için gerekli diplomanın elde edilmesine yarıyordu.[117]

Alman profesörler ordinaryüs profesör olarak hukuk, tin bilimleri ve fen bilimleri fakültelerine yerleştirilmişlerdi ve her yerde azınlıktılar. 1915'ten sonra Darülfünun'da şu Alman profesörler ders verdiler: Greifswald Üniversitesi'nden Botanik Doçenti Dr. Leick, Breslau Üniversitesi'nden İnorganik Kimya Doçenti Dr. Arndt, Berlin Üniversitesi'nden Organik Kimya Doçenti Dr. Hoesch, Frankfurt a. M. Üniversitesi'nden Teknik Kimya Doçenti Dr. Fester, Breslau Üniversitesi'nden Coğrafya Doçenti Dr. Obst, Leipzig Üniversitesi'nden Jeoloji Doçenti Dr. Penck, Würzburg Üniversitesi'nden Zooloji Doçenti Dr. Zarnik, Liverpool Üniversitesi'nden Antik Şark Halkları Tarihi Profesörü Dr. Lehman-Haupt, Leipzig Üniversitesi'nden Sami Dil Bilimleri Doçenti Dr. Bergstässer, Berlin Üniversitesi'nden Felsefe Doçenti Dr. Jacoby, Hamburg Üniversitesi'nden Deneysel Psikoloji ve Pedagoji Doçenti Dr. Anschütz, Berlin Yakındoğu Enstitüsü'nden Karşılaştırmalı Ural-Altay Dilbilim Doçenti Dr. Giese, Hannover Üniversitesi'nden Zirai Bilimler Profesörü Dr. Hoffmann, Kiel Üniversitesi'nden Maliye Doçenti Dr. Fleck. Bunlara, arkeoloji ana bilim dalında, Türk müzesinde görev yapan Dr. Unger, fizikte Prof. Dr. J. Würschmidt ve tarih metodolojisinde emekli başkonsolos Dr. Mordtmann ile Avrupa özel hukuku alanında, İstanbul'daki Alman Başkonsolosluğu Baştercümanı Dr. Nord ekleniyordu. 1916'da Alman dili ve edebiyatı kürsüsü kurularak, ana bilim dalı başına Greifswald Üniversitesi'nden Dr. Richter getirildi.[118]

Alman bilim adamlarının misafir oldukları üniversitedeki faaliyetleri öğretimle sınırlı değildi. Profesörlerin İstanbul'a gelmelerinden kısa bir süre sonra nazır, danışmanı Schmidt'i Alman sistemini örnek alarak temel bir reform planı hazırla-

---

117 Deutsche Universitätsprofessoren in Konstantinopel, Eine Denkschrift, BArch, AA, 39528, s. 4-8.

118 Tekeli/İlkin, *a.g.e.*, s. 96-97, Erişigil, *a.g.e.*, s. 12; Arslan, *a.g.e.*, s. 66-67; Deutsche Universitätsprofessoren..., BArch, AA, 39528, s. 7

makla görevlendirdi. Schmidt bu talimatı Alman profesörlere iletti ve birlikte reform planı üzerinde çalışmaya başladılar. Planın hazırlanmasında Giese, Mordtmann ve Nord'un uzmanlık bilgilerine dayanılarak, Türk örf ve âdetleri gözönünde bulunduruldu. Plan, Türk kanun ve yönetmeliklerine halel getirmeden, üniversitede Alman metotlarını uygulamayı ve Alman etkisini pekiştirmeyi amaçlıyordu. Bu "İstanbul'daki Darülfünun için Yönetmelik Taslağı" 13 bölüm ve 88 hükümden oluşuyordu. Tasarıyı reddeden Nazır, bunu ve Türk tarafından gelen diğer tasarıları gözönünde bulundurarak yeni bir yönetmelik oluşturuldu.[119] Bu durum Schmidt'in sabrını taşıran son damla oldu. Reform planının artık tamamen bir fiyaskoyla sonuçlandığı belirten Schmidt, o zamana kadar Alman profesörlerin birlikte hareket etmesini olmazsa olmaz bir koşul olarak görürken, artık herkesin kendi yoluna gitmesi ve kendi kendine başarılı olmaya çalışması tavsiyesinde bulundu. Her profesör müstakilen kendi uzmanlık alanı doğrultusunda konferans salonu, doçent ve asistan odaları, kitaplık ve etüt salonlarından oluşan bir enstitü kurdu. Kuruluş ve donatımla ilgili talepler Osmanlı hükümeti tarafından güçlükle karşılanabiliyordu. 1918'e kadar İstanbul Üniversitesi'nde Alman idaresi altında bulunan şu enstitüler yaşama geçirilmişti:[120]

- Psikoloji ve Pedagoji Enstitüsü ve Eğitim ve Ders Müzesi
- Avrupa Felsefesi Enstitüsü
- Tarih Metodolojisi Enstitüsü
- Eski Tarih Enstitüsü
- Arkeoloji Enstitüsü
- Sami Dilleri Bilimleri Enstitüsü
- Karşılaştırmalı Ural-Altay Dil Bilimi Enstitüsü
- Alman Dili ve Edebiyatı Enstitüsü
- İnorganik Kimya Enstitüsü
- Organik Kimya Enstitüsü
- Teknik Kimya Enstitüsü

119 Turan, *a.g.e.*, s. 106., BArch, AA, 39526, Bl. 25-29.

120 Deutsche Universitätsprofessoren..., BArch, AA, 39528, s. 8-9.

– Jeoloji Enstitüsü
– Coğrafya Enstitüsü
– Botanik Enstitüsü
– Zooloji Enstitüsü
– Avrupa Özel Hukuku Enstitüsü
– Kamu Hukuku Enstitüsü
– İktisat Bilimleri ve Siyasi İktisat Enstitüsü ile Meteorolojik (İlm-i Ahval-i Cev) Merkez Dairesi

Fen bilimleri açısından ülkede araştırmaya elverişli olduğu saptanan bölgelerle ilgili büyük çaplı teşebbüsler başlatıldı. Türkçe hazırlanan modern öğretim araçlarıyla branş öğretmenlerine doğrudan doğruya etki etmeye çalışıldı. Öğrenciler için kitapların yanısıra kamuya açık dersler ve üniversite mecmualarındaki makalelerle derslere canlılık kazandırılmaya gayret ediliyordu.

Bazı bilim adamları faaliyetlerini üniversitedeki işleriyle sınırlı tutmuyorlardı. Alman hükümeti bilim adamlarının üniversite dışındaki olası etkinlikleriyle ilgili olarak, özellikle büyük çaplı müesseselerin kuruluşunda, bunların ne oranda salt Türk menfaatlerine hizmet ettiğinin veya Türk menfaatlerine destek verilirken aynı zamanda Almanya'nın menfaatlerine de bundan fayda sağlanıp sağlanmayacağının mutlaka gözönünde bulundurulmasına dikkat çekmişti. Burada en başta, enstitüsünün yanında Osmanlı İmparatorluğu'nda klimatoloji çalışmalarını başlatan coğrafyacı Obst'u anmak gerekir. Bir başka girişim de jeolog Penck'in ülkenin jeolojik haritasının oluşturulması planıydı. Üçüncü bir plan, Marmara Denizi'nde bir zooloji istasyonu kurmak isteyen zooloji profesörü Zarnik tarafından hazırlanmıştı. Botanikçi Profesör Leick de deniz ve toprak florasının araştırılmasına yarayacak bir biyoloji enstitüsünün kurulması teklifini getirmişti.[121]

Türk profesörler Alman profesörlerin faaliyetlerine her za-

121 GStA PK, I. HA Rep. 89 Geheimes Zivilkabinett, Nr.13350, s. 9-10; ayrıca bkz. Rathmann, Lothar: *Stoßrichtung Nahost 1914-1918. Zur Expansionspolitik des deutschen Imperialismus im Ersten Weltkrieg*, Berlin 1963, Kapitel VII: Kulturpolitische Aspekte der Nahostexpansion des deutschen Imperialismus im Ersten Weltkrieg, s. 179-195, s. 182.

man iyicil yaklaşmıyorlardı. 1916/17 kışında fakülteler yenilikleri yaparken "fazla Alman" olmama, yani sadece Alman modeline bağlı kalmama kararı aldılar. Böylece o zaman kadar isteğe bağlı olan Almanca öğrenmenin zorunlu hale getirilerek Fransızca ve İngilizce'nin üzerine çıkarılma talebi, Türk çoğunluğuna takılarak akamete uğradı. Oysa Alman tarafı, Alman profesörler tarafından verilen birçok derste ancak öğrencilerin Almanca yazılmış bilimsel eserleri anlayacak durumda olmaları halinde istenilen randımanın alınacağına dikkat çekmişti.

Fakülte kararıyla, o zamana kadar geçerliliğini koruyan yıllık dönem uygulaması yerine, kışın takriben üç haftalık tatili kapsayan sömestr sistemi getirildi. Sınıf sistemi sadece hukuk fakültesinde devam etti, diğerlerinde kaldırıldı. Öğrencilerin devam zorunluluğu azaltıldı. Yıllık sınavlar genellikle korundu. Ders programı halen nazırın onayına tâbiydi. Fakültelere, yeni kürsüler açma ve münhal görev yerleri için aday gösterme hakkı verildi.[122]

Darülfünun'da Alman "Profesör Misyonunun" Yankıları

Alman makamları, kamuoyunda Alman profesörlerin İstanbul'a gönderilmelerinin profesörlerin hususi meselesi olduğunu ilan ederken, perde arkasında bu atamaya başka bir anlam yüklüyorlardı. Bu durum, Prusya Eğitim Bakanlığı'nın, 1915'ten bu yana Darülfünun'da öğretim veren 17 Alman profesörden "misyon" adıyla bahseden Eylül 1917 tarihli gizli muhtıradaki şu ifadelerde açıkça kendini gösterir: "Aslında burada kültürel politika bakımından tıpkı askeri misyonlar kadar siyasi nitelikli olarak değerlendirilebilecek, resmen böyle tanımlanmayan, fakat gerçekte böyle bir etkide bulunan bir profesör misyonu söz konusudur. Elbette bu profesörlerden her biri kendini özel sözleşmeyle bağlı hissetmekte. Fakat resmi onay ve teşvikle İstanbul'da faaliyet gösteren bu beylerin her biri kendi uzmanlık alanlarında kültür taşıyıcıları ve propagandistlerdir" [123] Alman

122 Deutsche Universitätsprofessoren..., BArch, AA, 39528, s. 9-10.

123 GStA PK, I. HA Rep. 89 Geheimes Zivilkabinett, Nr.13350, s. 8-9.

Büyükelçiliği, Alman hükümeti ve eyaletlerin eğitim bakanlıkları Türk istek ve arzularını öyle enerjik bir tutumla yerine getiriyorlardı ki, kimse onlara gönüllerinde böylesi bir "Profesörler Misyonu" yattığını isnat edemezdi!

Schmidt 1918'de geriye dönük olarak yaptığı değerlendirmede, bu kültürel girişimin Alman askeri misyonunun örgütlenmesiyle karşılaştırılamayacağını ifade ediyordu. Fakat Profesör Misyonu zaman içinde kayda değer bir etki göstermişti: "İstanbul'da Alman profesörler! Bu yeni bir çağın başlangıcını simgeliyor. Bu Türkiye'nin bilimsel yaşamının Avrupalılaşmaya başlaması anlamına geliyor. On sekiz Alman profesör savaşın ortasında Darülfünun'da görevlendirilmişler. İnsan 1810 yılında özgürlük savaşının ortasında kurulan Berlin Üniversitesi'ni hatırlamadan edemiyor."

Alman basını da Türk eğitimindeki gelişmelere ilgi gösteriyordu. *Vossische Zeitung* gazetesinin İstanbul'daki muhabiri Dr. Grundwald Ocak 1916'da "Darülfünun'nun ıslahı" ile ilgili makalesinde, Maarif Nezareti'nin reform çabalarında "İlkokulların çoğalması ve iyileştirilmesi" hususunu ihmal etmediğini yazıyordu: "Sadece Konya vilayetinde bu kış boyunca 57 yeni ilkokul açılacağı söylenmektedir...." Habere göre, Amerika'da eğitim görmüş asistan Ahmed Emin [Yalman] günlük İstanbul gazetelerinden birinde; Avrupa'da okula gitme yükümlülüğünün kısa bir süre önce uygulanmaya başlandığını, ama daha orta çağda yüksek okulların mevcudiyetine işaret ederek üniversite reformunu savunuyordu.

Dünya Savaşı sırasında Almanya'nın müttefikleri Türkiye'deki Alman kültür ve siyasi faaliyetlerini büyük bir kuşkuyla izlemekteydiler. İstanbul'daki Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Markgraf Pallavicini, Alman profesörlerin Darülfünun'da göreve çağrılmalarını Almanya'nın Türkiye'deki ekonomik menfaatlerinin geliştirilmesi bakımından uygun bir vasıta olarak görmüyordu.[124] Pallavicini 2 Ekim 1915'teki bir raporunda bu konuya ayrıntılı olarak değindi: "Almanya, yazı-

124 Kreiser, "Die Anfänge der Deutsch-Türkischen Hochschulbeziehungen", s. 46-47

yordu burada, daha önce Fransa'nın yaptığı gibi, kendi menfaatlerine uygun olmayan bir politika gütmektedir. Almanya'nın çabası, Türkiye'yi adım adım sadece Almanların at oynatabileceği bir yer, son tahlilde de tümüyle bir çeşit etki ve çıkar alanı haline getirmeye yöneliktir". Almanya'nın bununla ilgili en güçlü silahları Alman askeri misyonu ve Alman bankalarının demiryolu politikasıydı. Pallavicini bilimsel alandaki faaliyetlere çok az bir anlam yüklüyor ve bu alandaki özgül sorunlara atıfta bulunuyordu. Almanya kendiliğinden değil, Türklerin isteğine boyun eğerek, Türkiye'de kendi öğrenim kurumlarını kurmaktan vazgeçmişti. Jöntürkler Almanları sadece milli ülkülerini gerçekleştirmek için kullanmak istiyorlardı. Pallavicini, Türkiye'deki maarifi Türk milliyetçiliği anlayışıyla destek ve teşvik etmenin ne Almanya'ya, ne de Avusturya-Macaristan'a bir çıkar sağlayacağını düşünüyordu. Bu ülkedeki kültürel ve ekonomik etkinliğe katkıda bulunmanın bir anlamı yoktu.[125]

Alman kaynaklı eğitim reformuna karşı Osmanlı tarafında dile getirilen eleştirilerin dozu daha yüksekti. *Ati* gazetesinin yayıncısı Celal Nuri Bey 14 Mart 1918'de, Darülfünun'un genişletilme planına karşı bir makale yayınladı. Bu tür kurumlar, diyordu Celal Nuri Bey, tarih içinde gelişmelidirler, bunlar bugünden yarına yerden bitmezler. Dolayısıyla Celal Nuri eski Maarif Nazırı Şükrü Bey ve onun Alman danışmanı Schmidt tarafından niyetlenilen ve kısmen de gerçekleştirilen değişikliklerin keskin bir karşıtıydı. Onun ve entelektüel çevrelerin geniş bir kısmının görüşüne göre, üniversitenin inşası için gereksiz bir şekilde çok büyük miktarlar harcamaktan ve profesörler getirtmektense ilköğretimi hızlı ve devamlı bir şekilde geliştirmek amaca daha uygundu.[126]

Osmanlı profesörleri de Alman profesörlerin atanmasını eleştiriyorlardı. Onlara göre bu atama nazır Şükrü Bey ile Alman danışmanı Schmidt'in ortak bir girişimiydi. Türk profesörler nazırın kendilerine danışmamış olmasını hazmedeme-

125 Klein, a.g.m., s. 425.

126 BArch, AA 39528, Bl. 96.

mişlerdi. Yabancı profesörlerin sadece Almanya'dan gelmesini de eleştiriyorlardı. 1910'da Maarif Nezareti tarafından eğitim sistemi ve el sanatları üzerine araştırma yapmak üzere Avrupa'ya gönderilen ve eğitim sorunuyla ilgili birçok eser kaleme almış olan pedagog İsmayıl Hakkı [Baltacıoğlu] da Darülfünun'daki Alman reform çalışmalarını sorguluyordu. Ona göre Alman profesörler Darülfünun'da Alman modeline göre reform yapmaya çalışıyorlardı ve Türkler böyle bir modele alışkın değillerdi. Misafir doçentler Türk meslektaşlarına karşı ortak bir çizgi ve strateji yürütmek üzere örgütlenmişlerdi. Bu tutumları üniversitede ikiliğe yol açıyordu. Baltacıoğlu içinde bulunulan durumu şu sözlerle özetliyordu: "Alman kalmak, Alman görünmek ve Almanca çalışmak". Alman profesörlerin belki de reform çalışmalarında kısa zaman içinde büyük adımlar atmak istedikleri için başarısız olduklarını ifade ediyordu. Bu nedenlerle Türk profesörlerin örgütlenme ve modernleşme ilgili Alman doçentlerden beklentileri yerine gelmemişti.[127]

Türk profesörler ve eğitimciler Alman profesörlerin faaliyetlerine eleştirel bir şekilde karşı dururken, Alman profesörler de Schmidt'in nezaret edici faaliyetinden ve Alman diplomatik makamlarının tavırlarından memnuniyetsizdiler. Profesör F. Giese ve Richter Darülfünun'daki Alman profesörlerin sözcüsü statüsüyle 24 Ağustos 1918'de Alman Dışişleri Bakanlığı'na resmi bir yazı yazdılar. Bu yazıda faaliyetlerinin geliştirilmesi ve kolaylaştırılmasına yönelik istekler dile getiriliyor, İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği ile Başkonsolosluğun profesörlerin "kültür misyonuna" karşı tutumları eleştiriliyordu.[128] Yazıda Schmidt'in profesörleri baştan beri hiçbir şekilde desteklemediği öne sürülüyordu. Schmidt'in mevkii bir anlam ifade etmiyor, çalışması da yerinde sayıyordu; o Türklerin elinde "uysal ve sorun çıkartmayan bir araçtı" Hatta kendisi de misyonunu şu sözlerle dile getirmişti: "Ben, nazır bana bir şey sorabilir diye oradayım, ama o

---

127 Tekeli/İlkin, *a.g.e.*, s. 96-98; Koçer, *a.g.e.*, s. 201-202; Ergün, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, s. 71-83.

128 Deutsche Professoren an AA, 24 Ağustos 1918; BArch, AA 39528, Bl. 145.

bir şey sormuyor" Schmidt ise cevabında çalışmasına yönelik eleştirileri sert bir şekilde reddediyordu.[129]

Fakat Schmidt, Alman profesörlerin Darülfünun'daki üç yıllık çalışmalarının ne kurum ne de profesörler açısından memnuniyet verici olduğunu kabul ediyordu. Araştırmacılardan mucize beklenmemeliydi. Çünkü Darülfünun savaş koşulları nedeniyle neredeyse terk edilmiş durumdaydı ve hem bilimsel idare hem de reform çalışması kitap, araç-gereç eksikliği ve kıtlık yüzünden neredeyse durma noktasına gelmişti.[130]

Osmanlı Hizmetindeki Alman Eğitim Reformcularının Temel İlkeleri

Schmidt Türk hizmetindeki çalışması esnasında aşağıdaki ilkelere göre hareket etmişti:

1. Türklüğün yeniden canlandırılmasının kaynağı olarak milliyetçiliğin teşvik edilmesi,
2. Tüm eğitim sorununda İslami dünya görüşünü gözönünde bulundurması,
3. Eğitim ve öğretimde skolastik düşünceyle mücadele,
4. Gençlerin çalışma, sorumluluk duygusu ve vatan bilinciyle eğitilmesi,
5. Mesleki eğitim almış ve milliyetçi düşünce yapısına sahip öğretmenlerin yetiştirilmesi,
6. Diğer alanların yanısıra tedrisat idaresinde kayırmacılığın ve rüşvetin önüne geçilmesi,
7. Fransız eğitim anlayışının etkisinin azaltılarak Alman eğitim anlayışının etkisinin artırılması,
8. Derslerde Alman öğretmen ve memurlarından istifade edilmesi.

Schmidt 1928'de geriye dönüp baktığında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman kültür faaliyetini son derece olumlu değerlendiriyordu. Eğer savaşta mağlup olunmasaydı başlanılan

---

129 Schmidt an die Deutsche Botschaft in Konstantinopel, 15 Eylül 1918; BArch, AA 39528, Bl. 207; ayrıca bkz. Dahlhaus, *a.g.e.*, s. 194-199.

130 Schmidt, a.g.m., s. 63; ayrıca bkz. Turan, *a.g.e.*, s. 107; Şenses, a.g.m., s. 57-58.

eser belki yirmili yıllarda tamamlanmış olacaktı. Çünkü savaş sırasında sadece bir ön çalışma yapılmıştı. Gerçek bir yeniden yapılandırma savaştan zaferle çıkıldıktan sonraki barış zamanında gerçekleştirilebilirdi. Alman profesörler için "kültür misyonu" tanımı asla resmi olarak kullanılmamıştı ve böyle bir tanımlama profesörlerin etkilerine halel getirecek yanlış anlamalara neden olabilirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun kültürel kalkınması için gayret gösteren Alman profesörler Osmanlı halkı tarafından da iyi karşılanmışlardı.[131]

Bu görüşe Osmanlı hizmetinde çalışan Alman öğretmenler de katılıyorlardı. Osmanlı hizmetinde çalışan öğretmenlerden birisi olan Otto Lotthammer geriye dönük bir değerlendirmesinde Türkiye'deki Alman kültür çalışmasının başarısızlığa uğramasını iki nedene bağlıyordu: Birisi Fransızların köklü ve esaslı bir kültür politikası yürütmeleri, diğeri de savaştaki yenilgi.[132] Başka bir Alman öğretmen, Hans Gabel Türk meslektaşlarla işbirliğini son derece olumlu değerlendiriyordu: Dört yıl boyunca her gün Alman öğretmenlerle birlikte çalışan tüm Türk öğretmenler, istinasız olarak Almanlara büyük bir güven ve yardımseverlikle yaklaşmışlar, her zaman iyi ilişkiler içinde olmuşlardı. Gabel Türk okul yönetimiyle ilişkilerini şöyle tasvir ediyordu:

> "Hiçbir şey yapmaksızın ve umursamaz bir biçimde ülkesinin son 50 yıl içindeki çöküşüne seyirci kalan bir halka, milliyet duygusunun güçlenmesi dileğinde bulunulmalıdır elbette. Ne var ki bir anda parlayan Türk milli gururunun alevi gözleri kamaştırdı ve eleştiri yeteneğini neredeyse yok etti [...]. Biz, Türk okul idareleri için Alman dil öğretmenlerinden başka bir şey değildik. Bu yüzden de bu dokuz Alman öğretmen ne İstanbul Sultanisi'nin dış itibarını iyileştirebilmeye ne de okulun ruhunu canlandırmaya muvaffak olabildi" [133]

---

131 Turan, *a.g.e.*, s. 111; ayrıca bkz. Schmidt, a.g.m., s. 69; Deutsche Universitätsprofessoren..., BArch, AA, 39528, s. 4-7.

132 Lotthammer, a.g.m., s. 79

133 Gabel, a.g.m., s. 92-93.

Hugo Grothe de aynı sonuca varıyordu: "Almanlar yardımcı ve danışman olarak hüsnükabul görüyorlardı, ancak Jöntürkler onları belli bir mesafede tutmak istiyorlardı. Her türlü hamilik kaygısını boşa çıkarmak için Jöntürkler, Alman kültür faaliyetinin sadece Türkiye'ye hizmet etmesi gerektiği ilkesini öne sürüyorlardı. Aslında Alman okulların çoğalmasına ya da Almanca'nın yaygınlaşmasına o kadar da sıcak bakmıyorlardı. Alman öğretim araçları, öğretmenleri ve idari memurları faaliyetlerinde Türklere uymalıydılar" [134]

Onca seferberliğe rağmen modernleşme gayretleri mütevazı sonuçlar vermişti. Colmar von der Goltz bunu, Türk zihniyetinde ütopya ile gerçeklik arasındaki orantısızlığa bağlamaktadır: "Ulaşılabilecek olanı öngörememek katiyen sadece bir eğitim hatası değildir. Bu tüm Şarkın ruhuna işlemiş gibi görünüyor; çünkü sadece orduda değil kamusal alandaki faaliyetlerde de karşınıza çıkıyor. Gözle görünür olana, basit olana itibar edilmemektedir. Planlar umumiyetle pratik ihtiyaçlarla bağlantı kurulmaksızın büyük boyutlu olarak geliştirilmekte, mevcut koşullar gerektiği gibi gözönünde bulundurulmamaktadır. Böyle olunca da kaynaklar erken tükeniyor ve başlanılan yerde kalınıyor. Yeniden yapılandırma çalışmalarında Türkiye kendi gücüne fazla güvendi ve Batılı kültür devletlerinin yardımına tenezzül etmedi. Fakat yine de model olarak yabancı kurumları aldı" [135]

Fritz Klein da aynı sonuca varır: "Alman profesörlerin Darülfünun'daki görevlerinin somut anlamı kifayetsiz görünmektedir" Alman profesörler üç yıl boyunca Darülfünun'da ders verdiler. Bu çalışma ne objektif gözlemciler ne de kendileri için tatmin ediciydi. Savaş koşulları nedeniyle birçok profesörün aylar boyunca bir tek öğrencisi bile olmadığı olmuştu. Alman Merkez Partisi'nin bir milletvekili, Matthias Erzberger 1916 yılındaki Türkiye ziyaretinden sonra ironik bir yaklaşımla, öğ-

---

134 Grothe, Hugo: "Der türkische Nationalismus und sein Einfluß auf Staats- und Wirtschaftsleben der Türkei" *Deutsche Kultur in der Welt*, 2 (1916/17), s. 38-41, s. 38.

135 Gabel, a.g.m., s. 86.

rencilerin sayısının, pek çoğu Türkçe bilmeyen Alman profesörlerin sayısını nadiren aştığını ifade ediyordu. Öte yandan bu olumsuz yargı çok da yerinde değildi. Bir kere Alman profesörlerin enstitü faaliyetleri başarılıydı. Bu profesörlerden bazılarının üniversite dışındaki faaliyetleri de oldukça önemliydi; örneğin klimatolojik, coğrafi, kartografik ve statik alanlardaki araştırmalar.[136] İlhan Tekeli de haklı olarak Alman profesörlerin çalışmalarının Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki yüksek okul gelişimini kısmen de olsa gözle görülebilir bir biçimde etkilediğine işaret eder.[137]

Alman kültür misyonunun başlangıçta dört yıl olarak öngörülen Türkiye faaliyeti 1918'de birdenbire sona erdi. Tüm Alman eğitim görevlileri görev yerlerini terk etmek zorunda kaldılar. İşlerine son verilmesi de işe alınmaları gibi dostane bir şekilde gerçekleşti. Kendilerine Osmanlı Maarif Nezareti'nden takdirname verildi. Yani yeni hükümet de Almanlara karşı resmiyeti sonuna kadar korumuştu.[138]

Özet

18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarındaki Osmanlı reformcuları modernleşme sorununu Osmanlı toplum hayatının tüm alanlarına Batılı bilgi birikiminin yerleştirilmesi olarak tanımlıyorlardı. Geleneksel okullar modern hayatın ihtiyaçlarına cevap veremez duruma gelmişti. 1869 yılında çıkarılan talimatname devletin eğitim felsefesini yeniden tanımladı. Eğitim görevi artık bir elit tabakanın geliştirilmesi olarak anlaşılmıyordu, aksine tüm yurttaşlara modern bir eğitim sunmak devletin bir yükümlülüğü olarak ilan ediliyordu.

Batı kurumlarının olduğu gibi alınması, prosedürlerin ve pratiklerin uygulanması, Avrupa'nın tasavvur ve fikirlerinin uyarlanması eklektik ve noktasal gerçekleştirildiği için, reform çabalarında kalıcı başarılar elde edilemedi. Bunlara ek olarak

136 Klein, a.g.m., s. 424-425.

137 Tekeli/İlkin, *a.g.e.*, s. 93-99.

138 Ergün, "Die deutsch-türkische Erziehungsbeziehungen"..., s. 205.

devletin bekasının sağlanması için savunmaya ağırlık verilerek modernleşme çalışmalarının en azından ara ara frenlenmesi, reform çabalarının başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştu. Bunun dışında modernleşme gayretleri ve kısa vadeli reform pratiği, hedeflenen kültürel, sosyal ve siyasi modeller oluşmadığı için Osmanlı toplumunda güvensizliğe ve şaşkınlığa yol açmıştı. Jöntürklerin millileşme hamleleri de mevcut kimlik krizini ve şaşkınlığını aşmaya yetmedi.[139]

Fikret Adanır'a göre devletin eğitim politikasının başarısızlığının en önemli nedenlerinden bir tanesi de "Osmanlıcılık ideolojisinin, istenmeden olsa da, modern yorumlu bir milliyetçilik niteliği taşımasıydı" Bu bakış açısından, laikleşmiş bir eğitim imparatorluk halklarının birbirinden farklılaşan menfaatlerini Osmanlıcılık ruhuyla barıştırmakla kalmayacak, buna paralel olarak siyasi bir istikrar sağlayacaktı. Mamafih devlet okullarındaki temel dil Türkçe olunca, Balkan halklarının bağımsızlık hareketleri de kendi milli dillerinde bir eğitim talebini öne çıkardı.[140]

Geç Osmanlı dönemindeki ilkokul eğitiminin modernleşmesi ve laikleşmesi üç döneme ayrılabilir. Tanzimat zamanı rüşdiyelerin zirvesine ulaştığı dönem, Abdülhamid rejimi idâdîlerin dönemi ve II. Meşrutiyet rejimi de sultanilerin dönemidir. Bu süreçteki eğitim reformları öğretim sisteminin tepesinden başlamış, daha sonraları ilkokul düzeyine inilmiştir.[141]

1908 ve 1918 yılları arasındaki iç ve dış olaylar (Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı, azınlıkların ayaklanmaları) ülkenin demokratikleşmesini, reformları ve ekonomik durumunun iyileşmesini son derece olumsuz etkiledi. Osmanlı topraklarının erimesine yol açan milli bağımsızlık hareketlerinin sonucu olarak Türk halkında da bir milliyet bilinci gelişti. Jöntürk hareketi başlangıçta yurtsever-Osmanlı eğilimliyken, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi olarak zayıflamasıyla Türk milliyetçiliğine çark etti.

---

139 Hiller, *a.g.e.*, s. 34.

140 Adanır, "Zum Geschichstsbild"..., s. 12.

141 Alkan, Mehmet Ö.: "Modernization from Empire to Republic"..., s. 109.

Osmanlı İmparatorluğu bir milli devlet olmadığından milli eğitim için ön koşullar da mevcut değildi. Laik okullar kuruluncaya kadar Osmanlı halkı için üç farklı eğitim müessesi mevcuttu: Medrese, yabancı özel okullar veya Avrupa (Fransa) modeline göre kurulmuş devlet okulları. Her üç okul da insanları toplumdaki müstakbel yerlerine hazırlamaktan acizdi. Bunlar kültürleri, onların kural ve metotlarını taklit etmekten öteye gitmiyorlardı. Bu nedenlerden ötürü eğitim sistemi Jöntürk İhtilali'nden sonra da milli kültürün oluşturulmasına elverişli değildi.[142]

1908 ve 1920 yılları arasında eğitim politikasına şekil verenlerden biri olan pedagog İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu Osmanlı İmparatorluğu'ndaki eğitimin milli bilinçten yoksun olmasından yakınan ve imparatorluğun o duruma gelmesinden eğitim sistemini sorumlu tutanlar arasındaydı: "Geri kalmışlığımızın ve ağır kayıplarımızın yegâne nedeni, zayıf, isteksiz ve ürkek kuşaklar yetiştiren milli eğitim bilincinden yoksun eğitim sistemimizdir" Dolayısıyla Jöntürklerin eğitim politikasındaki amaçları milli bilince sahip kişilikler yetiştirecek olan yeni okullar tesis etmek oldu. Bunun için de öğretmen yetiştirmek en önemli araçtı. Öğretmenler yetişen kuşağa fikirleriyle ve davranışlarıyla örnek olacaklardı. Eğitimin amacı geleneksel-muhafazakâr değerlerin, kayıtsız itaatin ve İslami etkilerin yerine ilerici düşünceleri, bağımsızlığı ve milli kültürü koymak olmalıydı.[143] Osmanlı modernleşmesinin resmiyetçi ve seçkinci tabiatı eğitim ve öğretimde diğer alanlardan daha fazla öne çıkmıştı. Toplumun eğitimi, askeri ve sivil bürokrasinin eğitiminden çok gerilerde kalmıştı.[144]

Yine de reformlar, savaşlar ve ekonomik durgunluğun neden olduğu çalkalanmalar nedeniyle istikrarlı yapılar oluşturulamadı. Her gün yeni kanunlar çıkartılıyor ya da değiştiriliyordu. Bir maarif nazırı bir yıldan fazla görevde kalamıyordu. 1908 ve 1918 arasındaki kayıplarla son bulan savaşlar eğitim kadroları-

142 Berkes, *a.g.e.*, s. 425-427, s. 448-449.

143 Kurt, *a.g.e.*, s. 147.

144 Frey, a.g.m., s. 216-

nı ve genç üniversite öğrencilerini de olumsuz etkilemişti. Yine de Osmanlı İmparatorluğu'nun cumhuriyete bir milli eğitim felsefesi devrettiğini gözardı etmemek gerekir.

Bu dönemin sonunda eğitim reformundaki bu zaafları gidermek amacıyla bir çözüm olarak atanan Alman okul misyonu da Türk ilk ve orta dereceli okulları üzerindeki Fransız eğitim nüfuzunu azaltamadı. Türk eğitim sistemi uzun bir süre daha Fransız etkisi altında kaldı.[145]

145 Ergün, "Die deutsch-türkische Erziehungsbeziehungen"..., s. 206.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ALMAN-TÜRK ORTAK KURUMLARIYLA ALMAN KÜLTÜRÜNÜN TRANSFERİ

Şarktaki Alman Kültür Faaliyetlerinin 1908'den Önceki Tarihi Arka Planı

19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında, tüm iktisadi ve siyasi istikrarsızlıklarına rağmen Osmanlı İmparatorluğu, Wilhelm Almanyası'nın önemli bir müttefiki olmuştu. Buna karşılık askeri ve iktisadi ilişkilerin aksine Alman İmparatorluğu, diğer büyük devletlere kıyasla Osmanlı İmparatorluğu'nda kültür alanındaki faaliyetlerde geri kalmıştı. Fakat Almanya'nın gittikçe büyüyen askeri ve ekonomik girişimleri Türk-Alman kültürel yakınlaşmasını da beraberinde getirdi. 19. yüzyılın başlarından itibaren, Anadolu'da araştırma yapan Almanların sayısı bir hayli arttı. Anadolu'nun haritası Heinrich ve Richard Kiepert tarafından çıkarılmıştı. Bunun dışında Alman uzmanlar, kadın ve erkek öğretmenler Osmanlı İmparatorluğu'na geldiler. Alman kadınlar da aranılan eşler oldular.[1]

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman kültürel girişiminin ağırlıklı bir alanı, arkeolojik araştırmalardı. İstanbul'daki Osmanlı arşivinde, öncelikle Anadolu ve Suriye'de olmak üze-

1 Dietrich, Anne: *Deutschsein in İstanbul: Nationalisierung und Orientierung in der deutschsprachigen Communitiy von 1843 bis 1956*, Opladen 1998, s. 124.

re alan araştırmaları ve kazılar yapmak için Almanların Abdülhamid yönetimine verdiği çok sayıda başvuru dilekçesi bulunmaktadır.[2] 1871'den beri Troya'da ve 1875'ten beri de Priene ve Milet'te kazı çalışmaları yaptıran Berlin Müzeleri'nin önceki yüzyılın sonlarından beri İstanbul'da temsilcilikleri bulunuyordu. Alman Şark Komitesi Zencirli'de kazılar yapıyordu. En eski Şark derneği olan (1845'te kurulan) "Alman Şark Derneği"nin (Deutsche Morgenländische Gesellschaft) içinden çıkan "Ön Asya Derneği" (Vorderasiatische Gesellschaft) (1895) başlangıçta filolojik araştırmalar yapıyordu. Dernek 1906'dan sonra, Hugo Winkler sayesinde Hitit başkenti Boğazköy'de kazılar yapmaya başladı. 1904'te Waldemar Belck ve Ernst Lohmann tarafından kurulan "Anadolu'da Bilimsel Araştırmalar için Alman Derneği"nin (Deutsche Gesellschaft für die wissenschaftliche Erforschung Anatoliens) ömrü ise kısa sürdü. 1877'de kurulan "Filistin Araştırmaları için Alman Derneği" (Deutsche Verein für die Erforschung Palästinas) kutsal toprakların keşfiyle uğraşıyordu. Friedrich Delitzsch yönetimindeki "Alman Şark Derneği" (Deutsche Orientgesellschaft) 1898'den 1913'e kadar Anadolu'da faaliyet gösterdi. "Münih Şark Derneği" (Münchner Orientalische Gesellschaft) (1901) ve Hugo Grothe'nin Ön Asya Komitesi (Vorderasienkomitee) (1908) programına özellikle güncel konuları dahil etti. Bu dernek bilimsel çalışmaların yanısıra "İslam Şarkında Alman kültür faaliyetleri" düşüncesinin de yayılmasına katkıda bulunuyordu. Martin Hartmann ve Georg Kampffmeyer tarafından hayata geçirilen "Alman İslam Araştırma Derneği" (Deutsche Gesellschaft für İslamkunde) (1912) İslam kültürünü halka yaymak için çalışıyordu. Mezopotamya'da da Human, Puchstein, Edmund Naumann,

2 M. von Oppenheim ve başka Almanlar tarafından Mardin, Bağdat ve Basra şehirlerinin antikitelerini araştırmak üzere Osmanlı hükümetine bu tür dilekçeler verilmiştir, BOA, Şura-yı Devlet Maarif (Ş.D. NF. MRF.), 225/39 vom 11 Şaban 1327 (ca. 1911) und 225/20 vom 13 Receb 1327. Münihli bir subayın Kastamonu, Ankara, Konya, Bursa, Aydın ve İzmit şehirlerine seyahatini kolaylaştırmak için Osmanlı hükümetinin ilgili valiliklere yolladığı tavsiye mektubu da başka bir örnektir; İrade Hariciye 43 (569) vom 14 Muharrem 1313 (1897).

Lehmann-Haupt, Sachau ve von Herzfeld gibi araştırmacılar çalışma yürüttüler.[3]

Siyasi ihtiyaçların artmasına paralel olarak yüzyıl dönümünden sonra çok boyutlu ülke araştırmaları da gelişti. Tarih, coğrafya, filoloji, devlet ve fen bilimlerinde Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki bilgilere gün geçtikçe daha büyük ilgi gösteriliyordu. Genelde dış ülkelerde görev yapacak memurların eğitimi için özel kuruluşlar oluşturuluyor, yabancı ülkeleri tanımak milli eğitimin vazgeçilmez bir unsuru haline geliyordu. Şarkla ilgilenen eski öğrenim ve araştırma kurumları gözlerini öncelikle Eski Şarka dikmişlerdi. Bu nedenle Türkçe'nin Alman yüksek öğrenim planlarına girmesi uzun sürdü. Dış ülkelere dönük eğitimin özel olarak teşvik edilmesi 1887 yılında Berlin Üniversitesi'nde Şark Dilleri bölümünün açılmasıyla başladı. Bu bölüm özellikle yaşayan dillerin öğretimi için kurulmuştu. Dışişleri ve koloni görevlerindeki çok sayıda ileri gelen memur burada eğitim gördü. Ayrıca yurtdışında görev yapacak bayan öğretmenlere de dil, din, âdetler, coğrafya, istatistik ve Şarkın yakın tarihi hakkında eğitim verildi.

Yeni yüzyılın siyasi olayları ve Almanya'nın dünya ekonomisine gitgide daha sıkı bağlanması dış ülke araştırmalarını daha geniş bir platforma taşıdı. 1 Mayıs 1908'de imparatorluğun diplomatik hizmetleri ile ilgili yeni hükümlerin yürürlüğe girmesi ve 1 Ekim 1908'de Hamburg'daki Koloni Enstitüsü'nün kurulması değişen durumun en bariz işaretleridir. Koloni Enstitüsü, dil yüksek öğrenimini ihmal etmeden, daha çok pratik bilgilerin edindirilmesine önem veriyordu.[4] Enstitü'nün iki görevi vardı. Bunlardan bir tanesi deniz aşırı bölgelerde çalışacak Koloni Dairesi memurlarına ve başka kişilere pratik eğitim verilmesiydi. Diğer görevi ise, bilimsel ve ekonomik koloni çalışmalarına bütünsel olarak yoğunlaşabilecek bir merkez birimin oluşturulmasıydı. Koloni Enstitüsü doğru-

---

3 Grothe, *Die asiatische Türkei*, s. 43-45.

4 Mann, Traugott: "Deutsche und österreichische Forschungs- und Bildungsarbeit in der Türkei", *Zeitschrift für Politik*, X. cilt 1917, ed. Schmidt, Richard und Grabowsky, s. 410-433, s. 424.

dan doğruya Hamburg Senatosu'na bağlıydı ve senato tarafından finanse ediliyordu. Enstitünün profesörler ve ticari kurullarının yanısıra bir de merkez birimi vardı. Bu birimin görevi bir taraftan Enstitü ve üyeleri için, diğer taraftan da deniz aşırı yerlerdeki ilgili unsurlar için bağlantılar hazırlamak, kurmak ve bu bağlantıları muhafaza etmekti. Koloni Enstitüsü'nün kurulmasıyla milli ekonomi ve koloni politikası, coğrafya, Şark tarih ve kültürü ve kolonilerde kamu hukuku dallarında yeni profesörlükler açıldı.[5]

26 Haziran 1916 tarihli *Hamburgische Post* gazetesinin haberine göre Koloni Enstitüsü bilimsel yayınlar çıkarıyordu. İlk ekonomik ve siyasi araştırmalar kitabı "Hamburg Araştırmaları: Türkiye ile İngiltere arasındaki Arabistan Kavgası" başlığını taşıyordu. Eser, Hamburg'daki Milli Ekonomi Okulu'nun Müdürü Prof. Rathgen ve Enstitü Merkez Birimi'nin Genel Sekreteri Devlet Müşaviri Dr. Stuhlmann tarafından yayınlanmıştı. Gazete bu eserden şöyle bir alıntı yapmıştı: "Arabistan'a dünyanın en bilinmedik yeri denildi. Arabistan Hindistan'ın savunulması için bir ön mevzidir. Günümüzde Kızıldeniz ve İran Körfezi İngiliz denizleri haline gelmiştir. Bu durumu kabullenmek bizim ve diğer milletler için zordur. Bu kitapla yazarların amacı, bölgede müttefik bir Türkiye'nin önemine dikkat çekmektir" [6]

Araştırma derneklerinden bir çoğu düzenli yayınlarıyla Şark ve Garb arasındaki ilişkileri canlandırdılar. Berlin'deki Şark Dilleri Okulu ve Ön Asya Derneği, Alman Şark Derneği, Alman-Asya Derneği ve Alman İslam Araştırma Derneği gibi dernekler bildiriler yayınlıyorlardı. Alman Ön Asya Derneği seri kitaplar yayınlarken, Münih Şark Derneği bir yıllık çıkardı. Alman-Türk Derneği bir Alman Şark Kütüphanesi işletiyordu.

---

5 HMA, Handschriftensammlung 2008; krş.: Becker, Carl Heinrich: *Internationale Wissenschaft und nationale Bildung: Ausgewählte Schriften von Carl Heinrich Becker (1876-1933)*, ed. Guido Müller, Köln 1997, s. 158.

6 HMA, 364-8 Weltwirtschaftsarchiv C I 6 (cilt I); Eserin tüm künyesi şöyledir: Karl Rathgen und Franz Stuhlmann (ed.): *Der Kampf um Arabien zwischen Türkei und England*, Braunschweig 1916.

C. H. Becker'in zengin bir kaynakçaya sahip *İslam (Der Islam)* isimli dergisi herhangi bir dernekle bağlantılı değil gibi görünüyordu. Daha ziyade bilimsel konulara ağırlık veren *Şark Literatür Gazetesi (Orientalische Literaturzeitung)* de kaynakça ihtiyaçlarına yanıt veriyordu. *Alman Levant Gazetesi (Deutsche Levante-Zeitung)* düzenli olarak Doğudan ticari haberler yayınlıyordu. İstanbul'da da Alman gazeteleri vardı. Örneğin *Alman Ticaret Gazetesi (Deutsche Handelszeitung)*, 1890'lı yıllarda Osmanlı Postası (*Osmanische Post)* ve 1908'den sonra *Osmanischer Lloyd* zamanlarının İstanbul'daki Alman günlük gazeteleriydiler.[7]

Almanya bir taraftan bilimsel araştırmalarla Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili bilgileri taze tutmak, geliştirmek ve böylelikle Almanların ilgilerini buraya çekmeye çalışıyordu. Öte yandan da Almanlara yabancı bir bölge olan Osmanlı İmparatorluğu'nda yere daha sağlam basmak için "Türk halkının düşünce dünyasına nüfuz etmeye ve Alman varlığı için anlayış sağlamaya çalışıyordu" [8] Bu amaç doğrultusunda Türk kültürü bazı araştırmalara konu oldu. Bunun dışında da Alman kültürünün aktarılmasıyla ("Alman-Türk" okulları denilen kurumlarda) Türklere modernleşmede yardım edileceğinden dem vuruluyordu. Aynı zamanda Alman İmparatorluğu'nun yeni dostu sayılan Türkleri müstakbel ticaret ortağı olarak kazanma umutları da taşınmaktaydı.

Bu bakımdan İstanbul'daki Alman kolonisi başlangıçta önemsiz bir rol oynuyor gibi görünüyordu. İstanbul'daki 3000 Alman'ın ekmek kapısı, Alman dernekleri, ticari sınıfları bulunan Alman Lisesi, Beyoğlu'ndaki 1500 öğrencili yüksek dereceli kız okulu, Yedikule'de 550 çocuğa hizmet veren Alman okulu ve Aynalı Çeşme'deki Alman Kilisesi idi. Bu kuruluşlardan en önemlisi Alman Tötonya Derneği idi. 1 Haziran 1847'de kurulan *Tötonya* (Teutonia), İstanbul'da yaşayan Almanların Alman tarz ve âdetlerini canlı tutmaya, koruyup, kollamaya yara-

---

7 Mann, a.g.m., s. 425.

8 Kloosterhuis, Jürgen: *"Friedliche Imperialisten", Deutsche Auslandsvereine und auswärtige Kulturpolitik 1906-1918, Teil 1*, Frankfurt am Main 1988, s. 12-15.

yacak bir merkez olma amacını güdüyordu. Bunun için örneğin dernek binasında sohbet ortamları oluşturuluyordu. Ayrıca kütüphane, okuma salonu, oyun odaları, zaman zaman sahnelenen tiyatro ve müzik eserleri ve sunulan bildiriler de bu amaca hizmet ediyordu. Tüzüğe göre Almanca konuşan ve 18 yaşın üzerinde olan herkes derneğe üye olabilirdi. Derneğin üye sayısı 1912 ve 1915 yıllarında 224 ilâ 221 arasında seyretti; nispeten durağandı. Yönetim kurulunun 1915 yılı raporunun ardından bildiri sunumları ve müzikal gösteriler, yerli halka ve dernek üyesi olmayanlara da açık hale getirildi. Tötonya'nın kitaplığı da büyük rağbet görüyordu.[9]

Zaman içinde Tötonya'nın yer ve lokallerini de kullanan birçok dernek kuruldu. Bunların arasında Dürer Derneği, Alman Komisyonu (Deutsche Ausschuß-Bund), Alman Kadınların Yurtdışı Derneği (Auslandsbundes deutscher Frauen), Alman Zanaatkârlar Derneği (Deutsche Handwerker-Verein) sayılabilir. İstanbul'daki Alman Zanaatkârlar Derneği *Allemania* 16 Şubat 1861'de kuruldu. Dernek tüzüğünün 1. maddesine göre derneğin amacı sosyal ilişkilerin zinde tutulmasını, eğlenmeyi ve Alman âdetlerinin muhafaza edilmesini sağlamaktı. 16 Mayıs 1885'te kurulan "Gottfried Albert" isimli gezi derneğinin amacı İstanbul ve çevresinin görülmeye değer yerlerini gezip görmek ve dernek yayın organı *Boğaziçi*'nde *(Bosporus)* yapılacak yayınlarla Şarkın tanınmasına katkıda bulunmaktı. Bu derneğin 1911'de 209 üyesi bulunuyordu.

Alman Dürer Derneği öncelikle İstanbul'da oturan Almanlara, fakat sonraları yerli halkın yararına da çalıştı. Dernek, en önemli görevleri arasında herkesin kullanımına açık bir Alman halk kütüphanesi oluşturmayı görüyordu. Bunu gençliğe ve halka zararlı yayınlarla mücadele, konferanslar, müzikal gösteriler gibi etkinliklerin düzenlenmesiyle gezici tiyatronun kurulması izliyordu. Her Alman ve "Alman Dostu" bu derneğe üye olabilirdi. Derneğin Nisan 1918'de 307 üyesi vardı.[10]

---

9 BArch, R 57 neu, 1153 (1-22), Bl. 9456.

10 BArch, R 57 neu, 1153 (22-42), Bl. 10303.

Bahsedilen dernekler İstanbul'daki Alman kolonisinin nasıl örgütlendiğini ve ortak kültürü nasıl muhafaza ettiğini gösterirler. Alman kolonisi oldukça kendi içine dönük, kapalı bir grup olarak kaldı. Kültürel ihtiyaçları karşılayacak yeterince Alman kurum ve sair donanım bulunduğundan yaşadıkları ülkenin dilini öğrenmeye pek fazla ilgi göstermediler. Gerçi dernekler Türk halkına açıktı, fakat çalışmaları daha çok Almanlara yönelik olduğundan yerli halkla neredeyse hiçbir ortak etkinlik gerçekleştirilmiyordu. Bu yüzden Osmanlı toplumuyla etkileşim düzeyi zayıf idi.

Dernekler zaman içinde dışarıya açılmaya başladılar, Wilhelm İmparatorluğu'nun dış politika ve ekonomi alanındaki yeni yönelimi doğrultusunda nüfuzlarını artırmaya çalıştılar. Anadolu'yu çalışma alanı olarak seçen bilimsel Alman dernekleri oldukça geç oluşmuştu. Bilimsel araştırmalar genellikle resmi makamlar tarafından değil, daha çok tek tek özel dernekler tarafından yapılıyordu. Alman dış politikasında Osmanlı İmparatorluğu'nun anlamının değişmesiyle mevcut kurumları etkin hale getirmeye ve yeni kurumlar oluşturmaya başlandı. Şarkla uğraşan bir dizi yarı resmi veya özel dernek ve araştırma şirketi kuruldu.

Şarkla ilgili araştırma çalışmalarının başını o zamanlar, devlet kurumları tarafından alışılmadık derecede cömertçe desteklenen arkeoloji çekiyordu. Hugo Grothe, coğrafya ve fen bilimlerine, İslam kültür tarihi ve Şark filolojisine de en az arkeolojiye verilen devlet desteği kadar destek verilmesi gerektiğini ifade ediyordu.[11]

Arkeoloji dışında kültür faaliyetlerini teşvik eden dernekler de oluşuyordu. Bu derneklerin merkezi ve idaresi genellikle Berlin'deydi. 1910 ilkbaharında Avusturya ve Almanya'daki bilim, ticaret ve sanayi temsilcilerinin inisiyatifiyle merkezi Viyana'da bulunan Alman ve Avusturya Şark Derneği (Deutscher und Österreichischer Orientverein) kuruluyordu. Gizli kuruluş çağrısına göre dernek bilimsel ve ekonomik açılardan Şarkla ilgilenen kişilerden ve derneklerden bir araya gele-

11 Grothe, *Die asiatische Türkei*..., s. 43-45.

cekti. Amaç, Alman ve Avusturya çıkar çevrelerinin ilişkilerini, daha da önemlisi haber alma hizmetlerini merkezileştirmek ve biçimlendirmekti. Programından Alman ve Avusturya Şark Derneği'nin mevcut bilimsel ve ekonomik kuruluşlara rakip olmadığı anlaşılıyordu. Dernek amaçlarını gerçekleştirmek için ilk önce bir gazete ve bir haber biriminin oluşturulmasına ihtiyaç duyuyordu.

Alman ve Avusturya Şark Derneği'nin kurulmasıyla ilgili olarak Prof. Becker Hamburg'daki Senator Dr. von Melle'ye şu bilgileri veriyordu: "Başlangıçta tamamen bilimsel bir dernek kurmayı amaçlıyorduk. Fakat kısa bir süre sonra salt bilimsel çalışmanın, Şarkın ekonomik ve siyasi gelişiminden bağımsız tutulamayacağı ortaya çıktı" [12] Alman Dışişleri Bakanlığı bir mütalaa istediğinde Becker derneğin konumunu şöyle anlatıyordu: Derneğin Alman katılımcılar başından beri Alman Dışişleri Bakanlığı ile el ele yol almak durumunda olduklarının farkındalardı. Girişimin, Alman menfaatleri bakımından Dışişleri Bakanlığı'nı kaygılandıracak bir yönü yoktu. Becker birçok kereler girişimin kendi içinde tutarlı olduğunu, fakat Avusturya ile içinde bulunulan ekonomik rekabet nedeniyle bu iki ülkenin birlikteliğinin isabetli bulunmadığını işitmek durumunda kalmıştı. Bu nedenlerden dolayı bu projeden vazgeçildi.

Bu olay büyük emperyalist ülkelerde siyasetin, ekonominin ve bilimin nasıl iç içe geçmiş olduğunu açıkça göstermektedir. 19. yüzyılın seksenli yıllarında Alman ekonomisinde ihracat Dışişleri Bakanlığı'nın resmi desteğini gerektirirken, artık Şarktaki bilimsel çalışmalar da Dışişleri Bakanlığı tarafından izlenir ve yönlendirilir hale gelmişti. Resmi makamlar kültürel faaliyetlerin de seyrini belirliyordu.

1881'de kurulan ve 1906'ya kadar yurtdışı okullarında görev yapacak öğretmenlerin tedariki görevini de üstlenen Genel Alman Okul Derneği (Allgemeine Deutsche Schulverein), 1908 yılında manidar bir şekilde Yurtdışı Almanlığı Derneği (Verein für das Deutschtum im Ausland) adını aldı. Baş-

12 HMA, 132-1 I 198 Gründung des "Deutschen und Österreichischen Orientvereins" 1910.

ka bir oluşum Stuttgart'taki Alman Yurtdışı Enstitüsü (Deutsche Ausland-Institut) idi. Ocak 1917'de kurulan Enstitü yurtdışında Alman kültür ve bilimsel menfaatlerini teşvik edecek, her şeyden önce Almanya'da dış ülkelere dair bilgileri yayacak ve Alman işadamlarını dış kültürel ve ekonomik konularda aydınlatacaktı.[13]

Bunların yanında insani ve hayırsever amaçlara hizmet eden dernekler de vardı. Merkezi Berlin'de bulunan Alman Bağdat Komitesi (Deutsche Bagdadkomitee) tüzüğünde yer aldığı gibi "Anadolu'nun Avrupa ekonomi hayatına dahil edilebilecek bölgelerinde insani amaçları" takip ediyordu.[14]

Osmanlı elitlerinin Almanya'ya Yaptıkları Araştırma Gezileri ve Diğer Geziler (1911-1918)

Osmanlıların 1911'de Almanya'ya Yaptıkları Araştırma Gezisi

1908 İhtilali'yle Abdülhamid rejiminin son bulması, Alman İmparatorluğu'nu Osmanlı toplumunun ve devlet bürokrasisinin yeni temsilcileriyle bağlantılar kurmaya itti. Ekonomi ve bilim dünyasından, mebuslar vd. siyasilerden, askeriyeden, memurlardan, tüccarlar, ziraatçılar ve gazetecilerden oluşacak büyük bir grubu Almanya'ya davet etme fikri Dr. Ernst Jäckh'den (1875-1959) çıkmıştı. "Osmanlı tetebbu'at-ı fünunûn-ı muhtelife komisyonu" namıyla anılan araştırma komisyonunun Almanya ziyareti Osmanlı-Alman ilişkilerinde önemli olaylardan biriydi. Şimdi bu geziyi hazırlayan nedenler, gezinin amacı, katılımcıların kimlerden seçildiği, gezinin nasıl geçtiği ve yarattığı yankıyı ele alacağız.

Geziyi düzenleyenlerin en çok ilgilendikleri şey, oluşmakta olan seçkinler nazarında daha "makul" bir Almanya resmi çiz-

13 Ritter, Ernst: Das *Deutsche Ausland-Institut in Stuttgart 1917-1945*, Wiesbaden 1976.

14 BArch, N 1017, Hans Delbrück Prof. der Geschichte an der Universität Berlin 1848-1929, Nr. 33, Deutsches Bagdadkomitee für Humanitätszwecke 1903-12 (1916).

mekti. 1908 İhtilali'nde öne çıkan Jöntürk kadroların Batı'ya eğilimleri, Almanların Osmanlı İmparatorluğu'nda kültür politikalarına yatırım yapmasını kolaylaştırmıştı. 1911'den sonra Alman İmparatorluğu Osmanlı Devleti'ndeki nüfuzlu çevrelere kültürel etkide bulunmaya büyük ilgi duyuyordu.

Kısa bir zaman sonra kendisine haklı olarak "Türk Jäckh" denilmeye başlanılan *Neckarzeitung* gazetesinin yazı işleri müdürü Ernst Jäckh 1911'de "ilk kez bu alandaki örgütlenme ve aracılık yeteneğini" gösteriyordu. Jäckh, kendi işleri nedeniyle 1908 yazında İstanbul'u ziyaret etmişti. Bu ziyarette İstanbul'daki Alman diplomatlarıyla sonraki yıllarda devam edecek bağlantılar kurdu.[15]

Jäckh 31 Ocak 1911 tarihinde bir Türk araştırma komisyonunu Almanya'ya davet etmek ve burada gezdirmek fikrini yetkili çevrelere bildirdi. Avusturya, İtalya, Romanya ve Fransa daha önce aynı şeyi yapmışlardı. Bu araştırma gezisinin amacı nüfuzlu Türk şahsiyetlerinin Almanya'nın çalışma, sanayi ve ticaret hayatıyla ilgili gerçek bir izlenim edinmelerini sağlamak olacaktı. Bu izlenimler Almanya'nın Türkiye'deki ekonomik ve siyasi avantajlarına dönüşecekti. Jäckh, Alman ticaretinin ve Alman diplomasisinin önde gelen temsilcileri ile yaptığı görüşmelerden, Türklerin Almanya'ya davet edilmesinin gerçekten çok şey vaat eden bir hareket olacağı sonucuna vardı. Bununla ilgili olarak şu örneği veriyordu: "Türk Maliye Nazırı Cavid Bey'in o zamana kadar kuşkuyla ve çeşitli ön yargılarla yaklaştığı Almanya'ya önceki yıl yaptığı ziyaret, anlayışının değişmesine yol açmıştı. Bu çeşit önyargılar Paris'i ve Fransa'yı tanıyan Jöntürk politikacıların tümünde vardı"

Yetkili Türk ve Alman makamları Jäckh'i söz konusu gezinin örgütlenmesiyle ilgili ön hazırlıkları yapmak üzere görevlendirdiler. Çünkü o Şark uzmanı sıfatıyla Türk ve Alman devlet

---

15 Kreiser, Klaus: "Damenbäder und Kanonengießereien. Zur Osmanischen Studienreise nach Deutschland (Juni/Juli 1911)", Kreiser, Klaus und Neumann, Christoph K.: *Das Osmanische Reich in seinen Archivalien und Chroniken; Nejat Göyünç zu ehren*, Stuttgart 1997, s. 85-115, s. 85-88. Ayrıca bkz. Süssheim, Karl: *The diary of Karl Süssheim: (1878-1947); Orientalist between Munich and İstanbul*, Stuttgart 2002, s. 35-37

adamlarının güvenini kazanmıştı. Ayrıca, siyasi nedenlerden ötürü, bu ön hazırlıkları özel bir kişinin yürütmesi daha uygun olacaktı. Jäckh planın ve uygulamanın Alman Dışişleri Bakanlığı tarafından onaylanacağını ve destekleneceğini garanti ediyordu. Gelecek komisyonu Şansölyenin kabul etmesi ihtimali de vardı. Kiderlen-Wächter'in önerisi doğrultusunda araştırma gezisine davet ve gezinin sevk - idaresi son Türk istikrazında geçerli olan esaslara göre yapılacaktı. Bu öneriye uygun olarak Jäckh söz konusu istikrazda yer alan tüm bankalara ve Türk-Alman iktisadi ilişkilerine ilgi duyan sanayi ve ticaret firmalarına birer gizli yazı yolladı. Bankalar ve ticari işletmelerden Türk araştırma komisyonunun gezisinin örgütlenme ve masraflarına katılmaları rica ediliyordu.

Jäckh'e göre davet ve gezi programı ilgili Türk makamlarının isteklerine de uygun olmalıydı. Buna göre 50 Türk (yönetimdeki parlamenterler, nüfuzlu nazırlık temsilcileri, subaylar ve gazeteciler) 1911 ilkbaharında Almanya'ya gelip, Alman çalışma ve sanayiinin önde gelen şehirlerindeki en iyi şekilde hazırlanmış iş sahalarını göreceklerdi. Bu tip seyahatlerin tam olarak eğlence gezilerine dönüştüğü Fransa ve Avusturya'dan farklı olarak Almanya, bunun ciddi ve gerçek bir inceleme gezisi olması için gerekeni yapacaktı. İstanbul'dan davet edilecek kimselerin seçimi için gerekli hazırlıklar yapılmıştı. Geziye katılacak her Türk 200 mark ödeyecekti; geriye kalan masraflar oluşturulacak fonlardan karşılanacaktı. Planı onaylayan Deutsche Bank, Dresdner Bank ve Deutsche Orientbank (Alman Şark Bankası) ve destek veren diğer çevreler gezi organizasyon komisyonunun oturumuna davet edildiler.[16]

20 Şubat 1911'de eski Devlet Bakanı von Hentig başkanlığında Dresdner Bank'ta "Almanya'ya Türk araştırma gezisinin örgütlenmesi" ile ilgili toplantı yapıldı. Toplantıya, Jäckh'in dışında, aralarında Feldmareşal Freiherr von der Goltz, Profesör Schmoller, Hasmüşavir Goldberger, Dresdner Bank'tan Gutmann, Deutsche Bank'tan Nooff, Orientbank'tan Alexander,

16 Jäckh an die Vertreter der deutschen Wirtschaft, 31 Ocak 1911, PA AA, R 13747.

Türk konsorsiyumunda yer alan diğer bankalarının temsilcileri, Alman sanayicileri merkez birliğinin bir delegesinin de bulunduğu 20'ye yakın ilgili katıldı.

Von Hentig durumun gizlilik gerektirdiğine işaret ettikten sonra, toplantıda hazır bulunanlar araştırma gezisi fikrine dair görüş bildirdiler. Bu geziden Türkiye'yle ekonomik ilişkilerde fayda sağlanacağına işaret edildi. Gezi programında mümkün olduğu kadar az eğlenceye, bunun yerine incelemelere ağırlık verilmesi vurgulanıyordu. Ayrıca gezinin hükümet tarafından düzenlendiği izlenimi vermekten kaçınılacak ve Alman ticaret ve sanayi çevrelerinin katkısı saklı tutulacaktı.

Komisyon, 50-60 kişinin davet edilmesine karar verdi. Ziyaretin haziranda gerçekleşmesi ve üç, dört hafta sürmesi öngörülüyordu. Gezinin Alman sınırına kadar olan masrafları davetliler tarafından, diğer tüm masraflar ise davet sahibi tarafından karşılanacaktı. Hasmüşavir Goldberger'in önerisi üzerine ziyaretçilere Posen'deki serginin, Dresden'deki sağlık sergisinin ve Schweidnitz'deki sanayi sergisinin gezdirilmesi programa alındı. Komiteye üye olarak, Alman Ticaret Meclisi'nden, Alman Sanayiciler Merkez birliğinden, daimi sergi komisyonundan, Deutsche Bank ve Dresdner Bank'tan birer temsilci delege olarak seçildi. Komisyon başkanlığına Feldmareşal Freiherr von der Goltz, muvakkat icra başkanlığına eski devlet bakanı Hentig seçildi. Çalışma kurulu Dr. Jäckh, Dresdner Bank'tan Dr. Schacht, Deutsche Bank'tan Dr. Nooff ve Orientbank'tan Dr. Alexander'dan oluşuyordu.[17] Altıncı ordu müfettişi von der Goltz, 25 Mart 1911 tarihli bir yazıyla girişime kayserin onayını almaya ve onun Alman Harbiye ve Donanmasına etkide bulunmasını sağlamaya çalıştı.

Jäckh, von Hentig ve von der Goltz 27 Nisan 1911 tarihli müşterek mektuplarında sadrazama, Türk ve Alman özel kişilerin arzuları doğrultusunda, ileri gelen Türk şahsiyetlerini Almanya'ya bir araştırma gezisine davet etmek üzere bir komisyon oluşturulduğu bildirdiler. Mektupta şöyle deniyor-

17 Protokoll der konstituierenden Sitzung zur Organisation der türkischen Studienfahrt, 20 Şubat 1911, PA AA, R. 13747

du: "İstanbul'daki dostlarımız seve seve gezinin organizasyonuna katılmışlardır" [18] Gezinin başlangıç tarihinin 15 Haziran 1911 olarak belirlendiği de bildiriliyordu. Ziyaretçiler önce Berlin'e götürüleceklerdi. Burada bir dizi kamuya ait önemli kuruluş, önemli sanayi işletmeleri ve ilgi çekecek askeri kurumlar ziyaret edilecekti. Buradan, şehrin görülmeye değer güzelliğini görmek, Saksonya sanayisini ve şehirdeki uluslararası sağlık sergisini incelemek üzere Dresden şehrine geçilecekti. Mümkün olursa Posen'a da gidilecekti. Bu şehirdeki sergi güçlü Silezya endüstrisinin zirai makinelerini ve ürünlerini inceleme fırsatı verecekti. Öte yandan burada Prusya devletinin kolonizasyon faaliyetlerine örnekler de görülebilecekti. Bundan sonra konuklar Alman İmparatorluğu'nun donanma karargâhının bulunduğu Kiel'e götürülecekler ve burada yelken yarışlarını ("Kiel haftası") izleyebileceklerdi. Buradan konuklar, Alman gemi inşa sanayii, ticaret filosu ve Alman İmparatorluğu'nun deniz aşırı ticaret trafiği hakkında izlenim edinmek için merkezi ticari limanların bulunduğu Hamburg ve Bremen şehirlerine götürüleceklerdi. Sonra Almanya'nın ticaret merkezleri olan Rheinland ve Westfalen'de kömür ve demir endüstrisi işletmeleri incelenecekti. Eski ve tarihi bir şehir olan Frankfurt a. M.'ye yapılacak ziyaret, bu şehrin yakınında bulunan Wiesbaden ve Hamburg'daki dünyaca ünlü kaplıcaları görmeye ve gezinin yorgunluğunu bir nebze olsun atmaya fırsat verecekti. Gezinin son durağı, gelişmiş el sanatları, sanat ve doğal hazineleriyle ünlü Stuttgart ve Münih olacaktı. Gezi, Cenevre üzerinden deniz yoluyla Türkiye'ye dönülmesiyle son bulacaktı. Gezinin koordinasyonunu sağlamak için Berlin'deki Deutsche Orientbank'ta merkezi ve Saksonya, Posen, Köln, Düsseldorf, Württemberg ve Münih'te de bölgesel bürolar kurulmuştu.

Klaus Kreiser araştırma gezisi katılımcılarını toplumsal, coğrafi ve mesleki özelliklerine göre sıralamıştı. "Basılı programda yer alan 52 isim, geziyi örgütleyenlerin hem sosyolojik hem de coğrafi açılardan Osmanlı elit tabakası temsilcilerinden bir ke-

18 Jäckh, von Hentig und von der Goltz an den Großwesir in Konstantinopel, 27 Nisan 1911, PA AA, R 13748.

sit oluşturmaya muvaffak olduklarının bir göstergesidir." Fakat bu listede yer alan kişilerin hepsi araştırma gezisinde yer almayacaktı. Gezi resmi tabiata sahip olmadığından Osmanlı hükümetinin temsilcileri davete icabet etmemişlerdi.

Katılacağı kesinleşenlerin sayısı, başkent İstanbul'dan 44, Anadolu'dan dört, Kürdistan'dan bir, Rumeli'den iki, Arap illerinden bir olmak üzere toplam 52 idi. Katılımcıların büyük kısmını orta ve üst düzey memurlar oluşturuyordu. Bunları değişik ekonomik sektörlerin, askeriyenin temsilcileri, serbest ve akademik meslek sahipleri, sivil hekimler, gazeteciler ve mebuslar izliyordu.

Elli iki kişi arasında en tanınmış simalar Ahmed İhsan, Hüseyin Cahid [Yalçın], Salâh Cimcoz ve İsmail'di. Ernst Jäckh, Ahmed İhsan ve Hüseyin Cahid gazeteci-yazardılar. Muhiddin grubunun en yüksek rütbeli subayı ve İzmit Mebusu Ahmed Müfid'in varlığı da önemliydi. Bu iki önemli şahsiyetin yanısıra Ahmed İhsan, Hüseyin Cahid ve Süleymân Numân ile Dr. Jäckh 29 Haziran'da Kayser II. Wilhelm'in "Hohenzollern" isimli yatında huzura kabul edildiler.[19]

Osmanlı Araştırma Gezisinin Programı

Geziyi örgütleyenlerin, Fransızlardan ve Avusturyalılardan farklı olarak Alman sanayisini, şehirlerini ve kültürünü tanıtmaya daha fazla önem verdiklerini belirtmiştik. Fakat Alman tarafınca hazırlanan 27 günlük program çok "sıkışıktı" Dinlenmeye, günler bir yana, birkaç saat bile ayrılmamıştı. Gezi dört eyaleti (Prusya, Saksonya, Württemberg ve Bavyera) ve iki liman şehrini (Hamburg, Bremen) kapsıyordu. Buralardaki ev sahipleri öncelikle ticaret odaları (Berlin, Hamburg, Köln, Stuttgart ticaret odaları) ve belediyelerdi (Berlin, Potsdam, Charlottenburg, Dresden, Posen, Münih belediyeleri). Gezi programı dört bölüme ayrılmıştı:[20]

1) Askeri tesisler ve teçhizat fabrikaları (Berlin-Tegel'deki

19 Kreiser, a.g.m., s. 92-93, s. 97

20 Kreiser, a.g.m., s. 97-100.

atış poligonu ve bazı tersaneler, Kiel Donanma Komutanlığı turu, Stuttgart'daki Dragon Kışlası, Berlin'deki Ludwig Loewe makine fabrikası, Krupp Alman Silah ve Mühimmat Fabrikaları, Düsseldorf'taki Ren Metal ürünleri ve Makine Fabrikası, Oberndorf'taki tüfek fabrikası, Rottweil'daki barut fabrikası).

2) Sanayi tesisleri, maden ve ağır sanayi (Krupp), gemi ve makine yapımı (Humboldt, Deutz Gaz Motorları Fabrikası, Maffei Lokomotif Fabrikası, Daimler ve NSU gibi uçak yapımcıları, havacılık (Zeppelin), elektronik sanayi (AEG, Siemens-Schuckert), tekstil sanayi (Mönchengladbach), gıda tesisleri (Knorr, Löwenbräuerei).

3) Kamu hizmet tesisleri. Tramvaylar, itfaiye, elektrik ve su santralleri, çok sayıda klinik, mezbahalar ve kaplıcalar.

4) Maden (Heilbronn tuz ocakları) ve ziraat işletmeciliği (Bayer veliahtının Leutstetten'deki örnek çiftliği).

Bu programı uygulayan gezi heyeti, 28 Haziran'da Kiel'de bulunurken kayser tarafından da kabul edilecekti.[21]

Gezi İzlenimleri

Alman gazeteleri Osmanlı araştırma komisyonuna büyük ilgi göstermişlerdi. Yerel ve ulusal gazetelerde bu geziyle ilgili ayrıntılı haberler veriliyor, topluluktan tanınmış kişilerle yapılan söyleşiler ve konuşmalarından alıntılar yayınlanıyordu. *Neue Hamburger Zeitung* gazetesi 1 Temmuz 1911'de Almanya'ya gelen Türklerin en çok neden etkilendiklerini özetliyordu: "Bu Türklerin aralarındaki konuşmalarda bir kelime tekrar tekrar dikkat çekiyor: Organizasyon" İstanbul'da Almanca yayınlanan *Osmanischer Lloyd* da bu geziyle ilgili haber veriyordu. Gezi sadece Almanya'da değil, Türkiye'de de büyük ilgi çekmişti. Araştırma komisyonu Sirkeci garından büyük bir sempati gösterisiyle uğurlanmıştı.[22]

---

21 HMA, 132-1 I Staatskommission für die Reichs- und Auswärtigen Angelegenheiten I, 920: Besuch türkischer Studienkommission in Hamburg 1911-18; Hamburgische Korrespondenz, 31 Mayıs 1911.

22 HMA, 132-1 I Staatskommission für die Reichs- und Auswärtigen Angelegenheiten I, 920: Besuch türkischer Studienkommission in Hamburg 1911-18; Kölnische Zeitung, 4 Temmuz 1911.

Alman Büyükelçi, şansölyenin dikkatini Jöntürk yayın organı *Tanin*'de 5 Temmuz 1911'de yayınlanan Hüseyin Cahid'in bir makalesine çekiyordu. Hüseyin Cahid bu makalede Almanya gezisi sırasında edindiği izlenimleri şöyle yansıtıyordu: "20 gündür bir Türk topluluk araştırmalar yapmak üzere Almanya'da seyahat etmektedir. Bu seyahatte biz Osmanlıların dikkatini en çok çeken şey gösterilen konukseverlikti [...]. Majesteleri Alman Kayseri'nden başlayarak devlet adamları, şehir heyetleri, sokaktaki insanlar, dükkânlardaki satıcılar, hepsi diyorum size, Türkiye araştırma topluluğunu öyle bir nezaketle karşıladılar ki, duyarsız kalmak imkânsızdı. Bize gösterilen ilgi en küçük ayrıntıda bile belli oluyordu. Adımımızı attığımız her yerde bizi Türk bayrağı selamlıyordu. Hatta yemek masasındaki çiçekler bile Türk bayrağının renklerinden seçilmişti. Bu tür küçük gönül okşayıcı hüsnümuamelerle gönlümüzü kazandılar. Bu yaklaşım büyük büyük laflardan ve resmi nezaketten daha samimidir. Sadece gezi topluluğu değil, onların şahsında tüm Türk milleti onurlandırılmıştır" Büyükelçi, Almanya'nın 50 Türk'ü onurlandırarak 30 milyon Türk'ün kalbinin kazanıldığına işaret ediyordu.

Hüseyin Cahid, "Biz Türkler Almanya'yı hep askeri bir devlet olarak düşünürdük. Oysa kendi gözlerimizle gördük ki, Almanya'da sanat ve bilim de o derece parlamaktadır" diye yazmıştı. Büyükelçinin, Hüseyin Cahid'in izlenimlerinden aktardığı gibi, katılımcıların her yerde gözlemledikleri yoğun faaliyet, onlarda en büyük hayranlığı uyandırmıştı. Almanya'nın gücü ve çalışkanlığının sadece başkentle sınırlı olmadığını, Almanya'da adım atılan her yerde ileri medeniyetin izlerine rastlamanın mümkün olduğunu görmüşlerdi. Almanya sadece modern bir orduya sahip olmakla kalmıyordu, her şeyde, bir saat titizliğiyle işleyen örgütlenme düzenini görmek mümkündü. H. Cahid şu sonuca varıyordu: "Zannediyorum ki, bütün Batılı kültür devletlerinden sadece Almanya ayakta kalsa, medeniyet oradan gelişmeye devam edecektir."[23]

---

23 Deutsche Botschaft an den Reichskanzler von Bethmann Hollweg, 6 Temmuz 1911, PA AA, R 13749.

Alman büyükelçi, Türk gezi topluluğunun Alman gelişmesinin nedenlerini ve ayrıntılarını yeterince inceleyemediğini, çünkü programın çok hızlı akmak zorunda olduğunu itiraf ediyordu. Yine de geziye gelenler Almanya'da gelişme, çalışma hevesi ve tüm faaliyetlerdeki sağlamlığı tespit etmişler, bütün bu özelliklerin temelinde yatan şeyi de güçlü bir milliyet duygusu olarak görmüşlerdi.

Alman büyükelçinin bu olumlu değerlendirmesine rağmen, H. Cahid Yalçın siyasi anılarında bu Almanya gezisindeki nahoşluklara işaret etmiştir. Yalçın anılarında, Almanların misafirleri memnun etmek ve onları Almanya'nın gelişmişliğiyle etkilemek için ne gerekiyorsa yaptıklarını aktarır. H. Cahid yemeklerdeki uzun konuşmaları gereksiz bulmuştu, zira bu nedenle akşam yemekleri 23:00'e kadar sürüyordu. Kültür programı çerçevesinde gözlemlediği, Berlin şehri kabaresindeki kadın, erkek ilişkilerinin rahatlığını da şaşkınlıkla karşılamıştı. Yalçın'ın, 21 Haziran'da Berlin Ticaret Odası'ndaki kutlamada kapitülasyonların kaldırılmasıyla ilgili yaptığı konuşma ortamın neşesini kaçırmıştı. Konuşmasını, Kayser Wilhelm'in bu kadar uzun süre beklenmesini ve onun gecikmesini nezaketsiz bulduğunu söyleyerek bitirmişti.[24]

Jäckh, 19 Eylül 1911 tarihli *Neckar-Zeitung* isimli gazetede "Türk araştırma gezisiyle ilgili yorum" yayınladı. Bu yorumda Jäckh, araştırma gezisine katılan tanınmış kişilerin, Fransızca *Stamboul* gazetesinin sataşmalarına verdikleri cevapları aktarıyordu. Fransızların, Osmanlıların yüzlerini Almanlığı dönmeleri iddialarına karşı, aralarında Ahmed İhsan'ın da bulunuğu kimselerin verdikleri beyanatlardan alıntılar yapıyordu. Şöyle diyordu Jäckh:

> *Stamboul* gazetesi öncelikle bilmelidir ki, Ahmed İhsan Bey gerçek bir Türk'tür. Kendisi Osmanlılığı ve Türklüğü dürüstçe sevenlere karşı teşekkür borçludur" Daha sonra Ahmed İhsan Bey'den şu alıntıyı yapıyordu: "Almanya'da Osmanlılığa büyük sempati duyulduğunu gördüm ve bunu okurlarıma anlattım.

---

24 Yalçın, Hüseyin Cahid: *Siyasal Anılar*, 2. Basım, İstanbul 2000, s. 228-229.

Almanya'nın medeni ve endüstriyel gelişmişliğine hayranlık duydum ve bunu okurlarımla paylaştım [...]."[25]

Kültürel ilişkilerdeki eksikliğe Alman gazetelerinin haberlerinde de yer veriliyordu. *Hamburger Fremdenblatt* gazetesi 30 Haziran 1911 tarihinde Almanya'nın Türkiye'de hâlâ "örnek bir askeri devlet" olarak görüldüğünü yazıyordu. Buna karşın Almanya'nın kültürel ileriliği Türk entelektüel çevresinde pek tanınmıyordu. Haberde entelektüel çevrenin eski geleneği sürdürerek Avrupai eğitimlerini genellikle Paris ya da İsviçre'de yaptıklarına değiniliyordu. Bu durum Alman dilinin bilinmemesine bağlanıyordu. Türk uzmanların araştırma gezilerinin yeni ilişkilere vesile olması, bazı önyargıları ortadan kaldırması ve en önemlisi Türkiye'de Almanca öğrenme ihtiyacını doğurması ümitleri dile getiriliyordu.[26]

Özet olarak şunlar söylenebilir: Araştırma gezisini örgütleyenler Osmanlı askeriyesinin zaten Alman tarafına daha yakın olduğunu görüyorlardı. Asıl kamuoyunun kazanılmasına öncelik verilmeliydi. Jäckh'in ekonomik hedefler çerçevesinde düşündüğü öncelik, Alman sanayi ürünleri ile Türk hammaddeleri arasında bir mübadele idi.[27]

Osmanlı Entelektüellerinin ve Bürokratlarının Dünya Savaşı Sırasındaki Almanya Gezileri

Osmanlı bürokratlarının Almanya gezileri –münferit geziler olarak kalsa dahi– artarak sürdü. Bu bürokratların gezi anıları, onların deneyimleriyle ilgili önemli bilgiler vermektedir.

Birinci Dünya Savaşı'nın başında şair Mehmet Akif [Ersoy] Berlin'e gönderildi. Kızı Suat Ersoy'a yazdığı mektuplarının toplandığı *Berlin Hatıraları* isimli eserinde Almanya'daki insanlara, sokaklara, endüstriye, otellere, evlere, taşıma araçları-

25 Kreiser, a.g.m., s. 102'den alıntı.

26 HMA, 132-1 I Staatskommission für die Reichs- und auswärtigen Angelegenheiten I, 920: Besuch türkischer Studienkommission in Hamburg 1911-18; Hamburger Fremdenblatt, 30 Haziran 1911.

27 Kreiser, a.g.m., s. 103.

na, tramvay ve trenlere ve temiz sokaklara duyduğu hayranlığı dile getirmektedir. Almanya ve Alman halkı çalışmanın değerini ve emeği doğru takdir etmekteydiler. Akif Almanya'nın kalkınmasını toplumla din, devletle sanat arasındaki uyuma bağlıyordu.[28]

Çanakkale ve Kutülamare'deki başarılı askerî direnişlerden sonra, H. Cahid Yalçın Meclis Başkanı Vekili sıfatıyla bir grup parlamenterin Almanya gezisine önayak oldu. Alman kamuoyu savaşın başında müttefikinden fazla bir şey beklemese de, kazanılan zaferlerle bu yaklaşım değişmiş ve Türkiye'nin prestiji artmıştı. Alman hükümeti bu fırsatı halktaki savaş coşkusunu artırmak yönünde kullandı. Geziye katılanlar Almanya'nın hemen bütün önemli merkezlerine götürüldüler. Türk bayraklarıyla süslenmiş olan Münih şehrinde bir karşılama töreni yapıldı. H. Cahid'in "biz Türkler müttefikimizden barışı değil, savaşı istiyoruz" sözleri coşkuyla kabul gördü. Gezinin sonunda kayser kendisine bir madalya, Bavyera ve Saksonya Kralları da birer hediye verdiler.[29]

Öğrenciyken Almanya'da bulunmuş olan eski Dahiliye ve Ziraat Vekili Mehmet Celal Bey iki dilde yayınlanan anılarında Almanya'nın başarısına duyduğu hayranlığı şu sözlerle dile getirir: "Almanlar o muhteşem başarıları ve askeri kabiliyetleri ile her daim muharebeye hazır olmalarını halkın fedakârlığına, onların kanunlara saygılılığına, iktisadi düzene ve kadınlarının ruh enginliğine borçludurlar" [30] Mehmet Celal Bey bilhassa kadınların ne kadar fedakâr ruhlu olduklarını yazar. Annelik görevlerine rağmen kocalarını ve kardeşlerini mühimmat fabrikalarında, ticarethanelerde, sanayi işletmelerinde, yönetimde, otellerde ve restoranlarda vs. nasıl temsil ettiklerine hayranlık duymuştur.

Bâb-ı Âli basın dairesinin idarecisi Hikmet Bey 18 Haziran

---

28 Akünal, Dündar: "Mehmet Akif'in Kızına Yazdığı Mektuplar", *Tarih ve Toplum*, Şubat 1989, Cilt 11, Sayı 61, s. 78-81.

29 Yalçın, *Siyasal Anılar*, s. 307-309.

30 Mehmed Celal Bey: *Meine Reise-Eindrücke in Deutschland*, Konstantinopel 1917, s. 25-26.

1917'de Alman Dışişleri Bakanlığı'nın misafiri olarak Berlin'e geldi. Hikmet Bey'in programında, Türkiye'ye ilgi duyan değişik haber ajanslarının, Berlin basınının ileri gelenlerinin ve büyük finans çevrelerinin yöneticileriyle görüşmeler yer alıyordu. Bu temaslardan Türk basınına etki anlamında bir işbirliği bekleniyordu. Nitekim aynı amaçla daha sonra Türk başyazarlar için bir Almanya gezisi düzlenecekti.[31]

Daha önce söz edildiği gibi, Türk Maarif Vekili Şükrü Bey Alman müşaviri Hasmüşavir Schmidt ile birlikte dört haftalık bir inceleme gezisi yapmıştı. Dresden'den başlayıp Münih'te sona eren gezi Leipzig, Berlin, Hamburg, Frankfurt a.M., Heidelberg, Karlsruhe ve Stuttgart şehirlerini de kapsıyordu. Gidilen her yerde resmi eğitim kurumları tetkik edilmiş ve Türk eğitim sisteminin düzenlenmesiyle ilgili öneriler alınmıştı.[32]

ATD'nin (Alman-Türk Derneği) ve Silah Arkadaşlığı Derneği'nin (Waffenbrüderliche Vereinigung)-TAD'nin yaptığı davet üzerine 1918'de bir grup Türk hukukçu Almanya'yı (Berlin, Leipzig und Dresden) ziyaret etti. Bu gezinin amacı iki ülke halklarının hukuksal yakınlaşmasını teşvik etmekti. Bu geziye Yargıtay Başkanı Osman Bey, İstanbul Deniz Ticareti Mahkemesi Başkanı Ziya Bey, İstanbul Avukatları Başkanı Celalettin Arif Bey, Darülfünun'da hukuk profesörü Selahattin Bey katıldılar. Kendilerine İmparatorluk Muhakemat Müşaviri Dr. Heinze ve İstanbul'daki Alman Başkonsolosluğu Birinci Tercümanı Profesör Dr. Nord refakat etti. Gezi, 11 Haziran-23 Haziran 1918 tarihlerinde yapıldı. 17 Haziran'dan 21 Haziran'a kadar olan süre hukuk sisteminin tetkikine ayrılmıştı. Birinci gün sınai hukuk koruması, patent ve telif hakları, haksız rekâbet ve alameti farikaların korunması ile kambiyo ve çek hukuku konuları ele alındı. Ertesi gün Tegel'de bir cezaevinin ziyaret edilmesine ve hapishane ve sosyal yardım sistemiyle ilgili bir sunuma ayrılmıştı. İkinci gün borçlar hukuku, icra huku-

---

31 GStA PK, I. HA Rep. 81 Münih, Nr. 2049: Besuch des türkischen Pressedepartments Hikmet Bey in Berlin und München Juni 1917

32 Staats-Anzeiger für Württemberg, 25 Temmuz 1917, HStAS, E 40/72, Bü 696.

ku ve uluslararası özel hukuk konuşuldu. Üçüncü gün ise tahvil hukuku, ticari hukuk ve özel ve tüzel kişilerin hukuku irdelendi. 22 Haziran'da Postdam'a gidildi ve akşama İmparatorluk Meclisi Reichstag'da bir törene katılındı. Son gün, karşılıklı trafik, alışveriş, burs sistemi ve Türkiye'de bilimsel dernek gruplarının oluşturulması konularını ilgilendiren soruların açıklığa kavuşturulmasıyla genel bir kültürel yakınlaşma sağlamaya ayrılmıştı.[33]

Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Eğitim ve Dil Politikası (1909-1915)

1908 İhtilali, Avrupalı büyük devletleri Osmanlı İmparatorluğu adına yeni bir otorite ile karşı karşıya bıraktı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çok sayıda üyesi Batılı tarzda bir eğitim almışlardı ve Fransa'yla İngiltere'deki politik kurumlara hayranlık duyuyorlardı. Almanya o zamana kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda sadece ekonomik ve askeri alanda faal olduğundan, kültür politikasını ihmal etmişti. Bu nedenle buradaki etkisinin ve imtiyazlarının zayıflamasından kaygı duymaktaydı. Kültürel olarak sürekli bir nüfuz tesis edebilmek için, burada okullar kurma gayreti içine girdi.[34]

Bu bölümde Alman eğitim, dil ve kültür politikasının çıkış noktasını, ana hatlarını ve gelişimini aydınlatırken, şu sorulara cevap aranacak, Alman tarafında hangi aktörler iş başındadır? Bunlar hangi menfaatlere hizmet etmişlerdir? Hangi amaçları gütmüşlerdir? Bu amaçlara ulaşmak için hangi yöntemleri kullanmışlardır? Bunlarla Türk tarafında kimler işbirliği yapmışlardır? Türk tarafı hangi menfaat ve amaçları gütmüştür? Alman eğitim politikası hangi safhalardan geçmiştir? Alman okulları Türkiye'de hangi çerçevede faaliyet göstermişler-

33 Mitteilungen der DTV Berlin, Mayıs 1918, Nr. 3, s. 80-81, ve Haziran 1918, Nr. 4, s. 117.

34 Gencer, Mustafa: "20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Anadolusunda Alman Okulları", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*, Hidayet Yavuz Nuhoğlu (ed.), İstanbul; İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2001, s. 679-686.

dir? Öğrenciler kimlerdi? Öğretmenler kimlerdi? Alman okullarında ne öğretilmekteydi? Ders dili ne idi? Hangi yabancı diller okutuldu?

Almanya kültür politikasında öncelikle –Fransız örneğinden yola çıkarak– Alman dilinin Türkiye'de yerleşmesine yoğunlaşıldı. İstanbul'daki Alman ve İsviçre Okul Derneği yönetim kurulu bu amaç doğrultusunda, Osmanlı kamuoyunun Almanya'ya hasmane duruşunu hafifletmek, Alman kültür ve dilini Türkiye'de tanıtmak ve bu yolla Türkiye'de Almanca'yı böylelikle "Alman düşünce ve görüş tarzını" yaygınlaştırmak için 1909/10 öğretim yılında akşam kursları açmaya karar verdi.[35]

17 Ocak 1909 tarihinde *Tägliche Rundschau* gazetesi, Türkçe *Yeni Gazetesi*'nin redaktörü Ahmed Emin'in "Osmanlılar ve Almanlar" ile ilgili bir makalesini yayınladı. Kendisi de Alman okuluna gitmiş bulunan Emin bu makalesinde, son zamanlarda Osmanlı kamuoyu ve Türk basınının büyük bölümüne hâkim olan Alman düşmanı tutumun Almanlarca farkına varıldığına ve bunun İngiliz etkisine bağlandığına işaret etmekteydi. Birçok Türk de bu Alman karşıtı duyguların İngiliz ve Alman politikaları arasındaki karşıtlığa dayandığı fikrindeydi. Ahmed Emin bütün olumsuzluğun kaynağı olarak Fransızca'nın Türkiye'deki yaygınlığını gösteriyordu. Türkiye'de çok fazla sayıda Fransız okulu bulunmaktaydı, Avrupa'da yüksek öğrenim gören Türklerin büyük bölümü de Fransız yüksek okullarında eğitim görmüştü. Buna ek olarak da Anadolu'daki Alman varlığına da itimatsızlıkla bakılmaktaydı.

Ahmed Emin makalesinde Osmanlılarla dostluğun yolunun onları müteşekkir bırakmaktan geçtiğine işaret ediyordu: "Bizi tanıyanlar elbette şükran hislerimizin nasıl daimi olduğunu bilirler. Ancak en önemlisi Almanların kendilerini Türklere tanıtmasıdır. Türkiye'de Almanca'nın ve bununla bağlantılı olarak Alman düşünce tarzının yaygınlaştırılması için akşam kurs-

35 Der deutsche Generalkonsul in Konstantinopel, Mertens an den deutschen Botschafter in Konstantinopel, Marschall, 23 Mart 1909; BArch, AA 39529, Bl. 17.

ları çok uygun olacaktır. Bunun dışında, Alman erdemlerinin yer aldığı Alman kitap ve romanların Türkçe'ye tercümesinin sağlanması gerekmektedir. Ayrıca İstanbul'daki Alman yayın organı *Osmanische Lloyd*'un Türkçe-Almanca yayınlanması büyük avantaj sağlayacaktır."[36]

İstanbul'daki Alman Başkonsolosu Mertens bu makalede ileri sürülen fikirleri benimsemekteydi. Alman büyükelçi Marschall von Bieberstein'a 23 Mart 1909'da verdiği yazılı mütalaada, akşam kurslarının açılması fikrinin yeni olmadığını belirtti. Nitekim İstanbul'daki Alman ve İsviçre Okul Derneği, akşam kurslarının yeniden açılmasına önayak olmuştu. 1909 yılının başında, haftada üç saat olmak üzere Almanca akşam kursları açılmıştı. Kursa çoğunluğu genç tüccarlardan oluşan 16 katılımcı devam etti.

Kursun açılmasından kısa bir süre sonra, bir grup Türk subay, yeni başlayanlar için akşam kursları açılması isteğiyle okul müdürüne başvurdular. Son yıllardaki iç siyasi değişikliklerin subayların önemini artırdığını gözönüne alan okul idaresi, Türk devlet hayatının bu önemli unsurunu Alman düşüncesi ve varlığı ile tanıştırmak için bunun uygun bir fırsat olduğuna karar verdi. Bunun üzerine yeni başlayanlar için haftada iki saat akşam kursları açıldı ve ücretsiz verilen bu kurslara on iki subay katıldı. Bu vesileyle Mertens imparatorluk sübvansiyonlarının yükseltilmesini talep etti.[37] Alman büyükelçi de başkonsolosun bu talebine katılıyordu. Şansölye von Bülow'a verdiği 27 Mart 1909 tarihli raporda, Alman dilinin ve kültürünün Türkiye'de yaygınlaşmasının Alman ticari menfaatleri açısından anlamının ne kadar büyük olduğunu bir kez daha vurguladı. Fransızca'nın Doğu Akdeniz'de her geçen gün İtalyanca'nın yerine geçmesi ve böylece Fransa'nın bölgede topladığı sempatinin büyümesi, bu meselenin aciliyetini artırıyordu. Büyükelçi raporunda, özellikle Almanca öğrenmeye hevesli Türk subayları, bu olanaktan mali sıkıntılar nedeniyle yoksun bırak-

36 *Tägliche Rundschau,* 17 Ocak 1909, Nr. 27; BArch, AA 39529, Bl. 11.

37 Mertens an Marschall, 23 Mart 1909; BArch, AA 39529, Bl. 17

mamak gerektiğini dile getiriyordu. Ordunun önceki yılki krizde geleneksel Almanya sempatisine sahip çıkan yegâne unsur olduğu hatırlatıyor ve devlette otorite olarak kalacaklarını belirtiyordu.[38]

Dil kurslarının masrafları ile ilgili olarak İstanbul'daki Alman-İsviçre Okul Derneği Başkanı C. Weise'nin 22 Nisan 1909 tarihinde Almanya büyükelçisine verdiği bilgiye göre yetişkinler için her iki dil kursunun bedeli 300 mark civarındaydı. Eğer kurslar aynı içerikle gelecek yıl da yapılacaksa, en azından iki katı bedel ödenmesi gerekmekteydi. Dil kurslarına olan rağbet artıp ileri düzeydekiler için de iki kurs açılacak olursa masraflar 1600 mark civarına çıkacaktı. İleri düzeydekiler için açılacak kurslardan birisi daha çok tüccarlar, diğeri ise Türk memur ve subayları için düşünülmüştü.[39]

Alman dilinin önemi ve yeri ile Fransızca'nın Türkiye'deki nüfuzu konusunda Alman basınında da tartışılmaktaydı. *Berliner Tageblatt* gazetesinin 26 Ekim 1909 tarihli baskısında "Türkiye'deki Alman Kültür Faaliyeti" başlıklı bir makale yayınladı. Anadolu ve Bağdat Demiryolu Şirketi Başkanı Arthur Gwinner'in kaleminden çıkan makale, aynı gazetede 11 Ekim 1909 tarihinde Heilbronn'daki *Neckarzeitung* gazetesinin yayın yönetmeni Dr. E. Jäckh'in imzasıyla yayımlanan, Anadolu Demiryolu Şirketi ve özellikle onun Genel Sekreteri Hugenin'i sert bir dille eleştiren "Anadolu'da Alman Kültür Tekniği" başlıklı makaleye bir yanıt niteliğini taşımaktaydı. Jäckh'in eleştirisi Anadolu Demiryolu Şirketi'nde iletişim dili olarak Fransızca'nın kullanılmasına dönüktü. Gwinner yanıtında Fransızca'nın tercih edilmesinin tarihsel bir gelişmenin ürünü olduğunu ve Genel Sekreter Hugenin'in buna etki edemeyeceğini anlatıyordu. Gerçekten de Anadolu ve Bağdat Demiryolu Şirketi'nin üst düzey yöneticileri Fransızca'ya yazılı ve sözlü olarak hâkim olmak durumundaydılar. Fran-

---

38 Marschall an Reichskanzler von Bülow, 27 Mart 1909; BArch, AA 39529, Bl. 16.

39 Der Vorsitzende der Deutschen und Schweizerischen Schulgemeinde zu Konstantinopel, C. Wiese an Marschall, 19 Nisan 1909 und Marschall an Reichskanzler von Bülow, 22 Nisan 1909; BArch, AA 39529, Bl. 26-27.

sızlar tutarlı bir kültür faaliyeti ile, bilhassa okullar kurarak, Türkiye'de kendi dillerine önemli bir yer sağlamışlardı, ki bununla başka bir dilin rekabet etmesi uzunca bir süre mümkün görünmüyordu. Anadolu Demiryolu Şirketi'nin bölgesinde bulunan bir Yunan okulunda Fransızca'nın kullanılmasının sorumluluğu da demiryolu şirketine yüklenemezdi, zira Fransızca bilmek gayrimüslim Osmanlılarda yüksek devlet görevleri için vazgeçilmez bir zorunluluktu. Az sayıdaki Alman okulları birkaç yıldır Alman dilinin daha geniş çevrelere yaygınlaştırılması için çaba harcamaktaydılar. Buna karşın yabancı bir ülkedeki demiryolu şirketi, işletmenin menfaatleri açısından, yaygın dile hâkim olmak durumundaydılar. Bütün bunlara rağmen de Anadolu Demiryolu Şirketi Alman okullarının kurulmasına ve desteklenmesine de katkıda bulunmuştu.[40]

Akşam kurslarının Osmanlı seçkinleri arasında bulduğu yankı diplomatik yazışmalara da yansıdı. Katılımcıların etnik kökenleri, hangi mesleğe mensup oldukları ve sayılarının nasıl bir gelişme gösterdiği, Alman makamlarının ilgisini çekiyordu. Büyükelçinin, Başkonsolosun, Konsolos Yardımcısının, ticari çevrelerin, basının, İstanbul'daki okul derneğinin vs. raporlarında, diğer kurumlarla, özellikle Fransız kurumlarıyla rekabet edebilecek, başarı vaat eden bir kültür politikası için atılması gereken adımlar hakkında sürekli görüş alışverişinde bulunuluyordu.

Başkonsolos Mertens'in Büyükelçi Marschall von Bieberstein'a 23 Kasım 1910 tarihinde akşam kursları ile ilgili verdiği rapora göre, 1909 yılında, Beyoğlu'ndaki (Pera) okulda açılan kurslara 50 kişi katılırken, bu sayı 1910 yılında 110'a yükselmişti. Bunlardan 77'si gayrimüslim Osmanlılardı. Statü veya meslek gruplarına göre değerlendirmek gerekirse; orduya ve donanmaya mensup subaylar 37 katılımcı ile ilk sırada yer almaktaydı. Bunu 14 devlet memuru (bunların arasında değişik kıdemli yüksek dereceli vekalet memurlarının yanısıra Maa-

40 *Berliner Tageblatt,* 26 Ekim 1909; BArch, AA 39529, Bl. 31 und BArch, AA 39563.

rif Vekaleti'nden Türk olmayan okulları teftişle görevli bir müfettiş ve Türk yüksek okullarından iki müdür bulunmaktaydı) izlemekte, bundan başka 14 üniversite öğrencisi, 13 askeri doktor, 11 tüccar, 8 banka memuru, 4 büro memuru, 3 pratisyen hekim, 2 diş hekimi, 2 gazeteci, bir özel memur ve bir mimar bulunmaktaydı. Haydarpaşa'da katılımcıların sayısı 37'den 42'ye çıkmıştı. Bunların arasında 11 tıp öğrencisi, 2 hukuk öğrencisi, 2 Ticaret Yüksekokulu öğrencisi, Bağdat Demiryolu Hattı'nın 7 memuru, 4 Türk devlet memuru, 3 tüccar, 2 Harp Okulu öğrencisi ve 3 subay vardı.

Mertens katılımcıların dörtte birinden fazlasını, aralarında ağırlıklı olarak subaylar, askeri doktorlar ve yüksek devlet memurlarının bulunduğu Müslüman Türklerin oluşturduğuna dikkat çekiyordu. Dil kurslarının bu kadar rağbet görmesini, o günlerde Türk çevrelerinde Almanya'ya karşı oluşmuş bulunan dostane havaya bağlıyordu.[41]

Başkonsolos Mertens bu kurslarla ilgili olarak üstlenilen görevin esasen okulun asıl görevlerini çok aştığına dikkat çekiyordu. Başkonsolos bu yüzden, milli menfaatlerin söz konusu olması nedeniyle, kursların masrafları için hükümetten para yardımı talep ediyordu.[42]

Fransızca'nın hegemonyası Alman basınında bir sorun olarak işlenmeye devam etti. *Nordwestdeutsche Allgemeine Zeitung* gazetesinin 17 Aralık 1910 tarihli haberine göre İzmir'deki Britanya Konsolos Yardımcısı, Doğu Akdeniz ülkelerinde Fransızca'nın öne çıkmasından ve bunun politik ve ekonomik sonuçlarından duyduğu kaygıyı dile getiriyordu. Daha 60 yıl öncesine kadar İtalyanca Doğu Akdeniz ülkelerinde *'lingua franca'* idi. Bugün ise bu işlevi, kuşku götürmez şekilde Fransızca üstlenmişti ve bu, elbette azimli bir çalışmanın sonucu idi; Latin-Katolik Okulların etkisi burada çığır açmıştı. Alliance Francaise, 300 şubesiyle, üzerine düşeni yerine getirmişti. Fransızca'nın bu kadar tutulması Fransız olan her şeye karşı sempati-

41 Marschall an den Reichskanzler, 23 Kasım 1911 und Richard von Mach an Mertens, 18 Kasım 1910; BArch, AA 39529, Bl. 42-43.

42 Richard von Mach an Mertens, 18 Kasım 1910; BArch, AA 39529, Bl. 42-43.

yi, bununla birlikte her türlü ekonomik avantajı beraberinde getirmekteydi.[43]

Fransız kültürünün etkileri orada bulunan Alman diplomatlar tarafından da endişeyle gözlemlenmekteydi. Alman Konsolosu Mutius, 11 Ocak 1911 tarihinde Selanik'teki okulların durumu ile ilgili olarak Şansölye Bethmann Hollweg'e bir rapor verdi. Fransız okulları arasında öncelikle sayılmaya değer iki Katolik okul bulunmaktaydı: erkekler için College Saint Jean Baptiste ve kızlar için Ecole des socurs de Saint Vincent de Paul. Bu iki okul 1000 civarında çocuğa ders vermekteydi. Bunların yanında Alliance Israelite Universelle'in okulu 3000'den fazla öğrenciyle ve Alliance Francaise okulu 1500 öğrenciyle büyük bir etkiye sahipti. Bu dört okul toplam 6000'e yaklaşan bir öğrenci kitlesini etkileyecek durumdaydı. Fransız dilinin bu şekilde yaygınlaşmasının en önemli nedenlerinden bir tanesi Fransız devletinin vermiş olduğu etkili destekti. Bu okullardaki öğretmenler muvakkaten vazifeden çıkarılmış devlet öğretmenleriydi. İlginç olan şuydu ki; büyük Fransız öğretim kurumu College Saint Jean Baptiste, Alman dilinin Türkiye'deki atılım gayretlerini gözönünde bulundurarak, yerli halkın Alman okullarına yönelebileceği ihtimaline karşı, bunları kaçırmamak için Almanca'yı öğretim programına almış bulunmaktaydı.[44]

Türk yönetim çevrelerinin, halkı ahlaki ve ruhsal açıdan kalkındırmak amacıyla Alman eğitim kurumlarıyla işbirliği arzusunu dile getirmelerini değerlendiren İstanbul'daki Oberrealschule ve Kız Yüksekokulu Müdürü Dr. Otto Söhring, bu fırsatın değerlendirilmesi gerektiği fikrindeydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda cömert bir okul politikasıyla hatırı sayılır ekonomik

43 *Nordwestdeutsche Allgemeine Zeitung* 17 Aralık 1910; BArch, AA 39529, Bl. 47. Osmanlı modernleşmesinde Fransızca'nın oynadığı rolle ilgili olarak bkz. Davison, Roderic H.: The French language as a vehicle for Ottoman Reform in the nineteenth century, *Varia Turcica XVI*, (İstanbul-Paris 1990), s. 125-140; Kreiser, Klaus: "Le rôle de la langue française en Turquie et la culturelle allemande au début du Xxe siécle", *L'empire Ottoman, la Republique de Turqie et la France*, ed. Hamit Bat et jean-Louis Bacque-Grammont, İstanbul 1986, s. 405-417.

44 Deutsche Botschafter in Saloniki, Mutius, an den Reichskanzler, 11 Ocak 1911; BArch, AA 39529, Bl. 56-57.

ve politik avantajlar sağlanabilirdi. Müdür, sadece İstanbul'da değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer önemli şehirlerinde de, mevcut Alman kuruluşlarına yaslanarak ve yerli halkın ihtiyaçlarını da gözönünde bulundurarak Alman ya da Türk-Alman okulları kurulması için imkân ve yollar bulunması gerektiğini ifade ediyordu.[45]

Söhring'in önerisi yetkili Alman makamlarınca ilgiyle karşılandı. Bu arada İstanbul'daki Alman Başkonsolosluğu çalışanlarından Dr. Weber, arkadaşı Adalet Nezareti Müsteşarı Mustafa Nedim Bey ile bir sohbetinde, devlet okullarındaki eğitimin kalkındırılmasına çalışıldığını ve bu amaçla yurtdışından destek istenmesi ihtimalinin düşünüldüğünü öğrenmişti. Weber, Nedim'in düşüncelerini şöyle aktarıyordu: "Modern okulların kurulması şimdiye kadar yapıldığından daha fazla özel girişime bırakılmalı. Bununla ilgili olarak, Avrupa'daki gibi milli bir derneğin kurulması ve bu derneğin çabalarına yabancı çevrelerin de katkıda bulunması uygun olacaktır. Yabancı ülkelerin sadece uygun öğretim personeli göndermekle kalmayıp, söz konusu girişimi somut mali yardımlarla desteklemeleri umudu taşınmaktadır. Bunun için de kurulacak kurumun yönetimi yabancı öğretmenler tarafından üstlenilecek ve müfredat planında ilgili Avrupa diline geniş bir yer ayrılacaktır. Ancak böyle bir okul dışarıdan mutlaka milli bir Türk öğretim kurumu gibi görünmelidir."

Weber, Türk muhatabının söylediklerine, Türkiye'de halihazırda, yatılı Türk öğrencilerin Avrupai bir eğitim alabilecekleri, özellikle de Alman kökenli bir dizi iyi yönetilen okul olduğuna dikkat çekerek karşılık vermiş; özellikle İstanbul'daki Realschule'nin (orta okul) parasız olarak açtığı, yetişkinler için dil kurslarının büyük rağbet gördüğünü de öğretime büyük katkıda bulunduğunu hatırlatmıştı. Bunun üzerine Mustafa Nedim bu tür bir kurumun ancak Türk bayrağı altında hayata geçtiğinde gerçekten başarılı olacağı yanıtını vermiş; yabancı ülkelerin resmi desteğini de kararlılıkla reddetmişti. Eği-

45 Dr. Otto Soehring, Direktor der Oberrealschule und höheren Mädchenschule in Konstantinopel an Weber, 13 Şubat 1911; BArch, AA 39529, Bl. 77

timle ilgili çabalara yabancı hükümetler yerine, Türkiye'nin yurt dışındaki gerçek dostları etkin bir şekilde destek verebilirdi.

Mustafa Nedim, Alman muhatabına bir de somut öneri sunmuştu: İstanbul'un Asya yakasında, Fenerbahçe'de uygun bir arazi bulunmaktaydı ve burada Alman yardımıyla büyük bir okul kurulabilirdi. İstanbul'daki örf ve âdetler doğrultusunda yatılı olması gereken okulu, öncelikle mütevazı bir binayla yetinmek suretiyle temelden inşa etmek uygun olacaktı. Okulun yönetimi Alman bir öğretmene bırakılabilir, derslerin önemli bir bölümü, örneğin ana dersler Almanca olarak verilebilir.

Mustafa Nedim, Dr. Weber'den sözlerini samimiyetle söylenmiş gerçekler olarak anlamasını özellikle rica etmiş ve tarif ettiği esaslar çerçevesinde Alman çevrelerin katkılarından memnuniyet duyacağını eklemişti.[46]

Weber bu konuşmaları şöyle yorumlamaktaydı: Eğer söz konusu olan gelecek ile ilgili planlar ise, ki bunların gerçekleşmesi yönünde Türk tarafının şimdiye kadar herhangi bir hamlesi olmamıştı, o zaman Mustafa Nedim'in düşünceleri kesinlikle dikkate değerdir. Eğer yabancı ülkeler Türk, daha önemlisi Müslüman halkın fikri kalkınmasında cidden payları olsun istiyorlarsa, bunun yolu Mustafa Nedim'in ifadelerinden çıkartılabilir. "Yabancı" okulların çoğalması ya da yeniden düzenlenmesiyle yukarıdaki amaca ulaşılması mümkün değildir. Ortalama bir Müslüman'ın bu eğitim kurumlarına karşı, gerek Katolik tarikat okulları olsun, gerekse laik mezhep okulları olsun, hâlâ köklü bir antipatisi vardır ve bu da daha uzun bir süre devam edecek gibi görünmektedir. Gerçi Türk hükümeti de yeniden yapılandırma planlarında benzer niyetler taşımaktadır, ancak edinilen tecrübeler göstermiştir ki, yönetim çevreleri, en azından şu anda dümende bulunanlar, Fransa'yı eğitim reformunda tek başına görmek istememektedirler. Buradan Almanya'nın Türkiye'de etkin bir okul politikası izlemesi için uygun bir fırsat doğabilir.

---

46 Aufzeichnung Webers vom 24 Şubat 1911; BArch, AA 39529 Bl. 75.

Alman Büyükelçi, bu aktardığı yorumun ardından Alman Şansölye Bethmann Hollweg'e, etkili Alman çevrelerle görüşerek, mali kaynakların tahsisi dahil olmak üzere, Türk taleplerinin karşılanıp karşılanamayacağına, karşılanabilirse hangi yöntemlerle karşılanabileceğine dair fikirlerini almasını tavsiye etti. Büyükelçi kendisinin de söz konusu amaca mevcut ya da yeni oluşturulacak Alman eğitim kurumları ile değil, ancak Alman yönetimindeki Türk okullarıyla ulaşılabileceği fikrinde idi.[47]

Bunun üzerine Alman hükümeti sadece İstanbul'da değil Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm önemli kentlerinde, yerli halkın hassasiyetlerine bilhassa dikkat ederek Alman ve Türk-Alman okulları kurmanın yollarını aramaya girişti. Okul kurmak için en uygun yerlerin Bağdat Demiryolu Hattı'nın geçtiği ya da geçeceği şehir merkezleri olacağı düşünülüyordu. Birinci Dünya Savaşı patlak vermeden önce şu merkezler saptanmıştı: Bursa, Konya, Ankara, Sivas, Samsun, Trabzon, Adana, Mersin, Antep, Diyarbakır, Mardin, Musul, Basra, Samsun, Şam, Trablusşam, Yafa.[48]

Halep'teki başkonsolosun talebi üzerine Alman Şansölye, Halep'te bünyesinde dil kursları açılabilecek bir Alman okulunun kurulmasını memnuniyetle teşvik edeceğini, ancak kısa sürede yapılabilecek bir iş olarak öncelikle sadece dil kurslarının açılmasının amaca uygun olacağı yanıtını vermişti.[49]

Türkiye'yle ilişkiler uzmanı ve Alman-Asya Derneği'nin Başkanı Freiherr Colmar von der Goltz da, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın 23 Mart 1911 tarihli mektubuna verdiği yanıtta, Anadolu'daki Müslümanlar için Alman okullar kurma düşüncesini faydalı saymaktaydı. Bunun için Fener semtinin seçilmesini desteklerken, o da Fransızlarla rekabet edilmek durumunda olunduğuna dikkat çekiyordu. Von der Goltz buna ilaveten Alman yönetiminde Türk okulları kurulmasında Alman-Asya

---

47 Marschall an den Reichskanzler, 1 Mart 1911; BArch, AA 39529, Bl. 74.

48 Pınar, Nedret: "Türkiye'de Alman Kültürü ve Goethe", *Erdem, Atatürk Kültür Merkezi Dergisi* (Ankara), Cilt 6, Ocak 1990, Sayı 16, s. 253-264, s. 256.

49 Der Reichskanzler an Marschall, 15 Şubat 1911; BArch, AA 39529, Bl. 62.

Derneği'nin karşısına iki engel çıktığını bildiriyordu. Bunlardan birincisi maddi kaynaklardaki yetersizlikti. İkincisi ise Jöntürklerin kendilerini tümüyle Avrupalı hissetmelerinden dolayı ve "Asya kökenli halk kesimleriyle" aynı kefeye konmak istememelerinden kaynaklanan soğukluktu. Fakat o bu hassasiyetin üstesinden gelineceği kanısındaydı.[50]

1911 yılının baharında oryantalist Paul Rohrbach Nil ve Fırat nehirleri arasında vakit geçirmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik bölgelerinde gözlem yapma imkânı bulmuştu. Bir gazete makalesinde, politik ve kültürel bakış açılarından her birinin sürekli diğerinden öne çıkması nedeniyle Türk-Alman ilişkilerinin basit bir formülle izah edilemeyeceğini yazdı. Almanya'nın Türk ordusunun yeniden yapılandırılmasında yaptığı yardımla sempati toplamaya başladığını bildiriyordu: "Ordunun bu yardım sayesinde daha iyi hale geldiği düşüncesine her Türk katılıyor. Daha da önemlisi bu düşünceye her Türk subayı ve askeri katılıyor..."

Rohrbach'a göre askeri temele dayalı Türk-Alman dostluğunun kültürel alanında da geliştirilmesi gerekmekteydi. Fransızlar söz konusu eksikliği gayet başarılı bir şekilde kapatmışlardı. Bir Türk'ün, askeri konular dışında Batı ile herhangi bir irtibatının sadece Fransızca yayınlar sayesinde mümkün olduğunu yazan Rohrbach şöyle devam ediyordu: III. Napolyon'un ileriye dönük kültür politikası sayesinde bugün Türkiye'de Fransızca ders okutulan neredeyse 600 okul bulunmaktadır. Buna karşın sadece bir tanesi, İstanbul'daki büyük Realschule birinci sınıf değerde olmak üzere, on iki Alman okulu vardır. Yavaş yavaş tüm Suriye'yi derinden etkileyen Amerikalıların Beyrut'taki yüksek okulları gibi bir okula ise başka bir millet malik değildi. İçinde bulunulan durum gözönünde bulundurulursa, mevcut askeri-teknik nüfuzun yanısıra kültürel nüfuzun da sağlanması gerektiği su götürmez bir gerçekti. Almanlara, İngiliz ve Fransızların attığı farkı aynı yöntemlerle kapatmaktan başka çare kalmamaktaydı. En önemli husus, Türklerin Alman "kültür var-

50 Von der Goltz an das Auswärtige Amt, 27 Mart 1911; BArch, AA 39529, Bl. 83.

lığı" ile tanışmaları ve onu doğru değerlendirmeyi öğrenmeleriydi. Aksi takdirde Türkiye, Almanya'nın politik müttefiki olsa dahi, Fransız-İngiliz kültürel ve ekonomik etkisinde kalabilirdi.[51]

İstanbul'daki Almanya başkonsolosunun talebi üzerine Alman-İsviçre Okul Derneği Başkanı Dr. Otto Söhring, 23 Haziran 1911 tarihinde, Müslümanlar için Alman okulları kurulması meselesine dair, aşağıdaki hususları işaret etti:[52]

> "a) Alman okullarına, mevcut olduğu yerlerde yayılabilme imkânı tanımak için para tedarik etmeye çalışılmalıdır. Bunu yaparken de Osmanlı öğrencilerin ihtiyaçlarını daha fazla dikkate almak gerekmektedir. Özellikle memur ve subay kökenli ailelerin çocukları için birçok öğrenci yurdu kurmalıdır. Bundan başka, dersler Türkçe olarak görülmeli; bunun yanısıra Türk edebiyatı ve tarihi verilecek dersler arasına alınmalıdır. Eğer Alman tarafı ülkenin özel ihtiyaçlarını ve Türk halkının arzu ve isteklerini karşılamak için çaba sarf ederse, Osmanlı hükümetinin kolaylık göstermesi beklenebilir. Dolayısıyla, bu gibi okullardan mezun olanlara (yüksek öğrenim, askerlik hizmeti vs.) Türk okullarından mezun olmuş kişiler ile aynı düzeyde haklar verilebilir.
>
> b) Alman okullarının henüz bulunmadığı büyük şehirlerde yavaş yavaş bunları kurmaya başlamak gerekmektedir. Yeni kurulacak okullarda da örgütlenme ve idarenin Türklerden çok Almanlara bırakılması uygun olacaktır. Okul kurulacak yerlerde paralel olarak okul dernekleri kurulamaması halinde, mutlaka Alman makamlarının denetiminde olmak koşuluyla, Alman derneklerinin (Alman-Asya Derneği, Yurtdışı Almanlığı Birliği vs.) bunların kuruluşuyla ilgilenmesi sağlanabilir.
>
> c) Türk makamlarının denetime hangi düzeyde katılacakları hükümetler arası anlaşmaya göre belirlenecektir.

---

51 *Nationale Zeitung*, 01 Ocak 1911, "Die türkische Studiengesellschaft in Deutschland" Von Paul Rohrbach; BArch, AA 39529, Bl. 91.

52 Söhring an Deutsche und Schweizer Schulgemeinde und an das deutsche Generalkonsul in Konstantinopel, 23 Haziran 1911; BArch, AA 39529, Bl. 153.

Ancak her şeye rağmen Alman parasıyla, dolayısıyla Almanya tarafından desteklenen ve teşvik edilen okullardaki derslerin seçimini, iç ve dış donatımlarını, öğretim araçlarını, öğretmenlerin belirlenmesini vs., ister resmi, ister özel olsun Türk mercilerin ellerine bırakmak sakıncalı olacaktır."

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman okul politikasının rotası böylece daha çok milliyetçi bir yöne doğru kaydı. Elçi, Türk etiketli Alman - Türk okullarının kurulmasıyla artık ilgilenmediklerini, daha çok, yerli halkın özel ihtiyaçlarına uygun olmak kaydıyla, şimdiye kadar izlenmiş bulunan yöntemle kurulmuş ve kurulacak tamamen Alman okullar ile yola devam edeceklerini belirtiyordu.

6 Kasım 1911 tarihinde, İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Marschall, Alman Şansölye'ye Türk eğitimine Alman katkısıyla ilgili şu bilgileri verdi: Mustafa Nedim Bey'in Arnavutluk'taki İşkodra'ya vali atanması nedeniyle, kendisiyle Türk okullarındaki Alman işbirliği konusu ile ilgili yürütülen müzakereler geçici olarak kesintiye uğramıştır. Mustafa Nedim'in ani bir şekilde görevden alınmasının, başarıyla yürütülen görüşmeleri olumsuz etkilediği açıktır. Ancak okulların idaresinde ve derslerin şekillendirilmesinde Almanların etkin olacağına dair garantilerin alınması şartıyla, Türk okullarının kurulmasına katkıda bulunulması göze alınabilir. Değişen ilişkiler ve koşullar çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda nasıl etkin bir Alman okul politikasının yürütülebileceği sorusunun yanıtı, savaştan mağlup çıkmış Türkiye'nin eğitimde yapacağı reformlara güven duyulup duyulmadığı ile bağlantılıdır. Eğer Türk okullarını yenileştirme çabaları kısa vadede başarılı olursa, o zaman Türkiye'deki yabancı okulların mevcut anlamlarını yitirme ve etkilerinin yabancı kolonilerle sınırlı kalması tehlikesi ile karşı karşıya kalacakları açıktır. Türk hükümeti daha şimdiden çok sayıdaki yabancı okulun varlığına kuşku ile yaklaşmakta; her fırsatta bu okullara tanınan imtiyazlara daha fazla göz yumamayacaklarını ve bunlar üzerinde devlet denetiminin sağlanması hususunda direteceklerini ifade etmektedir. Bu

koşullar altında yeni okul kuruluşu için izin vermeleri zor görünmektedir.

Bu analiz doğrultusunda Marschall, Türk eğitim sistemi ile ilgili ilişkilerde yakın bir zamanda iyileşme beklemiyordu. Bu nedenle Türkiye'deki milli Alman okul politikası hakkında uyarıda bulundu. Bu çerçevede Marschall, Türk tarafından gelen önerilerin peşinen reddedilmeyerek, müzakerelerin olumlu bir tavırla devam ettirilmesinin uygun olacağı kanısındaydı. Doğabilecek olasılıklar çerçevesinde, mevcut Alman okullarının menfaatlerine halel getirmeksizin, Türk okullarında Alman varlığının yolunun açılabileceğini düşünüyordu.[53]

Şarktaki Alman okullarına devam eden, iyi ailelere mensup Müslüman öğrencilerin sayısı nispeten azdı. İstanbul'daki Alman-İsviçre Okul Derneği'nin Başkanı C. Weise 26 Nisan 1910 tarihinde Berlin'deki Alman-Asya Derneği yönetim kuruluna, derneğin yeni öğretmenine maaş olarak 1000 mark yerine yıllık 2000 mark tahsis edilip edilemeyeceğini sordu. Bu şekilde Alman eğitiminin de Fransızların yanında Türkiye'de bir pay edinmesine katkıda bulunulacaktı.[54]

Alman Levante Gazetesi'nin 20 Ağustos 1911 tarihli haberine göre Almanca Türkiye'de hatırı sayılır ilerleme göstermişti. İstanbul, Yedikule, Edirne-Karaağaç, Selanik, Haydarpaşa, Eskişehir, İzmir, Beyrut, Hayfa, Sarona, Tel-Yafa ve Kudüs'te mevcut Alman okullarına bir zaman sonra Halep'teki okulun da katılacağı bildirilmekteydi. Haberde ayrıca Bağdat'ta bir Alman öğretmenin yerli halkın büyük ölçüde rağbet gösterdiği akşam kursları açtığına, Beyoğlu ve Haydarpaşa'daki Alman okullarında yetişkinler için bedelsiz olarak açılan kursların da başarıyla yürüdüğüne, katılımcıların sayısının 200'ün üzerinde olduğuna yer verilmekteydi. Ayrıca Türkler arasında Almanca'nın orta ve yüksek okullarda zo-

---

53 Marschall an Reichskanzler, 6 Kasım 1911, BArch, AA 39529, Bl. 149.

54 C. Weise, vom Vorstand der Deutschen und Schweizerischen Schulgemeinde an den Vorstand der Deutsch-Asiatischen Gesellschaft, 26 Nisan 1910, BArch, AA 39529, Bl. 151.

runlu ders olarak okutulması talebinin gün geçtikçe güç kazandığı bildiriliyordu.[55]

1911/12 öğretim yılında Beyoğlu'ndaki Alman okulu Oberrealschule'de ve Haydarpaşa'daki okulda Almanca akşam kursları açıldı. Açılan kursların biri yeni başlayanlar, diğeri de ileri düzeydekiler içindi. Okul derneğinin Başkanı C. Weise katılımın az olmasını kolera salgınına ve siyasi durumun belirsizliğine bağlıyordu. Beyoğlu'nda topu topu 38 kayıt vardı. Bunlardan 17'si tüccar, dokuzu üniversite öğrencisi, yedisi subay, üçü memur ve ikisi öğretmendi. Kurslara 15 Müslüman Türk'ün yanısıra on Yahudi, dokuz Ermeni ve dört Rum katılmıştı. Haydarpaşa'da sadece 15 katılımcı kayıt yaptırdığı için sadece bir kurs açılabilmişti. Bunlardan 13'ü tıp öğrencisi, biri subay ve biri de tüccardı. Katılımcılar sekiz Türk, üç Ermeni, iki Yahudi, bir Rum ve bir Sırp'tan oluşuyordu.[56]

İstanbul'daki Alman Başkonsolos Mertens, Alman Şansölye Bethmann-Hollweg'e 12 Ocak 1912 tarihinde, dil kursuna katılımcı sayısının geçen yıl 153 olmasına rağmen bu yıl dikkate şayan bir şekilde 53'e gerilemesinin, doğrudan doğruya, İtalya ile savaştan dolayı Türk çevrelerinde Almanya'ya karşı daha az dostane bir havanın hâkim olmasına bağlanması gerektiğini bildiriyordu. Bu yüzden de İstanbul'da dil kursları vermeye artık gerek kalmamıştı.[57]

Alman hükümeti, Fransız kültür etkisinin Şarkta yaygınlaştırılması çabalarını kuşkuyla izlemeye devam etmekteydi. Lyon'daki Alman Konsolosluğu Mission Laique Francais'in 1-4 Ağustos 1912 tarihleri arasındaki üçüncü kongresi ile ilgili olarak şansölyeye şunları bildiriyordu: "Misyon, yabancı öğrencilerin Fransız üniversitelerine girişini kolaylaştırmaya çalışmaktadır." Kongrede şu amaçlar doğrultusunda çalışma grupları kurulmuştu:

1. Yurtdışındaki Fransız laik okullarının teşviki çalışmala-

---

55 *Deutsche Levante Zeitung,* 20 Ağustos 1911 "Deutsche Sprache in der Türkei" BArch, AA 39529, Bl. 124.

56 C. Weise, 8 Ocak 1912, BArch, AA 39529, Bl. 141.

57 Mertens an Reichskanzler, 12 Ocak 1912, BArch, AA 39529, Bl. 141.

rına Fransız ticari çevrelerinin katkıda bulunması için önlem alınması,

2. Laik okulların İslam ülkelerindeki rolü. Bu bağlamda İslami din derslerinin Anadolu ve Mısır'daki Fransız okullarında okutulması üzerinde düşünülmesi.

3. Yurtdışındaki kolonilerde otokton dillerin ve Fransız dilinin rolünün araştırılması.

Ticari ve teknik derslerin Mission Laique [Laik Misyon] okullarında yaygınlaştırılması ve ticaret ve sanayiinin misyonun yönetimine ve danışma kuruluna katılması kararı alınmıştı.[58]

Diğer devletlerin etkisi, bilhassa Fransızların Osmanlı İmparatorluğu ve özelde Suriye üzerindeki etkileri Alman diplomasisinin yazışmalarına her zaman konu olmuştu. Beyrut'taki Alman Konsolosu Mutius, Beyrut kentinin Suriye'nin entelektüel başkenti ve modern Arap eğitiminin odağı haline geldiğini rapor ediyordu. Bunun dışında, Fransa'nın Suriye'de üstün bir etki kazanmak için seçtiği yolun okullardan geçtiğini ve bunun için de hatırı sayılır parasal masraf ettiğini bildiriyordu. Mutius'un raporu şöyle devam ediyordu: "Böylelikle Fransız hükümeti şu anda Beyrut'ta 34 olmak üzere tüm Lübnan'da uygun bulduğu okullara yıllık 142.000.- FF tutarında destek sağlamakta, bunun dışında, Beyrut'taki Faculté de Médicine Francais ve Cizvitler tarafından idare edilen Université de St. Joseph gibi Fransız okullarına yıllık sübvansiyon olarak 128.000.- FF tahsis etmektedir. Fransız okulları Amerikan misyonerler tarafından yönetilen okullardan sonra gelmektedir. Alman okullarına gelince; Almanya'nın bölgede topu topu, öncelikle dini amaçlara hizmet eden, iki kız okulu bulunmaktadır." Mutius bu yüzden de Alman dilini cazip hale getirmek için elden ne gelirse yapılması taraftarı idi. Az sayıda Alman erkek öğrenci bulunduğundan, bir okul ve ona bağlı olarak dernek kurmanın başarı şansı pek yoktu.[59]

---

58 Bericht des deutschen Botschafters in Lyon, Meyer, an Reichskanzler, 6 Ağustos 1912, BArch, AA 39530, Bl. 12.

59 Mutius, deutscher Konsul in Beirut an Reichskanzler, 1 Ağustos 1912, Barch, AA 39530, Bl. 15-19.

Bu arada Alman okul politikası kesinlikle durağan değildi, aksine dinamik bir tabiatı vardı ve değişen siyasi şartlara uyum sağlıyordu. Balkan Savaşı'nın felaketle sonuçlanmasının ardından Alman İmparatorluğu eğitim ve dil politikasında yeni bir yönelim benimsedi.

Türkiye'deki eğitim sistemine, resmi ve özel olarak başkaca desteklerin hangi yol ve yöntemlerle sağlanabileceği sorusunun açığa kavuşturulması için gerekli donanımın elde bulunmaması nedeniyle, Alman Büyükelçisi 19 Mart 1913 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman konsolosluklarından gizli bir anketle ayrıntılı bilgiler toplamalarını istedi. Bu bilgilerin sadece mevcut Alman okulları ya da Almanca ders veren yerli okullar hakkında değil, aynı zamanda rekabet edilen yabancılar, özellikle Fransız ve İtalyan okulları ile de ilgili olması istenmekteydi. Büyükelçi, yabancı okullar ile ilgili bilgilerin el altından toplanması gereğine özellikle dikkat çekiyordu. Büyükelçi, Şarkta Hıristiyan Merhamet Faaliyetleri İçin Alman Yardım Birliği'nin (Deutsche Hilfsbund für christliches Liebeswerk im Orient) Anadolu'da masraflarını üstlendiği okullar ile ilgili olarak, doğrudan doğruya bu okulların idare heyetlerine müracaat ettiğini bildirdi.

Anket formlarıyla gerçekleştirilecek etkinlikte tüm okullar üç kategoride toplanacaktı.[60]

Alman okulları ile ilgili anket formu (A) şu soruları içermekteydi:

– Okulun tabiatı (erkek okulu, kız okulu ya da karışık okul, okulun düzeyi) - Öğrencilerin, öğretmenlerin ve sınıfların sayısı,

– Öğrencilerin ağırlıklı olarak ait oldukları "milletler" ve dini cemaatler,

– Okulun hamili, mütevellisi ya da yöneticisi (uzman ya da uzman değil, Alman ya da Alman değil),

– Alman İmparatorluğu'ndan ya da özel vakıf ve derneklerden aldığı parasal yardımlar,

---

60 Wangenheim an deutsche Konsuln im Osmanischen Reich, 19 Mart 1913, BArch, AA 39530, Bl. 68-71.

– Öğretilen yabancı diller.

Yerli okullar ile ilgili anket formu (B) şu sorulara yanıt aramaktaydı:

– Almanca dersi kim tarafından verilmektedir (Alman, yabancı ya da yerli bir öğretmen)?

– Öğretmenler Almanya'da eğitim görmüşler midir?

– Bunların verdikleri dersler yeterli görülebilir mi?

– Almanca dersine kaç öğrenci katılmaktadır?

Yabancı okullar (Fransız, Amerikan, İngiliz, İtalyan vs.) ile ilgili anket formu C'de, Alman okulları ile ilgili anket formundaki soruların aynıları yer almakta ek olarak şunlar sorulmaktaydı:

– Okulun ders dili nedir?

– Almanca ders verilmekte midir? Veriliyorsa, Alman mı, yabancı mı ya da yerli bir öğretmen tarafından mı?

Trabzon'daki Alman Konsolosu Büge 4 Nisan 1913 tarihinde anketle ilgili şu bilgileri aktardı: Alman misyon okulları hariç olmak üzere, görev alanım içerisinde ne Alman okulu ne de Almanca ders verilen yerli okul bulunmaktadır. Almanca'ya duyulan ilgi düşük düzeydedir; öğretim dili olarak Almanca'nın kullanılması veya bir Alman okulunun kurulmasına dair doğrudan dolaysız bir ihtiyaç bulunmamaktadır.[61]

Adana'daki Alman Konsolosu Anders ise şunları bildirdi: Adana'da şimdiye kadar Almanca ders verilen tek okul, takriben 700 öğrencisi bulunan Ermeni Abkarian Mektebi isimli Ermeni okuludur. Ancak Almanca dersi sadece son iki sınıfta verildiği için bundan 35 öğrenci faydalanmaktadır. Buradaki halk arasında modern esaslara göre idare edilen bir Alman okulu kurulması için yoğun bir talep vardır. Şayet böyle bir okul kurulacak olursa, başlangıç için beş Alman, yirmi Müslüman, on Rum ve 65 Ermeni'den oluşan en az 100 öğrenci hesaba katılabilir.[62]

Adana, Trabzon, Bağdat, Hayfa, Beyrut, Halep, Tel-Yaffa, İzmir, Kudüs, Selanik ile Musul'daki konsolosluk makamları, İs-

---

61 Der deutsche Konsul in Trabzon, Büge, an Wangenheim in Konstantinopel, 4 Nisan 1913, BArch, AA 39530.

62 Der deutsche Konsul in Adana, Anders, an Wangenheim in Konstantinopel, 8 Nisan 1913, BArch, AA 39530.

tanbul'daki Alman Başkonsolosluğu'na Alman Şark okullarının kurulmasının gereğini belirtiler. Konsolosluk raporlarından çıkardığı önemli sonuçları Alman Büyükelçi Wangenheim Şansölye von Bethmann Hollweg'e şu şekilde rapor etti:[63]

> 1. Yeterli miktarda mali destek almaları şartıyla, mevcut okullar, diğer milletlerle şimdiye kadar yaptıklarından daha başarılı bir şekilde rekabet edecek bir gelişme gösterme potansiyelini haizdirler.
>
> 2. Almanca öğretimi, bazı yerlerde yeni Alman okullarının kurulmasıyla teşvik edilebilir.
>
> 3. Yabancı okullar Müslüman halktan çok, Hıristiyan ve Yahudi halklar tarafından rağbet görmektedir. Ancak yatılı okulların kurulması gibi yöntemlerle İslam dini mensupları üzerinde de bir etki yaratılabilir.
>
> 4. Eğer Alman eğitimciliğinin gelecekte Müslüman çevreleri de kapsaması isteniyorsa, bunun en uygun yolu yerli okullarda Alman dili derslerinin verilmesinden geçmektedir.

Bunlara şu somut önerileri ekliyordu: Adana'da yeni bir Alman okulunun kurulması, Halep'te Alman ortaokulunun (Realschule) kurulması, Bağdat'ta bir Alman okulu kurulması ve buradaki Türk okulunda Almanca dil dersleri verilmesi, Beyrut'taki Mekteb-i Sultani ve Dr. Münif Bey'in Şam'daki özel okulunda Almanca dil dersleri verilmesi. Hayfa'daki Katolik okulların teşvik edilmesi, Kudüs'te yüksek okulların kurulması, Alman Katolik okullarının ve Alman Yahudileri Yardım Birliği'nin çabalarının etkili bir şekilde desteklenmesi, yerli okullarda Almanca yabancı dil dersi verilmesi, İstanbul'da Oberrealschule kurulması, bilhassa bir öğrenci yurdunun inşasıyla, İstanbul'da bir Türk-Alman ortaokulunun kurulması, Musul'daki yerli okullarda Almanca derslerinin verilmesi, İzmir'de Meyerstein erkek okulunun kurulması, Trabzon'daki yerli okullarda Almanca dil derslerinin verilmesi.[64]

---

63 Wangenheim'den Şansölye'ye, 19 Eylül 1913, BArch, AA 39530, Bl. 59-66.

64 Alman Yahudileri'nin Filistin'de okul kurmalarına dair bkz. Ortaylı, *a.g.e.*, s. 184-185.

Büyükelçi esasen Alman okullarının sağlıklı bir şekilde gelişmeye devam etmesi için yapılan tüm önerilere katıldığını belirterek şunları ekliyordu: "Eğer bu şekilde çizilen sınırların ötesine geçmek istiyorsak, seçeceğimiz taktiğin mutlaka net olması gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında yapılan anket de tatmin edici sonuçlar ortaya koymamıştır. Yerel halkın alışkanlıkları ve ihtiyaçları gözden kaçırılmamalıdır"

Bu raporda üstün körü değinilmiş, ancak aktif bir "okul propagandası" için oldukça uygun bulunan iki bölge vardır: Bunlardan birisi Türklerin yoğun olduğu İç Anadolu, diğeri Ermeni vilayetleridir.

Haydarpaşa ve Eskişehir'deki okullar hariç tutulduğunda, Alman okulları asıl Anadolu'da "Ermeni misyonu" denilen okullar tarafından temsil edilmekteydi. Başkentin hemen yanı başında ve onun yakın çevresinde bulunan Bursa, Aydın, Konya, Ankara ve Kastamonu illeri, Avrupa'daki toprakların kaybedilmesinden sonra, gelecekte özellikle ordu ve devlet bürokrasisi için öncelikle göreve çağrılacak insan kaynaklarını teşkil edecek halk gruplarını barındırmaktaydı. Büyükelçiye göre Almanya, şayet Türk Şarkına kademe kademe nüfuz etme niyetini taşıyorsa, burada, Türk İslam'ının merkezinin bulunduğu yerde işe koyulmalıydı. Daha önce ele alınan Konya'da bir okul kurma düşüncesini bu yüzden de kesinlikle kabul edilebilir nitelikte buluyordu.

Doğu Anadolu'daki illere gelince; bu bölgedeki Müslümanlar ve Ermeniler arasındaki zıtlıklar oldukça zor bir durum yaratmaktaydı. Aynı anda değişik halk gruplarına hizmet verecek okul fikri burada tamamen uygulanamaz durumdaydı. Büyükelçi, burada yapılacak her propaganda faaliyetinin, Türkiye'nin hiçbir yerinde olmadığı kadar, diğer bir unsur tarafından tam manasıyla tarafgirlik olarak algılanacağından ve bu yüzden diğer halk grubu tarafından hoş karşılanmayacağından şüphe duyulmaması gerektiğini belirtiyordu.

Temelde okul sorunu, Türk devletinin geleceği ve genç Türkiye'nin kendi gücüyle reform yapma yeteneğini haiz olup olmayacağı konusuyla ilgiliydi. Kötümser açıdan bakan bir kim-

se, eğitim alanında da Türkiye'nin reform kabiliyetinden şüphe duymaya eğilimli olurdu. Ancak Türkiye'nin gelişmesinden hâlâ ümitli olan bir kimse, Türk eğitiminde Alman etkisinin uygun bir yer bulacağını görürdü.

Yakın bir zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanacağı ve Avrupa devletlerinin kendi menfaat alanlarını oluşturacakları hesaba katılacak olursa da, nispeten az sayıdaki Alman okullarının bölgedeki Alman menfaatlerini temin etmeye yetmeyeceği görülürdü. Buna karşılık Türkiye'nin ekonomik ve kültürel olarak kalkınması halinde, elbette ki yabancı okulların yavaş yavaş önemini kaybetmesi kaçınılmaz olurdu. Alman tarafı, Türk hükümetine, Almanya'nın Türk eğitim sisteminin yeniden yapılandırılmasına memnuniyetle yardım edeceğini ifade etmişti. Sadrazam, Alman büyükelçiye kısa süre önce bildirdiği gibi bir Alman eğitim danışmanının görevlendirilmesi planında ısrarını belirtmişti. Büyükelçiye bakılırsa, bu açıdan konsoloslukların ifadeleri birçok şüpheye yol açıyordu. Bu şüphe en fazla, dışarıdan Türk okulları gibi görünecek, fakat gerçekte Alman yönetimi altında bulunacak yeni okulların kurulması fikrine karşı duyulmaktaydı. Buna karşın mevcut Türk okullarında Almanca dil dersleri verilmesi amacına yönelik çabalar uygulanabilir addedilmekteydi. Büyükelçi öncelikle bu hedefe ulaşmak gerektiğini bildiriyor ve şöyle devam ediyordu: Bu durumda Almanya, her şeyden evvel gerekli öğretim elemanlarını sağlamak ve bunların maaşlarını karşılamak durumunda kalacaktır. Mektebi Mülkiyelerde mümkün olduğunca Osmanlı öğretmenler görevlendirme eğiliminde olan Türk hükümeti, şimdilik amaca uygun öğretmenleri mahallinde bulma çabası içine girmiştir. Alman bir öğretmende, birazcık Türkçe bilmesinden başka bir ön koşul aranmamaktadır. Bu yüzden de öncelikle mesleki eğitim almış öğretmenlerin görevlendirilmesine çalışmak gerekmektedir. Daha genç öğretmenler birçok durumda başarısız olacaklardır. Kalıcı başarılar ancak gitgide Türk örf ve âdetlerine vakıf olunmasıyla elde edilebilecektir. Sonuç itibariyle amaca ulaşmanın ölçütü, ister hükümet kaynaklarından, ister özel fonlardan ol-

sun şimdiye kadarkinden daha büyük mali desteğin sağlanmasıyla doğru orantılıdır.

Büyükelçi raporuna ek olarak Alman şansölyesine, Anadolu'daki yabancı dilde ders veren yabancı ve yerli okulların bir listesini de iletti. Buna göre Fransızların 43.654 öğrencili ve 1295 öğretmenli 508 okulu, Amerikalıların 21.746 öğrencili ve 1099 öğretmenli 542 okulu, İngilizlerin 8957 öğrencili ve 400 öğretmenli 192 okulu, Rusların 6374 öğrencili ve 91 öğretmenli 71 okulu ve son olarak İtalyanların 3725 öğrencili ve 138 öğretmenli 30 okulu idame ve muhafaza ettikleri görülmekteydi. Buna karşın Anadolu'da Alman dilinde eğitim veren 6109 öğrencili ve 295 öğretmenli 49 okul bulunmaktaydı. Başkentte bulunan Beyoğlu ve Haydarpaşa'daki okullar da katıldığında bu veri 7004 öğrencili, 337 öğretmenli 51 okula çıkmaktaydı. Bunun dışında da Almanların 2656 öğrencili, 63 öğretmenli misyon okulları bulunmakta, fakat bunlarda Almanca öğretilmemekteydi. Nihayet sekiz yerli okulda 36 öğretmen tarafından 671 öğrenciye Almanca ders okutulmaktaydı.

Bu sayılar Almanya'nın rakiplerine karşı bu alanda ne kadar geride kalmış olduğunu gösteriyordu. Büyükelçi şöyle devam ediyordu: "Yapılan anket, çeşitli ülkelerin kendi okullarına yaptıkları masraf tutarları ile ilgili olarak güvenilir bir netice ortaya koymamaktadır. Amerika'dan Osmanlı İmparatorluğu'na akıtılan müthiş miktarların tamamı özel bağışlardan temin edilmektedir. Fransız ve İngilizlerde de gayriresmi kesimlerden çok büyük tutarlar akmakta, ancak Fransız hükümetinin mali yardımları kesinlikle yüz binleri bulmaktadır. Son zamanlarda İtalya oldukça etkin görünmektedir. "Propaganda okulları" diye adlandırılan, mektep ücretinin tahsil edilmediği yeni İtalyan okullarının kurulduğu dedikoduları işitilmektedir. Buradaki Rus Elçiliği'nin kullanımına, yıllık okul fonu olarak, bir milyon Ruble tahsis edilmiş bulunmaktadır."

Büyükelçi söz konusu okul planlarının ancak yüklü parasal kaynaklarla uygulanabileceğini vurguluyordu: "Eğer biz, Türk eğitim sisteminin ıslah edilmesi ve Türk okullarında Alman

dil kurslarının verilmesinin yanısıra, mevcut okulların öğrenci yurtlarıyla genişletilmesi ve bundan sonra da yeni Alman okullarının kurulması fikrinde ısrar ediyorsak, gerek arazi alımı ve bina inşaatı gerekse bu okulların idame masrafları ve öğretim elemanlarının maişeti için şimdiye kadar tahsis edilenden çok daha büyük miktarlara ihtiyaç duyulacağı açıktır"

Büyükelçi bundan başka, Alman dilinin yaygınlaştırılarak Almanya'nın ekonomik nüfuzunun sağlanabileceği benzer önemi haiz başka ülkelerin de mevcut olabileceğine, ancak Türkiye örneğinde çok çarpıcı siyasi koşulların söz konusu olduğuna dikkat çekiyordu. Wangenheim'a göre hiç kimsenin Türkiye'nin daha ne kadar dayanabileceğini kestirmesi mümkün değildi. Şayet Türkiye'nin paylaşımı söz konusu olursa, Almanya'nın bu ülkede kültürel olarak da ne kadar kök salmış olduğu çok büyük önem arz edecekti. Almanya'nın Türkiye'de elbette bu güne kadar birtakım ticari girişimleri olmuştu, buna karşılık çok az sayıda Almanca konuşan ve Almanlığa ilgi duyan insan mevcuttu. Oysa vakti zamanı geldiğinde, Alman menfaatlerinin icrasını temin etmek için, Almanca bilen ve Almanya'ya yakınlık duyan halk gruplarına sırtını dayamak gerekecekti.[65]

Haydarpaşa'daki Alman okulunun müdürü Richard Preußer de bu anlayışı paylaşıyordu: "Büyük devletler tüm dikkatlerini Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarına verirlerken, Asya'daki topraklar nispeten gözardı edilmiştir. Ama bu artık böyle devam etmeyecektir. Türkler, eğer en azından Anadolu'daki toprakları muhafaza etmek zorunda bırakılacak olurlarsa, Anadolu'yu kalkındırmak ve geliştirmek için her şeyi yapacaklardır" Barış anlaşmasından sonra büyük ihtimalle Alman eğitimcilerine olan talep iki nedenle hızla artacaktı. Bu nedenlerden birincisi: Türklerin, Fransız okullarına gösterdikleri rağbetin tamamen kaybolmasıydı. Fransa, Balkan Savaşı esnasında, Balkan halklarının yanında yer aldığını açıkça göstermişti. Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler, Türk okul diplomalarının bundan böyle çocuklarına hiçbir avantaj sağlamayacağına inanmaya başla-

65 Wangenheim an den Reichskanzler, 19 Eylül 1913, Barch, AA 39530, Bl. 59-69.

mışlardı. Eğer mali kaynaklar yeterli olsaydı, bu durum Almanlar için oldukça elverişli olabilirdi. Ancak mevcut Alman okullarının daha büyük örgütlenmeler için mali kaynakları yeterli değildi; bu nedenle ruhban okullarıyla rekabet edememekteydiler.[66]

Balkan Savaşı'nda uğranılan hezimet Osmanlıcılığın sonu olarak imleniyordu. 1913 yılından sonra, çok etnili, çok mezhepli imparatorluk fikrinden Müslümanlar da vazgeçmişti. Osmanlıcılık, Müslüman halkların –Araplar, Arnavutlar, Kürtler ve Türkler– etnik-dilsel milliyetçilikleri tarafından arka plana itilmişti. Genel askerlik hizmeti gibi okula gitme mükellefiyeti de Osmanlıcılığın laikleştirme programında önemli bir yer tutmuştu. Yabancı okulların etkileri o zamana kadar yabancı uyrukluların çocuklarını kapsıyor, imparatorluğun Müslüman gençliğine uzanmıyordu. Yeni rejimle beraber bu artık değişecekti.

Modern bir okul eğitimi almayı istemek artık Müslümanlarca da "vatana ihanet" olarak görülmüyordu. Genel askerlik hizmetinin konulması ve bununla bağlantılı olarak, Türk yüksek okullarındaki öğretmenlere ve öğrencilere bahşedilen kolaylıklar ve muafiyetler sebebiyle yabancı okullar, yerli okullara karşı dezavantajlı bir konuma düştüler. Böylelikle Türk hükümeti, kendi topraklarında bulunan eğitim kurumlarını kontrolü altına almak amacına nihayet ulaşmak için, eline etkili bir silah almış oluyordu.

Osmanlı hükümeti Tanzimat'tan bu yana, "Mekâtib-i Husûsiye" (özel okullar) olarak adlandırılan yabancı okulları, misyoner okullarını ve özel okulları devlet denetimi altına almaya çok önem veriyordu. 1869 yılında çıkarılan Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi bu anlamdaki ilk denemeydi. Osmanlı resmi makamları ruhsatsız olarak açılan yabancı okullara karşı son derece ihtiyatlı olduklarından, 1876 yılındaki ilk Osmanlı Kânûn-i Esâsisi yabancı ve gayrimüslim okullarını teftiş altında bulundurması amacıyla bir Murakabe Dairesi'ne (Mekâtib-i Ecnebiye Gayr-i Müslime Müfettişleri) yer vermişti. Osmanlı İmparator-

66 *Frankfurter Zeitung,* 10.6.1913; Deutsche Schulpolitik in Kleinasien, von Richard Preußer (Haydarpaşa), BArch, AA 39530, Bl. 32.

luğu'nun yabancı okulları denetleyecek gücü olmamıştı, çünkü bu girişimler denetlenecek okulun elçiliği tarafından hep engellenmişti. Böylelikle yabancı okullar için çok büyük bir hareket hürriyeti doğmuş oluyordu. Osmanlı Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin okulların teftişine ilişkin kanun tasarısı, Türk olmayan milletvekillerinin menfi tutumlarından dolayı dört yıl boyunca kanunlaştırılamamıştı. 1913'e gelindiğinde parlamento kanun tasarısı geçici İlkokul Yasası (Tedrisât-ı İbtidâiye Kânûnu Muvakkati) olarak kabul etti. Bu yasa kısmen 1923'ten sonra cumhuriyet döneminde de kullanıldı.[67]

Öte yandan Osmanlı hükümeti, yabancı okulların pedagojik olarak daha ileri ve dil öğretmede daha üstün olduklarını kabul ediyordu. 1912 yılında devlet burslu üç öğrenci Robert College'e yatılı olarak kaydedilmişti.[68]

Yabancı okulların, özellikle Fransız okullarının kurulması 19. yüzyılda ve sonra bilhassa 1900 ve 1914 yılları arasında süratle arttı. Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde, Fransız kültür etkisini tesis eden yüz binden fazla Fransız okulu bulunmaktaydı. Bunlardan yüz tanesi bugünkü Türkiye topraklarında bulunmaktadır. Okullar başlangıçta yabancılar ve Hıristiyanlar için düşünülmüştü. Bu okullara Müslüman çocuklar tarafından duyulan ilgi başlangıçta, İslamiyet'e ve kendi gelenek ve göreneklerine bağlılıklarından dolayı oldukça düşüktü. Ancak 1911'den sonra Türklerin bu okullara karşı yaklaşımı değişti.[69]

Halep'teki konsolosun Antakya'daki okul durumu ile ilgili 24 Ekim 1913 tarihli raporunda, Fransızların burada da Almanya'ya büyük fark attıklarına, Almanya'nın burada menfaatlerine uygun bir mevki temin edebilmek için çok büyük mücadele vermesi gerektiğine değinilmekteydi.

Fransızlar Suriye'deki kültürel nüfuzlarını pekiştirdikten sonra, Doğu Anadolu'daki Ermeni okullarında dillerinin öğretilmesi için Ruslarla mücadele etmeye başladılar. Bu sebep-

---

67 Ergin, Osman: *Türkiye Maarif Tarihi*, 5 Cilt, İstanbul 1977, s. 1447.

68 Haydaroğlu, *a.g.e.*, s. 223.

69 Haydaroğlu, *a.g.e.*, s. 218-219, Abalı, a.g.m., s. 22.

lerle, Trabzon'daki Alman konsolos, Beyoğlu'ndaki büyükelçiye, o da Alman şansölyesine, Trabzon'daki Rus konsolosun bölgede on dört günlük bir geziden sonra Rusya'ya döndüğünü rapor ettiler. Raporda, Rus konsolosun birkaç gün önce Ermeni başpiskoposa buradaki bir erkek okulunda Rusça ders verilmesini teklif ettiği ve dersin kendisini tarafından denetlenip, zaman zaman da derste hazır bulunma hakkı tanınması şartıyla, bir öğretmene 12 Türk Lirası'na kadar olan aylık maaşını ödemeye hazır olduğunu ifade ettiğine yer veriliyordu. Başpiskopos Rus konsolosun bu teklifini önce dikkate almış, ancak sonra reddetmişti. Bu sırada Kafkaslarda yayınlanan Rus gazeteleri Rusça derslerinin tüm Ermeni okullarda mümkün olduğu kadar yaygınlaştırılması propagandası yapıyorlardı. Alman konsolosun bildirdiğine göre Alliance Française, Rusya'yla rekabet amacıyla Ermeni okullarında Fransızca ders verilmesi için para teklif etmişti. Bu rekabetle ilgili olarak, son zamanlarda Ermeni tarafının defalarca Alman Büyükelçiliği'ne başvurarak, Alman-Ermeni okul planlarının hangi aşamada olduğunu sorduğuna da dikkat çekiliyordu.[70]

Musul'daki Alman Konsolosluğu 23 Şubat 1914 tarihinde Şarkta Hıristiyan Merhamet Faaliyetleri İçin Alman Yardım Derneği'nin etkinlikleri ile ilgili değerlendirmesinde, derneğin amacının, 1895/96 olaylarında açlık ve sefalete sürüklenmiş bulunan çok sayıdaki Ermeni ailesine yardım etmek olduğunu hatırlatıyordu. Dernek İstanbul'un Bebek semtinde bir yetiştirme yurdu kurmuştu. 1905/06 olaylarından sonra faaliyetlerini özellikle Anadolu'nun doğusuna kaydırdı. Faaliyet alanları, papaz Ernst Lohmann'ın Almanya'da ve İsviçre'de yaptığı propaganda sayesinde daha da genişlemişti. Dernek Türkiye'de şu kurumları işletiyordu: Van, Muş (Bitlis vilayeti sınırlarında) ve Mezere'de (Mamurat-ül Aziz'de) kimsesizler yurdu ve okul, Maraş'ta kimsesizler yurdu, okul ve hastane. Bu kurumların tümünde sadece Ermeni çocuklar yetiştiriliyordu. Konsolosa göre nihai amaç şüphesiz ki Müslüman halkın Hıristiyanlaştırıl-

70 Wangenheim an Reichskanzler, 5 Aralık 1913, BArch, AA 39530, Bl. 47.

masıydı. Fakat bu iş dolaylı yoldan, yani Ermeni halkının yardımıyla gerçekleşecekti.[71]

Diğer devletlerin olduğu gibi, Fransızların ve Almanların okulları da 1914'e kadar büyük bir yaygınlaşma eğilimi gösterdiler.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Fransız, Amerikan ve İngiliz okullarının kapatılmasıyla Alman okul politikasının koşullarının oldukça iyileştiğini belirtmiştik.[72] 1914'ten itibaren başlayan dönem, Türklerin milliyetçi bir tutumla yabancı okullara karşı çok daha ihtiyatlı davranmalarının damgasını taşır. Kapitülasyonların kaldırılması vesilesiyle Osmanlı hükümeti eğitimle ilgili yeni bir genelge çıkardı.[73] Aydın vilayetinin maarif müdürünün, 10 Kasım 1914 tarihinde İzmir'deki hemşirelik okulunun müdiresine yolladığı yazı, bu yeni genelgenin yabancı özel okulların idaresi ile ilgili talimatlarına uyulması ve gerekli formalitelerin yerine getirilmesi tavsiyesini içermekteydi. Buna göre, sultanın fermanına sahip okullar, bu fermanları iki ay içerisinde kaydettirmek üzere maarif müdürüne getirecekler ve okulun sorumlu müdürünü bildireceklerdi. Bundan böyle yabancı okul sahiplerinin yeni okullar kurmalarına izin verilmeyecekti. Çıkarılan genelgedeki emir ve talimatlara uymayan okullar kapatılacaktı. Resmi izni ya da fermanı bulunan özel ve vakıf okulları şu emir ve talimatlara tâbi olacaklardı:[74]

1. Okullar Maarif Müdürlüğü'ne programlarını ibraz etmekle mükelleftiler. Bu programlarda Türk dili, Türk tarihi ve Türk coğrafyası derslerinin Türkçe okutulacağının açıkça belirtilmesi gerekmekteydi. Okulun ana dilindeki dil dersi saati kadar Türkçe dil dersi okutulacaktı; programların tetkik ve muayene edilmesinden sonra Maarif Müdürlüğü oku-

---

71 Das deutsche Vizekonsulat in Mossul an den Reichskanzler, 23 Şubat 1914, BArch, AA 39530, Bl. 56-58.

72 Abalı, a.g.m., s. 23-24.

73 Ergin, *a.g.e.*, s. 1447.

74 Direktor des osmanischen Unterrichtswesens des Vilayets Aydın an die Vorsteherin der deutschen Diakonieanstalt in Smyrna, 10 Kasım 1914, BArch, AA 39530, Bl. 71.

lun cinsini belirleyecek ve okul karneleri buna göre onaylanacaktı.

2. Okutulan kitapların birer nüshası, yazarının adı, basım tarihi ve basımevinin yeri belirtilmek suretiyle Maarif Müdürlüğü'ne gönderilecekti.

3. İlgili okulların mensup oldukları din derslerinde farklı inançlara sahip öğrencilere İncil vs. okunmayacaktı. Bu öğrenciler toplu olarak yapılan dualara katılmakla yükümlü tutulmayacaklardı.

4. Okul idaresi Maarif Müdürlüğü'nden bir yetkiliyi yıllık sınav zamanlarında hazır bulunmak üzere davet edecekti.

5. Okullar, öğretmenlerin adlarının, soyadlarının ve milliyetlerinin yer aldığı bir listeyi ve öğretmenin diplomasını ya da resmi iznini Maarif Müdürlüğü'ne ibraz etmekle yükümlüydüler. Türkçe dersi öğretmenleri Maarif Müdürlüğü'nden alınacak bir yetki belgesine sahip olmak zorundaydılar.

6. Okul idareleri her talep edildiğinde maarif ve sıhhiye müfettişlerine istenen açıklama ve bilgileri vermekle mükelleftiler.

Dini cemaat okullarının kaldırılması Türk öğrencilerin Alman okullarına akın etmesine yol açtı. Alman okullarının sınıfları neredeyse yeni öğrencileri almaya yetmez oldu. Dini cemaat okullarının kapatıldığı hafta içinde 500 Türk dil kurslarına katılmak üzere başvurmuştu.

Alman Büyükelçisi, sorunu Talat Bey'in dikkatlerine getirdi ve Almanca'nın yaygınlaştırılması için uygun konjonktürden yararlanmak istediğini söyledi. Ancak Almanya'nın bu tutumunun Türkiye tarafından yanlış anlaşılabileceği çekincesini taşıdığını da biliyordu. Talat Bey'in cevabı, Türkiye'nin tüm ülkede Fransız etkisini Alman etkisi ile ikame etmeye kararlı olduğu yönündeydi. Hatta Fransızca'nın tüm Türk okullarında yasaklanması gibi bir niyeti de söz konusu idi. Türkiye'nin, Fransız ve İngiliz okullarının lağvedilmesiyle uğradığı entelektüel kayıpları gidermek için bir yedeğe ihtiyacı vardı. Almanya ister kendi okullarını kurarak harekete geçebilir isterse Türk okulları için öğretmenler görevlendirebilirdi.[75]

75 Wangenheim an das Auswärtige Amt, 28 Kasım 1914, BArch, AA 39530, Bl. 75.

Alman-Türk Derneği sekreteri Dr. Jäckh, Alman Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Zimmermann'a verdiği raporlardan birinde, Alman eğitim politikası sorunu ile ilgili Aralık 1914'te İstanbul'da yapılan müzakereler hakkında şu bilgileri veriyordu:

> Bu müzakerelerde Türk tarafından Dahiliye Nazırı Talat Bey (o sıralar Harbiye ve Bahriye Nazırlıkları'na da vekalet etmekteydi), Maarif Nazırı Şükrü Bey, Şeyhülislam Hayri Bey'in yanısıra çok sayıda Türk parlamenteri ve siyasetçisi, Alman tarafından ise Büyükelçi Freiherr von Wangenheim, Elçilik Müsteşarı von Kühlmann, Elçilik Tercüman Dr. Weber, Elçilik Vaizi Graf Lüttichau, Amiral Souchon, Başkonsolos Mertens, Prof. Dr. Eissen ve bu konuda çeşitli tecrübeler kazanmış bulunan birçok Alman şahsiyet hazır bulunmuşlardı.

Jäckh, bu müzakerelerin neticesinde, Alman eğitim politikası için, hiçbir zaman olmadığı, belki de bundan böyle hiç olmayacağı kadar uygun bir anın geldiği tespitini yapıyordu. Bunun nedeni, kapitülasyonların kaldırılması ve Şarkta Fransız himayesinin lağvedilmesiyle 600 Fransız ruhban okulunun kapatılması idi. Türk-Alman "silah arkadaşlığının" bir sonucu olarak, Türk halkının Almanca dil derslerine gösterdiği ilginin günden günde artması da ek bir olumluluktu. Bu çerçevede şu gerekliliklер yerine getirilmeliydi:

1. Alman öğretmenlerin Türk okullarına gönderilmesi,
2. Mevcut Alman okullarına öğrenci yurtlarının inşası,
3. Türk hükümeti tarafından Alman bir okul reformcusunun görevlendirilmesi.

Türk okullarında Alman öğretmenlerin görevlendirilmesiyle, daha önce birçok kez takip önerilmiş, ancak şimdiye kadar takip edilmemiş bir yola giriliyordu. Bu yol yeni Alman okullarının kurulması seçeneğine göre daha kabul edilebilirdi, zira kapitülasyonların kaldırılmasından sonra yeni Alman okullarının kurulmasında Türkler birtakım zorluklar çıkaracaklardı. Bu yol aynı zamanda daha etkili idi, çünkü Alman öğretmenlerin yüzlerce Türk okulundaki faaliyetleri neticesinde ulaşacakları Türk öğrenci sayısı, Alman okullarının ulaşabileceğinden

çok daha büyük bir sayıya tekabül etmekteydi. Savaş sırasında Alman öğretmen tedarik edilmesi elbette kolay olmayacaktı, ancak Jäckh'e göre bu Türkiye'deki Alman menfaatleri bakımından zorunlu bir fedakârlıktı.

Jäckh, Türk Müslümanlar, aile geleneklerine göre öğrenci yurdu eğitimine diğer herhangi bir milletten daha büyük önem verdiklerinden, mevcut okullar için öğrenci yurtlarının inşa edilmesinin akla yatkın göründüğünü rapor ediyordu. Bu yurtlarda Türk gençliğinin sadece bilgi anlamında değil, ahlaki vasıflar anlamında da eğitimini ele alabilme fırsatı doğacaktı.

Türkiye'de bir Alman okul reformcusunun görevlendirilmesinin, Alman ve Türk hükümetleri arasında yapılan daha evvelki müzakereler çerçevesinde ele alınması uygun bulunuyordu. Talat Bey evvelki müzakerelere atıfta bulunarak Prof. Dr. Schmidt'in şahsiyeti ile ilgili şu sözleri sarf etmişti: "*Nous n'avons pas besoin d'un seul Monsieur Schmidt, mais de pluseurs Monsieurs Schmidt.*" (Bize bir tek Schmidt değil, birçok Schmidtler lazım).

İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği, Alman hükümetinin bu konuda bir adım atmaya savaşa rağmen ya da aslında savaş nedeniyle acilen karar vermek durumunda olduğunu vurguluyordu. Savaştan sonra Almanya rakiplerini yeniden karşısında bulacaktı ve Türkiye'deki milliyetçi havanın Alman varlığına karşı şimdi duyulan hayranlığı zayıflatması ihtimali de söz konusuydu. Almanya'nın savaş sırasında teminat altına alacağı her şey kazanç olarak kalacaktı.

Berlin'deki Dış Hizmetler Merkezi'nden (Zentralstelle für Auslandsdienst Berlin) Dr. Jäckh, 31 Aralık 1914'te Alman Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Zimmermann'a okul politikasıyla ilgili bir rapor ileterek, Kriege, Kuntzen, von Rosenberg, Matthieu, von Kühlmann, Prof. Schmidt, Helfferich ile kendisinin katılımının uygun olacağı kısa bir konferans yapılmasını teklif etti.[76]

1 Aralık 1914 tarihinde, Bâb-ı Âli, sadrazamın bir notasıyla İstanbul'daki diplomatik misyonlara, Türkiye'deki yabancı

76 Jäckh an Zimmermann, Unterstaatssekretär im Auswärtigen Amt, 31 Aralık 1914, BArch, AA 39530, Bl. 78-81.

okulların durumunu ciddi bir şekilde değiştiren yeni bir talimat tebliğ etti. Yabancı devletlerin Bâb-ı Âli ile ayrı ayrı yaptığı özel anlaşmalara dayanan kaideler yürürlükten kaldırılarak yerine tüm yabancı okulları bağlayan hükümler getirildi. Bu ortak hükümler hem mevcut ya da gelecekte kurulacak okulların tanınma koşullarını, hem de bunların verecekleri vergileri düzenliyordu. Talimatnamede bunun dışında okul yönetimleriyle ilgili talepler yer alıyordu:[77]

1. Türkçe, ders programlarında okulun öğretim dili ile aynı ölçüde yer tutacaktır.
2. Ders kitapları Osmanlı Maarif Müdürlüğü'ne iletilecektir.

Bu yaptırım okullar üzerinde Türk hükümranlık haklarının kuvvetleneceği anlamına geliyordu. Bu bağlamda hükümet, yabancı okullardaki birçok öğretmen ve okul müdürünün Türkçe'yi bilmediğini tespit etti. 1915 yılında hükümet bir yasayla Türkçe'yi zorunlu dil olarak ilan etti. Böylece Türk dili ve milli Türk edebiyatı ders programlarında önemli bir yer edindiler. Hükümet Anadolu Demiryolu Şirketi memurları için Türkçe dil kursları açtı.[78]

Büyükelçi von Wangenheim 22 Şubat 1915 tarihli mektubunda, Alman İmparatorluğu'nun bu yeni okul talimatnamesiyle ilgili nasıl bir tutum izleyeceğini Alman şansölyenin görüşüne sundu. Alman okulları için geçerli hukuksal temel kapitülasyonlara değil, 1902 ve 1906 yıllarında yapılan özel anlaşmalara dayanıyordu. Bu durumda için şöyle bir soru ortaya çıkıyordu: Bu anlaşmalarla edinilmiş hakların şüpheye mahal kalmayacak biçimde kısıtlanması protesto edilerek, Alman okullarının şimdiye kadarki konumları mı savunulmalıydı? Wangenheim, bu durumda Alman okullarını kapatmaya kalkması halinde, Osmanlı hükümetinin, Almanya'dan aldığı mali desteklerin geri çekilmesi gibi en aşırı tedbirlerle karşı karşıya kalacağının farkında olması gerektiğini belirtiyordu.

---

77 Wangenheim an den Reichskanzler, 22 Şubat 1915, BArch, AA 39530, Bl. 91.

78 Şenses, a.g.m., s. 60.

Wangenheim şöyle devam ediyordu:

> "Esasen, Türk dili, tarihi ve coğrafyası derslerinin verilmesi hükmünün kabul edilmesi daha önemli zorluklar ortaya çıkaracaktır. Ancak Türk hükümetinin, sayılan disiplinlerden son ikisinin Türkçe'ye ders zamanlarında okutulmasına razı olduğuna dikkat edilmeliydi. Bunun dışında, sayılan üç dersin birçok yabancı okul tarafından ders programlarına konulmuş olmasına da dikkat etmekte fayda vardır. Sonuç itibariyle Türkiye'nin kendi topraklarında bulunan okullarda ülkenin dilinin ders olarak verilmesini isteme hakkını kimse inkâr edemez.
>
> Türkiye'de faaliyet gösteren yabancı okulların hemen hemen tamamında öğrencilerin büyük bir çoğunluğunun Osmanlı tabiiyetine mensup olduğunu ve Türk devletinin bu unsurların ülkenin en önemli dilini tam olarak öğrenmesine önem verdiğini gözden kaçırmamak gerekir."

Bâb-ı Âli, bu talimatnamenin kabulünde, ülkenin entelektüel kalkınması için gösterdiği çabadan dolayı en fazla Almanya'dan anlayış beklemekteydi. Bazı çekincelerine rağmen Büyükelçi de Bâb-ı Âli'nin dil yönetmeliğinin kabul edilmesi taraftarı olduğunu bildiriyordu.[79]

Wangenheim yeni okul talimatnamesinin temelinde yatan saikleri dikkate şayan bulmuştu: "Bâb-ı Âli, yabancı okulların mevcudiyetinin yabancı uyrukluların ihtiyacını karşılamaktan çok gün be gün Türk devleti için bir tehlike haline geldiğini açıkça ifade etmiştir. Türk hükümeti müttefiki olarak bizden bu tehlike ile mücadelesine destek vermemizi beklemektedir." Wangenheim'a bakılırsa Bâb-ı Âli planını uygularken, sadece izinli olanların değil, izinsiz fakat fiilen mevcut okulların belirli şartlar altında çalışmasına göz yumarak itidal göstermiştir; ancak katıksız "propaganda okulları" kurulması halinde, devletin bunlara tüm gücüyle karşı koyacağına şüphe yoktu.

Wangenheim bir noktanın altını çiziyordu: Türkiye'de-

79 Wangenheim an den Reichskanzler, 22 Şubat 1915, BArch, AA 39530, Bl. 91.

ki olağanüstü büyük yabancı etkisini kaldırma denemesinde Bâb-ı Âli'nin karşısına Almanya tarafından çıkarılacak her engel, genç ve bu yüzden de özellikle hassas Türk milliyetçiliğini zedeleyecek, yönetim kadrolarında Alman eğitim politikasına karşı gizli bir güvensizlik yaratacak, bazılarındaki mevcut güvensizliği daha da artıracaktı. Böyle bir durum Almanya'nın Türk eğitim sistemine etkin bir şekilde nüfuz etme yönündeki başarılı çabalarına dönüşü mümkün olmayan bir son verecekti. Wangenheim, Türk okullarındaki Alman etkisinin güçlendirilmesinin Alman eğitim politikasının temel amacı olarak kabul edilmesi taraftarı idi. Büyükelçi ayrıca sorumluluk alanında çalışan konsolosluk birimleri aracılığıyla, görev alanları içerisinde bulunan okulların müdürlerine gayri resmi olarak iletilen Türk taleplerini yerine getirmelerini salık vermişti.[80]

Darülfünun profesörlerinden Dr. Kern, 15 Mayıs 1915'te Alman Dışişleri Bakanlığı'na yolladığı ayrıntılı raporda, Türkiye'deki Arap okullarında Almanca dil dersi kitaplarının eksikliği, Türk üniversite öğrencilerinin Almanya'ya gönderilmesi ve bir Alman üniversitesinde Türkler için bir yüksek okul kurulması gibi bazı konular ile ilgili düşüncelerini bildirdi. Kern'e göre, Alman öğretmenlerin Türkiye'ye yollanmasıyla bir başlangıç yapılmıştı. Günden güne yayılan İngiliz etkisi nedeniyle, Almanya açısından Türkiye'nin Arap illeri Anadolu'dakilere göre daha fazla tehlike altındaydı. Türkler ve Araplar arasındaki bağı daha da sıkılaştırmak amacıyla, Kern, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap okullarında, özellikle Suriye ve Filistin'in büyük kentlerinde de Almanca derslerinin verilmesini öneriyordu. Buralara öğretmenler yollayarak Almanya, Osmanlı hükümetine, Arap illerini imparatorluk potasında eritme çabalarında büyük bir hizmet vermiş olacaktı. Kern'in formülü "trenler ve okullar" biçimindeydi. Savaş esnasında Alman etkisinin yaygınlaştırılması daha kolay görünmekteydi, ancak öğretmenler bu görev için çok özel seçilmeliydiler.

Kern, bu öğretmenlerin ücretlerinin geçici olarak Alman

80 Wangenheim an den Reichskanzler, 20 Mayıs 1915, BArch, AA 39530, Bl. 126.

hükümeti tarafından karşılanarak derhal harekete geçilmesinin, Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap illerindeki politik konumu açısından büyük avantajlar sağlayacağını vurguluyordu: Türkiye'de ucuz ve iyi sözlük eksiği, Kern'e göre önemli bir sorundu. Fransız örneğinde olduğu gibi, dil dersine giriş kitapları ve sözlüklerin büyük miktarlarda basılarak ucuz fiyata, kentli halk arasında yaygınlaştırılmasının masrafları Alman hükümeti tarafından karşılanmalı ve esas okul kitaplarının, Alman Eğitim Bakanlığı yardımıyla eğitim kurumlarına, üniversitelere, medreselere vs. tahsis edilmesi sağlanmalıydı.[81]

Türk üniversite öğrencilerinin Almanya'ya gönderilmesi ile ilgili olarak Kern, Türk nazırlarının ve politikacılarının arzularını aktarıyordu: Hem Maarif Nazırı hem de Darülfünun Rektörü, şimdiye kadar çeşitli ülkelere, özellikle Paris'e devlet bursuyla gönderilen öğrencilere bundan böyle tek bir yerde, Almanya'da eğitim gördürme niyetindeydiler. Fransa'da öğrenim görmüş Türk öğrencilerle ilgili edinilen tecrübeler pek de müspet değildi. Maarif Nazırı göre bir Alman üniversitesi nezdinde bir Türk yüksek öğrenim kurumunun kurulmasını temenni etmekteydi. Viyana Üniversitesi bünyesinde kurulmuş bulunan Türk öğrenci yurdu buna bir örnek teşkil edebilirdi. Böyle bir öğretim kurumu kurulması için Frankfurt'ta özel bir bağışçı da kayda değer bir katkı sağlayacaktı. Kern bu projeye taraftar olduğunu ifade ediyordu. "Kanımca, Türklerin eğitimli gençliği yurtdışına gönderme eğilimleri, siyasi menfaatimize, bizim İstanbul'da bir Alman yüksek okulu kurmamızdan daha fazla hizmet etmektedir. Öğrenci, memleketine genellikle Almanya hayranı ve Almanya dostu olarak dönecek, Alman icraatleri ile yerli icraatlar arasındaki farkı kendi gözleriyle görecek ve Almanlara daha muti olacaktır"

Kern, Alman dostu Jöntürklerin çocuklarının bir kısmını Alman öğrenci yurtlarına göndermekle yaptıkları başlangıcı teşvike değer buluyordu. Halihazırda çok sayıda Türk öğrenci barındıran Burtscheid'daki erkek öğrenci yurdu oldukça başarı-

81 Haydaroğlu, *a.g.e.*, s. 220-222.

lı bir seyir izlemekteydi. Dr. Nazım Bey gibi şahsiyetler İstanbul sosyetesinde Alman eğitiminin geniş ölçüde yaygınlaşması yararına reklam yapmaya şimdiden başlamışlardı. Hali vakti yerinde Türkler çocuklarını yurtdışına göndermeye pek hevesliydiler; şimdiye kadar Fransız ya da İsviçre eğitimi yönünde yapılan tercihin yerini Alman eğitimine bırakması moda haline gelmekteydi. Alman dili ve kültürü, Türkler arasında bilhassa İstanbul'da, hamaldan tutun da nazırlara kadar ilerlemenin ve müstakbel sosyal refahın timsali olarak kabul edilmekteydi. Alman kültürü henüz Fransızlarınki kadar derin olmasa da, gerçekten de Türkiye'de kök salmaya başlamıştı. Fransız eğitim kurumları halen geleceğin idarecilerini yetiştirdiklerinden, Türk-Alman ilişkilerinin tesis edilmesinde bir engeldiler. Fakat Türkiye'nin kültürel olarak fethi için bu yıl tüm koşullar oluşmuş durumdaydı ve görünen o ki bir daha asla oluşmayacaktı.[82]

Bu bölümü bitirirken, Batılı devletlerin Osmanlı topraklarında okul açma politikası ile ilgili olarak gösterdikleri çabaların Osmanlı eğitimine etkilerini yeniden toparlamakta yarar vardır:[83]

1. Bu okullar eğitimdeki modern metot ve yönetimleri sayesinde etkili olmuşlardır.

2. Bunlar, gelişmelerini dışarıdan aldıkları fikri ve mali desteklerle devam ettirebilmişlerdir.

3. Bu okullar örgütlenmiş ve işlevsel öğretim kurumlarına örnek niteliğindeydiler.

4. Bunlar, Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılı tarzda eğitim sistemine bir model teşkil ediyorlardı.

5. Bilim, politika, kültür ve sanatta söz sahibi şahsiyetler bu okullarda eğitim görmüşlerdi. Türk öğrencilerin eğitim görmek üzere yurtdışına yollanmaları da yabancı eğitimin kabul gördüğü yönünde değerlendirilebilir.

6. Türk kadınları için 1870'de İstanbul'da muallime mekte-

---

82 Denkschrift Prof. Kerns an das Auswärtige Amt, 15 Mayıs 1915, BArch, AA 39530, Bl. 115-119.

83 Haydaroğlu, *a.g.e.*, s. 220-222.

bi açılması yabancı okullardaki Batı tarzındaki eğitimin etkilerine bağlanabilir.

7 Başarılı öğrencilerin ödüllendirilmesi olgusu motivasyon aracı olarak Türk eğitim sistemine kazandırılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Fransız, İngiliz, Amerikan, Rum ve Ermeni okulları yeniden açıldı açılmasına; ama yeni kurulan Türk devletinin sert laik ve milliyetçi temayülleri 1923 yılından sonra yabancı okulları sayısının ciddi bir şekilde azalmasına yol açtı. Alman Okulu ise 1918'de kapatılacak ve ancak altı yıl sonra, 10 Kasım 1924'te "Oberrealschule", yani lise olarak yeniden açılacaktı.[84]

Türk-Alman Yüksek Okulu Kurulmasına Dair Planlar

1911'de Türk araştırma komisyonunun Almanya gezisini örgütleyen Dr. Ernst Jäckh, 1912 yılında Türkiye'de bir Alman-Türk Yüksek okulu kurulması planını ortaya attı. Bu öneri, Dr. Hugo Grothe'nin başkanlığını yaptığı Alman Ön Asya Komitesi'nin (Deutsche Vorderasienkomitee) itirazlarıyla karşılaştı. Grothe, bu tür bir okulun kurulmasına dair, Ön Asya Komitesi'nin katılımı olmaksızın ortaya atılan davet taslağını Alman Dışişleri Bakanlığı nezdinde protesto etti. Çünkü Alman Ön Asya Komitesi 1908'den bu yana zaten benzer planlar yapmaktaydı. Grothe ancak bu çağrının altında Alman Ön Asya Komitesi'nin de imzasının bulunması şartıyla işbirliği yapmayı kabul ediyordu. Anadolu'daki Alman okullarının desteklenmesi yönünde başlatılan faaliyetler ise Alman Ön Asya Komitesi'nin inhisarında olmalıydı.[85]

Jäckh, bunun üzerine Alman Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Zimmermann'a yazdığı mektupta uzlaşmacı bir tutum sergiledi. Ortak amaç için ortak inisiyatif ve enerjinin bir araya getirilmesi adına, Alman Ön Asya Komitesi'nin, Alman Şark Komitesi'nin kuruluşuna katılmasını uygun bulduğunu belirtti.[86]

---

84 Ergin, *a.g.e.*, s. 216-219, Abalı, a.g.m., s. 24.

85 H. Grothe an das Auswärtige Amt; BArch, AA 39523, Bl. 33-34.

86 Jäckh an Zimmermann, 6 Temmuz 1912; BArch, AA 39531, Bl. 19-21.

Bundan kısa bir süre sonra Büyükelçi Wangenheim, mevcut politik durumun yüksek okul kurma planlarını uygulamaya koymak için henüz uygun olmadığına, dahası, eğer Türkiye'de, Almanya'nın Türk halkına yardım ve işbirliğini dayattığına dair bir izlenim oluşursa, bunun Alman menfaatlerine zarar verebileceğine dikkat çekti. Alman kültür faaliyetleri kamuoyuna Türk menşeli gibi gösterilmeliydi. Almanya kurucu etkinliklerini aşağıdan yukarıya doğru yürütmek zorundaydı. İstanbul'daki Alman okuluna ek olarak bir öğrenci yurdu inşa ederek, Türk ailelere çocuklarına küçük yaşlardan itibaren Almanca dersi aldırma fırsatı yaratmaya çalışmalıydı. Gelecekte kurulacak yüksek okul için bir öğrenci kitlesi bu okuldan yetişecekti.[87]

Alman-Türk yüksek okulunun kurulmasının hazırlıkları için bir heyet kuruldu ve bu heyet birçok kez Berlin'deki Dresdner Bank'ın toplantı salonunda bir araya geldi. Planlama oturumu 27 Ağustos 1912'de yapıldı. Bu oturumda Jäckh'in yanısıra, Deutschen Orientbank Berlin'den (Berlin Alman Şark Bankası) Dr. Alexander, Şark muharriri Dr. Paul Rohrbach, Dresdner Bank Berlin'den Dr. Hjalmar Schacht, Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan Profesör Schmidt, Berlin'den Davis Trietsch ile Köln'den hükümet müşaviri Prof. Dr. Wiedenfeld hazır bulundular.[88] Grothe bir dikkatsizlikten ötürü katılamayınca, oturumun ertelenmesine karar verildi. 29 Ağustos 1912 tarihinde yapılan ikinci oturumda, Schacht, Dışişleri Bakanlığı temsilcisi Profesör Schmidt'i komisyon başkanlığına önerdi. Profesör çalışma komisyonu kuruluncaya değin bunu üstlenmeye hazır olduğunu, fakat dışarıya karşı, Alman-Türk yüksek okulunun kurulmasının Alman Dışişleri Bakanlığı'nın bir teşebbüsü olduğu gibi istenmeyen bir izlenim doğurmamak amacıyla bu görevi sürekli olarak kabul edemeyeceğini söyledi. Sonuçta Schacht başkanlığa, Wiedenfeld başkan yardımcılığına, Jäckh sekre-

87 Wangenheim an Reichskanzler, 9 Ağustos 1912; BArch, AA 39531, Bl. 45.

88 Bericht über die erste Sitzung des vorbereitenden Ausschusses zur Gründung einer deutsch-türkischen Hochschule, 27 Ağustos 1912; BArch, AA 39531, Bl. 59.

terliğe, Trietsch sekreter yardımcılığına ve Alexander saymanlığa seçildi.

Bu vesileyle Jäckh hazırlık çalışmaları ve yapılan en yeni temaslar hakkında bilgi verdi: 1911 yılında yapılan araştırma gezisinden edinilen izlenim çerçevesinde, Şarkta Alman kültür ve eğitim faaliyeti hem Türk hem de Alman şahsiyetler tarafından, şimdiye kadar olduğundan daha büyük ölçüde kabul görmekteydi. Kayserin huzuruna kabullerinden birinde Jäckh, onun bu çalışmalar için muvafakatini almayı denemiş, Müsteşar von Kiderlen-Wächter de hatırı sayılır bir teşviki onaylamıştı. Aynı zamanda Dışişleri Bakanlığı'nda İstanbul'un eski Büyükelçisi Marschall'in, Müsteşar Zimmermann'ın, Hasmüşavir Kuntzen'in ve Prof. Dr. Schmidt'in görüşlerine başvurulmuştu.

Bunun yanında bu alanda faal tüm örgütlenmelerin (Feldmareşal Freiherr von der Goltz'un başkanlığındaki Alman-Asya Derneği, Hümanist Amaçlar İçin Alman Bağdat Komitesi ve Alman Ön Asya Komitesi) bir araya getirilmesi gerektiği de başlangıçtan beri Jäckh tarafından gerekli görülmekteydi. Bunların bir araya gelmesiyle şu anda birlik ve beraberlik sağlanmıştı. Dışişleri Bakanlığı'yla istişare eden Jäckh, temmuz ve ağustos aylarında, yetkili Türk çevrelerinin nabzını tutmak amacıyla İstanbul'a gitti. Burada olumlu tepki aldı. İstanbul'da planı Büyükelçi Marschall, Elçilik Müsteşarı von Mutius, banka müdürleri von Hartmann ve Kaufmann'ın yanısıra okul müdürü Dr. Söhring ile de mütalaa etme fırsatı buldu. Özellikle Büyükelçi bu projeye taraftar görünmekteydi ve bir dizi somut öneri getirmişti. Önerileri arasında, 1911'deki araştırma gezisini tertip eden Türk komite ile temas kurulması ve yeni Türkiye'nin milli hassasiyeti dikkate alınarak, inisiyatifin bu komitece başlatılması vardı. Jäckh, yazar, yayınevi sahibi, *Servet-i Fünûn* dergisi yayıncısı ve Ticaret Yüksek Okulu'nda ticaret coğrafyası profesörü olan arkadaşı Ahmed İhsan Bey'i bu tür bir girişime kazanmıştı. Fransa taraftarlığından, Jöntürk İhtilali'yle beraber ateşli bir Alman dostuna dönüşen İhsan Bey Türk komitesini kurma işini üstlen-

mişti. Jäckh, Alman planının oluşturulmasının ve uygulamasının Fransız, İngiliz, Amerikan okullarından ve bunların gerek politik gerekse mezhepsel eğilimlerinden farklılık göstermesi, bu arada Türkiye'nin haklı milliyetçiliğinin gözönünde bulundurulması gerektiği kanaatindeydi.

Grothe de 1894 yılından bu yana Türk ve Arap bölgelerine yaptığı birçok gezide İtalyanların, Fransızların, İngilizlerin ve Amerikalıların siyasi ve kültürel faaliyetleri ile ilgili edindiği izlenimler hakkında bilgi verdi. Özellikle Anadolu'daki bir buçuk yıl süren son keşif seyahatinde (1906/1907) bu milletlerin kültürel nüfuz çalışmalarının istatistiğini yapmıştı. Bu veriler çerçevesinde, Alman okulları, kütüphaneleri ve tıbbi misyonlar aracılığıyla Anadolu'da Alman nüfuzunu kuvvetlendirmek için 1907 yılında Alman Ön Asya Komitesi oluşturulmuştu. Bu komite 1911 Ekim'inde Alman-Türk yüksekokulları kurulması fikrini ortaya atmıştı. Şark uzmanlarına, seyyahlara, halkbilimcilere ve politikacılara yazılı bir anket yollanmıştı ve sayısı 54'ü bulan bu şahsiyetlerden on biri konuya ilgi duyduğunu beyan etmişti.[89]

Sonuç itibariyle ilk olarak "Alman-Türk Yüksekokulu'nun kurulması için hazırlık komisyonu"nun oluşturulması karara bağlandı. İkincisi, oturum raporlarının düzenli olarak Alman Dışişleri Bakanlığı'na iletilmesi kararlaştırıldı. Üçüncü olarak, hazirandaki eski çağrının yeni bir baskısı yapılacaktı. Dördüncüsü, Türk heyetinin bir Alman-Türk okulundan beklentilerini belirlemek amacıyla Ahmed İhsan Bey ile temas kurulacaktı. Beşinci karar, Grothe tarafından toplanan kanaat raporlarının

89 Bericht über die zweite Sitzung des vorbereitenden Ausschusses zur Gründung einer deutsch-türkischen Hochschule, 29 Ağustos 1912; BArch, AA 39531, Bl. 61-63. Alman Ön Asya Komitesi'nin broşürüne de bakınız: Alman Kültür Çalışmalarının İslam Şarkında Desteklenmesi Derneği. Komite burada şimdiye kadar gösterilen faaliyetleri -Bağdat, Tahran ve Halep'teki Alman okulları, Alman hekimlerinin Bağdat ve Basra'da ikameti, Bağdat, Halep ve Tahran'daki Alman Ön Asya Kütüphaneleri, meteoroloji istasyonları) hakkında bilgi veriyordu. Hazırlık Komisyonu'na Türkiye'de bir Alman yüksek okulunun kurulması (bünyesinde Tıp Okulu bulunmak üzere) hedefi aktarıldı. Alman Ön Asya Komitesi bundan böyle faaliyetlerini okul programıyla sınırladı. BArch, AA 39531, Bl. 100.

bir dahaki oturumda komisyona sunulması yönündeydi. Altıncı olarak, her komisyon üyesinin plana mali yardım yapacak hayırsever bulması üzerinde anlaşılmıştı. Yedinci ve son olarak da kamuoyuna yapılacak her türlü duyurunun kesinlikle ve sadece çalışma komisyonunun resmi sekreterliği tarafından yapılması kararlaştırılmıştı.

Eylül 1912'de yapılan üçüncü oturumda Grothe komisyonun dikkatine Alman-Türk yüksekokulunun ne kadar gerekli olduğunu ortaya koyan 15 kanaat raporu sundu. Bu kanaat raporlarını politikacıların, sanayicilerin ve ekonomistlerin bilgisine sunularak, bu sürece katılmalarının sağlanması kararlaştırıldı.[90]

Jäckh'in planları yine İstanbul'daki Alman büyükelçisinin hışmına uğradı. Hazırlık komisyonunun üçüncü oturumundan hemen sonra Wangenheim öfkesini Alman şansölyeye "çok gizli" imiyle yolladığı bir mektupta şöyle dile getiriyordu:

> "Dr. Jäckh her ne kadar meseleye büyük bir heyecan duysa ve iyi niyet taşısa da, bu çok önemli ve dikkat isteyen planın başarıyla yürütülmesi için uygun bir şahsiyet gibi görünmemektedir."

Wangenheim, elçiliğin bir çalışanının Ahmed İhsan Bey ile tesadüfen yaptığı bir görüşme sonucunda bu menfi izleniminin kuvvetlendiğini bildiriyordu. Bu görüşmede, söz konusu komisyonun kurulması yönünde o zamana kadar Türk tarafınca henüz bir adım atılmamış olduğu ortaya çıkmış; Ahmed İhsan ise sadece biri Alman olmak üzere en fazla üç üyeden oluşan bir çalışma komisyonunun kurulması yönünde görüş bildirmişti.

Büyükelçi aslında bunların bir sonraki aşamada halledilebilecek iç yapılanma sorunları olduğunu düşünüyordu. Ancak Türk kamuoyunun karşısına çıkılmadan evvel, hareket tarzının açıklık kazanması ve katılan çevrelerin tam bir görüş birliği içinde olması zaruri görünüyordu. Bu arada el altından uygun bir propaganda çalışmasıyla plana, yetkili Türk şahsiyetle-

90 Bericht über die dritte Sitzung des vorbereitenden Ausschusses zur Gründung einer deutsch-türkischen Hochschule, 10 Eylül 1912; BArch, AA 39531, Bl. 72.

ri de dahil olmak üzere, başka çevrelerin de ilgisinin çekilmesi gerekiyordu.

Wangenheim ayrıca, Ahmed İhsan'ın beyanlarından, onunla Jäckh arasında projenin amaçlarıyla ilgili fikir ayrılıkları da bulunduğu sonucunu da çıkarmıştı. Büyükelçi, Ahmed İhsan'ın hemen bir yüksek okul kurulması fikrine ilke olarak karşı çıktığını iddia ediyordu. Önce genç insanlara yüksek öğrenim yapma şansını sunacak bir Alman okulunun kurulması gerekir. Bu amaca da en kolay Alman-Türk orta dereceli okulların kurulmasıyla ulaşılabilirdi. Büyükelçi, doğru dürüst temel atmadan en üst katı inşa etmeye çalışmak yerine, aşağıdan yukarıya çalışma fikrinin çok daha gerçekçi olduğu kanısındaydı. O, mevcut Alman okullarının bu amaç doğrultusunda geliştirilmesi, teşvik edilmesi yönünde görüş bildiriyordu. Zamanlamaya ilişkin olarak da, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki koşulların kesinlikle istikrarlı olmadığına dikkat çekiyordu. İstikrar yönünde bir durulma, eğer Türkiye'de böyle bir şeyden söz edilebilirse, ancak bir dahaki seçimlerden sonra beklenebilirdi.

Wangenheim, bu durumda daha da uzun sürecek bir tereddüdün, Fransa'nın eğitim politikası alanında devam eden çabaları karşısında Almanya'nın günden güne zayıf düşmesi tehlikesini barındıracağı üzerinde durmaktaydı. Örneğin İstanbul'da pek yakında Fransız Elçiliği'nin himayesinde, Fransız bilimsel ve sair eserlerini içeren zengin bir kütüphanenin bulunduğu kamuya açık bir okuma salonu açılacağı söylenmekteydi. Wangenheim son olarak, acele adımlar atmaması için uyardığı Jäckh'in gayretlerinin yetersiz hazırlık ve ön incelemeden dolayı fiyaskoyla sonuçlanabileceğinden duyduğu endişeyi şansölyenin dikkatine sunuyordu.[91]

Hazırlık komisyonu büyükelçinin itirazlarına rağmen bildiğinden şaşmadı. 1912 Eylül'ünde çağrının gözden geçirilmiş metni hazırlandı:

> "Türk araştırma komisyonunun geçtiğimiz yılın yazındaki Almanya gezisinin olağanüstü olumlu karşılanması, Almanya ile

91 Wangenheim an den Reichskanzler, 15 Eylül 1912, BArch, AA 39531, Bl. 74-76.

Şark arasında ekonomik ve kültürel ilişkilerin derinleştirilmesine duyulan ilgiyi ortaya koymuştur. Birkaç yıldan beri değişik dernekler Almanya'nın kültür ve ekonomi politikalarına Orta ve Uzak Doğuda anlayış duyulmasını sağlamaya çalışmışlardır. Bunların arasında Alman Ön Asya Komitesi, Hümanist Amaçlar İçin Alman Bağdat Komitesi ve Alman-Asya Derneği yer almaktadır. Kültür faaliyetlerini şimdiye değin birbirinden bağımsız olarak hazırlamış ve ilerletmiş bulunan bu çevreler, Türkiye'de bir Alman yüksekokulu kurmak için bir çeşit amaç birliği oluşturmaya karar vermişlerdir. Bu inisiyatif, yapılacak olanın, diğer milletlerin kültür ve ekonomi politikalarıyla başardıklarından farklı bir şey olmayacağından yola çıkmaktadır."

Çağrı metninde sözkonusu başarı örneklerine de işaret edilmekteydi. İstanbul'daki Robert Kolej her yıl yüzlerce Osmanlı milleti mensubunu Amerikan ruhu ve ekonomisiyle yakınlaştıran bir eğitim kurumu idi. Aynı şey Amerikalıların Beyrut'taki Suriye Protestan Koleji için de geçerliydi. Fransa ise, Beyrut'taki Université St. Joseph ile on yıllardır eğitim ve ticaretin yaygınlaştırılmasında hiç de küçümsenmeyecek bir nüfuz sahibiydi, nitekim ticari istatistikler de bunu ispat ediyordu. İngilizler de Anadolu'da, Mezopotamya ve İran'da misyoner faaliyetleri göstermekteydi. Bu okullardan mezun olan Osmanlılar ilgili ülkelerin endüstri ürünlerinin rağbet görmesini sağlamaktaydı. Şimdi Almanya'nın arayı kapatması için vakit gelmişti. Türk ve Arap eğitim çevrelerinin Alman bilim ve tekniğindeki gelişmelerden istifade edemedikleri bilinmekteydi. Eğitim faaliyetlerini dini propagandadan soyutlayabilen bir Alman yüksekokulu mutlaka hem Müslüman çevrelerin, hem Türkiye'deki diğer dinlere mensup kesimlerin, hem de Mısır, İran veya Kafkasya gibi komşu ülkelerin sempatisini toplayacaktı. Alman yüksek okulu mezhep esası üzerine kurulmuş İngiliz, Amerikan ve Fransız okullara göre daha çok tutulabilirdi.[92] Bunlardan başka,

92 Der vorbereitende Ausschuss an den Reichskanzler, BArch, AA 39531, ayrıca bkz., HStAS, E 40/18, Bü 142.

yapılan çağrının Alman Dışişleri Bakanlığı tarafından onaylandığı ve Dışişleri Bakanlığı temsilcisi olarak eğitim uzmanı Profesör Dr. Franz Schmidt'in çalışma komisyonunda yer aldığı ifade ediliyordu.

Dışişleri Bakanlığı'nın olumlu sinyallerine karşın Wangenheim itirazlarından vazgeçmedi. 25 Eylül 1912 tarihinde şansölyeye şu önerileri takdim etti:

> 1. Kurulacak okul bir yüksek okul olmamalıdır. Okulun öğrenci toplamayı hedeflediği kuşak arasında Alman diline hâkimiyet yeterince yaygın değildir. Bu nedenden dolayı orta dereceli bir okul kurulmalıdır. Öğrencilerin kayıt esnasındaki yaşları 15-16 olmalı ve öncelikle pratik mesleklere uygun yetişmeleri sağlanmalıdır. Okul sınavlarında başarılı olacak öğrenciler Almanya'daki daha yüksek bir öğretim kurumuna girmeye hak kazanmalıdırlar.
>
> 2. Genel idare, birisi durum ve şartlara vâkıf ve İstanbul'da mukim bir Alman olmak üzere üç üyeden oluşan uygulama heyetinin elinde olmalıdır.
>
> 3. Bir öğrenci yurdu inşa edilerek, Fransız ruhani okulları ile daha sıkı rekabet edecek duruma gelindiğinde, Alman okuluna Türk-Müslüman çevrelerden daha çok sayıda erkek öğrenci geleceği hesaba katılmalıdır.

Önerilerinin sonunda Wangenheim, Ahmed İhsan'ın Dr. Jäckh hakkında sarf ettiği iddia edilen şu söylentiyi aktarıyordu: "Bu kimse aslında hem benim eski bir dostum hem de iyi bir Türkiye dostudur, ama özünde sadece 'un poète'tir" (şair, hayalperest).[93]

Eylül 1912 sonundan, Şubat 1913'e kadar komisyonun arşiv dosyalarında boşluklar bulunmaktadır. Buradan Balkan Savaşı'nın komisyonun çalışmasını olumsuz etkilediği sonucu çıkarılabilir. Fakat savaş aynı zamanda gelecekte kurulması düşünülen okulun biçimi hakkında yeniden müzakereler yapmak için bir fırsat yaratmıştı. Balkan Savaşı koşullarında Eylül

---

93 Wangenheim an den Reichskanzler 25 Eylül 1912; BArch, AA 39531, Bl. 79.

1912'de yapılan çağrıya, Alman-Türk yüksek okulunu tasvip eder nitelikte 70 yanıt gelmişti.

Hazırlık komisyonunun 7 Şubat 1913 tarihinde yapılan beşinci oturumunda, yapılan anketin sonuçları değerlendirildi. Konsoloslar, gelecekteki bir yüksek okula yeterli "öğrenci kitlesi" yetiştirilebilmesi için Türkiye'deki mevcut Alman okullarının teşvik edilmesi zorunluluğuna işaret etmişlerdi. Bunun dışında, Osmanlı idari makamlarının ve hükümetinin insan kaynağını teşkil eden Müslüman-Türk çevreler üzerindeki etkinin geliştirilmesi amaç olarak belirlenmişti. Halep'ten Konsolos Rößler şunları bildirmişti: Toplam 200.000 nüfusun 175.000'inin Müslüman olmasına rağmen, Alman okulunun ilk yıl hiç Müslüman öğrencisi olmamış, ikinci yıl ise topu topu 10 öğrencisi olmuştu. Buna karşın Bağdat'tan Konsolos Hesse Alman okulunun öğrencilerinin çoğunluğunu -100 öğrenciden 60'ı- Müslümanların oluşturduğunu bildiriyordu. Komisyonun toplantısında ele alınan başka bir konu da Alman üniversitelerinde az sayıda Türk öğrencinin bulunmasıydı. İstatistikler şimdiye kadar Almanya'da çok az Osmanlı'nın yüksek öğrenim gördüğünü, 1000 Bulgar'a ve Sırp'a karşı ancak belki 50 Türk'ün Alman üniversitelerinde yüksek öğrenim yaptığını gösteriyordu. Böylelikle, askeri alandaki temaslar hariç, genç nesil Türklerle Almanya arasındaki entelektüel bağın tamamen kopuk olduğu ortaya çıkmaktaydı. İstatistikler bunun dışında Şarktan gelen öğrencilerin Almanya'da kimya, fizik, ziraat ve makine gibi branşları tercih ettiklerini göstermekteydi. Konsoloslar bu yüzden, Türkiye'deki Alman okulların Türk halkı üzerindeki çekiciliğini artırmak amacıyla Almanya'daki Türk öğrencilere burs verilmesini önermişlerdi.[94]

Hazırlık komisyonunun 21 Mayıs 1913 tarihli altıncı oturumu mali kaynağın temini ile ilgiliydi. Henüz barışın sağlanmamış olması, dolayısıyla ticaret ve sanayiinin yakın dönemde Türkiye'de ekonomik teşebbüsleri göze alamaması nedeniy-

94 Bericht über die fünfte Sitzung des vorbereitenden Ausschusses zur Gründung einer deutsch-türkischen Hochschule, 7 Şubat 1913; BArch, AA 39531, Bl. 104-106.

le zaman böyle bir girişim için mali kaynak toplamaya uygun görünmemekteydi. Öte yandan Fransa'nın bu günlerde Suriye ile sınırlı kalmayıp, aynı zamanda tüm gayretiyle İzmir ve Konya'da kültürel nüfuz kazanma çabasında olduğu gözleniyordu. Yapılan istişareler sonunda, gelecekteki bir yüksek okula altyapı teşkil edecek bir "ortaokulun", yani Alman müdürün, Alman öğretmenlerin ve Türk yardımcı öğretmenlerin görev alacağı bir idadinin kurulmasında görüş birliğine varıldı. Bunun için ilk aşamada 100.000.- mark yeterli olacaktı.[95] Bu kararla hazırlık komisyonu Wangenheim'in görüşlerine bir parça yaklaşmış oluyordu.

Wangenheim 25 Nisan 1913 tarihinde şansölyeye, gelişen son siyasi olaylar neticesinde Türk-Müslüman çevrelerde Fransız sempatisi tehlikeye girerken, Alman dostu bir rüzgârın hissedilir biçimde esmeye başladığını bildiriyordu. Mahmud Şevket Paşa'nın kısa bir süre önce tüm eğitim sisteminin yeniden yapılandırılması ve maarif idaresine Alman eğitimcilerin çağrılması fikrini ifade etmesi, bu havaya katkıda bulunmuştu. Wangenheim'in tahminlerine göre, sadrazam, diğer çevrelerin onayından emin olmasa, böyle bir planın üzerinde ciddi olarak durmazdı. Jöntürk hükümeti iktidarda olduğu sürece bu fikrin gerçekleşmesinin önünde hiçbir engel bulunamazdı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasi durumun belirsizliğini, Almanlara halihazırda duyulan sempatinin güvenilir olmadığını, Türk eğitim sisteminin modernleştirilmesinin uzun ve metotlu bir çalışma gerektirdiğini hatırlatan Büyükelçi, girişimlerinin bir rejim değişikliği halinde tehlikeye girebileceğini ifade ediyordu. Bu yüzden elverişli havadan yararlanarak orta dereceli bir Alman-Türk okulunun kurulması projesi barıştan hemen sonra uygulamaya konmalıydı.

Baron von Wangenheim bununla bağlantılı olarak Söhring'in 14 Mart 1913 tarihinde *Vossische Zeitung* gazetesinde yayınlanan "Şarktaki Alman Okul Politikası" başlıklı makalesine atıf-

95 Bericht über die sechste Sitzung des vorbereitenden Ausschusses zur Gründung einer deutsch-türkischen Hochschule, 21 Mayıs 1913; BArch, AA 39531, Bl. 109-110.

ta bulunuyordu. Yazar bu makalede, Türkiye'de Alman dilini ve eğitimini teşvik edebilmek için gerekli olan paranın toplanması amacıyla Almanya'da bir dernek kurulmasını öneriyordu. Söhring'e göre bu amaca Alman-Türk okullarının kurulmasıyla mı mevcut okulların desteklenmesiyle mi ulaşılacağına şartlara göre karar verilebilirdi. Öncelikle İstanbul'da Alman yönetiminde bir Türk ortaokulu yaşama geçirilmeliydi.[96]

31 Mayıs 1913'te Şansölye, büyükelçisine sadrazamın arzusuna ilgiyle yaklaştığı yanıtını verdi. Aynı zamanda, söz konusu görevler için uygun olabilecek birkaç Alman eğitimci ismi vermeye hazır olduklarının bildirilmesini istiyordu. Türkiye'deki sair Alman kültür faaliyetlerinin ilerlemesi ile ilgili olarak da Şansölye, hazırlık komisyonuna etki ettiğini ve sözü edilen okulun kurulması çalışmalarına sonbaharda başlanacağını bildiriyordu. Türkiye'de kültürel alanda faaliyet gösteren tüm Alman örgütlenmelerinin tek bir dernek çatısı altında birleşmelerinin uygun olup olmayacağı hususunu şansölye açık bırakıyordu.[97]

Hazırlık komisyonu 2 Haziran 1913 tarihinde yaptığı yedinci toplantısında, planlanan ortaokulun sadece yüksek okula hazırlık mahiyetinde bir okul olarak görülmesine oybirliğiyle karar verdi. Zira orta okul projesinin bağımsız bir proje haline gelmesinden ve tasarlanan Alman-Türk yüksek okulunun geri plana itileceğinden endişe ediliyordu. Alman basını sürekli yayınladığı ayrıntılı haberlerle Alman-Türk Ticaret ve Teknik Yüksek Okulu'nun kurulmasını destekliyordu.[98]

11 Temmuz'da komisyon sekizinci toplantı için bir araya geldi. Jäckh yürütülen kulis faaliyetlerinin başarılı olduğunu bildiriyordu. Şu ana kadar 61.540 mark için söz alınmıştı ve müteakip 4 yıl için 4.000 mark daha verilecekti. Ayrıca bazı vakıflar da yardım sözü vermişlerdi. Jäckh, böylece bu sonbaharda

---

96 Wangenheim an den Reichskanzler, 25 Nisan 1913; BArch, AA 39531, Bl. 112.

97 Reichskanzler an Wangenheim, BArch, AA 39523, Bl. 62-63.

98 Bericht über die siebte Sitzung des vorbereitenden Ausschusses zur Gründung einer deutsch-türkischen Hochschule, 2 Haziran 1913; BArch, AA 39531, Bl. 120-125.

bir Alman-Türk ortaokulunun kurulmasına rahatlıkla başlanabileceğini belirtiyordu.

Okul planının etraflıca tartışılması sonucunda komisyon, gelecekteki bir Alman-Türk yüksek okuluna temel teşkil edecek ilk Alman-Türk ortaokulunun 1 Ekim 1913'te Konya'da açılmasına oy birliğiyle karar verdi. Gerekli öğretmenlerin belirlenmesi ve bu okulun kurulmasıyla ilgili olarak Türk hükümetinden izin alma girişimlerine başlanması için Osmanlı Hariciye Nezareti'ne derhal başvurulacaktı. Okulun kurucusu olarak görev yapacak bir derneğin oluşturulması için hazırlık yapılmaktaydı.[99]

Jäckh'in özel bir mektubuyla bu okul planından haberdar olan Alman Büyükelçi, plan kendi tasarımlarıyla uygun düşmediği için, şansölye nezdinde bu kez daha sert bir biçimde olaya müdahale etti. Wangenheim yeniden şu en temel soruyu soruyordu: Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman okul politikası diğer devletler tarafından katedilmiş olan yolu mu takip edecekti, yoksa Türkler ile anlaşma ve uzlaşı içinde Türk-Alman okulları kurulması daha iyi olmaz mıydı? Büyükelçi, Konya'da bir okul kurma izni için başvuru yapmanın, eskiden olduğu gibi, okulun doğrudan doğruya Almanya İmparatorluğu'nun koruması altında olacağı niyetini açıkça ortaya koymak anlamına geleceğine dikkat çekiyordu.

Alman-Türk ortaokulunun Türk idadi okulları kategorisinde ama tamamen bir Alman okulu olacağını vurguluyordu. Bu okul ders dilinin Almanca olduğu, Almanca öğretmenlerin görev yaptığı, üst yönetimin Almanların elinde olacağı ve mali desteğin sadece Almanya'dan bekleneceği bir eğitim kurumu olacaktı.

Eğer komisyonda yer alan ilgililer gerçekten de bu maksatları taşıyor idiyseler, o halde meseleye büyükelçinin şimdiye kadar varsaydığından çok farklı bir biçimde yaklaşılmaktaydı. Almanya salt Alman okullarının kurulmasında Türklerin katılımı-

---

99 Bericht über die achte Sitzung des vorbereitenden Ausschusses zur Gründung einer deutsch-türkischen Hochschule, 11 Temmuz 1913; BArch, AA 39531, Bl. 134.

na muhtaç değildi, ama daha sonra resmi makamların bu okullara bakışı problemli bir hale gelecekti. Gerçi komisyon, Türk hükümetinin ve "Türk elit tabakasının" bu planı olumlu bulduğunu ve Maarif Nezareti tarafından desteklenen bir Türk komisyonunun da kurulmuş olduğunu beyan etmekteydi. Buna karşın ilgili Türk komisyonunun beklenilen derecede örgütlü olmadığını dikkate almakta fayda vardı. Buna ek olarak "Türk elit tabakasının" bu planı hemen olumlu karşılaması beklenemezdi, çünkü Türkiye'de bu gibi konularda dikkatli ve sessiz bir çalışma yeğlenir, kamuoyunun vaktinden önce bilgilendirilmesi uygun görülmezdi. Elit tabaka, Alman yardımıyla *Türk okulları* kurulacağı düşüncesinden hareketle bu plana olumlu yaklaşmıştı.

Mahmud Şevket Paşa'nın, Türk eğitim sistemi reformunu Alman eğitimcilere bırakma düşüncesini ileri sürmesi, Almanya'nın Türkiye'de okul açma planlarının müzakere edilmeye başlanmasına neden olmuştu. Yeni sadrazam da İstanbul'da bir Türk-Alman okulu kurulması planını olumlu karşıladığını ve hükümete getireceğini söylemişti. Ancak gerekli adımlar, en azından resmi düzeyde Türk Komitesi'nce atılacak olduğunda, bundan sonrası Ahmed İhsan Bey'e bırakılmalıydı.

Wangenheim, Türkiye'deki Alman okul kuruluşlarında yeni yollar takip etme düşüncesinin bazılarına zor görünebileceğini kabul ediyordu. Bunu yaparken büyük zorlukların aşılması gerekirliği inkâr edilemezdi. Eğer Türkler ile işbirliği yapılması hesap ediliyorsa, onların "doğuştan gelen lakaytlıkları ve heyecan duyma kabiliyetlerinin zayıflığı" göze alınmak durumdaydı. Buna ilaveten Türklerden şu andaki ekonomik buhran nedeniyle büyük bir fedakârlık beklenemezdi. Büyükelçi öte yandan Türk çevrelerinin yeni tavırlarına kesinlikle anlayış gösteriyordu: Türk entelijensiyası arasında, eğitimin sadece modern, münevver fikirli değil, aynı zamanda Türk ve milli olması yönündeki istemler gün geçtikçe daha belirgin hale gelmekteydi. Yabancı laik okullar mevcut ihtiyacı kısmen karşılayabilmekteydi.[100] Bu talep ve arzulara uygun düşen model, dı-

100 Wangenheim an den Reichskanzler, 26 Temmuz 1913; BArch, AA 39531, Bl. 138-141.

şarıdan Türk milli okulu gibi görünecek, ancak Avrupai esaslara göre kurulacak ve idare edilecek bir okuldu.

Eğer mevcut okulların elden geçirilmesi ve yeni Alman okullarının kurulması doğrultusunda eski stratejide kalınırsa, belli bir hareket özgürlüğü ve bağımsızlığı garanti altına alınmış olacaktı. Ancak Wangenheim bu seçenekte Almanya'nın Türk idari makamlarının açık bir düşmanlığı ya da pasif bir direnişi ile karşı karşıya kalabileceği tehlikesini ısrarla vurguluyordu. Türkiye'deki yabancı eğitim kurumlarının sayısının alıp yürümesine Türk yönetim çevrelerinin ilke olarak karşı durmalarına ve Türk milliyetçilerinin bu konuda duydukları doğal endişenin ötesinde, Almanya'nın diğer ülkeler ile girdiği bu yarışta mali kaynaklarının yetersizliğinden dolayı geride kalma tehlikesi mevcuttu. Bu mülahazalar, Alman okullarını dayatmak yerine, Türk hükümetiyle uyum içerisinde Türk-Alman okulları kurma düşüncesini güçlendiriyordu.

Wangenheim ayrıca Alman okul politikasının ilke olarak bu iki stratejiden birine sabitlenemeyeceğini kabul ediyordu. Okulun kurulduğu bölgedeki yerel alışkanlıklar ve ihtiyaçlar mutlaka gözönünde bulundurulmalıydı. Mevcut Alman okullarının geliştirilmesini veya büyütülmesini gözardı etmek için bir neden yoktu. Bunu yaparken hedef kitlenin Türk-Müslüman gençlik olduğu gözden kaçırılmamalıydı. Avrupalı Hıristiyan çocuklar için hazırlanan müfredat programları Müslüman Türk çocukları için hazırlanandan belirgin farklılık gösterdiği için, Müslüman Türk gençlerin Alman okullarına entegrasyonunda bazı problemler ortaya çıkabilirdi.[101] Wangenheim eliştirilmesini veya büyütülmesini savunduğu okullara İstanbul, Halep, Kudüs, İskenderun, Kahire ve Selanik'tekileri örnek veriyordu. Okulların geliştirilmesi ve öğrenci yurtlarının eklenmesi halinde, iyi bir öğrenime önem veren Osmanlılara, onları Almanya'da bir üniversite öğrenimine hazırlayan bir olanak tanınacaktı. Bu okullarda Almanca'nın yanısıra sadece bir yabancı dil, örneğin Fransızca okutulacak, buna karşın otokton dil-

101 Wangenheim an die Konsulate in Adana, Aleppo, Bagdad, Beirut, Haifa, Jerusalem, Mosul, Smyrna, Trabzon, 13 Mayıs 1913; BArch, AA 39531, Bl. 143.

lerde, Türkçe ya da Arapça, daha kapsamlı bir eğitim verilecekti. Mevcut ilk dereceli okullar da, örneğin Haydarpaşa, Yedikule, Eskişehir, Adana, Hayfa, Yafa, İzmir vs. yeniden gözden geçirilip, geliştirilmeliydi. Sonuç itibariyle ülkenin ve bölgenin ihtiyaçları özellikle gözönünde bulundurularak Alman idaresinde yeni okullar kurulmalıydı.

Öte yanda; Adana, Halep, Bağdat, Beyrut, Hayfa, Kudüs, Musul, İzmir ve Trabzon Konsoloslukları'ndan, çok gizli olmak kaydıyla konuyla ilgili görüşlerini isteyen Wangenheim, bir okul kurma faaliyetine başarıdan en emin olunan yerlerde başlanması gerektiği, buna en uygun yerin ise Bağdat Demiryolu Hattı'nın bulunduğu bölge olduğu sonucunu çıkartmıştı.

Komisyon tarafından planlanan Alman-Türk ortaokulunun iç örgütlenmesi ve masraflarıyla ilgili olarak büyükelçi şansölyeye şu hususları bildiriyordu:[102]

> 1. Ülkenin kendi dilinde okutulacak dersler için, bu derslerin amaçlarına uygun olarak daha büyük sınıflar tahsis edilecektir. Türkler tamamen yabancı bir eğitimden ziyade, Alman anlayışıyla ders okutulması arzusundadırlar; fakat Alman dilinin öğretilmesi de önem taşımaktadır. Konya'daki okulda da Türkçe derslerinin üzerinde daha fazla durulması tavsiye olunmaktadır.
>
> 2. Bu nedenle Alman öğretmen kadrosu azaltılabilir.
>
> 3. Bu durumda masraflarda hatırı sayılır bir tasarruf yapılmış olacaktır.

Türk-Alman okullarına sadece Müslüman öğrenci alınmayacaktı. Milli kültür ve dilin baskın olmasını talep eden, bununla beraber Batılı "kültür dillerinden" birinde ders okutulmasını ve Alman sistemine göre eğitim ve öğretim yapılmasını arzu eden çevreler unutulmamalıydı. Wangenheim öğretmen okulu, ziraat okulları gibi meslek okulları kurulmasını da öneriyordu.

Okul idaresi ve denetimi hakkında Wangenheim'ın üzerinde durduğu hususlar şunlardı:

---

102 Wangenheim an den Reichskanzler, 26 Temmuz 1913, BArch, AA 39531, Bl. 138-141.

a) Osmanlı İmparatorluğu maarifi için gerekli tüm araçların tedarik ve temini, idaresi ve dağıtımı Almanya'daki bir merkez komite tarafından yapılmalıydı,

b) Şarktaki gayrimüslimler de dahil olmak üzere, bütün okullardaki örgütleme, idare, denetim ile ilgili birinci derecede önemli kararlar, İstanbul'daki büyükelçilikte görevlendirilecek, akademik eğitim görmüş ehil bir eğitim uzmanı tarafından tetkik, tertip ve tanzim edilmeliydi. Bu tür uzman okulları her yıl teftiş etmeli, randımanları ve ilerlemeleri hakkında sürekli bilgi sahibi olmalı ve bunları rapor etmeliydi.

c) Okulların her biri kendi idare heyetleri ve yerel komiteler tarafından yönetilmeli, bunlara mümkün olduğunca özgürlük tanınmalıydı.

Bunların yanında, Almanya'nın Türk maarif reformunda yer alabilmesi için ön koşulların oluşturulması, bu yapılırken de Alman uzmanların hareket özgürlüğüne sahip olmaları temin edilmeliydi. İlkin örgütlenme ve idare konularında deneyimli ve ülkeyi tanıyan iki akademik pedagogun istihdamı düşünülüyordu. Bunların Türk diline hâkim olmaları isteniyordu, ancak meslek bilgisi ve beceriyle birleşen enerji daha önemliydi. Fransız diline hâkim olmak tabii bir ön koşuldu.

Türkiye'ye gönderilecek iki pedagogdan biri Maarif Nazırı'nın, diğeri orta ve yüksek öğrenimden sorumlu genel müdürün danışmanı olarak görev yapacaktı. Bu iki uzman merkezi bürokrasi içinde ilk ateşlemeyi yapacaklardı. Diğer uzmanlar muallim mektebi müdürü ve öğretmeni gibi orta düzeyde görev yaparak reformu alt birimlere taşıyacaklardı. Bunların yanısıra, bir uzman meslek okullarını ve ilk dereceli okulları takip edecekti.[103]

Alman-Türk yüksek okulu kurulması için oluşturulan hazırlık komisyonu adına Jäckh, 25 Ağustos 1913 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na, Konya'da kurulması planlanan okuldaki müdürlük ve öğretmenlik görevlerine uygun adaylar gösteril-

103 Aufzeichnung Dr. Otto Soehring "Zu unserer Schulpolitik im Orient", 3 Mayıs 1913, BArch, AA 39531, Bl. 138-141.

mesi ve okulun açılması için Türk hükümetinden izin alma girişiminin başlatılması ricasını iletti.[104]

Bunun üzerine şansölye Eylül 1913'te Wangenheim'a acil bir yazı yollayarak, hazırlık komisyonunun talepleri hakkında karar vermeden önce, yeniden bir mütalaada bulunmasını istedi. Şansölye, kurulması planlanan okulun örgütlenmesinin Türkiye'de mevcut Alman okullarından farklı göründüğünü belirtiyordu. Mevcut okullar Alman gençlerine eğitim ve öğretim verirken, komisyonun kurmayı planladığı okullar Türklere mahsus ve onların öğrenim ihtiyaçlarına uygun olacaktı. Komisyon buna uygun olarak Konya'daki okula bir Türk ortaokulu, yani bir idadi biçimi vermeyi planlamaktaydı. Sadece rüşdiyeyi bitirmiş yaşı büyük öğrencilerin kabul edileceği okul idadi usulü dört sınıftan oluşacak ve müfredat programı genel olarak –Alman dili ve Alman edebiyatı dersi hariç olmak üzere– idadilerinkine uygun olacaktı. Ders dili genel olarak Almanca olacak, fakat Türkçe ve Arapça dil dersleri ile Türk tarihi ve coğrafyası geniş ölçüde okutulacak, bunun için yerli öğretmenler görevlendirilecekti. Bundan başka Türk öğretmenlerin denetiminde bir öğrenci yurdu kurulması suretiyle Türklerin arzuları yerine getirilecekti. Komisyon, Almanca dersinin ölçüsünü ve hangi derslerin Almanca ya da Türkçe okutulacağı konusunu sonraya bırakıyordu. Okulun ve öğrenci yurdunun idaresi her koşulda Almanlarda bulunacaktı. Şansölye, komisyon tarafından geçici olarak yukarıdaki gibi şekillendirilen okul yapısının, teşebbüs anlamında kesinlikle amaca uygun olduğu ve eğer zorluklar hasıl olursa yapının değiştirilebileceği fikrindeydi.

Hukuksal anlamda en önemli soru, okulun idaresinin Alman hukukuna mı, Türk hukukuna mı tâbi olacağı idi. Bu soru Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Başkonsolos Mertens, Jäckh ve Söhring ile ayrıntılı olarak müzakere edilmişti. Bu müzakerelerde, eğer okulun idaresi Türk hukukuna täbi olacak ve bu nedenle devletler hukukuna göre Alman koruması altında olamayacak ise, buralarda Alman etkisinin nasıl garanti altına alı-

104 Jäckh an das Auswärtige Amt, 25 Ağustos 1913, BArch, AA 39531, Bl. 163.

nacağı endişesi ortaya çıkmıştı. Türklerin eğitim alanında Alman işbirliğini arzu etmelerine güvenmekle birlikte, Mertens, Jäckh ve Söhring, okul yönetiminin ve varlığının Türk idari memurlarının keyfi tutumlarına karşı korunması ve Alman öğretmenlerin iş sözleşmelerine kesinlikle uyulmasının temin edilmesi gerektiğini belirtmişlerdi. Bütün bunlar ancak Alman hukukuna tâbi olunması ve Alman korumasının sağlanmasıyla mümkün olabilecekti. Bu nedenlerle üç bilirkişi, hazırlık komisyonunun, Berlin'de mukim bir dernek kurmasını tavsiye ettiler. Bu dernek tüm girişimin taşıyıcısı olacak ve bir Alman tüzel kişisi sıfatıyla Almanya'nın hukuki koruması altında bulunacaktı.

Bu tür bir hukuki yapılanmanın öğrencilerin sayısında azalmaya yol açacağı endişesini Mertens, Jäckh ve Söhring paylaşmıyorlardı. Konya'da biri Amerikan, diğeri Fransız koruması altında bulunan ve büyük rağbet gören yabancı okulları örnek gösteriyorlardı. Şansölye, Berlin'den görebildiği kadarıyla, bu tavsiyelere katılmayı düşünüyordu. Ancak ona göre de her koşulda, girişimin Alman etkisi altında kalabilmesi için sadece ahlaki değil, aynı zamanda hukuki teminatların alınması gerekmekteydi. Şansölye, bu hususun, pek yakında İstanbul'a geri dönecek başkonsolos ile temas halinde yeniden gözden geçirilmesini rica ediyordu.[105]

Bu yoğun tartışmalara paralel olarak, gündemde, netice itibariyle Osmanlı İmparatorluğu ile büyük devletler arasında büyük bir krize yol açan, Liman von Sanders Misyonu'nun geri gönderilmesi konusu da bulunuyordu. Bu askeri misyon Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki politik nüfuzunu garanti ederken, 1914 Şubat'ındaki Alman-Türk Derneği'nin kuruluşu, Alman kültür politikasının eksiğini kapatmaya yönelikti. Eğitim politikası ile ilgili girişimler Alman-Türk Derneği'ne devredildi. Bu derneğin çok yönlü faaliyetleri bir sonraki bölümün konusunu oluşturmaktadır.

---

105 Der Reichskanzler an Wangenheim, Eylül 1913, BArch, AA 39531, Bl. 168.

Birinci Dünya Savaşı Sırasında Alman Kültür Faaliyetlerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Gelişimi

Savaşın başlamasıyla Alman-Osmanlı ilişkileri yeni bir nitelik kazandı. Savaş Jöntürkleri zor bir duruma soktu. Bir taraftan, eğitimin, ordunun ve ekonominin yeniden yapılandırılmasını öngören reform programı henüz başlangıç aşamasındaydı. Öte yandan devletin bekası meselesiyle yüz yüze gelmişlerdi. Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ne karşı muhteris tutumları 1914 yazı ortalarında Jöntürklerin hareket alanlarını daha da daraltti. Ülkeyi savaştan korumak gittikçe daha zor bir hal almaya başladı. İttifak görüşmelerinde savaşta işbirliğinin ötesinde Avrupalı devletlerle eşit haklara sahip, siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan bağımsız bir konum kazanmaya çalışıyorlardı.[106]

Buna karşılık, Osmanlı İmparatorluğu'nda aktif bir kültür politikası izlemeyi savunan Almanların temel kaygıları ekonomik ve siyasi çıkarlardı. Nitekim kültürel projelerin tasarlanmasında ve uyarlanmasında siyasiler, askerler, sanayiciler ve uzmanlar birlikte çalışmışlardı.[107] Fritz Klein, Almanya'nın kültürel faaliyetlerinin amaç ve saiklerinin emperyalist dış politikanın bir tezahürü olarak analiz edilmesini eleştirir: "Bu tür temayüllerin eleştirel bir gözle incelenmesi, emperyalist kültür politikasının saik ve amaçları ile, bunların gerçek etkileri ve sonuçlarının çoğunlukla farklı şeyler olduklarını ortaya çıkarmıştır." Bu yüzden de, Almanya'nın, Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'deki etkisini ilk ve orta dereceli eğitim yoluyla güçlendirme çabalarına sadece büyük devletlerin güç perspektifinden bakılması ona göre tek yanlı bir yaklaşımdır.[108]

Zira bu tür bir yaklaşım, "hedef ülkelerin" pozisyonunu ön plana çıkaran soruları yanıtsız bırakmaktaydı. Jöntürklerin Almanya'nın emperyalist politikasına tepkileri ne oldu? Jöntürkler Avrupalı büyük devletlerin emperyalist politikalarından

---

106 Ahmad, Feroz : *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics (1908-1914)*, Oxford 1969, s. 157

107 Kloosterhuis, a.g.m., s. 38.

108 Klein, a.g.m., s. 421-422.

kendilerine hangi avantajları sağladılar? Bu çerçevede emperyalist ülkelerin aralarındaki karşıtlıkları ne derece kullandılar? Bu soruları gözeterek, her iki tarafın konumlarını analiz etmek için bu araştırmada Almanya'nın amaçlarının yanısıra, olanaklar çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun perspektifi de dikkate alınacaktır. Alman İmparatorluğu'nun Osmanlı İmparatorluğu'na dönük eğitim politikasının nasıl şekillenip geliştiği yanında, bu sürecin Jöntürklerin tasavvurlarıyla hangi ölçüde bağdaştığı da incelenecektir.

Gerçi Almanya'nın eğitim için gösterdiği gayretlerin başarı düzeyi düşüktü, ancak bu gayretler son tahlilde, Almanların niyetleri farklı olsa da, Osmanlı ülkesinde eğitim ve kültürün yaygınlaşması anlamına gelmekteydi.[109] Anadolu Demiryolu Şirketi'nin Müdürü Franz Günther, daha Kasım 1914'te Osmanlı İmparatorluğu savaşa girerken, "Türkler bizimle yapacakları ittifakı, siyasi ve ekonomik bağımsızlıklarını kazanmak için bir sıçrama tahtası olarak kullanmak istiyorlar" uyarısında bulunmuştu.[110] Bu uyarı, bir önceki cümlede yapılan tespite dair bir öngörü sayılabilirdi.

Türklerin de Almanya'yla ittifakta kuşkusuz menfaatleri vardı. Balkan Savaşı'nın sona ermesinden bu yana Türkiye, dış politikasında yeni bir arayış içerisindeydi. Bu politikanın temel taşı devletin bekasıydı. Eğitimde yapılacak reform buna katkı sağlayacaktı. Almanya her iki hususta da işbirliğine hazırdı. Sadrazam eğitim sisteminde reform için Alman yardımı talep etmişti. Ordu, 1913'ten bu yana Alman askeri misyonu tarafından ıslah edilmekteydi. Bir başka sorun Türkiye'nin ekonomik ve siyasi bağımsızlığının günden güne elden gitmesiydi. Avrupa devletleri ile Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan cemaatlere imtiyazlar tanıyan kapitülasyonlar, Jöntürklerin milli Türk burjuvazisi oluşturma projelerinin karşısında bir engeldi.[111]

---

109 Klein, a.g.m., s. 431-432.

110 Fischer, *Der Erste Weltkrieg und das deutsche Geschichtsbild*, s. 280.

111 Tekeli, İlhan/İlkin, Selim: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, s. 84-102; Toprak, "Millî İktisat-Millî Burjuvazi", s. 4-6; Akşin, "İttihat ve Terakki", s. 1431-1435.

Balkan Savaşı'ndan sonra, ama özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı İmparatorluğu ile ittifak yapan Almanya'nın bilimsel çevrelerinde, Türk kültürünün ve Türk antikitesinin araştırılması yönünde gittikçe büyüyen bir ilgi uyandı. Bu alanlarda daha önce İngiliz ve Fransızlar haricinde çok az şey yapılmışken, Almanya savaş esnasında çok sayıda bilimsel girişimde bulundu. Bu girişimlerin kimisi resmi, kimisi de gayri resmi nitelikteydi. Eylül 1917 tarihli "Türkiye ile ilgili yeni bilimsel girişimler ve planlar" konulu bir rapordan sonra Alman hükümeti, hangi planların devlet menfaatleri açısından daha önemli olduğu ve teşviki hak ettiği değerlendirmesini yaptı. Çıkan sonuç, tüm bu çabaların etkin bir kültür politikası anlayışıyla bir araya getirilmesi yönündeydi.[112]

Kültür aktarımında rol oynayan en önemli örgütlenmeler Alman Ön Asya Komitesi, Şark Haber Alma Birimi (Nachrichtenstelle für den Orient) ve Alman-Türk Derneği idi.

7 Aralık 1910 tarihli *Deutsche Zeitung*'un haberine göre Türkiye ve İran'daki Alman menfaatlerinin temsil edilmesi amacıyla bir "Alman Ön Asya Komitesi" kurulmuştu. Sekreteri şarkiyatçı Dr. Hugo Grothe olan Komite kendisine, "Almanya'nın Şark'taki menfaatlerini Alman kamuoyuna anlatabilmeyi ve Türkiye ile İran'da bulunan Almanların anavatanla güçlü manevi bağlantılarını muhafaza etmeyi" hedef olarak belirlemişti. Bunun için en uygun araçların, Bağdat Demiryolu Hattı'nın şantiye merkezi olan Adana'da, sonra Halep'te, Bağdat'ta ve Tahran'da Alman kütüphanelerinin kurulması olduğu düşünülüyordu. Bu kütüphaneler ilk önce Alman kolonisi mensuplarına Almanca, İngilizce, Fransızca ve İtalyanca yayınlarla Anadolu'yu tanıtacak; ikinci olarak seyyahlara ve bilim adamlarına bu bölgelerle ilgili bilgi sunacak; üçüncüsü "Alman diline ilgi duyan ve bilimini öğrenmek isteyen yabancı millet mensuplarına, yani ülkenin yerli halkına Alman edebiyatının en önemli yapıtlarını sunacaktı" [113] Bu hususlar doğrultusunda kütüphanelerde coğrafya, etnoloji, şarkiyat, sanat, dünya ve kültür ta-

112 GStA PK, I. HA Rep. 89 Geheimes Zivilkabinett, Nr. 13350, s. 1.

113 *Deutsche Zeitung*, Nr. 395, 7 Aralık 1910; BArch, AA 39529, Bl. 46.

rihi, ticaret, felsefe, fen bilimleri, teknik ve edebiyat alanlarında eserler bulunacaktı.

Alman Ön Asya Komitesi'nin 1913 sonbaharındaki bir broşüründe, Grothe yeniden, Şarktaki kültürel faaliyetlerin ekonomik başarılarla doğru orantılı olmadığı, Almanya'nın aynı zamanda "medeni yükümlülükleri" olduğunu tespit ediyordu. İslam dünyasında Alman kültür propagandasının yapılması gereği geniş Alman halk kitlelerine de anlatılmalıydı.[114]

Alman Ön Asya Komitesi ismi 1915 yılında "Alman Ön Asya Enstitüsü" (Deutsches Vorderasien-Institut) olarak değiştirildi. Yönetim Dr. Hugo Grothe'de kaldı. Yönetim kurulunda başkalarının yanısıra şu şahsiyetler yer alıyordu: Hamburg-Amerika Hattı'nın Genel Müdürü Hasmüşavir Ballin, Alman-Asya Derneği Başkanı Feldmareşal Freiherr von der Goltz, Leipzig Ticaret Odası Başkan Vekili Ticaret Müşaviri Habenicht, Korgeneral von Hoffmeister, Alman Levante Hattı'nın Yönetim Kurulu Başkanı ve Elçilik Müşaviri von Jacobs ve Prof. Kurt Wiedenfeld ile Almanya Milli Bankası Denetim Kurulu Üyesi Richard Witting. Enstitü üyelerinden Prof. Regel, enstitünün görevi olarak; Ön Asya'da ilmi araştırmalar yapmak ve teşvik etmek için kütüphaneler açmayı, Alman üniversiteleriyle temas sağlamayı, Alman endüstrisinin temsilcileriyle bağlantı kurmayı ve bu araştırmaları Alman ekonomisinin ve halkının bilgisine sunmayı sayıyordu.[115]

Hugo Grothe 1915 yılında Alman Ön Asya Komitesi'nin toplu yazılarını, "Türkiye'nin Ülkeleri ve Halkları" *(Länder und Völker der Türkei)* serisinde yayınladı. Toplu eserlerin önsözünde şunlar dile getiriliyordu: "Şu anda yaşadığımız savaşta Türkiye'yi müttefik olarak yanımıza aldık. Silah kardeşliği ile başlayan ilişkiler hiç kuşku yoktur ki, devlet, eğitim ve ticaret yaşamında sıkı ilişkilere önayak olacaktır. Bu eserler siyasilere, bilim adamlarına ve tüccarlara çok değerli bilgiler verecektir."[116]

---

114 Grothe, *Die asiatische Türkei...*, s. 53.

115 Rathmann, *a.g.e.*, s. 184.

116 12 ciltlik eserin her bir cildi kendi alanında uzman tarafından kaleme alınmıştı. Derleme, Leipzig'deki von Veit und Comp. isimli yayınevi tarafından

Savaşın başlamasının ardından, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın da teşvikiyle iki Şarkiyatçı Oppenheim ve Mittwoch "Şark İstihbarat Birimini" (Nachrichtenstelle für den Orient) kurdular. İstihbarat almaya dayalı birimin on beş günde bir *Yeni Şark (Der Neue Orient)* adıyla yayınlayacağı dergide Türkiye'den gelen bilgi ve belgeler uzmanlarca değerlendirilerek yayınlanacaktı.[117] Bu resmi propaganda kuruluşu Türk basınıyla doğrudan temas kurabiliyor, Osmanlı İmparatorluğu'nda geniş çapta broşürler dağıtabiliyor ve tüm Şarkta istihbarat birimleri kurabiliyordu. Mittwoch, 1917'de Alman Dışişleri Bakanlığı'na birimin statüsünün bir Alman Şark Enstitüsü olarak değiştirilmesine dair yazılı bir öneri sundu. Bunun altında yatan düşünce, istihbarat birimini Berlin'de Şark dillerinde teorik öğrenim görmüş kadrolar için "bir çeşit meslek okulu" biçimine büründürmekti.[118]

1918 yılında, Bremen'de, "Şarktaki Savaş Yetimlerine Yardım Derneği" (Hilfsverein für Kriegswaisen aus dem Orient e.V.) adı altında bir başka dernek kuruldu. Osmanlı Erkânı Harbiyesi'nde görevli W. von Strempel "Paşa" derneğin başkanı; Kuzey Alman Lloyd Şirketinin Genel Müdürü Heineken, kayserin Osmanlı İmparatorluğu nezdindeki Başkonso-

---

basılmıştır. Ciltler aşağıdaki başlıkları taşıyordu: 1: W. Blankenburg: Die Zukunftsarbeit der deutschen Schule in der Türkei (Türkiye'de Alman Okulunun Geleceğe Dönük Çalışmaları); 2. M. Horten: Die islamische Geisteskultur (İslâmda Tinsel Kültür); 3. Frein von Lichtenberg: Zypern und die Engländer (Kıbrıs ve İngilizler); 4. Ferdinand Bork: Das Georgische Volk (Gürcü Halkı); 5. Max Roloss: Arabien und seine Bedeutung für die Erstarkung des Osmanenreiches (Arabistan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Güçlenmesindeki Rolü); 6. Heinrich Zimmerer: Die neue Türkei in ihrer Entwicklung von 1908-1914 (Yeni Türkiye ve 1908-1914 Dönemindeki Gelişimi); 7 Fritz Regel: Die deutsche Forschung in türkisch Vorderasien (Türk Ön Asyası'nda Alman Araştırmaları); 8. Davis Trietsch: Die Juden der Türkei (Türkiye'deki Yahudiler); 9. Karl Dietrich: Das Griechentum Kleinasiens (Küçük Asya'da Yunanlılık); 10. Karl Roth: Die Armenier und Deutschland (Ermeniler ve Almanya); 11. Rudolf Stübe: Die Ukraine und ihre Beziehungen zum osmanischen Reiche (Ukrayna ve Osmanlı İmparatorluğu ile İlişkileri); 12. Hugo Grothe: Deutsch-türkische wirtschaftliche Interessengemeinschaft (Alman-Türk İktisadî Çıkar Ortaklığı).

117 Mann, a.g.m., s. 424.

118 GStA PK, I. HA Rep. 89 Geheimes Zivilkabinett, Nr. 13350, s. 7-8.

losu R. Elfeld onun yardımcılarıydı. Leopold von Biermann ve Konsolos Paul Meyer saymanlık görevini yürütüyor, eski üst düzey memur Dr. Schurig ise derneğin yazmanlığını yapıyordu. Dernek, imkânlar dahilinde, Osmanlı ve Alman subaylarının, astsubaylarının ve erlerinin yetim çocuklarının geleceklerini her iki halkın menfaatine teminat altına almayı görev edinmişti.[119]

Alman-Türk Derneği (ATD)

Grothe'nin Ön Asya Enstitüsü, Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu ve İslam dünyasıyla ilişkileri ve Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer devletlerle olan ilişkileri hakkındaki yayın faaliyetlerinin merkezini oluşturuyordu. Şark Haber Alma Birimi, basın ve propaganda alanında faaliyet gösteriyordu. Berlin'deki Alman-Türk Derneği ise, Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu'nun kültürel ilişkilerinde yeni bir oluşumdu.

Bu bölümde ATD'nin nasıl kurulduğu, kuruluşunda hangi çevrelerin ve şahsiyetlerin yer aldığı, bu esnada hangi sürtüşmelerin yaşandığı ve derneğin yurtdışı faaliyetleri konusunda hükümet daireleri arasında bilgi alışverişinin nasıl şekillendiği gösterilecektir. ATD'nin kuruluşu ve gelişimiyle ilgili zengin kaynak bulunduğu için bu konu ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Bu dernek Profesör Ernst Jäckh tarafından Alman Dışişleri Bakanlığı'nın himayesinde 1914 baharında savaştan önce kurulmuştur. Dernek, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili tüm çalışmaları bünyesinde toplayacaktı. Kuruluş sermayesi Alman sanayiciler Robert Bosch, Dr. Merton ve Fritz von Gans tarafından karşılandı. Kuruluş amacı, tüzüğünde belirtildiği şekilde; Alman ve Türk eğitim hayatlarını birbirine yakınlaştırmak, özellikle Türk halkını Alman biliminin faziletleri hakkında bilgilendirmekti. Dernek hedeflerine, Türkiye'de okulların, yetiştirme yurtlarının, hastane ve sanatoryumların ve daha sonraları yüksek okulların kurulması, işletilmesi ve

119 BOA, HR. H. 63/43, 3 Eylül 1918.

idame ettirilmesinin yanısıra, Alman öğretmen ve hekimlerin Türk okulları ve hastanelerine gönderilmesi, bundan başka, kütüphanelerin ve diğer öğrenim kurumlarının kurulması, uygun matbuatın yaygınlaştırılmasıyla ulaşmaya çalışacaktı.[120] ATD'nin kültürel faaliyetleri özellikle Alman öğretmen ve hekimlerin Türk okul ve hastanelerine gönderilmesi, Türkiye'den gelen orta dereceli okul ve üniversite öğrencilerinin Almanya'da kabulü, yetkili Türk çevrelerine etkide bulunulması vs. alanlarda yoğunlaştı.

Alman Levante Gazetesi 1 Mayıs 1915 tarihli nüshasında, ATD'nin ekonomik menfaatler ve doğrudan doğruya dünya ekonomisine ve politikasına dair hedefler peşinde olmadığı haberini veriyordu. Buna karşın, ATD'nin kültürel girişimlerinin "ciddi ve sürekli bir siyasi iktisadi zemini" hazırlayacağı ve "ekonomik fethin ahlaki ve kültürel fetihten önce geleceği" ifadesi buna açıkça tezat teşkil ediyordu. Diğer milletler bunu Almanlardan önce görmüştü. Doğu Akdeniz'de arayı kapatmak ve şimdiye kadar Fransız ve İngilizlerin nüfuz ettiği halkı Alman kültür ve dili, bilimi, siyaseti ve ekonomisi, Alman ahlak ve hayat tarzıyla tanıştırmak gerekiyordu.[121]

Esasen ATD'nin bu alandaki tüm yapıları, özellikle de Dr. Hugo Grothe tarafından kurulmuş bulunan Alman Ön Asya Komitesi'ni çatısı altında toplaması öngörülmüştü. Ancak bu plan başarısız oldu. Mamafih Grothe'nin Ön Asya Komitesi, kaynakları sadece almanak çıkartılmasına ve zaman zaman da seyahatleri desteklemeye yeten bir kuruluştu.[122] ATD gerçekten de Alman-Türk kültür temasları alanında tek etkili yarı resmi dernek olarak kaldı.

---

120 GStA PK, I. HA Rep. 89 Geheimes Zivilkabinett, Nr. 13350, s. 3, ayrıca bkz. Rathmann, *Stoßrichtung*..., s. 184.

121 Die Deutsch-Türkische Vereinigung und ihr Arbeitsfeld, von Erich Scharier, *Deutsche Levante Zeitung*, Hamburg, Nr. 9/10, 1 Mayıs 1915.

122 GStA PK, I. HA Rep. 89 Geheimes Zivilkabinett, Nr. 13350, s. 4.

Alman-Türk Derneği'nin kökeni Ağustos 1912'de oluşturulan "Alman-Türk yüksekokullarının kurulması için hazırlık komisyonuna" dayanır. Bu oluşum Şubat 1914'te Alman-Türk Derneği'ne dönüştü ve kendi faaliyet alanında çalışan diğer örgütlenmelere kapsamlı bir birlik oluşturma çağrısı yaptı. Alman Ön Asya Komitesine de, Türkiye'de Alman kültürünün geliştirilmesi yolundaki gayretlerine büyük ilgi duyduğunu bildirdi. 1907 yılından beri varolan bu komitenin başkanı Freiherr Colmar von der Goltz, yeni derneğin kuruluş toplantısına başkanlık görevini üstlenmişti. Başkan, Alman Ön Asya Komitesi'nin tüm üyelerini, Alman-Türk Derneği'nin 11 Şubat 1914 tarihinde, Berlin, Wilhelmstraße 74 adresindeki Deutsche Bank'ın toplantı salonunda yapılacak kuruluş toplantısına davet etti. Dernek gizli davetinde kurulma sebebini şöyle açıklıyordu: Türkiye'nin yeniden şekillendirilmesi çerçevesinde en önemli konu eğitim sistemi reformudur ve Almanya'dan gelecek yardım Türkiye'de büyük bir memnuniyetle karşılanacaktır.[123]

Alman-Türk Derneği'nde Alman ve Türk bilim adamları, siyasetçiler ve ekonomik ve askeri uzmanlar bir araya geldiler. Alman Dışişleri Bakanlığı'nın kültürel alanda güven duyduğu Ernst Jäckh sekreterlik görevini üstlendi. Kültürel, politik ve ekonomik menfaatlerin bu denli iç içe geçmesi yönetim kurulunun yapısına da yansımıştı. Yönetim kurulunda, Deutsche Bank Müdürü iktisatçı Arthur von Gwinner, Anadolu Demiryolu Şirketi'nin Genel Müdürü Franz Johannes Günther, Alman Endüstrisi Merkez Birliği Başkanı Emekli Kaymakam Rötger, Deutsche Bank Müdürü Hjalmar Schacht ve Deutsche Orientbank (Alman Şark Bankası) Müdürü Dr. Alexander yer alıyorlardı. 1915 yılında yönetim kurulunda bunların dışında şu şahsiyetler de yer almaktaydı: Prof. Kurt Wiedenfeld (Halle), HAPAG Genel Müdürü Albert Ballin, Dr. von Nahmer (Köln), Berlin Ünivesitesi Şarkiyat Kürsüsü Başkanı Prof. Sachau, Baş-

123 BArch, AA 39532; Deutsch-Türkische Vereinigung vom September 1913 bis 28 Februar 1914, Bl. 22-25.

konsolos Paul von Schwabach (Berlin). Türk onur üyeleri arasında Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Sadrazam Hakkı Paşa vardı.[124]

Alman kültür ve dilini Türkiye'de yaygınlaştırmak ve Alman yatırımları için halkın sempatisini kazanmak amacıyla bu dernek bünyesinde Alman Dışişleri ve Eğitim Bakanlıkları'nın memurları, değişik branşlardan bilim adamları, siyasetçiler ve en önemlisi Alman ekonomisinin temsilcileri bir araya gelmişlerdi. Bu birliktelik, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik ve askeri menfaatlerle ilgili Almanya'da gün be gün daha büyük bir kamuoyu oluştuğunu gösterir. Türkiye ile ilgili yayınlar, bilhassa savaşın başlamasından sonra arttı, hatta yeni gazeteler kuruldu. Bunların arasında 1916'da yayına başlayan *İslam Dünyası (Die İslamische Welt)*, *Yeni Şark (Neue Orient)* veya Almanca-Türkçe olarak haftalık yayınlanan *Yeni Türkiye (Die Neue Türkei)* dergisi sayılabilir. Jöntürk politikacılarının İslam hukukunu sorgulayan reformları dikkatle ve övgüyle izleniyordu. Alman-Türk işbirliğinin daha da yoğunlaştırılmasına her iki tarafta da ehemmiyet verilmeye başlanmıştı.[125]

Deutsche Bank Müdürü Hjalmar Schacht otobiyografisinde dernek kuruluşuyla ilgili şunları kaydeder: "Ağır bir sıtmayla son bulan Türkiye gezimden sonra, Jäckh ve Rohrbach ile birlikte bir Alman-Türk Derneği kurduk ve bunun başkanlığını ben üstlendim. Bu dernek, Türk sanayiciler, tüccarlar ve üst düzey memurlar ile Alman ekonomisinin liderleri ve kültürel yaşamın ilginç şahsiyetleri arasında kişisel ilişkiler oluşturmayı kendisine hedef edinmişti" [126]

Alman-Türk Derneği'nin kurulması Alman kamuoyunda ve basınında geniş yankı buldu.[127] Mamafih ATD'nin ku-

---

124 Krş.: Klein, a.g.m., s. 429; Dietrich, *a.g.e.*, s. 139.

125 Konuyla ilgili olarak bkz. Farah, Irıngard: *Die deutsche Pressepolitik und Propagandatätigkeit im Osmanischen Reich von 1908-1918*, Stuttgart 1988.

126 Dietrich, *a.g.e.*, s. 139'dan alıntı.

127 ATD'nin kuruluşu aşağıdaki Alman gazete ve dergilerinde şöyle yer almıştır: *Berliner Börsen Courier*, 3 Nisan 1914, "Zur Gründung der DTV"; Ernst Jäckh: "Eine 'DTV'", *Deutschland, Wochenschrift für Deutsche Welt- und Kolonialpolitik*, herausgegeben von Paul Rohrbach und Ernst Jäckh, Berlin, 5 Ni-

ruluş tüzüğünün basında yayınlanması İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği'nin ve Dışişleri Bakanlığı'nın emirleriyle engellendi. Zira Anadolu Demiryolu Şirketi Genel Müdürü Günther'in Türk dostlarından birisi, kuruluş tüzüğünün Türkçe'ye tercümesini okuduktan sonra, metnin bu haliyle başkaca Türk çevrelerce duyulmaması yönünde ısrarla uyarıda bulunmuştu.[128]

8 Nisan 1914 tarihli bir toplantısında ATD'nin yönetim kurulu o zamana kadarki yönetim kurulu listesini ve örgütlenme planını görüştü. Köln'den Ticaret Müşaviri Ahn, İstanbul'daki Deutsche Bank Müdürü Kaufmann, İstanbul'daki Alman okulundan Prof. Mühling ve Müdür Dr. Soehring yönetim kuruluna yeniden seçildiler: Derneğin sekreteri olan Prof. Giese ile, bir okul ve bir tıp komisyonu kurulmasını müzakere edilecekti.[129]

29 Mart 1916'da yapılan Genel Kurul'da Türk Elçisi Hakkı Paşa ile Mareşal Liman von Sanders onur üyeliğine getirildi ve merhum onur üyesi Büyükeçi von Wangenheim'in anısına saygı duruşunda bulunuldu.[130] 1917 yılında onur üyeleri arasında Enver Paşa'nın dışında Freiherr von der Goltz ve Mahmud Muhtar Paşa da yer almaktaydı.

Örgütlenme

ATD'nin kuruluş toplantısında başkana derneği tescil ettirme yetkisi verildi.[131] 1914 Nisan'ındaki olağan toplantıda yönetim kurulu toplantı tutanaklarını İstanbul'daki büyükelçiye

---

san 1914, No. 1, Yıl I, s. 26; *Das Echo*, 9 Nisan 1914, "Deutschtum im Auslande" ve *Kölnische Zeitung*, 20 Nisan 1914, "Zur Gründung der DTV" von C. A. Schäfer: *Vossische Zeitung*, 8 Mayıs 1914, "Das Werben um die Türkei"

128 Wangenheim an Reichskanzler, 15 Nisan 1914, BArch, AA 39533, Bl. 21.

129 Protokoll der dritten Vorstandssitzung der DTV, 8 Nisan 1914, BArch, AA 39533, Bl. 36.

130 Protokoll der zweiten Hauptversammlung der DTV, 29 Mart 1916, BArch, AA 39533, Bl. 201.

131 Protokoll der zweiten Vorstandssitzung der DTV, 23 Şubat 1914, BArch, AA 39533, Bl. 12.

ve Dışişleri Bakanlığı'na gönderme kararı alındı ve büyükelçiyle sürekli temasta kalınması salık verildi.[132]

Savaşın başlamasından sonra, 31 Mart 1915 tarihinde, Berlin'de Deutsche Bank'ın toplantı salonlarında yapılan ve Deutsche Bank Müdürü Dr. Karl Helfferich'in yerine derneğin başkanlığını üstlenen Arthur von Gwinner tarafından yönetilen ilk genel kurulda, Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılacak yoğun kültürel faaliyetlerle ilgili temel hususlar tespit edildi. Kuruluş tüzüğü, oy hakkına sahip olmayan "dostların" kabulünü ve yönetim kurulu üyelerinin sayılarının artırılabilmesini mümkün kılacak şekilde değiştirildi. Prof. Dr. Franz Schmidt'in Türk Maarif Nezareti'nde göreve çağrılması nedeniyle Alman Dışişleri Bakanlığı temsilcisi olarak Dr. Söhring komisyona davet edildi.[133]

Jäckh genel kurulda Alman-Türk Derneği'nin ilk faaliyet yılı ile ilgili olarak bilgi verdi: Sekreteryanın oluşmasından sonra dernek asıl işlerine nisanda başlamış ve faaliyetleri ağustos başına kadar sürmüştü. Savaşın başlaması Almanların ilgisini bir süre başka alanlara çekmişti. Osmanlı Devleti'nin savaşa girişiyle birlikte tezahür eden "Alman-Türk silah arkadaşlığı", ATD'nin yönetim kurulunu, yeni üyeler, vasıtalar ve kaynaklar bulmaya itmişti. Bu işlerin yoluna konulması için beş yönetim kurulu toplantısı yapılmıştı. Yönetim kurulunun ivedi kararlar verebilmesi için bir icra kurulu oluşturulmuştu. Bu kurulda iki başkan, sekreter ve sayman yer almaktaydı. Gerek yönetim kurulunun, gerekse icra kurulunun toplantılarında Alman Dışişleri Bakanlığı her zaman temsil edilmişti.[134]

ATD'nin yönetim kurulu 21 Aralık 1915 tarihinde *Alman Levante Gazetesi*'nin, her bir üye için yıllık sadece 1 mark (6 mark yerine) bedelle, Alman-Türk Derneği'nin yayın organı olarak faaliyet gösterme teklifini kabul etti. Dernek böylelikle düzen-

132 Protokoll der dritten Vorstandssitzung der DTV, 8 Nisan 1914, BArch, AA 39533, Bl. 36.

133 Protokoll der siebten Vorstandssitzung der DTV, 5 Mart 1915 in der Deutschen Bank in Berlin, BArch, AA 39533, Bl. 96-98.

134 Erste Jahresbericht der DTV für das Jahr 1914, Vertraulich, BArch, AA 39533, Bl. 113-119.

li bir propaganda mecrasına kavuşmuştu. Üyelerin de Alman-Türk Derneği'nden bazı menfaatler elde etmek isteyeceklerini düşünen idare heyeti, Profesör Wiedenfeld'in, Alman-Türk Derneği üyelerine Alman Şark Yayınevi'nden indirim sağlanması önerisine de olumlu yaklaştı.[135]

ATD üyeleri, on beş günde bir yayınlanan ücretsiz dernek bülteni vasıtasıyla Alman-Türk kültürel ve ekonomik ilişkilerine dair bilgi edinebiliyorlardı. Ayrıca Alman Şark Yayınevi'nin eserlerini, Habib Edib Bey'in *Türk Dil Bilgisi* kitabını, "Yakındoğu'da Bilimsel Araştırmalar Arşivi" dizisini ve "Dernek merkez bürosunun Alman-Türk ekonomisine dair broşürlerini" indirimli fiyata alma olanakları mevcuttu.[136]

ATD'nin 19 Mart 1916'da Berlin'de yapılan ikinci genel kuruluna birinci başkan vekili Schacht başkanlık etti. Gwinner işlerinin yoğunluğu nedeniyle yönetim kurulu üyeliği görevinden çekildiğinden, yönetim kurulunun tavsiyesi üzerine Başkonsolos von Koch başkanlığa seçildi.[137]

Alman-Türk Derneği, Alman Dışişleri Bakanlığı'na, ekonominin, politikanın ve toplumun temsilcilerine yönelik olarak hazırlanan kendi konusuyla ilgili tüm yayınlar için fikri ve mali destek sağlıyordu. Bu nedenle, kurucular ile davet üzerine bağışta bulunacaklarını taahhüt edenlere, aidatlarını ödemeleri hatırlatıldı.[138] Bunun dışında dernek, belediyelerden, ticaret odalarından ve diğer kuruluşlardan bağış topluyordu.[139]

1914 Nisan'ı sonunda Jäckh, Hamburg Koloni Enstitüsü'nü (Hamburgische Kolonialinstitut) Alman-Türk Derneği'ne üye olmaya davet etti. İştirak dilekçesinin ekinde, ATD'nin amaçla-

---

135 Protokoll der zwölften Vorstandssitzung der DTV, 21 Aralık 1915, BArch, AA 39533, Bl. 154-157.

136 BArch, R 57 neu, Nr. 1010.

137 Protokoll der zweiten Hauptversammlung der DTV, 29 Mart 1916, BArch, AA 39533, Bl. 201.

138 Protokoll der zweiten Vorstandssitzung der DTV, 23 Şubat 1914, BArch, AA 39533, Bl. 12.

139 Erste Jahresbericht der DTV für das Jahr 1914, Vertraulich, BArch, AA 39533, Bl. 113-119.

rını ve saiklerini yansıtan bir çağrı yer almaktaydı: "Alman İmparatorluğu'nun kurulmasından bu yana on yıllar geçtiği halde ticaret ve sanayiimizin ürünlerine Türkiye'de pazar bulamadık... Alman kültürünü, dilini, bilimini, örf ve âdetlerini, tarzını Türkiye halkına tanıtmak ve dostluklarını kazanmak için yaptığımız planlı çalışmalara rağmen diğer milletlerin gerisinde kaldık. Sadece sınırlı sayıda hastane tarafımızdan işletilmektedir. Fikri hayatımızı diğer bütün milletlerle yarışacak düzeyde yayacak çok az sayıda okul bulunmaktadır. Görevimiz, en geniş kapsamda çözüm bekleyen kültür politikasıdır. Yerli halkın kalbini ve zihnini bize bağlamak için kültürel varlıklarımızı ihraç etmeye başlamalıyız. Dilimizi konuşan, Alman kitaplarını okuyan, Alman hastanelerinde şifa bulan her Osmanlı, kültürümüzün dostu ve Alman ürünlerinin bir alıcısı olacaktır. [Nasıl ki] Fransızlar, İngilizler ve İtalyanlar bilinçli ve hedefli olarak Türk İmparatorluğu'nun değişik milletleri ve mezhepleri ile temas kurmaya çaba göstermekteler."

ATD kurulduğunda Türkiye'de 90.000 civarında öğrencisi bulunan 1000 yabancı okul bulunmaktaydı. Bunlardan 5000 civarında öğrencisi ile 97 okul İtalyanlara, 10.000 öğrencisi ile 126 okul İngilizlere, 18.000 öğrencisi ile 273 okul Amerikalılara, 54.000 öğrencisi ile 530 okul Fransızlara, buna karşın yalnızca 3000 öğrencisi ile 23 okul Almanlara aitti. Dağılım, Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda kültürel nüfuz elde etmede diğer devletlere göre geri olduğunu göstermekteydi. Bunun temelleri Almanya'nın geç sanayileşmesinde yatmaktaydı. Diğer devletlerin önde olması, onların Osmanlı ülkesindeki kültürel hâkimiyetlerine dayanmaktaydı. Jäckh, kültür politikasının görevinin burada Alman ekonomi politikasının önünü açmak olduğunu söylüyordu. Almanya kültür politikası diğer devletlerle rekabete girmeliydi. Nitekim Alman kültürünün Osmanlı İmparatorluğu'na girişini sağlamak için burada yaşayan Almanlar, okullar ve kurumların yanısıra bir dizi dernek kurmuştu. Şimdiye kadar yeterli derecede kaynak aktarılmadığı ve hedef ortaklığına rağmen, değişik örgütlenmeler bünyesinde faaliyet gösterildiği içindir ki, istenen sonuçlar alınama-

mıştı. Bundan böyle sadece Alman Dışişleri Bakanlığı ve Alman ekonomisi ile birlikte hareket edilerek başarı elde edilebilirdi. İşte Alman-Türk Derneği bu nedenlerle kurulmuştu.

Çağrı Alman-Türk Derneği'nin motivasyonunu ve hedeflerini şu şekilde temellendirmekteydi: Almanya Osmanlı İmparatorluğu'nun ve onun halkının gerçek dostu olduğunu daima kanıtlamıştı. Ve Almanya, Türkiye'deki ekonomik faaliyetlerinde diğer devletlerin gerisinde kalmak istememekteydi. Alman dünya görüşünün etkisinin artması, Şark ile olan ilişkilerin geliştirilmesi için insanlar Alman-Türk Derneği'ne üye olmaya davet ediliyordu. Yıllık aidat bedeli 20 mark idi.[140]

Alman-Türk Derneği, von Paasche'nin başkanlığındaki Ticaret Odaları Birliği'nin üyelik başvurusunu, derneğin kültürel alanda faaliyet gösterdiği, dolayısıyla ticaret odalarının faaliyet alanından önemli ölçüde ayrıldığı gerekçesiyle reddetti.[141]

1914 Nisan'ında ATD 50.000 mark yıllık aidat, artı 20.000 mark vakıflardan gelecek gelirle yıllık bütçesini 70.000 mark civarında hesaplıyordu. Ancak çalışma planını uygulayabilmek için yıllık 200.000 mark'a ihtiyaç vardı. Bu nedenle yönetim kurulu, okul fonlarını Alman-Türk Derneği'ne kaydırmak için Dışişleri Bakanlığı ile müzakere etme kararı aldı.[142] Türk gençlerinin Almanya'daki eğitimlerinin imparatorluk fonlarından karşılanması ile ilgili talebe, şansölye, Büyükelçi Wangenheim'a devletler hukukundan kaynaklanan nedenlerle menfi cevap verdi.[143]

Destek taleplerinden bir diğeri de Haziran 1914'te Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Zimmermann'a iletildi. Bu başvuruya gerekçe olarak şu bilgiler eklenmişti: Alman-Türk Derneği dört aylık bir ön çalışmayla bağışlardan toplam yarım milyon mark ve yıllık aidatlardan 61.000 mark toplamıştır. Bu sermaye ku-

140 HMA, Deutsch-Türkische Vereinigung, Berlin 1914-1918, 364-8, F 3, Bl. 3-4.

141 Protokoll der dritten Vorstandssitzung der DTV, 8 Nisan 1914, BArch, AA 39533, Bl. 36.

142 Protokoll der dritten Vorstandssitzung der DTV, 8 Nisan 1914, BArch, AA 39533, Bl. 36.

143 Der Reichskanzler an Wangenheim, 15 Nisan 1914, BArch, AA 39533, Bl. 29.

ruluş tüzüğüne uygun olarak Türkiye'deki arazilerin alımına ve derneğin binalarının inşasına harcanmıştır. Haydarpaşa'daki Alman okulunun öğrenci yurdu için arazi, bina dahil 52.000 mark'a alınmış ve 15.000 mark'a döşenmiştir. Halep'teki Alman okuluna arazi alımı ve yeni okul binası inşası için pazarlıklar sürmektedir. Buna idare masrafları eklenmektedir. Türkiye'deki kurumların faaliyetlerinin idame ettirilmesi için Alman-Türk Derneği'nin elinde sadece yıllık aidatlardan gelen 61.000 mark bulunmaktadır. Dernek ilk yılın sonunda yıllık aidatlardan 100.000 mark civarında gelir beklemektedir.

Alman-Türk Derneği Adana'da orta dereceli bir okulun kurulması ve döşenmesi işlerine de başlamıştı. Başka bir deyişle, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın öncülük etmiş olduğu, zamanın "Alman-Türk yüksek okulu kurulması için hazırlık komisyonu" tarafından Adana'da başlatılan işi devralmıştı. Dernek çeşitli yerlere okullar ya da öğrenci yurtları kurarak veya mevcut okullara mali destek sağlayarak Alman menfaatlerine hizmet ettiğini hatırlatıyordu.

Türkiye'deki Alman nüfuzunu güçlendirebilmek için belli bir bölgeye "Alman çalışma alanı" olarak yoğunlaşmak ve bu nüfuz alanının ana noktalarında Alman eğitim kurumlarını hayata geçirme tavsiyesinde bulunmaktaydı.

Adana, Halep ve Bağdat'ta mevcut okulların geliştirilmesinin yanısıra, Alman-Türk Derneği öncelikle Konya ve Musul'da okullar kurmaya çalışmaktaydı. Yönetim kurulu Bağdat Demiryolu Hattı üzerindeki bu beş şehre büyük önem veriyordu. Zira bu şehirler kültürel, ekonomik ve politik merkezler oldukları için, bunların çevresindeki bölgeleri kazanmak Almanya için önemli idi. Elbette bu plan sadece Alman-Türk Derneği'nin mali kaynaklarıyla uygulanamazdı.

Yönetim kurulu, Alman-Türk Derneği'nin diğer görevlerinin de arka planda kalmamasına özen gösteriyordu: Örneğin kütüphanelerin kurulması, Alman eserlerinin Türkçe'ye tercüme edilerek basılması, Almanya'da eğitim görmek isteyen Türk üniversite öğrencilerine ya da gönüllü stajyerlere burs verilmesi, Alman öğretmen ve hekimlerin Türk okullarında ve hasta-

nelerinde görevlendirilmesi, ayrıca hastane ve sanatoryumların kurulması. Alman-Türk Derneği'ne halihazırda Halep'ten ve İskenderun'dan birtakım istekler ve başvurular gelmişti. Aynı şekilde Adana ve Konya'daki sıtmayla savaş mücadelesinde de Alman yardımlarına talep vardı.

Tıbbi çalışma ve bununla ilgili gerekli mali kaynaklar için çalışan dernek, Halep'te acil olarak bir Alman hastanesinin kurulması gerektiğini saptamıştı. Orası da Alman-Türk Derneği'nden yıllık yardım beklemekteydi. İskenderun liman ve demiryolu çalışmaları nedeniyle büyük bir şehir haline geldiğinden burada acil tıbbi önlemlerin alınması gerekmekteydi. Bağdat Demiryolu'nu inşa eden Alman Philipp Holzmann&Co. firması derneğe kendi hastane demirbaş eşyasını 20.000 mark tutarındaki maliyet fiyatına devretmeye hazır olduğunu bildiriyordu. İskenderun'dakine benzer bir durum Konya'da söz konusuydu. Alman sulama çalışmaları toprakları yeniden bereketli hale getirmiş, fakat bu nedenle artan nüfus sıtma salgını ile karşı karşıya kalmıştı. Profesör Mühlens Hamburg Tropikal Enstitüsü'nün görevlendirmesiyle Alman çalışma bölgesine tıbbi bir araştırma gezisi yapmış, gözlemlerini bir raporla derneğe iletmişti. İstanbul'dan Profesör Wieting, dernekten, eğitimlerini Almanya'da devam ettirmek ve burada mezun olmak isteyen Türk hekimlerine burs verilmesini talep etmekteydi.

Okullar ve tıbbi çalışma için planlanan harcamalar da dahil olmak üzere dernek, ilk yıl (1915/16) için 151.000 mark, 1916/17 yılı için 180.000 mark, 1917/18 yılı için 240.000 mark civarında mali kaynağa ihtiyaç duymaktaydı. Yönetim kurulu Alman Dışişleri Bakanlığı'na, çalışma planının sistematik olarak uygulanabilmesi için, Alman-Türk Derneği'nin aidat gelirlerinin yetersiz kaldığı noktalarda, gerekli miktarların imparatorluk kaynaklarından karşılanması ricasını iletti.[144]

Bu mali destek arayışını izleyen aylarda ve yıllarda üye ve aidat sayısı muazzam bir gelişme gösterdi. 31 Mart 1915'te

144 Der Vorsitzende der deutsch-türkischen Vereinigung, Helfferich an das Auswärtige Amt, Haziran/Temmuz 1914, BArch, AA 39533, Bl. 79-87.

sona eren ilk faaliyet yılında üye ve aidat sayısının gelişimine bakıldığında, derneğin savaşa rağmen oldukça iyi bir yankı uyandırdığı görülür. Kuruluş genel kurulunda sadece 91 katılımcı hazır bulunurken, savaşın başında 374, yıl sonunda hatta 376 üyeden söz edilmekteydi. 1915 yılının ilk çeyreğinin sonunda üye sayısı 481'e ulaşmıştı. Aidatlara bakıldığında ortaya çıkan tabloya göre, 1914 yılında bağışlardan 438.894 mark, yıllık aidatlardan 53.101 mark toplanmış ve bu rakam yeni yılın ilk çeyreğinde 11.000 mark artmıştı. Katılımlar ve aidatlar 1915'in ilk yarısında yeniden fevkalade bir artış gösterdi. Üye sayısı 1 Ocak'ta 375 iken haziran sonunda 853 rakamına ulaştı. Yıllık aidatlar aynı dönemde 52.000 mark'tan, 72.000 mark'a yükselmişti. Buna bağışlardan gelen 20.000 mark'lık bir miktar ekleniyordu.[145] 1915 Aralık sonuna kadar üye sayısı 2100'e ve aidatların yıllık tutarı 135.000 mark'ı bulacaktı.[146]

ATD sonraki yıllarda resmi ve gönüllü desteklerle parlak bir gelişme gösterdi. Dernek 1917 yılı sonunda 5310 üyesi ile 236.000 mark'ın üzerinde yıllık aidat gelirine ve bağışlardan edindiği 543.000 mark tutarında bir servete sahip bulunuyordu. 1 Nisan 1918'de üye sayısı 5442'ye ve aidat tutarı 242.146 mark'a erişti. Almanya'nın çeşitli bölgelerinde bölgesel ve mahalli bürolar kuruldu.[147] Dernek merkezinde bir idarecinin yanısıra beş memur, okul şubelerinde ise bir idareci ve yedi memur görev yapıyordu.

ATD'nin 1918 kurultayı komisyon toplantısı biçiminde yapıldı. Komisyona Binbaşı Düstenberg ve Elçilik Müşaviri von Rheinbaben seçildi. Mart 1918'den sonra ATD kendi yayın organı olarak periyodik bildiriler yayınlamaya başladı. Bu yayın 1919 yılı Şubat ayına kadar yedi sayı sürdü. Bu bildiriler üyelere Türk eğitim sistemi, Türkiye'deki Alman okulları ve Al-

145 Protokoll der neunten Vorstandssitzung der DTV, 26 Haziran 1915, BArch, AA 39533, Bl. 146-148.

146 Protokoll der zwölften Vorstandssitzung der DTV, 21 Aralık 1915, BArch, AA 39533, Bl. 154-157.

147 GStA PK, I. HA Rep. 89 Geheimes Zivilkabinett, Nr. 13350, s. 3-4, ayrıca bkz. Rathmann, *a.g.e.*, s. 186 ve Klein, a.g.m., s. 429.

man-Türk Derneği vasıtasıyla öğrenim gören Türk öğrenci ve çırakları hakkında bilgi veriyor, güncel olaylarla ve derneğin faaliyetleriyle ilgili haberler de aktarılıyordu. Bildirinin eki olarak üyelere bir *Şark Ekonomi Bülteni (Wirtschaftsblatt für den Orient)* veriliyordu.

Bilimsel ve Yerel Komisyonların Oluşturulması

Alman-Türk Derneği'nin iç örgütlenmesinde bilimsel ve bölgesel alt komisyonların oluşturulması öngörülmüştü. Bu komisyonlar değişik birimler arasındaki iletişimi sağlıyorlardı. Okul ve tıbbi komisyonların oluşturulmasından sonra, ATD savaş koşullarına rağmen bilimsel komisyonlar kurmaya devam etti.[148] 1918'de edebiyat komisyonu, hukuk komisyonu, "dostluk yurdu" için inşaat komisyonu gibi birçok komisyon bulunuyordu.

ATD, kuruluşunun hemen ardından İstanbul'da bir şube oluşturmanın hazırlıklarına başladı. Bunun için öncelikle 1911'deki Osmanlı araştırma gezisine katılanlar düşünülüyordu. Ahmed İhsan bir mektubunda İstanbul'da Rus-Türk ve Fransız-Türk komitelerinin kurulacağı haberini vermişti. Etraflı müzakerelerden sonra ATD yönetim kurulu üyeleri, Günther ve Berghaus'u bu amaca uygun Türk şahsiyetlerini tespit etmekle görevlendirdi.[149]

İstanbul'da şube kurmakla görevli Franz Günther, dernek tüzüğüne göre Türkiye'de şube kurmanın mümkün olmayacağını bildirdi. Wangenheim, bu durumu Günther'in uygun olmayan şartlarda görevi üstlenmiş olmasıyla açıkladı. Günther, İngiltere, Fransa ve Rusya örneğinde olduğu gibi, belirli kültürel işlerin müşterek çalışmayla yürütülmesini amaç edinmişti. Bu amaç doğrultusunda eşit haklara sahip Alman ve Türk üyelerden oluşan bir şubenin kurulmasını planlamış, seçkin Türk

148 Erster Jahresbericht der DTV für das Jahr 1914, Vertraulich, BArch, AA 39533, Bl. 113-119.

149 Protokoll der dritten Vorstandssitzung der DTV, 8 Nisan 1914, BArch, AA 39533, Bl. 36.

şahsiyetlerinden şubeye aktif üye kazanabileceğini varsaymıştı.[150] Bununla birlikte dernek tüzüğü nüfuzlu Türk üyelerin kazanılması bakımından bir dizi zorluk içermekteydi. Bunlardan birincisi, derneğin Türkiye'de bulunan kurumlarının Alman İmparatorluğu'nun koruması altında olması (Madde 4 I); ikincisi, Türk uyruklu öğretmenler ve memurlarla dernek arasındaki sözleşmelerde, anlaşmazlıkların ilgili Alman konsolosun hakemliğinde verilecek kararlara tâbi olacağı (Madde 4 II); üçüncüsü, kurulda Alman Dışişleri Bakanlığı'nın bir temsilcisinin bulunuyor olması (Madde 27) ve son olarak da ilgili Alman konsolosun yerel şubenin toplantılara katılması ve burada söz alması (Madde 35) Türk tarafınca kabul edilemez hükümlerdi.

Wangenheim, örneğin sadrazamın ya da bir nazırının, Alman Dışişleri Bakanlığı etkisi altında bulunan hatta Alman konsolosunun resmi sıfatıyla görüş bildirdiği bir derneğe katılımının beklenemeyeceğini söylüyordu. Bu hükümler derneği siyasi bir oluşum gibi göstermekteydi. Mevcut siyasi koşullar çerçevesinde derneğin gerçek amacının Türk İmparatorluğu'nda "barışçı yoldan nüfuz elde etme" olduğu izlenimi doğabilirdi. Bu izlenim tarafsız Türklerin hatta Alman politikasına sempati duyanların bile derneğe katılımına engel teşkil edebilirdi.

Elçilik o zamana kadarki raporlarında daima, Almanya'nın salt Alman öğretim kurumları kurma niyetinde ise, bu çabalarında Türklerin işbirliğini hesaba katamayacağı vurgulanmıştı. Günther'in de aynı sonuçlara varması Wangenheim'i hiç şaşırtmamıştı. Şimdi, Türk tarafında bu denli rahatsızlık uyandırmış yabancı okul modeliyle ortaya çıkmak taktik olarak amaca hiç uygun olmayacaktı.[151] ATD savaş esnasında konferanslar, sergiler ve sazlı sözlü toplantılar vs. düzenleyen başka şubeler de kurdu.

---

150 Günther an Wangenheim, 10 Nisan 1914, BArch, AA 39533, Bl. 22-23.

151 Wangenheim an Reichskanzler, 10 Nisan 1914, BArch, AA 39533, Bl. 22-23.

Ağırlıklı Faaliyet Alanları

Alman-Türk Derneği'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetleri dört ana başlık altında toplanabilir: Okul çalışmaları, tıbbi çalışmalar, genç Türklerin öğrenim amacıyla Almanya'ya gönderilmesi ve Alman edebiyatının yaygınlaştırılması idi. ATD'nin en fazla önem atfettiği çalışma noktaları Türk gençlerinin Almanya'ya gönderilmesi ve Türkiye'deki okul çalışmalarının teşvik edilmesiydi.

Okul Çalışması

1914 yılından önce Alman resmi ve yarı resmi makamlarınca Osmanlı İmparatorluğu'nda yürütülen bütün okul çalışmaları bundan sonra ATD tarafından örgütlenmiş ve yürütülmüştür. Üstlenilen çalışmalar Alman öğretmenlerin Türkiye'ye gönderilmesiyle sınırlı kalmayıp, okulların mevcudiyetini uzun vadede fikren ve mali olarak garanti altına almayı da kapsıyordu. Alman okullarının kurulması ve idame ettirilmesi konusunda, ATD beş yerde faaliyet göstermekteydi: Nişantaşı, Haydarpaşa, Adana, Bağdat ve Kudüs'te; buna ilaveten Halep, Konya, Musul ve Tahran ile ilgili görüşmeler sürüyordu. ATD 1914'te okul çalışmalarına dair raporunda, Türk Kadınlar Birliği'nin, Nişantaşı'ndaki Türk Kız Okulu'na Almanca dersi vermesi için bir muallime gönderilmesi ricasına olumlu yaklaşıldığını bildiriyordu. İstanbul'da bulunan Dr. Söhring'den uygun bir muallime bulması istenmişti. Türk kadınlarına Almanca dil kursu verilmesi için ATD, her yıl için 1000 mark olmak üzere, üç yıl için toplam 3000 mark ayırmıştı.[152]

İstanbul, Beyoğlu'nda 1867'de kurulan Alman okulu 1918'e kadar ticaret sınıfları bulunan yüksek lise ayarında bir öğretim kurumu olan "Oberrealschule"ye ve kreşi bulunan dokuz sınıflı orta dereceli kız okuluna dönüştü. İstanbul'daki okul dernekleri tarafından idare edilen bu okulun 1918'de 33 sınıfı ve

152 Erster Jahresbericht der DTV für das Jahr 1914, Vertraulich, BArch, AA 39533, Bl. 113-119.

1100 öğrencisi vardı. Okul, gelişimini Profesör Schwalto'nun faaliyetlerine borçluydu. Onun yerini Eylül 1907'de Dr. Söhring aldı.

24 Şubat 1910 tarihinde Alman ve İsviçre Okul Derneği'nin Başkanları C. Wiese ve Dr. Söhring Almanya'nın İstanbul Konsolosu'ndan, lise diplomalarının denkliğinin temini konusunda Alman hükümetinden talepte bulunmasını istemişlerdi. 22 Ekim 1909 tarihli sözleşmeyi takdim etmişler ve bu düzenlemenin Alman yurtdışı okullarının menfaati açısından acilen gerekli olduğunu vurgulamışlardı. İstanbul'da genç insanların Fransız Koleji ya da Amerikan Robert Koleji'ni Alman "Oberrealschule"ye tercih etmeleri tehlikesi söz konusuydu. Yurtdışındaki Alman okullarının lise diplomalarının denkliğinin ilke olarak tanınması suretiyle bunlar hukuken özel okul statüsünden çıkacak ve kamuya açık eğitim kurumları olacaklardı.[153] 17 Haziran 1913 tarihli kanun tasarısında, Alman ve İsviçre Okul Derneği'nin İstanbul'daki okulunun 1911 yılında "Oberrealschule"ye dönüştürülmüş olduğuna ve buradan verilen diplomaların Almanya'dakilere denk sayılmasının yurtdışındaki Almanlığın anavatanla bağlantısını da sağlamlaştırılacağına dikkat çekilmişti. Bu tür bir düzenleme okulun itibarını artıracaktı.[154] Neticede Dr. Söhring bu okul mezunları için Alman hükümetine bağlı müfettişin denetiminde diploma sınavı yapılması amacına ulaştı. İstanbul'daki "Oberrealschule"ye bağlı, Haydarpaşa'da, kreşi bulunan dört sınıflı bir ilkokul ve Yedikule'de bir özel ilkokul bağlı bulunmaktaydı.[155]

ATD, İstanbul'daki okul derneği adına Haydarpaşa'da Alman öğrenci yurdu inşa ve tefrişi için 52.000 mark'a bir arazi

---

153 Deutsche und Schweizer Schulgemeinde an das Deutsche Generalkonsulat in Konstantinopel, 24 Şubat 1910, BArch, R 43, F 2236, Bl. 61-67.

154 Königliches Ministerium der Auswärtigen Angelegenheiten an den Präsidenten des Königlichen Staatsministeriums, 17 Ocak 1913 "Einheitliche Grundsätze der Bundesregierungen für die Anerkennung von Reifezeugnissen der deutschen Schulen in Antwerpen, Brüssel, Bukarest und Konstantinopel", BArch, R 43, F 2236, Bl. 74-76.

155 DTV Mitteilungen N. 2 Nisan 1918, s. 40-41.

ve bir konak satın almıştı. Tadilat ve tefrişat için ayrıca 15.000 mark tahsis edilmişti. Bu tahsis, Alman-Türk Derneği'nin bu araziyi satın alması ve mal sahibi olarak İstanbul'daki Alman okul derneğine 2.500 mark bedelle kiralaması biçiminde gerçekleşti. Mali kaynaklar Alman Başkonsolos Mertens ile Büyükelçi Wangenheim'in desteği ve F. Günther'in tavsiyeleriyle sağlandı. 1914 öğretim yılı için öğrenci yurduna 50 yatılı öğrenci beklenirken, 300 başvuru yapılmıştı.[156] ATD bunun dışında, Alman okuluna bir öğrenci yurdu ilavesi için Kadıköy beldesinin Cevizlik mevkiinde üzerinde bina bulunan başka bir araziyi 34.225 mark'a satın aldı. Holzmann firması tadilat masraflarını en fazla 18.500 mark olarak hesaplamıştı, böylelikle tahsis olunan 55.000 mark'tan geriye iç tefriş için geriye 2.275 mark kalıyordu. Alman-Türk Derneği mal sahibi olarak bu arazi ve binayı da Alman okul derneğine yıllık 2.500 mark karşılığı kiraya verdi.[157]

Batı ve Kuzeydoğu Anadolu, Kilikya, Suriye ve Mezopotamya'da da Alman okulları bulunuyordu. Böylelikle Almanya 1918'de Osmanlı İmparatorluğu'nun orta ve büyük ölçekli merkezlerinde kendi özel okullarını işletir durumdaydı.

Müdür Eduard Meyerstein tarafından idare edilen İzmir'deki özel Alman okulunda 70 öğrencili dört sınıf bulunmaktaydı. Okul, idare masrafları için ATD'den yıllık 4.000 mark yardım alıyordu. Kaiserwerth'ten rahibe hemşireler burada yetimhanesi yanına kreşi de bulunan orta dereceli bir kız okulu kurmuşlardı. Anadolu Demiryolu Hattı üzerindeki Eskişehir'de, tüm milletlerden çocukların, Fransızca, Türkçe ve Rumca yanında Almanca ders gördüğü bir Alman orta dereceli okulu mevcuttu. Öğrencilerin üçte biri Alman demiryolu çalışanlarının çocuklarıydı. Başka bir demiryolu okulu da Adapazarı'nda bulunmaktaydı.[158] Adana'daki okul binasının

156 Erster Jahresbericht der DTV für das Jahr 1914, Vertraulich, BArch, AA 39533, Bl. 113-119

157 Protokoll der dritten Vorstandssitzung der DTV, 08 Nisan 1914, BArch, AA 39533, Bl. 36.

158 DTV Mitteilungen Nr. 2 Nisan 1918, s. 41.

tadilat ve tefrişi için ATD 23 Şubat 1914 tarihinde okul derneğine 12.000 mark tahsis etti.[159] Mordtmann'ın raporuna göre buradaki akşam kurslarına 54 kişi katılmaktaydı. Bunların çoğunluğunu Ermeniler oluşturuyor, onları Rumlar, Selanik Yahudileri ile Bağdat Demiryolu Hattı'nın 3 çalışanı ve bir avukattan oluşan Türkler izliyordu. Kurulan hazırlık sınıfının, 9-16 yaş yelpazesindeki öğrencileri arasındaki yaş farkları büyük olduğu için bölünmesi gerekti. Okulun matematik ve fen bilimleri için Almanya'dan branş öğretmeni istihdam edilmesi talebi, derneğin kaynak ve maksatlarını aştığı için yerine getirilemedi.[160]

ATD'nin 7 Temmuz 1914'te toplanan beşinci yönetim kurulunda Adana'daki Alman okuluyla ilgili çeşitli fikir ayrılıkları başgösterdi. Toplantıya Dışişleri Bakanlığı'ndan Profesör Dr. Schmidt ve Adana'daki okulun müdürü Dr. Silbermann misafir olarak katılmışlardı. Dr. Silbermann, Adana'da kurulması planlanan okul hakkındaki izlenim ve deneyimlerini aktarırken, okulun tam teşekküllü bir lise olarak değil de, ilk yılında 40 civarında öğrencinin okuyacağı, lise dört ve beşinci sınıfları da kapsayan dört yıllık bir enstitü biçiminde kurulması yönünde görüş bildirdi. Profesör Schmidt de kati olarak dört yıllık orta dereceli okul tasarısına katıldığını ifade etti. Alman eğitimini ve Almanya'nın menfaatlerini Adana halkının üst tabakasına yayma hedefi, ancak bu tür bir okul ile en hızlı ve en uygun şekilde gerçekleşebilirdi.[161] Okul, ATD'den ilk yıl için 23.850 mark, ikinci yıl için 30.075 mark, üçüncü yıl için 36.900 mark ve dördüncü yıl için 43.000 mark mali destek almalıydı. Dr. Silbermann'ın çalışma raporuna göre okul 1 Ekim 1914'ten 1 Mart 1915 tarihine kadar 150 öğrenciye ders vermişti; bu öğrencilerden 62'si gündüz derslerine, 88'i de akşam kurslarına katılmak-

159 Protokoll der zweiten Vorstandssitzung der DTV, 23 Şubat 1914, BArch, AA 39533, Bl. 12.

160 Protokoll der dritten Vorstandssitzung der DTV, 8 Nisan 1914, BArch, AA 39533, Bl. 36.

161 Protokoll der fünften Vorstandssitzung der DTV, 7 Temmuz 1914, BArch, AA 39533, Bl. 73.

taydı ve 67'si Müslüman'dı.[162] Müteakip öğretim yılında okula beklenenden daha fazla öğrenci devam etmişti. Bu nedenle dernek, Silbermann'ın talebi üzerine Dışişleri Bakanlığı'ndan bir ilkokul ve bir branş öğretmenin istihdam edilmesini istedi.[163]

Gerek Adana'daki gerek diğer yerlerdeki okulların okul dernekleri için gerekli tüzük henüz taslak halindeydi. Silbermann Adana ile ilgili olarak, Almanların okul yönetim kurullarında Türklerle birlikte bulunmayı reddettiklerini bildirdi. Onun önerisi, Adana'da Alman-Türk Derneği'nin organı konumunda bir bölge bürosu, ayrıca okulun idaresine destek olacak bir Türk-Alman komisyonu kurulması idi. Bu iki yapı arasındaki ilişkiler Berlin'deki Alman-Türk Derneği ile İstanbul'daki Türk-Alman Derneği arasındaki ilişkilere benzer biçimde yürüyebilirdi. Yönetim kurulu bu örgütsel sorunun çözümünü sonraya bıraktı.[164]

Adana'da ATD tarafından kurulup yönetilen okul 1917'de üçüncü öğretim yılını geride bırakmıştı.[165] ATD yetkilileri Adana ile bağlantılı olarak Musul'da da bir okul kurulmasının olağanüstü önem arz ettiği vurguluyorlardı. Halep'te 1911'den beri birçok Alman branş öğretmenin ve Türkçe ve Arapça dersleri için yerel öğretmenlerin istihdam edildiği bir Realschule bulunmaktaydı. Bu okulda 1913'te 107 Hıristiyan ve 28 yatılı öğrenci öğrenim görmüştü. Halep'teki okul derneği buradaki Alman okulu için yıllık 1000 mark alıyordu. ATD'nin

---

162 Erster Jahresbericht der DTV für das Jahr 1914, Vertraulich, BArch, AA 39533, Bl. 113-119.

163 Protokoll der neunten Vorstandssitzung der DTV, 26 Haziran 1915, BArch, AA 39533, Bl. 146-148.

164 Protokoll der fünften Vorstandssitzung der DTV, 7 Temmuz 1914, BArch, AA 39533, Bl. 73.

165 Aşağıdaki çizelge okulun ilk üç yılındaki gelişimini göstermektedir:

Öğretim Yılı	*Gündüz sınıfları*	*Akşam kursları*	*Toplam*	*Müslümanlar*	*Müslümanların yüzde oranı*
1914/15	63	125	188	82	43,0
1915/16	88	142	230	161	70,0
1916/17	150	171	321	218	67,8

DTV Mitteilungen, N. 2 Nisan 1918, s. 41.

yönetim kurulu, daha 1914 yılında Halep'te bir arazi alımı ve yeni okul binası inşası için 100.000 mark ödenek sağlamayı öngörmüştü. Ancak bu girişime ön şart olarak Alman hükümetinin Halep için öngördüğü miktarın artırılması ileri sürülmekteydi.[166]

Bağdat'taki Alman okulu hakkından Alman-Türk Derneği'ne okul raporu ve bütçesi takdim edilmişti. Bu okul o bölgedeki okullara örnek teşkil etmekteydi. Yönetim kurulu bu okula 1914 yılı için 5.000 mark tahsis etti. Kudüs'teki orta dereceli Alman okulunun talebi üzerine takip eden 3 yıl için, yıllık 4.000 mark ayrıldı. Alman-Türk Derneği Kudüs'teki okula, buradaki okulun öğrencileri yerel halktan, özellikle mabet görevlilerinin ailelerinin çocuklarından oluştuğu ve öğretmen yetiştirebileceği için özel bir önem yüklüyordu.[167]

Bu arada, Beşiktaş'ta Enver Paşa'nın babasının kurduğu ve işlettiği Türk okulunda Almanca dersleri için ATD'den Alman öğretmen ve gerekli öğretim araçları istenmiş, dernek de bunların yollanmasını uygun görmüştü.[168] Yönetim kurulu Bursa'da verilecek Almanca dil dersleri için de 50 Türk Lirası tahsis etti. İttihat ve Terakki Cemiyeti Bursa Şubesi'nin Almanca dil dersleri için Alman öğretmen ricası ile ilgili olarak yönetim kurulu İstanbul'daki Hasmüşavir Schmidt'ten bilgi almaya ve gerekirse uygun bir öğretmen tespit etmeye karar vermişti. İstanbul'daki Türk Milli Tiyatrosu'nda Alman oyunlarının gösterimi için de 1000 mark tahsis edildi.[169]

Kötü bir mekânda aşırı kalabalıktan mustarip olan Halep'teki Alman okulu için arazi alımı ve yeni okul binasının inşası savaş nedeniyle yapılamıyordu. Yönetim kurulu Halep'teki okul inşaatı ve arazisi için tahsis olunan miktarın 40.000 mark'tan

---

166 Protokoll der fünften Vorstandssitzung der DTV, 7 Temmuz 1914, BArch, AA 39533, Bl. 73.

167 Protokoll der dritten Vorstandssitzung der DTV, 8 Nisan 1914, BArch, AA 39533, Bl. 36.

168 Protokoll der neunten Vorstandssitzung der DTV, 26 Haziran 1915, BArch, AA 39533, Bl. 146-148.

169 Protokoll der siebten Vorstandssitzung der DTV, 5 Mart 1915, BArch, AA 39533, Bl. 96-98.

50.000 mark'a çıkarılmasını ancak 21 Aralık 1915 tarihinde onayladı.[170] Konya ve Musul'daki Alman öğretim kurumlarının faaliyetlerine de savaş nedeniyle ara verildi.

ATD'nin 29 Mart 1916'daki ikinci genel kurulunda ATD'nin çalışmalarıyla ilgili hukuki tereddütler başgösterdi. Profesör Deissmann'ın, Türkiye'de çıkarılan yeni kanunun aradaki Alman okul çalışmalarına zarar verip vermeyeceği ile ilgili sorusu üzerine Schacht, böyle bir endişeye yer olmadığı cevabını verdi. Schacht, Hannover'den Hasmüşavir Körting'in sorusunu üzerine, şimdiye kadar Türkiye'de tek bir okulun bile kapatılmadığını ya da faaliyetlerinden alıkonmadığını belirtti.[171]

Tıbbi Çalışmalar

ATD'nin başka bir ağırlıklı faaliyet konusunu, tıbbi çalışmalar ve teşebbüsler oluşturmuştur. ATD daha kuruluşunda Hamburg'daki Eppendorfer Hastanesi'nden Profesör Dr. Brauer'i Ön Asya'da tıbbı çalışma hazırlıkları yapmakla görevlendirmişti.[172]

Hamburg'daki Tropikal Hijyen Enstitüsü'den Profesör Dr. Mühlens Dünya Savaşından önce İskenderun, Halep ve Konya'ya, buralarda mevcut sıtma vakalarıyla mücadele amacıyla bir araştırma gezisi yapmıştı. Fakat savaş gerekli tedbirlerin uygulanmasını engellemişti. Profesör Dr. Mühlens savaş sırasında Türk ordusunda hekimlik görevi yapmış ve bu vesileyle Mısır seferine de katılmıştı.[173] Albay Kannengießer'in İstanbul Moda'da işlettiği Alman polikliniği için ATD, 1 Ocak 1917 tarihinden itibaren 1000 mark tutarında üçer aylık yardım tahsis etti. İstanbul Galata ve Emirgan'daki Akdeniz filosu polikliniklerine de 7000 mark verildi.

---

170 Protokoll der zwölften Vorstandssitzung der DTV, 21 Aralık 1915, BArch, AA 39533, Bl. 154-157.

171 Protokoll der zweiten Hauptversammlung der DTV, 29 Mart 1916, BArch, AA 39533, Bl. 201.

172 Protokoll der zweiten Vorstandssitzung der DTV, 23 Şubat 1914, BArch, AA 39533, Bl. 12.

173 Erster Jahresbericht der DTV für das Jahr 1914, Vertraulich, BArch, AA 39533, Bl. 113-119.

Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya'nın askeri ittifakı, tıbbi alanda uzun vadeli planlar yapılmasına neden oldu. İlk öneri, askeri tropikal hastalıklar uzmanı hekim Dr. Rodenwald'dan geldi. Kendisi Türkiye'nin sıhhi durumunun düzeltilmesinin Almanya propagandasına bir araç olacağını düşünüyordu. Bu nedenle İzmir'deki bir Alman hastanesi ile bağlantılı olarak bir enfeksiyon hastalıkları enstitüsü kurulması tavsiyesini gündeme getirdi. Kuruluş sermayesi olarak 300.000 mark, yıllık bütçe içinse 400-500.000 mark'ın gerekli olacağını düşünüyordu. Bakanlık yetkilisi Kirchner öneriye büyük ilgi gösterdi ve bunun için ATD'den kaynak temin etmeye çalıştı. Fakat ATD'nin kaynakları başka yerlere tahsis olunduğu için bu teşebbüs gerçekleştirilemedi.[174]

Würzburg polikliniğinden Profesör Ludwig R. Müller, eski büyükelçi von Kühlmann'ın teşvik ve telkinleriyle ikinci bir tıbbi girişim tasarladı. O da Türkiye'deki savaş şartları nedeniyle Alman kültür etkisini geliştirmede her şeyden evvel hekimlikten yararlanılabileceği fikrine katılıyordu. Alman profesörlerin Haydarpaşa'daki tıp fakültesinde görevlendirilmeleri bu amaca uygun düşmüyordu. Müller, hükümetin kaynaklarından faydalanılarak İstanbul'daki Alman hastanesinin tadilatı ve İzmir'de bir hijyen enstitüsünün kurulması fikrini destekliyordu.[175]

1917 sonunda İzmir'deki bir arazi alımı için ATD'ye 300.000 mark hibe edildi. Bu arazi üzerinde bir hastaneyle birikte ülkenin enfeksiyon hastalıkları hakkında araştırmalar yapmak üzere bir Alman enstitüsü kurulması düşünülüyordu. Planın uygulanmasından ATD'nin tıp komisyonu sorumluydu. İzmir'in banliyösü Göztepe'de bulunan 27.540 metre kare arazi üzerinde, araştırma enstitüsünün geçici ikametine yetecek, irili ufaklı binalar bulunuyordu.[176]

Suriye'de, özellikle Beyrut'ta, bu şehirdeki eski Fransız ve Amerikan tıp okullarıyla rekabet edebilecek tıbbi bir merkez

174 GStA PK, I. HA Rep. 89 Geheimes Zivilkabinett, Nr. 13350, s. 11-12.

175 GStA PK, I. HA Rep. 89 Geheimes Zivilkabinett, Nr. 13350, s. 13.

176 Mitteilungen der DTV, Haziran 1918, Nr. 4, s. 114.

kurulması düşünülüyordu. İtilaf Devletleri'nin Suriye'deki etkilerinin artmasında tıbbi faaliyetlerin büyük rolü olduğuna işaretle, bunun Şarktaki Alman kültür politikası açısından örnek alınması öneriliyordu. Bununla ilgili olarak, Şarka özgü hastalıkların araştırılması için, Prusya Maarif Nezareti ile bağlantısı bulunan Frankfurt'taki araştırma merkezinin (Speyerhaus) yeterli araç, gereçle donatılmış olarak devreye sokulması düşünülmüştü.[177]

Alman Edebiyatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaygınlaştırılması

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman kültür faaliyetini desteklemek amacıyla her iki dernek bünyesinde de (ATD ve TAD) özel bir edebiyat kurulu oluşturuldu. Bu kurul Alman edebiyatının Türkçe'ye tercüme edilmesi ile Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Şark'la ilgili özel bölümleri bulunan kütüphanelerin geliştirilmesi ve desteklenmesiyle uğraşıyordu. Dramatik eserler, epik ve lirik manzumeler, çocuklara ve gençlere mahsus kitaplar, tarihi, edebi, felsefi eserler, pedagojik kitaplar, ayrıca sosyolojik, siyasi ve iktisadi eserler ile fen bilimlerine dair kitaplar ve son olarak Türkiye ile ilgili yayınların tercüme edilmesi düşünülmüştü.

ATD, Dr. Helfferich'in *1888'den 1913'e Almanya'da Refah* isimli kitabını tercüme ederek önce bölüm bölüm Türk mecmualarında, sonra da kitap halinde yayımını sağladı. Alman ordusu, donanması ve Alman eğitim sistemi ile ilgili başka eserlerin de yayınlanmasına girişildi. Savaş sırasında başka kitapların da tercümesi yapıldı ve Türk gazetelerinde tefrika edildi. Bunlardan bazıları Binz'in *Kimyasal Endüstri ve Savaş*, Muthesius'un *Alman Eğitim Sistemi*, Creuzinger'in *Alman Halkının Ruhu ve Askeri Gücü* adlı eserlerdir.[178] Türkler için iyi ve ucuz bir Almanca-Türkçe sözlüğün gerekli olduğu düşünülmüştü. Bazı yayımcılar, Alman üslubunu, edebiyatını, siya-

177 GStA PK, I. HA Rep. 89 Geheimes Zivilkabinett, Nr. 13350, s. 13.

178 Mitteilungen der DTV, Temmuz/Ağustos 1918, Nr. 5/6, s. 138-140.

si iktisadını ve politikasını Türklere tanıtacak dergiler yayınlamakla ilgileniyorlardı.[179]

Bonn'dan Prof. Becker, 21 Aralık 1915 tarihinde Alman-Türk Derneği'ne yeni çıkan Türk kanunlarının tercüme edilerek *Alman Levante Gazetesi*'nde neşredilmesi teklifini götürdü.[180]

Tiyatro ile ilgili olarak Jäckh, Stuttgart'daki saray tiyatrosunun ve Düsseldorf'taki Tiyatro Müdürü Ebera'nın İstanbul'da temsiller verme niyetinde olduklarını bildirmişti.

ATD'in icra kurulu, kendisinin derneğe hasmane tutumunu gidermek için, Profesör Kampffmeyer'e kraliyet kütüphanesinde özel bir Türk bölümü oluşturulması maksadıyla 1000 mark tahsis etti. Haydarpaşa'daki Fenerbahçe Spor Kulubü'ne kaliteli yayınlar armağan edildi. İstanbul'daki Profesör Dr. Schmidt'in Almanya'yı tanıtan resimli bir kitap çıkarılması teklifini kabul eden yönetim kurulu bu iş için Dr. Söhring, Profesör Wiedenfeld ve Dr. Jäckh'i görevlendirdi. Kitap Langewiesche Yayınevi tarafından yayınlanacaktı.[181]

İstanbul'daki profesörlerin bu tasarılarından tamamen bağımsız olarak Almanya'da, Türkiye'ye kitap bağışlama hareketi başlamıştı. Profesör Kampffmeyer'in telkin ve tavsiyeleriyle, başından beri Alman Eğitim Bakanlığı tarafından yönlendirilen bir "Türk Edebiyatı Dostları Derneği" (Vereinigung von Freunden der türkischen Literatur) kuruldu. Bu derneğin amacı özel ve kamusal kaynakları harekete geçirerek Türkiye ile ilgili genel bir kütüphane açılmasına katkı sağlamaktı. Bunun ön koşulu ise, Türkiye'de dahi olsa, kütüphanenin Alman mülkü olarak kalması ve öncelikle Alman araştırmacılara hizmet vermesiydi. Bu derneğin bağışlarla elde ettiği 30.-40.000 mark parası bulunuyordu.

Kitap bağışlama maksadıyla kurulan başka bir dernek de Dr.

---

179 Erster Jahresbericht der DTV für das Jahr 1914, Vertraulich, BArch, AA 39533, Bl. 113-119.

180 Protokoll der zwölften Vorstandssitzung der DTV, 21 Aralık 1915, BArch, AA 39533, Bl. 154-157.

181 Agy.

Nossig ve Vollbehr tarafından yaşama geçirilen "Şark Enstitüsü Mehmet Reşad Paşa" (Orient-Institut Mehmet-Reşad V.) idi. Bu kuruluşun yönetim kurulunda Imhof "Paşa" ve Devlet Bakanı Hentig etkin rol oynadılar. Bu bir çalışma enstitüsü değil, Berlin'deki Türk Elçiliği ile temas halinde olan bir hayırsever derneğiydi. Çok değerli bir kitap koleksiyonu Gysellius firması tarafından 70.000 mark'a satın alınarak ve sultana hediye edilmişti. Bu koleksiyon Osmanlı Müzesi'nin kütüphanesine konuldu. 100.000 mark değerinde başka bir hediyenin hazırlıkları sürüyordu. Hazırlanan kitaplar yine Gysellius firması tarafından bir araya getirilmiş olan, Türkiye'nin eski tarihine dair değerli bir koleksiyon oluşturuyordu. Bunların arasında eski seyahatnameler ve "Türk savaşlarından" kalma Türk düşmanı literatür, özellikle afaroznameler ve bir kısım eşsiz parçalar yer alıyordu. Kütüphane, Alman imparatorluk kütüphanesinin bir bilirkişisi tarafından incelenince, koleksiyondaki eserlerin en az yarısının kraliyet kütüphanesinde bulunmadığı tespit edildi. Bu yüzden kitapların gönderilmesinden vazgeçildi. Türkiye hakkındaki literatürün İstanbul'a hediye edilmesinin siyasi anlamda da akıllıca olmayacağı düşünülüyordu.[182]

"Osmanlı-Alman Dostluk Kütüphanesi'nin" (Osmanisch-Deutschen Freundschaftsbibliothek) yayınları önemliydi. Bunlar Osmanlı okurları için kaleme alınmış yayınlardı ve okuyucuya genel olarak Alman yaşam tarzı, kültürü, tarihi ve zihniyeti ile ilgili bilgi veriyorlardı. Ağvanzade M. Süleyman tarafından kaleme alınan bu propaganda kitapçıkları takriben 20-25 sayfadan ibaretti. Kapakta kayserin ve sultanın resimleri basılmıştı. Bu eserler Dostluk Kütüphanesi tarafından 1335 (1918/19) yılında Osmanlıca basılarak yayınlandı ve 20 Para'ya satışa sunuldu.

Toplam on dört el kitaplık bu dizide şu başlıklar yer almıştı:

1. Alman Kadınları ("herkese faydalı" notu eklenmişti).
2. Alman Metoduyla Çocuk Eğitimi.
3. Alman Atasözleri.

182 GStA PK, I. HA Rep. 89 Geheimes Zivilkabinett, Nr. 13350, s. 10.

4. Eski İnsanlar ve Geleceğin Keşfi.

5. Alman Makaleleri ("Edebi ve toplumsal bir eser, aynı zamanda çok faydalı").

6. Alman Modeline Göre Ticaret ve Zenginlik ("Ülkemizde iş bulmak, para kazanmak veya servetini artırmak isteyen herkese tavsiye edilir").

7 Alman Modeline Göre Güçlü ve Büyük bir Vücut Nasıl Elde Edilir? ("Sıhhi ve oldukça faydalı bir kitap. Tüm aile reislerine –kadınlara ve erkeklere– özellikle tavsiye edilir").

8. Alman Nezaketi ("Gülmek ve iyi vakit geçirmek isteyen herkese tavsiye edilir").

9. Alman Metoduyla Sigara İçme ("Sigara içmek ve sağlığını muhafaza etmek isteyen herkese tavsiye edilir").

10. Alman Eğitimi.

11. Alman Askeri.

12. Alman Devleti.

13. Alman Tarihi, Bölüm 1.

14. Alman Tarihi, Bölüm 2.

Alman Devleti adlı 12. ciltte; Avrupa kıtasının tarihi ve coğrafyası, Avrupa medeniyeti ve bilimi, ticaret ve sanayi, trenler, idari ve siyasi yapı, halk, hükümdarların yönetim süresi ve kara ve deniz kuvvetleri vs. ile ilgili bilgiler yer alıyordu.

Savaşa girmeden önce Almanlar tarafından tercümesi sağlanan eserler de vardı. Örneğin ünlü şair Mehmed Akif'in eseri;[183] *Almanya Nasıl Dirildi? Harbe Nasıl Hazırlanıyor?* adlı bir kitap.[184] Bir Osmanlı subayın Alman ordusundaki gözlemleri[185] ve "Avrupa ruhiyatı"[186] ile ilgili kitaplar da tercüme edilmiştir. Jäckh'in *Balkan Harbi'nden Sonra Şarkta Almanya* kitabı da Türkçe yayımlanmıştır.[187]

---

183 Mehmet Akif ve Esad Mustafa: *Das Deutsche-Zeitwort* [Almanca Ef'al], İstanbul 1328 (1912).

184 Recai (çev.): *Almanya nasıl dirildi? Harbe nasıl hazırlanıyor*, İstanbul 1329 (1913).

185 Mülazim-i evvel Mustafa: *Alman Ordusu'nda Müşahedatım*, İstanbul 1912.

186 Alfred F.; Mustafa Rahmi (çev.): *Avrupa Milletleri Ruhiyâtı*, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hukümeti Maarif Nezareti, İstanbul 1329 (1913).

187 Jäckh, Ernst: *Balkan Harbi'nden sonra Şarkta Almanya*, İstanbul 1331(1915).

Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesinden sonra hatırat, seyahatname yayınları ve bunların tercümeleri arttı. Daha çok provokatif başlıklar taşıyan eserler yayınlanıyordu. Örneğin: Alexander Helphand tarafından kaleme alınan *Umumi Harb Neticesinde Almanya Galip Gelirse?*[188] Başka bir kitap Almanya'daki topçuların istihdamı ile ilgiliydi.[189] Hugo Grothe'nin *Almanlar Atimizi Nasıl Görüyorlar?* isimli eseri de ilginçtir.[190]

Savaş sırasında da, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Almanya'nın sosyal, kültürel, ekonomik durumu ya da karşılıklı ilişkileri hakkında fikir ve bilgi veren Almanca eserlerin Osmanlıca'ya tercümesi devam etti.[191]

ATD'nin Türkiye'de uyandırdığı yankıyla ilgili olarak, derneğin görevlendirmesiyle Türkiye'ye iki kez seyahat eden Armando Moses, Nisan-Haziran 1916 tarihleri arasında Anadolu ve Suriye yaptığı geziyi değerlendirirken, valilerin yardım elini uzatması için "Dostluk Yurdu"na atıf yapmanın yeterli olduğuna işaret ediyordu.[192]

Ancak Alman-Türk Derneğinin faaliyetleri her zaman ve herkes tarafından tasvip edilmiyordu. Şarkiyatçı Paul Rohrbach Ermeni tehcirine açıklık getirmek ve Ermenilere yardım etmek için çaba sarf ederken, ATD Sekreteri Jäckh ona 16 Eylül 1916'da "bu girişimlerin siyasi sonuçlarının zararlı olabileceğini" bildirmişti. Lepsius, Niepage, Stier ve diğerlerinden gelen

---

188 Parvus: *Umumi Harb Neticelerinden Almanya Galip Gelirse,* Türk Yurdu kütüphanesi, İstanbul 1330 (1914).

189 *Ağır Topçu müfettiş-i umûmîsi Miralay Verle'nin Almanya'daki Tecrübelerine nazaran Topçunun İstihdamı hakkında Mütalaatı*, İstanbul 1332 (1916).

190 Hugo Grothe: Emin ve Arif (çev.), *Almanlar Âtimizi Nasıl Görüyorlar*, Tüccarzâde İbrahim Hilmi (ed.), İstanbul 1330 (1914).

191 Davis Trietsch: *Almanya ve İslam* [Deutschland und der İslam] İstanbul 1331 (1915); *Deutschland und der Orient. Ihre Beziehungen in Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*, Bd. 1, Berlin; Türkische Bücherei des Verlages Der neue Orient GmbH, 1917; Karl Helfferich (ed.), Nesim Ruso (çev.): *Alman feyz-i millîsi*, İstanbul 1330 (1914); Karl, M.: *Alman Mektebleri*, (çeviri ve edisyon Servet-i Fünûn gazetesi tarafından yapılmıştır), İstanbul 1331 (1915); Muslihiddin Adil: *Alman Hayat-ı irfanı*, İstanbul 1333 (1917).

192 BArch, AA 3964, Reisebericht von Armando Moses, Konstantinopel 20 Haziran 1916.

raporlar elbette Türklerin eline geçecek ve bu da Alman-Türk ittifakını tehlikeye atacaktı. Rohrbach, 15 Ağustos 1916 tarihinde Jäckh'e Alman-Türk Derneği'nden istifasını bildirmişti. Gerekçe olarak şunları dile getiriyordu: "Alman-Türk ortaklığı fikrine dair şimdiye kadar büyük zahmetle ve vicdanen rahat olmayarak yüreğimde korumaya çalıştığım köprüyü atmaktan başka bir şey yapamıyorum. Savaş sırasında kuşkusuz kamuya açıklama yapmamak zorundayım ve yapmayacağım."[193] Rohrbach'ın bu açıklaması dahi Berlin'deki Savaş Basın Bürosu tarafından sansürlenmiştir.

Alman yönetimi, Osmanlı İmparatorluğu'nda yürüttüğü kültürel nüfuz politikasını denetimi altında tutmayı başaramamıştı. Bilimsel teşebbüslerin ortak sevk ve idare edilmesi hedefi 1917 sonbaharına kadar gerçekleşemedi. Alman Eğitim Bakanlığı'nın tavsiyesi üzerine Dışişleri Bakanlığı Türkiye'deki kültürel faaliyetlerin düzene konulması bakımından bazı önlemlerin alınmasını kararlaştırdı:

1. Alman nüfuz politikasının menfaatleri açısından ve Avusturya-Macaristan'ın siyasi kültürel faaliyetleri de gözönünde bulundurulmak suretiyle Almanya, Türkiye ile ilgili bilimsel çalışmalara resmen müdahil olmalıdır.

2. Almanya'daki eyalet hükümetlerinin ve özellikle Prusya'nın uhdesine düşen görevlerle ilgili mutlaka bir mutabakat sağlanmalıdır. ATD gibi özel teşebbüsler resmi rakamların katılımıyla yarı resmi bir statüye kavuşturulabilirler.

3. Tüm bilimsel çalışmaların tamamen Alman karakteri taşması zorunludur. Türkiye'ye yapılacak hibeler sadece devlet mercilerinin muvafakati ile gerçekleşecek ve bu hibeler tüm ayrıntılarıyla incelendikten sonra onaylanacaktır. İstanbul'daki Alman profesörlerinin faaliyetlerinin sürekliliği hesaba katılamayacağı için Darülfünun'un fakültelerinde ve enstitüle-

193 BArch, N 1408, Nachlaß Paul Rohrbach (1996), Nr. 112. Alman Kamuoyu'nun 1915 öncesi Ermeni meselesine bakışı için bkz. Schmuhl, Hans-Walter: "Friedrich Naumann und die 'Armenische Frage'. Die deutsche Öffentlichkeit und die Verfolgung der Armenier vor 1915", Hans-Lukas Kieser, Dominik J. Schaller (ed.): *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, Zürich 2002, s. 503-516.

rinde kapsamlı bilimsel çalışmaların başlatılmasından kaçınılacaktır.

4. Her koşulda, rekabete neden olacak, Almanlar arasında sürtüşmelere yol açabilecek ya da benzer kuruluşların önünü tıkayabilecek kurumlaşmalardan kaçınmak gerekmektedir. Örneğin; müzenin yanında arkeoloji enstitüsünün yeri yoktu.

5. Devlet kaynakları ve özel kesimden bağış yapabilecek kimselerin sayısı sınırlı olduğundan, Türkiye'de, Alman politikasının menfaati açısından en fazla önem arz eden kuruluşlar destek ve teşvik edilecektir. Bu koşullar altında sırf teorik bilimler yerine pratik bilimlere öncelik tanınmalıdır. Yani hukuk, iktisat, tıp, coğrafya Alman menfaatleri açısından arkeoloji ve tarihten daha önemlidir.

6. Türkiye'deki girişimlerde anavatanın ihtiyaçları gözönünde bulundurulacaktır.

Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki adli işler ile ilgili olarak Alman Eğitim Bakanlığı, bir Türk ve İslam Hukuku Enstitüsü'nün kurulmasını düşünüyordu. Buna gerekçe olarak Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda sürmekte olan siyasi ve ekonomik tesirlerinin Türk hukukun esaslarını tam olarak bilmeyi gerekli kıldığı gösteriliyordu. Kapitülasyonların kaldırılmasıyla Avrupalıların şimdiye kadarki imtiyazlı konumlarına son verilmiş ve gelecekte hukukun kişiselliği ilkesi yerine ülke hukuku ilkesi geçerli kılınmıştı; yani karışıklığına ve eksikliklerine rağmen Türk hukuku, bu ülkede yaşayan Alman vatandaşları için de geçerli olacaktı. Burada Alman Eğitim Bakanlığı'na bilimsel bir görev düşmekteydi. İstanbul'da büyükelçilik bünyesinde bir enstitü kurulması yönünde Alman hükümetiyle uzlaşma sağlanmıştı. Bu enstitüye yönetici olarak, şu anda İstanbul'daki başkonsolosluğun baştercümanı ve İstanbul Üniversitesi'nde Hukuk Profesörü olan Dr. Erich Nord düşünülüyordu. Alman profesör yürürlükteki Türk hukukunun tek ve gerçek bir uzmanıydı.

Türk hukukunun çok küçük bir kısmı yazılı haldeydi. Yeni bir medeni kanun taslağı üzerinde çalışılmaktaydı ve buna Almanlar da katkıda bulunuyorlardı. Mer'i hukuk üç kaynağa dayanıyor-

du: Dünyevi Türk hukuku, İslam hukuku ve yerel örf ve âdetler. Buna bir netlik kazandırmak, sadece ekonomik değil, aynı zamanda genel siyasi açıdan da Türkiye'deki Alman etkisinin ilk ve en gerekli koşuluydu. Enstitünün temel görevi öncelikle materyallerini toplamak, ardından Türk hukukunu geniş biçimde yazıya aktararak kitap haline getirmekti. Kaybedilecek her dakika Alman menfaatlerine zarar vereceği için bu enstitünün mümkün olduğu kadar çabuk yaşama geçirilmesi gerekiyordu.

Büyükelçi von Kühlmann'ın başka bir projesi ise İstanbul'da, Fransız nüfuzu altındaki *İstanbul Dostluk Derneği* (Cercle des amis de Stamboul) tarzında bir Alman kültür merkezi oluşturulmasıyla ilgiliydi. Büyükelçi bu düşüncenin uygulanması için Atina'daki Alman Arkeoloji Enstitüsü yöneticisi Profesör Karo'yu İstanbul'a getirtti. Profesörden, şehrin Bizans ve İslam dönemi tarihi ile ilgili bilimsel araştırmalar yürütebilecek bir arkeoloji ve tarih enstitüsü tasarlaması istendi. Bu tasarıda konferanslar, koleksiyonlar ve geziler de öngörülmekteydi.[194]

Türk-Alman Derneği (TAD)

Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu ile siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilerinin geliştirilmesi için kurulan Alman-Türk Derneği'nin faaliyetlerinin başarılı bir şekilde devam ettirilmesi için İstanbul'da bir örgütlenmeye ihtiyaç duyulmuştu.[195] ATD'nin kuruluşundan hemen sonra Osmanlı başkentinde bir Türk-Alman Derneği'nin (TAD-Türkisch-Deutschen Vereinigung) kuruluş hazırlıklarına başlandı. 3 Ekim 1915 tarihinde, yine Dr. Jäckh'in önerisi ile, Boğaz'da Türkleri ve Almanları birleştirmek, Alman-Türk işbirliğinin temeli teşkil etmek üzere *Türk-Alman Derneği* (TAD) kuruldu. TAD başlangıçta ATD'ye bağlı hizmet verecek bir yan kuruluştu.

Beyoğlu'ndaki Tokatlıyan Otel'de yapılan kuruluş toplantısında, Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın daveti üzerine her iki ül-

194 GStA PK, I. HA Rep. 89 Geheimes Zivilkabinett, Nr. 13350, s. 14-22.

195 Turan, *Türk Alman Eğitim İlişkileri*, s. 111-115; Schmidt, "Vier Jahre als türkischer Schulreformer", Schmidt/Boelitz, *a.g.e.*, s. 69.

kenin ekonomi, idare ve siyaset hayatının temsilcileri hazır bulundu.[196] Bu derneğin masrafları ATD veya Osmanlı Harbiye Nezareti tarafından karşılanacaktı. Dernek, kendisine –ATD'ye değil– Türk hükümeti tarafından Dostluk Yurdu için bir inşaat alanı hibe edilmesiyle, Türk-Alman kültür ilişkilerinde önemli bir etken haline geldi. Böylelikle daha başlangıçta Türklerin müdahalesine açık olduğu görülmüştü. Aslında her iki dernek arasında imzalanan bir anlaşmayla, Türk kanunlarının elverdiği ölçüde, ATD'nin bu yeni derneğin idaresindeki etkisi temi-

196 İstanbul'daki kardeş derneğin faaliyetleri ile ilgili 54 sayfalık bir rapor kuruluşun nasıl geliştiği, idarenin kimlerden oluştuğu ve geniş kapsamlı çalışma planı ile ilgili ayrıntılı bilgiler içeriyordu: İstanbul'daki Türk-Alman Derneği'nin kuruluş tarihindeki faaliyet raporu (3 Ekim 1915'ten 1917 sonuna kadar), BArch, R 57 neu, Nr. 1153.

Türk tarafından: Nafia Vekili Abbas Halim Paşa; Ticaret ve Tarım Nazırı Ahmed Nesimi Bey; *Tercüman-ı Hakîkat* Gazetesinin Genel Yayın Yönetmeni Ağaoğlu Ahmed Bey; Haydarpaşa'daki Tıp Fakültesi'nin Rektörü Dr. Akil Muhtar Bey; Pedagoji Ordinaryüs Profesörü Ali Haydar Bey; Darphane Genel Müdürü Cemal Bey; Meclis Reisi Halil Bey; Dahiliye Nazırı'nın Müsteşarı Hasan Fehmi Bey; Emekli Korgeneral ve Senatör Hasan Rıza Paşa; Maliye Nezareti Müsteşarı Hasan Tahsin Bey; Emekli General ve Meclis-i Âyan üyesi Hüsnü Paşa; Meclis Başkan Vekili Hüseyin Cahid Bey; Vali İsmail Bey; Emekli Vali İsmet Bey; Evkaf Nezareti Mimarı Kemaleddin Bey, Beyoğlu Valisi Lütfi Bey; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Genel Sekreteri Midhat Şükrü Bey; Emekli Diplomat Muhtar Bey; Hukuk Profesörü Mustafa Şeref Bey; İttihat ve Terakki Cemiyeti İdare Heyeti Üyesi Dr. Nazım Bey; Emekli Korgeneral ve Senatör Salih Paşa; Miralay ve Sultan'ın Mabeyincisi Salih Paşa; Maarif ve Posta Nazırı Şükrü Bey; Sosyoloji Profesörü Ziya Gökalp Bey; Hariciye Nezareti'nde Genel Müdür Suad Bey; Dahiliye Nazırı Talat Bey.

Alman tarafından: Osmanlı Ordusu Erkânı Harbiye Reisi Korgeneral von Bronsart; konsolos yardımcısı Dr. Dähnhardt; Alman Okul Derneği Başkanı Prof. Dr. Eissen; Almanya Büyükelçiliği Hasmüşaviri Dr. Göppert; Bağdat Demiryolu Şirketi Genel Müdürü Günther; Banka Müdürü von Haas, Hohenlohe-Langenburg Prensi, Almanya Büyükelçi Vekili; Almanya Büyükelçiliği Deniz Ateşesi Deniz binbaşısı Humann; Berlin'deki Alman-Türk Derneği Sekreteri Profesör Dr. Jäckh; Deutsche Bank Müdürü Kaufmann; Askeri Murahhas Üye von Lossow; Deniz Albayı Müller; Akdeniz Ordu Komutanı Elçilik Müşaviri Freiherr von Neurath; Başkonsolosluk Baştercümanı Dr. Nord; Tümgeneral Pieper; Elçilik Hasmüşaviri Pritsch; Hükümet Hasmüşaviri ve Osmanlı Maarif Nezareti Danışmanı Profesör Dr. Schmidt; *Osmanischer Lloyd* Gazetesi Genel Yayın Yönetmeni Dr. Schwedler; Başkonsolosluk İkinci Tercümanı Dr. Schwörbel; Akdeniz Ordu Komutanı Koramiral Souchon; Emekli Başkonsolos Dr. Bassel; Osmanlı Maliye Nezareti Danışmanı ve Elçilik Baştercümanı Dr. Weber.

nat altına alınmıştı. Alman tarafı Türklerin işlere sürekli müdahale etmeye kalkışmayacaklarını varsayıyordu. Ancak TAD'nin İstanbul'daki yönetim kurulu müzakerelerinde, Türklerin etkin olma isteği belirginleşti. Dostluk Yurdu'na Almanlardan ziyade Türklerin gideceği, dolayısıyla idarede de Türk etkisinin gittikçe büyüyeceği zaten öngörülebilirdi.[197]

TAD'nin onursal başkanlığına Sadrazam Şehzade Said Halim Paşa, Hariciye Nazırı Halil Bey ve Alman Büyükelçi Wolf-Metternich getirilmişlerdi. Onursal yönetim kurulunda Enver Paşa, Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Büyükelçilik Müşaviri Freiherr von Neurath, Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Boğazlar Komutanı Mareşal von Usedom Paşa vardı. Yönetim Kurulu ise şu kişilerden oluşuyordu: İsmail Cenani Bey, başkan; Profesör Dr. Schmidt, başkan vekili; Binbaşı Ali Vasfi Bey, kâtip; Banka Müdürü von Haas, sayman; Vali Bedri Bey; Tötonya Kültür Merkezi Başkanı Tümgeneral Bischoff Paşa; Bağdat Demiryolu Hattı Genel Müdürü Günther; Müzeler Genel Müdürü Halil Edhem Bey; Carl Humann; Hüseyin Cahid Bey; Emekli Vali İsmail Cambolat Bey; İsmet Bey; Profesör Dr. Jäckh, Tümgeneral von Lossow; Dr. Nazım Bey; Osmanlı Ordusu'nda Hekim Tuğgeneral Süleyman Numan Paşa; Hasan Tahsin Bey; *Frankfurter Zeitung* gazetesinin Türkiye temsilcisi Paul Weitz.

Yönetim kurulu görevine, 10 Nisan 1916 tarihinde kesin olarak kabul edilen dernek tüzüğünü hazırlamakla başladı. Dernek bu tüzük çerçevesinde Türk yasalarına göre resmi onayı alıyor ve medeni haklardan istifade etmesi mümkün oluyordu. Derneğin görevi tüzüğün 1. maddesinde şöyle ifade edilmişti: "Türk-Alman Derneği'nin kuruluşundaki amaç, Almanlar ile Türkler arasında süregelen ilişkilerin muhafaza edilmesi ve kültürel faaliyetlerle her iki halkın birbirine tanıtılmasıdır."[198] Bu amaçla aşağıdaki programın uygulanması öngörülüyordu:

---

197 GStA PK, I. HA Rep. 89 Geheimes Zivilkabinett, Nr. 13350, s. 5-6.

198 Tätigkeitsbericht der Türkisch-Deutschen Vereinigung in Konstantinopel für die Zeit von ihrer Gründung (3 Ekim 1915 bis Ende 1917), BArch, R 57 neu, Nr. 1153.

I. Kültürel alanda:

1. Dil kurslarının düzenlenmesi (Türkler için Almanca, Almanlar için Türkçe).

2. Alman ve Türk âdetleri ile ilgili fotoğraf ve filmlerin gösterilmesiyle bağlantılı olarak, değişik halk gruplarına özgü seri konferansların düzenlenmesi.

3. Alman fikir hayatının nitelikli temsilcilerinin düzenli olarak konuşmalar yapması ve uygun görülen Türklerin Almanya'ya gönderilmesi.

4. Her iki halkın kültür hayatlarının değişik alanlarından derlenecek küçük sergilerin düzenlenmesi. Örneğin; eğitim, sağlık, sanat, şehir idaresi, kadın işleri, kulüpçülük...

5. Tiyatro temsilleri ve konserlerin düzenlenmesi, operetler, operalar, dramlar.

6. Alman kitaplarını satın almak için elverişli koşullar sağlanması.

7 Türk-Alman ilişkilerinin muhafazası için aylık bir derginin kurulması.

8. Dergiler yayınlanması. Örneğin bildiri derlemeleri, uygun Alman eserlerinin Türkçe'ye tercümesi ya da tersi.

9. Bir Alman bir de Şark kitaplığı kurulması.

10. Türk aileleri için evde ders verecek Alman öğretmenlerin ve mürebbiyelerin tedariki.

II. Toplumsal alanda:

1. Türkler ile Almanlar arasındaki kişisel ilişkilerin geliştirilmesi.

2. Mümkün olduğunca benzer sosyal tabakadan ve çevreden Türk ve Almanların temasını sağlayacak etkinliklerin düzenlenmesi. Örneğin hanımlara çay saatleri, çocuk oyun saatleri, beyler akşamı, görülmeye değer doğal güzelliklerin, yerlerin ve müzelerin birlikte ziyaret edilmesi.

3. Almanların Türk bayramlarına katılmalarının teşvik edilmesi ve tersi. Örneğin İstanbul'un fethi kutlamaları.

4. Ortak jimnastik ve spor fırsatlarının yaratılması. Örneğin kürek çekme, futbol, yüzme, at binmenin yanısıra Alman öğrencilerin Türk spor kulüplerine katılımı.

5. Araştırma gezilerinin düzenlenmesi. Örneğin Türk öğretmenler, memurlar, tüccarlar, üniversite öğrencileri, Güzel Sanatlar Akademisi öğrencilerinin Almanya'yı, Almanların da Türkiye'yi ziyaret etmeleri.

6. Seyahat edecekler için Türk ve Alman rehberlerin tedarik edilmesi.

Derneğin sürmekte olan faaliyetlerinin sevk ve idaresi için yedi kişilik bir icra kurulu oluşturuldu: İsmail Cenani Bey, Başkan; Prof. Dr. Schmidt, Başkan Vekili Binbaşı Ali Vasfi Bey, Kâtip; Banka Müdürü von Haas, Sayman; üye olarak da Halil Edhem Bey, Dr. Nazım Bey, Paul Weitz. Bunun dışında derneğin münferit görevlerinin yerine getirilmesi için, tüzüğün 4. maddesi uyarınca altı özel komisyon oluşturuldu ve bir "alt komisyonlar yönetmeliği" tanzim edildi.

1. Alman-Türk Dostluk Yurdu'nun inşaatı komisyonu (İnşaat komisyonu).[199]

2. Türk öğrenci ve çırakların Almanya'ya gönderilmesi komisyonu (Öğrenci komisyonu).[200] Komisyon Almanya'ya gönderilecek öğrenci ve çırakların seçilmesi ve gönderme hazırlıklarının yapılması görevini üstlenecekti.

3. Etkinlikler komisyonu, bildirilerin sunulması, fotoğrafların gösterilmesi gibi faaliyetlerden sorumluydu.[201]

---

199 Komisyonda şu üyeler yer alıyordu: 1. Levazım Tuğgenerali İsmail Hakkı Paşa, Başkan; 2. *Berliner Tageblatt* gazetesinin temsilcisi Dr. Feldmann, Kâtip; 3. Ordinaryus Profesör Ali Haydar Bey, 4. Harb Nezareti'nde Şube Müdürü Tümgeneral Back Paşa; 5. Elçilik Hasmüşaviri Dr. Göppert; 6. Halil Edhem Bey; 7 Senatör General Hüsnü Paşa; 8. Evkaf Nezareti Mimarı Profesör Kemaleddin Bey; 9. İstanbul Üniversitesi'nde Antik Zamanlar Tarihi Profesörü Dr. Lehmann Haupt; 10. Dr. Nazım Bey; 11. Hukuk Profesörü Şeref Bey; 12. Profesör Dr. Schmidt; 13. Bağdat Demiryolu Şirketi'nin Genel Müdürlüğü'nde Deutsche Bank'ın temsilcisi Dr. Franz F. Schmidt; 14. Alman Başkonsolosluğu İkinci Tercümanı Dr. Schwörbel; 15. Hariciye Nezareti'nde Genel Müdür Suad Bey; 16. *Frankfurter Zeitung* gazetesi temsilcisi Paul Weitz.

200 Komisyon üyeleri arasında şu kişiler yer aldılar: Profesör Dr. Schmidt, Başkan; 2. Öğretmen Gabel, Kâtip; 3. *Vakit* Gazetesi Genel Yayın Yönetmeni Dr. Ahmed Emin Bey, 4. Yüksek Talim Terbiye Genel Müdürü Adil Bey; 5. Profesör Dr. Bergsträßer; 6. Darülfünun Edebiyat Fakültesi Dekanı Halid Ziya Bey; 7. Hüseyin Cahid Bey; 8. Dr. Nazım Bey; 9. Beyoğlu'ndaki Oberrealschule Müdürü Dr. Tominski.

201 Bu komisyonda şu üyeler yer aldı: 1. Emekli Vali İsmail Canbolat Bey, Baş-

4. Edebiyat komisyonu, edebiyat başyapıtlarının Almanca'dan Türkçe'ye ve Türkçe'den Almanca'ya tercümesinden sorumluydu.[202]

5. Mali komisyon.[203]

6. Hukuk komisyonu her iki ülke hukuk sistemlerinin birbirine yakınlaşmasını teşvik edecekti.[204]

Bu komisyonların çalışmaları aşağıda daha ayrıntılı anlatılmaktadır.

Alman-Türk Dostluk Yurdu

Türk kültürünün bilimsel olarak araştırılması ve Alman kültürünün Türkiye'ye aktarılması çalışmaları, Türk-Alman savaş ittifakı ile yeni bir boyut kazandı. Savaşın başında İstanbul'da bir "Dostluk Yurdu" adıyla bir Alman evinin kurulması planının ortaya atılmasında ATD önemli rol oynamıştı. Bir Alman-Türk Dostluk Yurdu'nun (deutsch-türkisches Freundschaftshaus) kurulması çalışmaları, derneğin faaliyetlerinde önemli yer tutuyordu. Dostluk Yurdu binası Beyoğlu'nda değil, İstanbul'un merkezinde inşa edilecekti.[205] Yurdun işlevi başlangıçta

---

kan; 2. Dr. Feldmann, Kâtip; 3. Banka Müdürü von Haas; 4. Emekli Vali İsmet Bey.

202 Bu komisyon şu kişilerden oluşuyordu: 1. Başkonsolos Profesör Dr. Mordtmann, Başkan; 2. Prof. Dr. Giese, Kâtip; 3. Dr. Ahmed Emin Bey; 4. *Servet-i Fünun* mecmuası yayıncısı Ahmed İhsan Bey; 5. Prof. Ali Haydar Bey; 6. Prof. Cenab Şehabeddin Bey; 7. Dr. Feldmann; 8. Darülfünun'da Alman Dili ve Edebiyatı Profesörü Dr. Richter; 9. *Osmanischen Lloyd* Yazı İşleri Müdürü Schrader; 10. Ziya Gökalp Bey.

203 Şu üyeler de buna dahildiler: 1. Hasan Tahsin Bey, Maliye Nezareti Müsteşarı, Başkan; 2. Banka Müdürü von Haas, Kâtip; 3. Profesör Dr. Schmidt.

204 Komisyon üyeleri: 1. Temyiz Mahkemesi Başkanı Osman Bey, Başkan; 2. Devlet Hukuk Müşaviri ve Osmanlı Adliye Nezareti Danışmanı Dr. Heinze, Başkan Vekili; 3. Adliye Nezareti'nde Muavin Cevdet Ferid Bey, Kâtip; 4. Baro Başkanı Celaleddin Arif Bey; 5. Banka Müdürü von Haas; 6. Hükümet İktisadi Hasmüşaviri, Osmanlı Ziraat Nezareti Danışmanı Hahl; 7 Mebus ve Hukuk Profesörü Muammer Bey; 8. Başkonsolosluk Baş Tercümanı Dr. Nord; 9. Kamu Hukuku Profesörü Dr. Schönborn; 10. Hukuk Profesörü Selahaddin Bey; 11. Ticaret Mahkemesi Başkanı Ziya Bey; 12. Alman Elçiliğinde Stajyer Hâkim Voigt.

205 Jäckh, Ernst: *Der goldene Pflug*, Stuttgart 1954, s. 323.

muğlaktı. Pratik teşebbüslerin yanında bilimsel çalışmalara yer verilmesi düşünülüyordu. İnşaat komisyonu kâğıt üzerinde öyle görünmemesine rağmen ATD'ye bağlıydı.[206]

Dostluk Yurdu ismini Talat Paşa belirlemişti. Fakat fikir ilk kez Alman-Türk Derneği'nin 10 Ağustos 1915'teki yönetim kurulu toplantısında Hasmüşavir Schmidt'ten çıkmıştı.[207] Bu tasarı Alman-Türk Derneği yönetim kurulunda ve Alman makamlarında büyük kabul gördü. Kayserin Danışma Kurulu Başkanı von Valentini bu projeyi destekledi. Jäckh Şansölyenin ve Dışişleri Bakanlığı'nın da onayını almıştı. ATD'nin yönetim kurulu İstanbul'daki Alman Evi'nin inşa edilmesi kararını resmen aldı. Jäckh, 24 Ağustos 1915'te Gizli Danışma Kurulu Başkanı Dr. von Valentini'ye Alman Evi'nin kurulmasıyla ilgili planı iletti. Bu, Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "en verimli kültür eseri" olabilirdi.

"Türk-Alman Ocağı" adıyla da anılan Alman Evi'nin gizli planı şöyle gerekçelendirildi: "Türkiye'de ülkenin tamamında ve halkın geniş kesimlerinde Alman âdetleri, durum ve şartları hakkında büyük bir bilgisizlik hâkimdir. Bu durum Fransız kültürünün Şarktaki yüz yılı aşkın kültürel hâkimiyetinin bir sonucudur. Fakat bu durum günümüzde ne Osmanlı-Alman ittifakına, ne de çok sayıdaki Türk'ün arzu ve isteklerine uymaktadır. Eğer Almanya'nın Türkiye'de tanıtımı süratle gerçekleştirilebilirse, bu her iki ülke açısından da büyük değer arz edecektir. Bu bizim elimizdedir. Türkiye'de Fransa iyi tanınmaktadır. Fransa'nın izlediği yol bizim için çok uzundur. Hedefe dilden daha kolay ulaştıracak yol, Türklere, Alman kültür ve ekonomi hayatının özellikle önem atfedilen alanlarını tanıtmaktır. Bu sunuş resimlerle, karşılaştırmalarla, deneylerle ve rakamlarla yapılmalıdır."

Alman kültür ve ekonomisinin Dostluk Yurdu vasıtasıyla Türkiye'de sunulması ve ilişkilerin geliştirilmesi için şu birimler öngörülmüştü:

---

206 GStA PK, I. HA Rep. 89 Geheimes Zivilkabinett, Nr. 13350, s. 5.

207 Tätigkeitsbericht der Türkisch-Deutschen Vereinigung; BArch, R 57 neu, Nr. 1153.

1. Sinema gösterimleri için bir salon,
2. Alman müziğinin sunulması için bir müzik salonu,
3. Alman gazetelerinin yer aldığı bir okuma salonu,
4. Bir haberleşme salonu,
5. Bir sergi salonu,
6. Alman dilinin öğrenilmesi için derslikler,
7. Alman âdetleri, durum ve şartları hakkında bilgi verebilecek bir enformasyon bürosu,
8. Alman fikri ve iktisadi hayatının çeşitli alanlarıyla ilgili sürekli sergi salonları.

Uygulamaya mümkün olduğu kadar çabuk başlanmasına kadar verildi. Münferit çalışmaların hayata geçirilmesi için İstanbul'daki "Alman kültür misyonunun" tüm üyelerinin, askeri misyonun bazı üyelerinin ve Alman okulunun öğretmenlerinin desteği hesaba katılıyordu. İnşaat ve tefriş masraflarının yuvarlak hesap bir milyon mark ve idari masrafların yıllık 50.000 mark civarında olacağı tahmin ediliyordu.

Jäckh, Yurtdışı Hizmetleri Merkez Bürosu adına 6 Ocak 1916 tarihinde von Valentini'ye hem Türk hükümetinin, hem de sultanın bu planı büyük bir memnuniyetle kabul ettiklerini ve memnuniyetlerini hareketleriyle de gösterdiklerini bildirdi. Plan, İstanbul'da coşkuyla desteklenmişti. Her iki dernek de planın uygulanmasına sevinçle katılıyorlardı: Berlin gerekli para kaynaklarını temin etme, İstanbul ise uygun arazi bulma görevini üstlenmişlerdi. Hatta bulunan arazi Sultanahmet'teki Alman çeşmesine yakındı. İş planın finansmanına ve binanın inşa edilmesine kalmıştı. Jäckh, teşebbüsün finansmanı için gizli bir bağış kampanyasına girişti ve başarılı oldu. Gerekli 1,5 milyon mark 26 Ocak 1916'ya kadar toplanmıştı[208]

Bundan kısa bir süre sonra Türk hükümeti yurdun inşası için şehrin en iyi yerlerinden birinde bulunan bir arazi hibe etti. Bu, İstanbul'un merkezinde 5000 metre karelik bir araziydi. Arazinin bir tarafında, Eski Saray, Ayasofya ve At Meydanı'na çıkan ana cadde, Divan Yolu, bir tarafında Harbiye Nezareti ve

208 Haus der Freundschaft in Konstantinopel 1915-1917, GStA P K, I. HA, Rep. 89, Geheimes Zivilkabinett, Nr. 13349.

Beyazıt Cami, II. Sultan Mahmud'un türbesi bulunmaktaydı-ki buradan Yerebatan Sarnıcı'na geçilebiliyordu.[209]

Hükümetin arazi sahipleriyle yaptığı pazarlıklar sonrasında tüm arazinin mülkiyeti Türk-Alman Derneği'ne tapu edildi. Hibe edenlerin haklarının mahfuz tutulması ve yurdun gelecekteki idaresi ile ilgili hükümler karara bağlandı.[210]

9 Mayıs 1916 tarihinde ATD planı yeniden görüştü. ATD'nin icra kurulu, yönetim kuruluna, kurulacak inşaat komisyonunda, Alman-Türk Derneği yönetim kurulu üyelerinin yanısıra Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan iki temsilcinin de yer almasını tavsiye etti.[211]

Jäckh, 1916'nın Nisan ve Mayıs'ında İstanbul seyahatiyle ilgili olarak 19 Mayıs'ta von Valentini'ye "İstanbul'da Alman kültür propagandasının merkezi olacak bir Dostluk Yurdu kurulması teklifinin tüm Alman ve Türk yetkililerince incelenmiş ve onaylanmış olduğunu" bildiriyordu.[212] Alman Dışişleri Bakanlığı'nın bu teşebbüse katıldığı, 26 Temmuz 1916 tarihli bir resmî mektuptan anlaşılmaktadır.[213]

ATD'nin yönetim kurulu üyesi Prof. Sachau Dostluk Yurdu için kendi mimarî projesini takdim etti. Profesörün planı, kare temel üzerinde yer alacak, içinde fıskiye ve kemerlerin bulunduğu iç avlunun dört kanadı birleştirdiği bir üsluba dayanıyordu. Bu planda ana giriş Divanyolu caddesinde, tali giriş ise arka cephede düşünülmüştü. Divanyolu tarafındaki ana cephede, Alman ve Türk savaş tarihlerinden temsili resimlerin ve her iki halkın seçkinlerinin resimlerinin bulunduğu büyük bir şeref salonu bulunmalıydı. Yan kanatlardan birinde (Binbirdirek meydanına karşı) zemin katta, enformasyon bölümü ve Al-

---

209 Jäckh, *Der goldene Pflug*, s. 327.

210 Tätigkeitsbericht der Türkisch-Deutschen Vereinigung; BArch, R 57 neu, Nr. 1153.

211 Protokoll der 17 Vorstandssitzung der DTV, 9 Mayıs 1916 in Berlin BArch, AA 39533, Bl. 227-234.

212 Haus der Freundschaft in Konstantinopel 1915-1917, GStA P K, I. HA, Rep. 89, Geheimes Zivilkabinett, Nr. 13349.

213 Haus der Freundschaft in Konstantinopel 1915-1917, GStA P K, I. HA, Rep. 89, Geheimes Zivilkabinett, Nr. 13349.

man talim terbiyesi ile ilgili serginin bulunduğu bir harb kütüphanesi, üst katta Almanca ve Türkçe dil dersleri için derslikler; diğer kanadın zemin katında bölmeleri olan bir konferans salonu, üst katta Alman teknik ve endüstrisinin ürünlerinin sergisi için salonlar, ayrıca lojmanlar olmalıydı. Arka cephede özel bir girişi bulunan, Alman kadın hekimler tarafından idare edilecek, Türk kadınları ve çocukları için bir poliklinik yer almalıydı.

Sachau'nun tafsilatlı izahı büyük bir ilgiyle karşılandı. Jäckh, Türklerin kahve salonlarının, enformasyon bölümünün yanında yer alacak bir haberleşme salonu, bir sağlık sergisi ve jimnastik salonunun planda yer almasına önem verdiklerini ifade etti. Sachau ise Prusya Eğitim Bakanı'nın derslikler, kayserin de şeref salonuna özel ilgi duyduklarına işaret etti.

Schmidt, Türk-Alman Derneği idare heyetinin bir kararını hatırlatarak, bir enformasyon bürosu ve Almanlarla Türklerin bir araya gelmelerinin sağlanabileceği bir yer tesisi için bir dernek binası kiralanması tavsiyesini gündeme getirdi.[214] TAD idare heyeti tarafından bu amaçla talep edilen 1000 Türk Lirası tahsis edildi. Bunun üzerine geçici dernek binası olarak Divan Yolu'daki 15 numaralı bina kiralandı. Birinci katta dernek tarafından düzenlenen dil kursları veriliyordu. Öndeki üç oda genel Alman kitaplığı ve okuma salonu olarak düzenlenecekti. İkinci katta büyük bir toplantı salonu ile başkan, genel sekreter, diğer yönetim kurulu ve öğrenci kurulu için yazıhane görevi görecek birer oda bulunuyordu.

Bu arada Berlin'deki Alman-Türk Derneği inşaat kurulu inşaat planı için Peter Behrens, German Bestelmeyer, Paul Bonatz, Hugo Eberhardt, August Endell, Theodor Fischer, Bruno Paul, Hans Pölzig, Bruno Taut und Richard Riemerschmid gibi seçkin Alman mimarlarının davet edildiği bir yarışma düzenlemişti. Mimarlara arazinin yeri ve çevresi ile ilgili izlenim edinmeleri ve uygun stil belirleyebilmeleri için İstanbul'a gitme imkânı sağlanıyordu. Kasım 1916'da teslim edilen tasarımlar her iki

214 Protokoll der 17 Vorstandssitzung der DTV; BArch, AA 39533, Bl. 227-234.

derneğin temsilcileri tarafından dikkatlice incelendi. Alman-Türk Derneği'nden Dr. Bosch, Dr. von Boettinger, Profesör Dr. Jäckh, Banka Müdürü Dr. Schacht ve Elçilik Hasmüşaviri Schüler, Türk-Alman Derneği'nden Mimar Kemaleddin ve Vedat Beylerin yanısıra İsmail Cenani Bey, Halil Ethem Bey, Dr. Nazım Bey und Prof. Dr. Franz Schmidt incelemeye katıldılar. İnceleme sonucunda Berlin Charlottenburg'daki Teknik Yüksekokulu'nda mimarlık profesörü olan German Bestelmeyer'in tasarımında karar kılındı.[215]

Jäckh 30 Mart 1917 tarihinde von Valentini'ye, temel atılması ile ilgili gidişat ve Dostluk Yurdu'nun hukuki esaslarının garanti altına alınması ile ilgili rapor verdi. Sadrazam Talat Paşa ile, binanın mülkiyetini ve tefrişini Alman-Türk Derneği namına üstlenen ve bundan sonraki tüm müdürlerin Alman olacağını garanti altına alan bir anlaşma imzalamıştı. Böylelikle Almanya'nın siyasi etkisi daimi olarak temin edilmişti. Bunun dışında, kendi önerisi üzerine İstanbul Belediyesi'nin şantiyenin yanında bulunan bir kısım evlerin sonraki bir zamanda yıkılmasına karar vermesiyle, inşaat alanının 500 metrekare daha genişlemesi ve iyileşmesi sağlanmıştı. Temel atma tarihi, kayserin arzusu üzerine, sultanın tahta çıkış yıldönümüne denk getirilmişti.[216] Osmanlı Harbiye Nezareti'nin kolaylık göstermesi sayesinde işçi, araba ve hayvan ihtiyacı giderilmiş, böylece yıkım ve hafriyat çalışmaları daha Nisan 1917'de neredeyse bitmişti. Böylelikle sultanın tahta çıkmasının 9. yıldönümünde, 27 Nisan 1917'de, Alman ve Türk hükümetlerinin ve İstanbul şehri temsilcilerinin katılımıyla Dostluk Yurdu'nun temeli törenle atılabilecekti.[217]

Kuruluş törenine, başta Enver Paşa olmak üzere tüm nazırlar katıldı. Ancak Sadrazam Talat Paşa aynı gün kayserin ya-

---

215 Tätigkeitsbericht der Türkisch-Deutschen Vereinigung; BArch, R 57 neu, Nr. 1153. Ayrıca bkz. Jäckh, *Der goldene Pflug*, s. 328-329.

216 Haus der Freundschaft in Konstantinopel 1915-1917, GStA P K, I. HA, Rep. 89, Geheimes Zivilkabinett, Nr. 13349.

217 Tätigkeitsbericht der Türkisch-Deutschen Vereinigung; BArch, R 57 neu, Nr. 1153.

nında Alman karargâhında bulunduğu için katılamamış, telgraf yollamıştı. Alman kolonisinin başında Alman Büyükelçi von Kühlmann teşrif etmişti. Onun dışında Almanya'dan inşaat kurulunu temsilen Banka Müdürü Dr. Hjalmar Schacht, Profesör Dr. Ernst Jäckh ve Elçilik Hasmüşaviri Schüler, ayrıca Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan Dr. Söhring, Prusya Eğitim Bakanlığı'ndan Hükümet Müşaviri Profesör Dr. Becker ve hayırseverlerden fabrikatör Dr. Müh. Robert Bosch hazır bulunmuşlardı. Tören bir Türk askeri bandosunun çaldığı marşlarla açılmış, bunu konuşmalar izlemişti. TAD Başkanı İsmail Cenani Bey konuşmasında derneğin amaçlarını açıkladı ve Türk gençliğinin eğitimini teşvik edenlere şükranlarını sundu. Alman tarafından Dr. Ernst Jäckh Dostluk Yurdu'nu ittifakın bir işareti ve gelecekteki bir Alman-Türk Sulh Derneği'nin temel taşı olarak tanımladı.

Kuruluş belgesinde şu imzalar yer alıyordu: Onursal Başkan olarak Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Alman Büyükelçi von Kühlmann; her iki başkan, İsmail Cenani Bey ve Müdür Dr. Schacht; ayrıca Vali Bedri Bey ve Alman hayırseverleri temsilen Dr. Robert Bosch; Hasmüşavir Dr. Schmidt ve Dr. Jäckh. Kayser 1917'de İstanbul'a geldiğinde şantiyeyi ziyaret etti ve planlar hakkında ayrıntılı bilgi aldı.[218]

Temel atma töreninin uyandırdığı yankı ile ilgili olarak Jäckh 29 Mayıs 1917'de von Valentini'ye, Türk ve Alman çevrelerin, Türk hükümetinin ve halkının katılımlarından tarafların memnun olduklarını yazıyordu.[219] Sultan, Jäckh ve Bosch'u 2. sınıf Mecidiye Nişanı ile taltif etmişti. Alman gazeteleri de bu olayla ilgili haber verdiler. 11 Haziran 1917 tarihli *Württemberg* gazetesinin ekinde Jäckh temel atma töreninden söz ediyordu: "Türkiye'nin de geleceği Almanya'nınkine bağlı görülmektedir, zira Türk devlet adamları daha üç hafta önce İngilizlerin özel barış tekliflerini reddettiler. Jöntürklerin bu savaşa Alman-

218 Tätigkeitsbericht der DTV für das Jahr 1917, DTV, Mitteilungen, Nr. 4 Haziran 1918, Berlin, s. 106/107

219 Haus der Freundschaft in Konstantinopel 1915-1917, GStA P K, I. HA, Rep. 89, Geheimes Zivilkabinett, Nr. 13349.

ya'nın yanında girme kararı sayesinde Balkanlar ve Şarkta bugünkü durumumuza geldik."[220]

Alman-Türk Derneği'nin Stuttgart temsilciliği, Württemberg eyalet hükümetine, Bremen'deki Türk Başkonsolosu Elfeld'e Württemberg nişanı verilmesini önerdi. Kendisi İstanbul'da kurulmakta olan Dostluk Yurdu'na özel hizmetlerde bulunmuştu.[221]

Alman Eğitim Bakanlığı 1917'de, Dostluk Yurdu çerçevesinde bir Alman bilim enstitüsünün kurulması üzerinde düşünüyordu. Bu kuruluşun temelinde iki büyük ihtiyaç yatıyordu. Birincisi, Türkiye hâlâ tanınmadık bir ülkeydi. Dolayısıyla bu ülkenin araştırılması acil bir görevdi. İkincisi, Türkiye'deki tüm bilimsel alanlar ve bunların tatbiki çalışmalarında Almanya'da uzman eksikliği mevcuttu. Bu olumsuz durumu gidermek için, eyalet hükümetleriyle anlaşılarak Berlin'de bir merkez kurulması yoluna gidilebilirdi. Bu merkez değişik bilimsel alanlardan burslu öğrencileri İstanbul'a göndermeliydi. Öncelikle gönderilecekler milli ekonomiciler, coğrafyacılar, dilbilimciler, etnograflar, bunun yanında tarihçiler ve arkeologlardı. Bu genç bilginlerden her birine iki araştırma görevi verilebilirdi. Bu araştırmaları yürütürken ister istemez uzmanlaşacaklardı. Yurda döndüklerinde değişik bilim dallarında mütehassıs olarak faaliyet gösterir; bunun yanında Türkiye'nin durum ve şartlarını, alışkanlık ve âdetlerini yakından tanımış oldukları için, Prusya Eğitim Bakanlığı tarafından yürütülen yurtdışı araştırmaları çerçevesinde Almanya'daki üniversite gençliğinin genel politik kültürüne katkıda bulunabilirlerdi.

Prusya Eğitim Bakanlığı bu burslu öğrenciler için İstanbul'da kurulmakta olan Dostluk Yurdu'nu merkez olarak görüyordu. Burada kurulacak kütüphanede Türkiye ile ilgili tüm bilim alanlarında yapılan çalışmalar yer almalıydı. Fakat kütüp-

---

220 *Erstes Beiblatt der deutschen Balkan-Zeitung,* 1 Mayıs 1917, HStAS, E 40 /18, Bü 144.

221 DTV an den Staatsminister der Auswärtigen Angelegenheiten vom 4.12.1917; HStAS, E 40-18, Bü 144.

hanenin mülkiyeti Almanya'nın elinde olmalıydı. Derneğin kitap koleksiyonu Türk edebiyatına ilgi duyanlara temel bir kaynak teşkil etmeliydi. Bir Alman enstitüsünün kurulması üzerinde de düşünülüyordu. Bu enstitü ne ATD ne de TAD bünyesinde yapılandırılmalıydı. Fakat binanın bir kısmında kiracı olarak ikamet edebilirdi. Alman Eğitim Bakanlığı bu bağlamda İstanbul'daki Alman profesörlerini Dostluk Yurdu'ndaki burslu öğrencilerin potansiyel danışmanları olarak görüyordu. Bu yolla Türk toplumuyla genellikle zor olan temas imkânları burslu öğrenciler için kolaylaştırılacaktı.

Başka bir proje de, Alman coğrafyacılar ve Hükümet Hasmüşaviri Prof. Dr. Philippson tarafından ATD için hazırlanan bilirkişi raporuna istinaden, Dostluk Yurdu'nda Türkiye'nin araştırılması için bir enstitü kurulmasına yönelikti. Bu enstitünün görevi Türkiye'nin fen bilimsel, etnografik ve ekonomik açılardan araştırılmasıyla sınırlı olacaktı. Balkanlar ve Türk hukukundan tatbiki bilgiler edinmek için Adliye Hasmüşaviri Dr. Felix Meyer tarafından kurulması düşünülen hukuk enstitüsü de başka bir projeydi.[222]

İnşaat çalışmaları savaşın getirdiği tüm güçlüklere rağmen 1918 ilkbaharında başlayacaktı. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesiyle, plan uygulanamaz hale gelinceye kadar ertelenmek durumunda kaldı. Bunun üzerine kayserin Danışma Kurulu Başkanı von Valentini 1918 Kasım'ında "Şimdi sizin şu 'Dostluk Yurdunuz' ve Güneydoğuyla kurmuş olduğunuz çok şey vaat eden şu bağlantılar ne olacak?" diye soruyordu: Dostluk Yurduna mahsus bağış fonlarına ne oldu?" Bağış sahiplerinin Aralık 1918'de yaptıkları toplantı tutanağında şu husus yer alacaktı: "Yurt fonuna bağışta bulunanlar, fondaki 500.000 mark'ı Cemiyet-i Akvam'ın Alman biriminin hizmetine tediye etme teklifini kabul etmişlerdir."[223]

---

222 GStA PK, I. HA Rep. 89 Geheimes Zivilkabinett, Nr. 13350, s. 14, 24-25.

223 Jäckh, *Der goldene Pflug*, s. 334.

Tercüme Çalışmaları

Türk-Alman Derneği'nin başka bir anlamlı teşebbüsü edebiyat vasıtasıyla iki halkın kültürel yakınlaşmasını sağlama denemesiydi. Komisyon önce, Alman ve Türk edebiyatından eserler seçerek, bunların öteki dile tercüme ettirilmesini kendisine görev edindi. Birçok tiyatro oyunu, lirik ve epik manzumelerin yanısıra genel içerikte birçok eser ve gençlik kitapları seçilerek tercümelerine başlandı. Savaş sona erinceye kadar çok sayıda tercüme bitirilmişti, fakat bunlar basılamadı.[224]

Halka Açık Etkinlikler

Derneğin kurulması ve Dostluk Yurdu'nun temelinin atılması vesileleriyle gerçekleşen sosyal etkinlikler haricinde Türk-Alman Derneği birçok halka açık konferans gerçekleştirdi. 26 Mart 1917 tarihinde Galatasaray Lisesi Konferans Salonu'nda kalabalık bir dinleyici kitlesine hitaben, İstanbul Üniversitesi eski Türkçe dilbilim profesörlerinden Dr. Giese, Turfan kazı çalışmalarıyla ilgili olarak ilk konferansı verdi. 1902-06 ve 1914 yıllarında Alman bilim adamları Lecoq ve Grünwedel tarafından yürütülen arkeolojik araştırmalar 6. yüzyıldan 9. yüzyıla kadarki eski Türk kültürü ile ilgili tamamen yeni bilgiler veriyordu. Bildiri Türkçe olarak, Berlin'deki Kraliyet Halklar Müzesi'nden fotoğrafların gösterimi eşliğinde sunuldu. Dostluk Yurdu'nun temelinin atılması vesilesiyle TAD, "Garb ve Şark" arasındaki ilişkileri irdeleyen konferanslar düzenledi: Alman parlamentosundan mebus Dr. Friedrich Naumann ve Dortmund'dan gelen delege D. Traub'un bildirileri siyasi konular hakkındaydı: "İttihat ve Terakki ve ortak çözümümüz." Münih'ten gelen tarihçi Dr. Erich Marcks, "Bir devletin tarihinde yabancı etkiler ve öz büyüme" konulu tebliğ sundu. Eğitim Bakanlığı'ndan Prof. Dr. Becker ve Berlin'den Hükümet Mimarı Hermann Jansen de bildiriler sun-

224 Schmidt, "Vier Jahre als türkischer Schulreformer", s. 70-71.

dular.[225] 28, 30 Nisan ve 2 Mayıs 1917 tarihlerindeki konferansların ilki Beyoğlu'ndaki Galatasaray Lisesi'nin Balo Salonu'nda, diğer ikisi Darülfünun'un büyük salonunda gerçekleştirildi. Son iki konferansa, aralarında Şehzade Abdülmecid Efendi, Dahiliye Nazırı Talat Bey, Alman Büyükelçisi von Kühlmann, Alman Kurmay Başkanı von Bronsart ve çok sayıda Türk ve Alman yüksek kademeli memur ve subayın bulunduğu kalabalık bir dinleyici kitlesi katıldı.

Bundan başka Aralık 1917 tarihinde fotoğraf gösterimlerine başlandı. Bunlardan ilki 11 Aralık'ta Galatasaray Lisesi'nde, ikincisi 18 Aralık'ta İstanbul Lisesi'nde, birçok öğrenci ve öğretmenin, Maarif İdaresi'nin yüksek dereceli memurlarının ve Türk-Alman Derneği'nin üyelerinin kalabalık katılımıyla gerçekleştirildi. Bu gösterimde Büyükdere'nin, IV. Türk Ordusu'nun, kayserin İstanbul ziyaretinin, Mazurya Bataklığı'nın, Berchtesgaden'in, Sonneberg ve Bad Elster'in fotoğrafları yer aldı. Bu etkinliklerin en fazla gençlik üzerinde etkili olacağı düşüncesiyle, Eğitim Bakanlığı'nın da onayı alınmak suretiyle, 1918 yılında devam ettirilmesi kararı alındı.

Dil Kursları

Tüm alanlardaki Alman-Türk yakınlaşmasının dil bilmezlik nedeniyle sürekli olarak engellenmesini gözönünde bulunduran TAD, Almanca ve Türkçe dil kursları açılması üzerinde düşünüyordu. İlk Almanca dil kursu 1916 sonbaharında Almanya'ya gönderilen öğrenciler için iki ay boyunca günde 3 saat olarak düzenlendi. Sayılarının fazla olması nedeniyle iki gruba ayrılan öğrencilere dil dersleri Charlottenburg Mommsen Jimnazyumu'unda branş öğretmenliği yapan, askeri misyona tâbi Prof. Dr. Jahncke ve İstanbul Sultanisi'nden öğretmen Gabel tarafından verildi. Her iki öğretmen de öğrencilerin çalışkanlıklarından ve öğrenme becerilerinden memnundu. Almanya'ya gönderilmesi kararlaştırılan ziraat öğrencileri de Almanca dil dersleri aldılar. Başka bir dil kursu 1917 Kasım'ında yük-

225 Jäckh, *Der goldene Pflug*, s. 329.

sek dereceli Türk memur ve subayları için tertip edildi ve Profesör Jahncke tarafından verildi. Mesleki eğitimlerini tamamlamak üzere Almanya'ya gönderilecek yüksek kademeli adliye memurları için bir kurs, Posta ve Ziraat Nezareti memurlar için bir kurs ve Maarif Nezareti, Adliye Nezareti ve Harbiye Nezareti yüksek kademeli memurları için ise üçüncü bir kurs açıldı.[226]

Özet

Almanya, Jöntürk İhtilali'nden itibaren, artan bir biçimde, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman kültür ve dil etkisini güçlendirmek için çalıştı. Bu amaca ulaşmak için öncelikle iki araç kullandı: Dil kurslarının açılması ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman okullarının geliştirilmesi. Almanya bu stratejiyi izlerken Şarkta etkili devletlerle, özellikle Fransa ile ister istemez rekabete girdi. Alman kültür politikası Fransız modelini örnek alarak, bilhassa Alman dilini yaygınlaştırarak yol almaya çabalarken gitgide daha fazla, Türk-Müslüman öğrencilerin ihtiyaçları doğrultusunda biçimlendi. Fransız ve diğer yabancı okullar bu ihtiyaçlara yönelmemişlerdi. Böylelikle Müslüman Türk halkı arasında Alman kültür faaliyetlerine sempati uyandırılması planlanmıştı.

Türkiye uzmanları 1911 yılı yazında, bir araştırma gezisi ile Osmanlı İmparatorluğu'nun gelecekteki öncülerini Almanya adına "kazanmayı" denediler. Amaç Osmanlı elit tabaka temsilcilerinin Alman toplumsal yaşamının kazanımlarını ve sosyal yapısını tanıyarak ve bundan kendi ülkelerinin gelişiminde istifade etmelerini sağlamaktı. Ancak geziyi düzenleyenlerin amaçlarının katılanların amaçlarından belirgin bir biçimde farklılaştığı gözden kaçtı. Geziye katılanlar Almanya'nın gelişim dinamiklerinin nedenlerini ayrımsayamadıklarından, gezi ile ilgili izlenimlerini aktarırken somut ve nesnel gözlemlerden çok Almanların muvaffakiyetlerine duydukları hayranlığı dile getirdiler.

---

226 Tätigkeitsbericht der Türkisch-Deutschen Vereinigung; BArch, R 57 neu, Nr. 1153.

Balkan Savaşı'ndan sonra Alman hükümeti, yükselen Türk milliyetçiliğini hesaba katarak, Alman kültürünün yaygınlaştırılmasını resmi Türk makamlarıyla işbirliği içinde yürütmeye ve bunu yaparken Türklerin arzu ve isteklerini gözönünde bulundurmaya özen gösterdi. Türkiye'de bir Alman-Türk yüksek okulu kurulması tasarısı böyle bir düşüncenin ürünüydü. Bu projenin yetersiz altyapı nedeniyle uygulanamaz olduğu ortaya çıkınca, yerel ihtiyaçlar bilhassa gözönünde bulundurulmak kaydıyla, Alman kültürünün Alman kurumları aracılığıyla yayılmasına dönüldü. Yatılı okul Türk alışkanlıklarına en uygun düşen öğrenim biçimiydi. Bu yüzden de dünya savaşının başlamasından sonra öğrenci yurtları kurulmasına ağırlık verildi.

Almanya Jöntürk rejimiyle işbirliği çerçevesinde eğitimin modernleşmesi projesine de dahil oldu. Türkiye'deki durum ve şartları çok iyi bilen Alman büyükelçiler Marschall von Bieberstein ve Wangenheim'in isabetli durum değerlendirmeleri sayesinde Alman hükümeti Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi durumunu doğru tahlil etmiş ve kültür politikasındaki istikametini Jöntürk İhtilali'nden sonraki gelişmelere göre yeniden belirlemişti. Böylelikle gerek halka gerekse elit tabakaya dönük olarak eğitim sisteminin ıslah edilmesinde bir Türk-Alman işbirliği işlerlik kazandı.

Bu girişimler mali olarak daimi surette Almanya'nın sübvansiyonlarına bağlıydı. Alman politikacıları ve uzmanları arasında bu konuda yapılan müzakerelerde her seferinde Fransa örnek gösteriliyor ve Fransızca'nın bu kadar tutulması, Fransız hükümetinin etkin ve mali desteğine bağlanıyordu.

Dünya Savaşı öncesi dönemde, Türk eğitim sistemi reformunda Almanya pek az katkıda bulundu. Teorik olarak fikir alışverişinde bulunuldu ama tasarıların büyük bölümü fiiliyata dökülmedi. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesi ve siyasi, askeri, kültürel ilişkilerin yoğunlaşmasıyla değişti. Eğitim politikasındaki işbirliği yeni bir boyut kazandı. Alman-Türk Derneği'nin kurulmasıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman kültür faaliyetinin alanı genişledi. Okul ku-

ruluşlarının teşvik edilmesinin yanısıra tercümeler ve tıbbi çalışmalar gibi halk eğitimine dönük projeler geliştirildi ve uygulandı. ATD'nin kuruluş çağrısında yer alan "kültürel varlıkların ihracı" düşüncesinin arkasında görünen o ki "medenileştirici" olarak anlaşılan bir kültür misyonu gizliydi. ATD Almanya'da da Almanları, müttefik Türkiye ile ilgili bilgilendirme görevi üstlendi.

ATD'nin kültür politikası Jöntürklerin gayretleriyle uyum içinde olduğu derecede Türkiye'de iyi bir yankı ve yaygınlaşma olanağı buldu. Jöntürkler bir "yeni hayat" tasarlıyorlardı. Bu tasarıya göre Almanların eğitim, düzen, çalışkanlık, disiplin, örgütlenme anlayışlarının Jöntürkler için model oluşturacak bir tabiatı vardı. Alman düzeni, dakikliği, çalışma ahlakı ve kadının toplumdaki yeri gibi kavramlar kültürel etkileşim yoluyla Türklerin yaşam felsefine yerleştirilecek, Türk zihniyetini değiştirecekti. Birinci Dünya Savaşı'ndaki işbirliği Osmanlı İmparatorluğu'na teknik, silah, subaylar, mühendisler, hekimler vs. yardımlar sağladı. Jöntürklerin eğitimi modernleştirme ve milli bir orta sınıf oluşturma hedeflerine uygun olarak, işbirliği eğitim politikası alanına da genişletildi, derinleştirildi ve güçlendirildi. Alman kültür faaliyetleri başlangıçta sadece geleceğin seçkinlerinin eğitimini hedefliyordu. Sonraları, tıbbi çalışma, popüler broşür ve resimli eserlerin neşri, Alman ürünleri sergisi vs. ile, daha geniş halk kitlelerine ulaşılmaya çalışıldı.

BEŞİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN EKONOMİK MODERNLEŞMESİ VE MİLLİ TÜRK BURJUVAZİSİNİN OLUŞUMU

Alman İmparatorluğu'nun Osmanlı İmparatorluğu'nda Ekonomik Girişimlerin Başlangıcı

Alman Birliği'nin ve İmparatorluğu'nun 1871'de kurulmasını müteakip Alman dış politikası on yıl boyunca Avrupa içi sorunlara odaklanmıştı. "Demir" Şansölye Bismarck'ın amacı genç millete Orta Avrupa'da sağlam bir yer edindirmekti. Yakındoğu ve Balkanlar Alman politikası için tali anlam taşıyorlardı. Bismarck, Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik doğrudan ekonomik, politik hatta kültürel girişimlere karşı çıkıyordu. Alman ekonomisi ürünlerini Osmanlı pazarına sunma amacıyla bu devletle ilgilenirken dahi, Bismarck Osmanlı İmparatorluğu ile doğrudan bir ilişkiye pek sıcak bakmadı. Çünkü bu Bismarck'ın, Avrupa'daki gerginliklerin Avrupa dışına atılması ve Avrupa barışının gerektiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü pahasına korunması stratejisine aykırı düşerdi.[1]

---

1 Mommsen, Wolfgang Justin: *Großmachtstellung und Weltpolitik 1870-1914. Die Außenpolitik des Deutschen Reiches*, Frankfurt a.M./Berlin 1993, s. 191. Ayrıca bkz. Mommsen, W. J.: "Ägypten und der Nahe Osten in der deutschen Außenpolitik 1870-1914", - (ed.): *Der autoritäre Nationalstaat, Verfassung, Gesellschaft und Kultur des deutschen Kaiserreiches*, Frankfurt am Main 1990; Kössler, Armin: *Aktionsfeld Osmanisches Reich. Die Wirtschaftsinteres-*

Almanya'nın kendine güveninin artması ve Alman ekonomisinin büyümeye başlamasıyla bu çizgi değişmek zorunda kaldı. Diğer Avrupa devletlerinin nüfus artışı oldukça yavaş seyrederken, gelişmekte ve büyümekte olan "genç" Alman nüfusunun 1871'de 41 milyondan 1915'te 68 milyona çıkması gerçeği de bu değişimi zorluyordu. Üstelik Alman halkının üçte biri 15 yaşın altında idi. Nüfus dinamiği pazar ve sanayi iştirakleri arayışını artırmaktaydı. Alman iktisadi kalkınması için yapısal temeller oluşturulduktan sonra –örneğin posta, telgraf ve demiryollarının devletleştirilmesi– sosyal kanunların ve gümrük vergisi kanunlarının çıkarılması ve ihracatı teşvik yönetimi ile Almanya iktisadi kalkınması için belirleyici adımları atmış oluyordu. Dünya Savaşı öncesi dönemde hem bankacılık hem ticaret dünyasında önemli konumlarda "milli" idareciler bulunuyordu. İktisadi faaliyetlerin teşviki devletin iç ve dış politikasına entegre edilmişti. Ekonomi artan üretim hacmi ile hammadde sıkıntısı çekmeye başlayınca, Alman sanayisi ürünleri için hammadde kaynakları ve pazar arayışına girdi.[2] Bu çerçevede sömürgecilik Almanya için de önem kazanmaya başladı. Hammadde ve pazar arayışında, sömürgeler pastasından pay alma yarışına Almanya da katıldı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun devasa büyüklükteki ekonomik potansiyeli Almanya'nın bilhassa dikkatini çekiyordu. Şansölye Caprivi'nin yeni rotayla Osmanlı İmparatorluğu Almanya'nın emperyalist faaliyetlerinde ön plana çıkmaya başladı. Osmanlı İmparatorluğu Alman sanayi ürünleri ihracatı için hedef bölge konumundaydı, çünkü rekabet edilen diğer büyük devletler tarafından ne kolonize edilmiş, ne de bir ittifakla bağlanmıştı; öte yandan büyük bir ekonomik gelecek vaat ediyordu.

Alman yayılmacılığı II. Wilhelm'in 1889 yılındaki Şark gezisiyle özel bir boyut kazandı. Bu geziyle Osmanlı İmparatorluğu'na ve Doğu Akdeniz coğrafyasına iktisaden nüfuz edilmesi-

---

sen des Deutschen Kaiserreiches in der Türkei 1871-1908, doktora tezi, Freiburg /Br. 1978, New York 1981; Shöllgen, Gregor: *Imperialismus und Gleichgewicht, Deutschland, England und die orientalische Frage 1871-1914*, Münih 1984.

2 Fischer, *Griff nach der Weltmacht*, s. 14-20.

ne duyulan ilgi Almanya'nın başka çevrelerine de yansıdı. Alman diplomasisi II. Wilhelm'in 1889 yılındaki İstanbul ziyaretiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun bekası için daha kuvvetle devreye girmeye başladı. Bismarck Osmanlı Devleti'nde demiryolu inşası projesine şüpheyle yaklaşır ve bu projeyi dış politika bakımından desteğe değmez bir özel ekonomik teşebbüs olarak görürken, onun halefleri bu projeye giderek daha sıcak bakmaya başladılar. Takip eden yıllarda Alman İmparatorluğu'nun dış politikası Bismarck'ın öncelikle Avrupa dengelerini gözeten savunmaya dayalı yaklaşımından, giderek "güneş altında bir yer edinme" olarak betimlenen yayılmacı dış politikaya dönmeye başladı. Bismarck'ın "Şarkın tek bir Pomeryanlı neferin kemiklerine dahi değmeyeceği" sözleriyle simgelenen yaklaşımı, Osmanlı İmparatorluğu ile iktisadi ilişkiler güçlendikçe sorgulanmaya başladı.[3] Aradan bir sene geçmeden, 26 Ağustos 1890'da Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'yla "dostluk, ticaret ve denizcilik anlaşması" imzalayarak ilişkilerini derinleştirdi.

Osmanlı Devleti'ne "barışçıl nüfuz" siyasetinin idealleri neydi ve nasıl gerçekleşecekti? Almanya, Berlin Kongresi'yle Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik ve siyasi nüfuz kazandığından, bu ülkedeki, özellikle Anadolu topraklarındaki ekonomik yatırımlardan pay alabiliyordu.[4]

Osmanlı İmparatorluğu'nun Alman yayılma politikası açısından önemi 1894'te Alman Dışişleri Bakanlığı Ticaret Politikaları Dairesi'nin bir raporunda açıkça ifade ediliyordu: "Alman sanayisine bir pazar, yatırım yapılabilecek bir alan ve gerekli ithal ürünler için yüksek gelişim potansiyeline sahip bir tedarik mahalli olması bakımından Anadolu bizim için önem arz etmektedir."[5] Böylece Osmanlı Devleti'nin varlığının devam etmesine yardımcı olmak Alman dış politikasının en önemli esaslarından biri haline geldi. Nitekim 1895'te Britanya Dışişleri Bakanı Salisbury'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşıl-

---

3 Mommsen, *Großmachtstellung und Weltpolitik 1870-1914*, s. 191-193.

4 Grothe, *Die asiatische Türkei...*, s. 41.

5 Fischer, *Krieg der Illusionen*, s. 424.

masıyla ilgili önerileri Almanya'da destek bulmadı. Alman emperyalizminin yeni (taarruz) istikameti kayserin Osmanlı İmparatorluğu'na yaptığı ikinci ziyaretle dünya kamuoyuna sembolik olarak ilan edildi. II. Wilhelm 1898'deki bu gezisinde şaşaalı bir biçimde kendisini Osmanlı İmparatorluğu'nun ve tüm Müslümanların koruyucusu ilan etti. Bu çıkış Almanya'ya ticari avantajlar kazandırdı.[6]

İstanbul'a Büyükelçi olarak atanan Adolf Hermann Freiherr Marschall von Biberstein (1897-1912), büyük iktisadi faaliyet olanaklarını gözeterek, iktisadi ve siyasi menfaatlerin birbirinden titizlikle ayrı tutulduğu şimdiye kadarki Alman Şark politikasında ısrar edilemeyeceğini düşünüyordu. Çünkü Alman şirketlere ancak arkalarında Alman hükümeti durduğu sürece imtiyazlar verilebilirdi. Alman hükümeti şirketlerin arkasında dururken siyasi meselelerde de gerektiğinde Osmanlı Devleti'ni desteklemeliydi.[7]

Malî ve ekonomik girişimlerinin yanısıra Almanya, Osmanlı ordusunda görev yapan Alman askeri uzmanları sayesinde orduyu Alman firmalarına bağlamaya çalışıyordu; bunda da başarısız sayılmazdı. 1897'ye kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda itibarlı bir konumda bulunmuş olan von der Goltz 1909'da yeniden ülkeye çağrıldı. Türkiye'ye ikinci gelişinde "Goltz Paşa", kendi yetiştirdiği subaylar üzerindeki etkisi sayesinde, İtilaf Devletleri'ne yakın gibi görünen Jöntürk politikasının Almanya ile zayıflayan ilişkilerini yeniden sağlamlaştırma fırsatı buldu. Alman Şark politikası eski Bükreş Elçisi v. Kiderlen-Wächter'in Haziran 1910'da Dışişleri Bakanı olmasından sonra yeni bir boyut kazandı. Kiderlen-Wächter, Osmanlı İmparatorluğu'na yakın ilgi gösteren Alman bankalarının müdürleriyle kişisel olarak da iyi ilişkiler içerisindeydi. Bu ilişki onun Aralık 1912'de vefatına kadar sürdü.[8]

---

6 Zürcher, *Turkey*, s. 86; ayrıca bkz. Freitag, Ulrike: "Schutzmacht aller Muslime? Zur Geschichte deutscher Orientpolitik", *Blätter für deutsche und internationale Politik*, sayı 12/1995, s. 1461-1469.

7 Mommsen, *Großmachtstellung und Weltpolitik*, s. 191-193.

8 Wallach, *a.g.e.*, s. 64-125.

Jöntürklerin Milli Ekonomi Politikası

Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılda Avrupa ekonomisine bağlanmıştı. Serbest ticaret anlaşmaları ve özel haklar Avrupa devletlerine Osmanlı ekonomisinde imtiyazlı bir yer sağlıyordu. Bu imtiyazlar yerli sanayinin gelişmesini engelliyordu. Avrupa devletleri himayeci gümrük vergileriyle kendi sanayileşmelerini koruma altına alırken, Osmanlı İmparatorluğu'nda buna imkân tanımıyorlardı. Osmanlı hükümeti 1875'te devletin iflasını ilan edince, ekonomide Avrupa denetimi yoğunlaşmaya başladı. Osmanlı borçlarının yönetimi 1881'de uluslararası bir kuruluş olan Duyûn-u Umumiye'ye devredildi.[9] Yüzyılın sonlarına doğru bütün Avrupa güçleri Osmanlı İmparatorluğu'nu bir yarı sömürgeye dönüştürmeye çalışıyorlardı. Büyük Britanya 1882'de Mısır'ı işgal etti ve Suriye ile Mezopotamya üzerinde nüfuz elde etme çabasına girdi. Fransa, Kuzey Afrika ve Lübnan'ı gözüne kestirmişti. İtalya, Trablusgarp ve Arnavutluk'la ilgileniyordu. Rusya'nın Balkanlar'da ve İran Körfezi istikametinde yayılmacı çabaları vardı. "Geç kalmış büyük devlet" olarak Almanya da Şarkta ekonomik genişlemeye ilgi duymaktaydı. Almanya'nın koloniler kavgasına katılmasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa devletleri arasındaki rekabet sertleşti.[10]

Alman ekonomist Friedrich List 1840'lı yıllarda dünyadaki klasik ekonomi sistemini, Britanya'nın menfaatlerini savunmakla suçluyordu. List "milli ekonomi" tanımı altında merkantilizmi yeniden canlandırmaya çalışıyordu. 1830'lu yılların Alman ekonomistlerinin görüşlerine göre ekonomik liberalizm politikası Britanya menfaatlerinin muhafazasına hizmet ediyordu ve "evrensel" değildi. Alman ekonomistler, yeni kurulmuş bulunan Alman sanayiinin liberal "bırakınız yapsınlar" ekonomisine karşı himayeci bir ekonomi politikası izlemesini gerekli görüyorlardı. Osmanlı'da da Ahmed Mithat Efendi liberal eko-

---

9 Pamuk, Şevket: *Osmanlı Ekonomisi'nde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, 2. Basım, İstanbul 1994, s. 68-69; ayrıca bkz. Yılmaz, Faruk: *Devlet Borçlanması ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Borçlar*, İstanbul 1996.

10 Adanır, "Der Zerfall des Osmanischen Reiches", s. 124.

nomi yanlılarına karşı himayeci bir ekonomi politikası ve milli ekonomi görüşünü savunuyordu. Liberal ekonomi görüşü Osmanlı Devleti'nde Ohannes Paşa ve Mikael Portakal Paşa tarafından temsil ediliyordu. Bunlardan başka tanınmış Ermeni ekonomi uzmanları, Karabet Ütücüyan, Vahan Efendi, Bedros Hocasaryan ve Nikolas Zorayeon vardı. Ekonomi öğrenimlerini Avrupa'da yapmış bu kişiler Osmanlı ekonomisinde idari görevlerde bulunuyorlardı. Örneğin Portakal, Ziraat Bankası'nın 1888-1891 yılları arasında görev yapan ilk genel müdürüydü. İlginç bulunabilecek bir nokta Ahmed Mithat Efendi'nin fikirlerinin Alman tarih ekolünden etkilenmemiş olmasıydı.

II. Abdülhamid Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik liberalleşmesinin devleti çöküşe götüreceğini düşünüyordu. Bu çerçevede Batı'nın güdümünden kurtularak, arz-talep dengesine dayalı içe dönük bir ekonomi tesis etmeyi amaçlıyordu. Buradaki sorun "bırakınız yapsınlar" ekonomisinden hangi ekonomi politikasıyla kurtulunabileceği ve ekonominin finans-kapitale hangi ekonomik modelle direnebileceğiydi. Abdülhamid'in çözüm formülü ekonomik sorumlulukların Türk müteşebbislere devredilmesiydi. Padişah parlamentoyu dağıttıktan sonra sanayileşmeyi engelleyen liberal ekonomi düşüncesiyle mücadele etmeye başladı. Bununla bağlantılı olarak da Portakal Paşa ile Ohannes Paşa'nın İstanbul Mülkiye Mektebi'ndeki görevlerine son verdi.

Ahmed Mithat Efendi, Abdülhamid'in politikasına destek veriyordu. Bu politika merkantilizm ile dayanışmanın değerlerini birbirine bağlayarak Osmanlı ekonomisine bir çözüm getirecekti. Himayecilik devletin ekonomi yönetimini koordine etmesini mümkün kılacaktı. Böylelikle Osmanlı Devleti "bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" anlayışının siyasi sonuçlarından kurtulmuş olacaktı. Abdülhamid bu liberal işleyişin levantenlerin ve gayrimüslimlerin menfaatlerine olduğunu düşünüyordu. Sanayi okullarının yaygınlaştırılmasıyla bir taraftan Müslüman Türklerin sanayide yer almalarını temin etmek, öte yandan yerel sanayie bir ivme kazandırmak istiyordu. Ahmed Mithat Efendi de çalışkan, tasarruflu, disiplinli, kanaatkâr, ku-

rallara riayet eden ve dayanışmayı benimsemeyen bir "ekonomik insanı" yaratmanın gerekliliğini vurguluyordu.[11] Abdülhamid'in attığı bu temellerin üzerine Jöntürkler savaş yıllarında milli ekonomi politikasını bina edeceklerdi.

Meşrutiyetin yeniden getirilmesiyle başlayan Jöntürk dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme tarihinde bir dönüm noktası niteliğindedir. Jöntürklerin devletin nasıl kurtarılacağı sorusuna cevapları devletin iç yapısının baştan aşağı modernleştirilmesiydi. Kendisine hedef olarak Osmanlı Devleti'ni modern, merkezi bir devlet yapmayı koyan birinci Jöntürk hükümetinin programında, ticari sözleşmelerin gözden geçirilmesi ve büyük devletlerin de rızasıyla kapitülasyonların kaldırılması yer alıyordu. Jöntürkler, kapitülasyonlar rejimi sürdüğü müddetçe ekonomik bağımsızlığa ulaşamayacaklarını anlamışlardı. Fakat bu yöneliş Avrupa devletlerinin ekonomik menfaatleriyle doğrudan doğruya çatışıyordu.[12] Meşrutiyet rejiminin yeniden getirilmesiyle büyük devletlerin sempatisinin kazanılacağı ve bu sempatinin büyük devletleri Osmanlı Devleti'ndeki imtiyazlarından vazgeçmeye iteceği umudu da pek uzun ömürlü olmadı.[13]

Jöntürklerin otoriter bir yönetim biçimine yönelmeleriyle doğru orantılı olarak, merkezinde Türk halk kesimlerinin bulunduğu milli ekonomi politikası anlayışı gelişmeye başladı. Genellikle asker kökenli olan Jöntürk on yıllık devlet yönetimleri süresince, güçlü bir merkezi idareyi dayatan bir ihtilal ve dört savaşla yüz yüze kaldılar. Bu arada ekonomik mülahazaların siyasi anlamını görmüş ve Osmanlı Devleti'nde ilk kez Sanayi Kanunu'nu çıkarmışlardı.[14]

20. yüzyılın başlarına kadar bir milli Türk burjuvazisi oluşturulamadı. Merkezî şehirlerdeki zanaatkârlar ve tüccarlar ağırlıklı olarak gayrimüslim, özellikle Rum ve Ermeni'ydi. "Ya-

11 Sayar, Ahmet Güner: *Osmanlı İktisat Düşüncesi'nin Çağdaşlaşması* (Klasik dönem'den II. Abdülhamid'e), 2. Basım, İstanbul 2000, s. 356; 374-376; 385; 390-392.

12 Ahmad, *The Young Turks*, s. 156-157

13 Ergil, a.g.m., s. 28.

14 Sugar, a.g.m., s. 160-161.

bancı" burjuvazilerin yerine Türk-Müslüman burjuvazisinin konulması, İttihat ve Terakki'nin önemli bir hedefi olarak gitgide acilleşiyordu.[15]

Fatma Müge Göçek Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü Türk-Müslüman bürokrat burjuvazi ile Hıristiyan ticari burjuvazi arasındaki çatışmayla ve bunların modernleşme sürecinde birbirlerine aykırı düşmeleriyle açıklamaktadır. Batı'dan gelen malların, kurumların, fikirlerin ve eğitimin etkisiyle 18. ve 19. yüzyıllarda bir Türk-Müslüman bürokrat burjuvazi oluşmuştu. Fakat bu burjuvazinin yanında bir de Batı'yla ticaret yaparak konumunu güçlendirebilen Hıristiyan burjuvazisi mevcuttu. Jöntürkler iktidarı merkezileştirip, yüzlerini Türk diline ve mirasına dönünce, Hıristiyan ticaret burjuvazisi gücünü kaybetmeye başlamıştı. Türklerin milletleşme sürecinde bu burjuvazi bastırılıyordu. Bu süreçte Anadolu'daki Ermeniler "tehcir" edildi; mübalede anlaşmasıyla Rumların büyük bir kısmı Anadolu'yu terk etti; Yahudiler Avrupa'ya veya Kudüs'e gittiler ve Hıristiyan Araplar Arap milli hareketine katıldılar. Osmanlı İmparatorluğu çok etnili imparatorluk özelliğini kaybederek homojen bir milli devlete dönüştü. Bürokratik burjuvazi Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde Türk milli devletini kurdu.[16]

Fakat Jöntürkler dünya savaşı esnasında milli ekonomi politikasına daha radikal bir geçiş yaptılar. Ziya Gökalp ve Tekin Alp gibi öncü teorisyenlerin savunduğu bu değişikliği yaparken Jöntürklerin kafasında List'in Alman milli ekonomi modeli vardı. Bu arada Fransız ve İngiliz sermayesinin Ermeni ve Rum burjuvazisiyle sıkı ilişkiler içinde olmasına karşılık, gelişen Alman sermayesinin Türk unsuruna yaslanmaya çalıştığı gözden kaçmamalıdır. Fakat Alman modelinden farklı olarak milli burjuvazi Osmanlı hükümetine tesir etmiyordu, tam tersi bir durum söz konusuydu.

15 Werner, a.g.m., s. 1301-1302; Faroqhi, Suraiya: *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Münih 2000, s. 106.

16 Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü*..., s. 307-309; karş.: Keyder, Çağlar: "Bureaucracy and Bourgeoisie: Reform and Revolution in the Age of Imperialism", *Review*, XI, 2, Bahar 1988, s. 151-165, s. 163.

Jöntürklerin milli ekonomi politikasını uygulamaya koymalarının ikinci bir nedeni savaş koşullarının baskısı olarak görülebilir. Mali sıkıntılar nedeniyle Jöntürkler üretimi devlet eliyle düzenlemeye çalıştılar. İhracaat yavaş yavaş durma noktasına gelmişti. Bu yüzden Jöntürklerin 1914-1918 yılları arasındaki milli ekonomileri "yukarıdan" dayatılmış bir savaş ekonomisiydi. Alman İmparatorluğu'nun milli sanayii geliştirmeye dönük milli ekonomi politikası bu bakımdan Jöntürklerin milli ekonomi politikasından ayrılır.[17]

Geleceğe dönük planları olan sanayi, ticaret ve banka uzmanlarından büyük ölçüde yoksun olmasına rağmen, Jöntürkler Düyunu Umumiye'nin nüfuzunu azaltmaya kararlıydılar. Nitekim İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin doğrudan üstlendiği ilk nazırlık görevi Maliye Nazırlığı olmuştur. Haziran 1909'da ve takip eden birçok kabinede bu görev Mehmed Cavid Bey'e verildi. Cavid Bey mal dolaşımının liberal prensiplerine muhalefet etmiyordu; onun kafasında, yabancı krediler nedeniyle düşülen yarı sömürge bağımlılığından kurtulmuş bir Osmanlı kapitalizmi vardı. Nazır Batı devletlerinin bunu destekleyeceklerini, Avrupa bankalarının kolaylık göstereceklerini hesaba katıyordu. Fakat Jöntürk milliyetçiliği Avrupalı devletler açısından kafa karıştırıcıydı. Yeni krediler sadece Almanya'dan bulunabiliyor, kapitülasyonlar ise kaldırılamıyordu. Kapitülasyonların kaldırılmasına ancak dünya savaşında muvaffak olunacak, milli burjuvazi ancak cumhuriyet döneminde oluşturulabilecekti.[18]

Türk milliyetçiliğinin teorik altyapısını şekillendirmeye dönük çabaların da milli burjuvazinin oluşturulması yönünde alınan idari tedbirlere paralel bir boyutu vardı. Türkçü çevrelerin önemli yayın organı *Türk Yurdu*'nda Yusuf Akçura, List gibi milli ekonomicilerden etkilenen ve himayeci bir ekonomi politikasını savunan yazılar yazıyordu. "Millet" kavramını ekonomi politikası çerçevesinde de tanımlayan Akçura, devletin

---

17 Karş. Şener, Abdüllatif: "Tanzimat ve Meşrutiyette Malî Politikalar", *Osmanlı*, 3, Ankara 1999, s. 548-564, s. 560-561.

18 Buhbe, *a.g.e.*, s. 26.

bekasının neden büyük ölçüde milli burjuvazinin oluşmasına bağlı olduğunu açıklamaktaydı.[19]

İttihat ve Terakki'nin yönetimi doğrudan üstlendiği hükümet darbesinden kısa bir süre sonra, 31 Ocak 1913'te kurulan Müdafaa-i Milli Cemiyeti'nin ekonomi programı milli burjuvazinin oluşturulmasına yönelikti.[20]

Mehmed Enis, 1914'te İstanbul'da yayınlanan kitabında Alman modelinin Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanmasının propagandasını yaptı. Mehmed Enis Berlin'den ailesine yazdığı mektuplarda Alman sanayi ve medeniyetine duyduğu hayranlığı dile getiriyor, bu kalkınmanın nedenlerini soruyordu. Mektuplarında önce Berlin şehrini Brandenburg Kapısı, Berlin Belediye Binası, Rayştag ve hayvanat bahçesi, metronun fotoğraflarıyla tanıtıyor, sonra da Alman halkının zihniyet özelliklerini 12 maddede tanımlıyordu:[21]

1. Kanunlara tam bir sadakat,
2. Amirlere karşı vazifeşinaslık,
3. Ekonomik hayatın büyük anlam taşıması,
4. Menfaatlerin uygun bir şekilde korunması,
5. Gelecek için sabırla ve gayretle çalışma,
6. Millet sevgisinin kişilere duyulan sevginin önünde gitmesi,
7 Genel ve ihtirassız bir birlik duygusu,
8. Etik değerlere saygı duyulması,
9. Tasarrufluluk,
10. Müteşebbis ruhu,
11. Askerlik yapmaya duyulan ilgi,
12. Düşmanlarına karşı sürekli teyakkuz halinde olma.

Mehmed Enis Türklere Alman erdemlerine uyum sağlamayı, bunları hayatta düstur edinmeyi ve iş yaşamını Alman örneğine göre düzenlemeyi öğütlüyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Parvus Efendi lakabıyla tanınan *Türk Yurdu* ve İttihat ve Terakki'ye yakın başka yayın organlarında yayımladığı makaleler de önemlidir. Parvus Efen-

19 Werner, a.g.m., s. 1301-1303.

20 Ahmad, "Doğmakta olan Burjuvazi"..., s. 39.

21 Mehmed Enis: *Alman Ruhu*, İstanbul 1330 (1914), s. 19-25.

di bu makalelerinde bilhassa ziraatın içinde bulunduğu durumu, ekonomik bağımlılık sonucu düşülen mali sıkıntıyı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik geri kalmışlığını irdeliyordu. Ona göre Avrupa ve Türkiye arasındaki ilişki "sömüren ve sömürülen" ilişkisinden ibaretti: Türkiye'nin geri kalmışlığının ana nedeni Batı emperyalizmi idi. Parvus Efendi Türk entelektüellerinin bilgisizliğini ve Türk köylüsünün berbat durumunu da eleştiriyordu.[22] Onun emperyalizm ile ilgili fikirleri ve ehliyetli tanımlamaları birçok Jöntürk tarafından kabul gördü. Zira Jöntürklerin bir kısmı temel ekonomik bilgilerden bile yoksundu. Parvus Efendi'nin Jöntürk ekonomi politikasındaki etkisi kolaylıkla değerlendirilemese de, fikirlerinden bir çoğunun İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin parti programına alındığı söylenebilir. 1913 parti programı Parvus Efendi'nin Jöntürklere nasıl etki ettiğinin bir işaretidir.[23]

Bu arada millileşme sürecinde göçlerin ve göçü düzenleme politikasının etkilerine değinmek gerekir. Balkan Savaşı, Balkanlar'daki kaybedilen topraklarda yaşayan Türk-Müslüman halkın Anadolu'ya göçüne yol açmıştı. Avrupa'dan gelen yüz binlerce muhacir Anadolu'daki nüfus yapısını değiştirmekteydi. Goltz ve Jäckh'in "istişarî katkılarından" da yararlanan Osmanlı bürokratları iyi hazırlanmış bir göç ve iskân politikasıyla Anadolu'nun etno-dinsel açıdan homojenleştirilmesine çalışıyorlardı. Maliye Nazırı Cavid Bey bu fikir doğrultusunda şu sözleri sarf ediyordu: "Eğer hükümet bu göçü akıllıca yönlendirebilirse, bunun etkileri Anadolu'da kısa bir süre sonra görülmeye başlanacaktır" [24]

---

22 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 460-462; Ahmad, Feroz: "Doğmakta olan bir burjuvazinin öncüsü: Genç Türkler'in Sosyal ve Ekonomik Politikası (1908-1918)", *İttihatçılık'tan Kemalizm'e*, 3. Basım, İstanbul 1996, s. 25-60, s. 40-41; Mardin, Şerif: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadî Düşüncenin Gelişmesi, *TCTA*, s. 618-634, s. 631.

23 Ergil, a.g.m., s. 57.

24 Schäfer, Carl Anton: *Ziele und Wege für die Jungtürkische Wirtschaftspolitik*, Karlsruhe 1913, s. 10. Türk ordusunu ve siyasetini yakından bilen birisi olarak von der Goltz, Mayıs 1913'teki barış anlaşmasından sonra müstakbel Osmanlı hükümetine, imparatorluğun gelecekteki durumu ile ilgili öneriler getirdiği bir rapor yollamıştır. Bu yazıda Goltz Suriye ve Ermenistan'daki ayrılıkçı eğilimlere işa-

Mehmet Emin Efendi de, "Anadolu'nun etnik anlamda da fethedilmesinden" yana tavır alıyordu. Hıristiyanlar gönüllü göçe itilmeli, onların göçüne ilişkin tüm sınırlamalar kaldırılmalıydı. Hıristiyanlar ve Yahudilere askere gitme zorunluluğu getirilerek bunların göç etmeleri sağlanabilirdi. Hıristiyanların Osmanlı ordusunda askerlik görevine çağrılmaları Türklere onlarla ekonomik alanda rekabet etme olanağı da sağlayacaktı.[25]

İttihat ve Terakki Cemiyeti savaş sırasında ekonomik yapılara ve loncalara kapsamlı müdahalelerde bulundu. İTC, savaşta Orta Anadolu'da en önemli ulaşım aracı olan demiryolu şebekesinin denetimini elinde bulunduruyordu. Demiryolu ağı inşası savaş öncesinde yabancı devletlerin büyük yatırımları sayesinde tamamlanabilmişti. İTC'nin bazı üyeleri bir nevi tekel oluşturan ekonomik denetim mekanizmalarını kendi şahsi menfaatlerine kullandılar. Savaşın ekmeğine yağ sürdüğü bu ahlaki çöküntü ve rüşvet furyası ziraatın ve genç sanayiinin de ağır yaralar almasına neden oldu.[26]

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908'e kadar Müslüman bir burjuvazi en alt düzeyde dahi oluşmamış olduğundan, ekonomi ve sanayi teşebbüsleriyle ilgili inisiyatif ya bürokrasinin ya da Cemiyetin elindeydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ekonomiye karışması büyük ihtilâfları da beraberinde getirdi. Cemiyetin ekonomiyi belirler durumda olmasıyla sadık parti üyeleri kollanmaya, ödüllendirilmeye ve zenginleştirilmeye başlandı. Bu, milli burjuvazi yaratma yolunda İttihatçıları ithamlarla karşı karşıya bırakan bir yöntemdi. Tamamen yeni bir sınıf yaratmaktansa, İttihatçılar zaten mevcut olan örgütlü gruplara

---

ret etmekte, subayların siyasetten soyutlanmalarının ve deniz harp kuvvetlerinin güçlendirilmesi gereğinin altını çizmekteydi. Ordunun seri bir şekilde hareket edebilmesi için sadece Bağdat Demiryolu Hattı'nın değil, aynı zamanda İran ve Kafkasya sınırlarındaki demiryollarının da bir an önce tamamlanmasını öneriyordu. Goltz son olarak, toplumsal yaşamın hızla modernleşmesi için hükümet merkezini İstanbul'dan Batı Anadolu'ya taşıma tavsiyesinde bulunuyordu. Von der Goltz: *1912-1913 Balkan Harbi Barışından Sonra Osmanlı Yönetimi Üzerine Düşünceler*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1970.

25 Schäfer, *a.g.e.*, s. 11. Konuyla ilgili ayrıca bkz. Ufuk Gülsoy: *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, İstanbul: Simurg Yay., 2000.

26 Sugar, a.g.m., s. 160.

avantajlar sağladılar ve onlar da yavaş yavaş kapitalist düşünce ve davranış biçimlerini öğrenmeye başladılar.[27]

İttihatçılar şümullü ekonomik projeler planlamaya ve gerçekleştirmeye de başladılar. İktisadi teşebbüsleri özendirmek için 1909 yılında bir yasa çıkardılar. 1915'te bu yasa revize edildiğinde, yedi büyük şehirde her biri beşten fazla çalışanı bulunan ve toplam 14.060 kişiye iş sahası sunan 282 sanayi işletmesi bulunmaktaydı. Bu işletmelerden yüzde 55'i İstanbul'daydı ve yüzde 81'i özel mülkiyetti. Esasen önemli bir gelişme yaşanıyordu. Cumhuriyet döneminde ekonomide önemli bir yere sahip olacak ekonomik planlama ve denetim mekanizması savaş yıllarında oluşturulmuştu.[28]

Türk ordusunun 1915'teki Çanakkale savunması milli gururunu kabarttı. Zafer, etkisini ekonomik alanda da gösterdi. Artık Anadolu'ya gelecekteki "anavatan" olarak değer veriliyordu. O zamana kadar "Ticaret ve Ziraat Nazırlığı" olarak anılan bakanlığın adı "Milli İktisat Bakanlığı" olarak değiştirildi. Sırbistan'ın düşmesiyle Orta Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ulaşım engeli kalktı. Böylece 1916'da askeri ve ekonomik ilişkilerde yeni bir dönem başladı. Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın Türkiye'den bazı hammaddeleri, Türkiye'nin ise Orta Avrupa devletlerinden acil ihtiyaçlarını ve askeri malzeme temin etmesi mümkün oldu.[29]

İktisadiyat Mecmuası 1915 sonbaharında "Milli ekonominin izinde" sloganıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleştirilecek milli ekonominin teorik ve programatik temellerini atmaya girişmişti. Başyazıda milli ekonomi oluşumu bakımından Almanya'nın Türkiye için iyi bir örnek olduğuna işaret ediliyordu. Almanya yarım yüzyıllık süre zarfında kendi milli ekonomisini tesis etmişti. Bu kalkınmanın ve büyümenin kaynağı, "milli devlet" ilkesiydi.[30]

---

27 Ahmad, "Doğmakta olan Burjuvazi"..., s. 39.

28 Sugar, a.g.m., s. 160.

29 Ahmad, a.g.m., s. 56; Trumpener, Ulrich: *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton 1968, s. 320.

30 Toprak, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi*, s. 13-14.

İttihatçıların ideologlarından, *İktisadiyat Mecmuası*'nın şef redaktörü Tekin Alp de kendi sütununda ve Darülfünun'da verdiği derslerde milli ekonomi propagandası yapıyordu. Darülfünun'da Alman iktisatçı Dr. Fleck'e tercüman olarak refakat eden Tekin Alp aynı zamanda *Türk Yurdu, İslam Mecmuası* ve *Yeni Mecmua*'da da yazılar yazıyordu. O, milli ekonominin desteklenmesini her vatanseverin vatani görevi olarak tanımlıyordu.[31]

Ziya Gökalp de Türklerin ancak "Alman birliği"nin yöntemiyle siyasi birliğe ulaşabilecekleri görüşündeydi. Almanlar, kültürel birlik (Leibnitz), milli birlik (List) ve siyasi birlik (Bismarck) olmak üzere üç safhadan geçmişlerdi. Buna karşın Türkler edebiyatta kültürel birliği Ahmed Vefik Paşa ve Süleyman Paşa ile başarmışlar; iktisadi birliği ise savaş yıllarında tesis etmeye çalışılıyorlardı.[32] Böylelikle ancak cumhuriyet döneminde gerçekleştirilebilen üçüncü safha olan siyasi birliğin temelleri, atılmış oluyordu.

Dış ticarette himayecilik yeni, milli ekonomi politikasının önemli bir kısmını oluşturuyordu. Bilinçli yasal tedbirlerle yabancı teşebbüslerin ve ticari işletmelerinin faaliyetleri denetim altına alınmaya çalışıldı. 23 Mart 1916 tarihli bir kanun ekonomide yazışma dilinin Türkçe olduğu hükmünü getiriyordu. Bu kanun Türk-Müslüman yurttaşlar için bir "iştigal tedbiri" olarak da düşünülmüştü.[33]

Ekonomik bağımsızlığın önündeki önemli engel elbette kapitülasyonlar sistemiydi. Osmanlı hükümeti ekonomi hayatının gelişmesinin üzerine ağır bir taş gibi oturan kapitülasyonlardan kurtulma yönündeki ilk –nafile!– adımları daha 1850'li

---

31 Landau, Jacob M.: *Tekinalp. Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)*, İstanbul 1996, s. 39; ayrıca bkz. Landau, Jacob M.: "Moiz Tekinalp's Economic Views Regarding the Ottoman Empire and Turkey", *Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte*: in memoriam Vanco Boskov, yay. Hans Georg Majer, Wiesbaden 1986, s. 94-103.

32 Toprak, *Millî İktisat-Millî Burjuvazi*, s. 15.

33 Ahmad, *a.g.e.*, s. 46, ayrıca bkz. Aydın, Hayrettin: *Der jungtürkische Versuch der Erringung politischer und wirtschaftlicher Unabhängigkeit am Beispiel der Aufhebung der Kapitulationen im Ersten Weltkrieg*, unveröffentlichte Magister-Hausarbeit, Hamburg 1992, s. 89.

yıllarda atmıştı. Jöntürk hükümeti, Avrupa devletlerinin büyük direnciyle karşılaşan kapitülasyonları kaldırma arayışında adım atma umuduyla, bir Fransız hukuk müşaviri, Graf L. Ostrorg'u istihdam etmişti (Ağustos 1909'dan Mart 1911'e kadar).[34]

Savaşın başlamasıyla artık kendi aralarında savaşmaya başlayan Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'nin karşısına bir menfaatler koalisyonu olarak çıkamıyorlardı. Avrupa'daki her iki devletler bloku 1914 yazına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun teveccühünü kazanmaya uğraşmıştı. Almanya, zaten uzun bir zamandır farklı bir yolda ilerliyordu. "Barışçıl nüfuz" siyaseti çerçevesinde, bütün diğer devletlerden daha belirgin bir şekilde, imtiyazlardan vazgeçebileceğini ortaya koyuyordu. Almanya ile yapılan gizli ittifak anlaşmasının güvencesiyle Jöntürk hükümeti İtilaf Devletleri'yle görüşmeler yapmayı sürdürdü. Bu görüşmelerde –tarafsızlığını muhafaza etmenin karşılığında– Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün sağlanması ve kapitülasyonların kaldırılmasını talep ettiler. Bu yöndeki kararlılıkları değişen siyasi durumu etkili bir şekilde kullanmaları, savaşa girmeden önce yürürlüğe konan yasal önlemlerde de kendini gösteriyordu.[35]

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması bu meseleyi yeni bir boyuta taşıdı. Daha önce de çeşitli kereler belirtildiği gibi Osmanlı hükümeti savaşı Avrupalıların hukuki ve ekonomik imtiyazlarını tek taraflı feshedebilecek bir fırsat olarak değerlendirdi.[36] 8 Eylül 1914'te tüm kapitülasyonlar, 1 Ekim 1914'te buna dayanan tüm imtiyazlar kaldırıldı. Özel imtiyazların kaldırılmasının gerekçesi olarak, kapitülasyonların tamamen Bâb-ı Âli'nin iradesine bağlı olarak çıkartılmış kararnamelerden ibaret olduğu ve içinde bulunulan yüzyılın hukuki ilkelerine ve milli egemenliğe aykırı olduğu belirtiliyordu. Kapitülasyonların kaldırılması kararı beklenebileceği gibi ilgili devletlerin protestosuna maruz kaldı. Fakat en fazla tepki –belki

34 Hiller, *a.g.e.*, s. 46.

35 Aydın, *a.g.e.*, s. 11, 91-92.

36 Ergil, a.g.m., s. 65.

beklenmedik bir şekilde– Almanya'dan geliyordu. Bu da Jöntürklerin Almanya ile yaptıkları gizli ittifaka rağmen kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettiklerine işaret ediyordu. Kapitülasyonların kaldırılması kararı imparatorlukta bağımsızlık ilanı gibi kutlandı.[37]

Yabancıların hukuki olarak Osmanlı yurttaşlarıyla eşit düzeye getirilmesini düzenleyen geçici yasa ile yabancılara yeni bir statü veriliyor ve imtiyazları kaldırılıyordu. İlk tedbir, 1 Ekim 1914 tarihinde yabancı postanelerin kapatılacağının ilan edilmesiydi. Bu yasayı takip eden, gelir vergisi ve yabancı anonim şirketler ve sigorta şirketleri ile ilgili diğer yasalarla, 12 Aralık 1914 itibariyle ticari faaliyet içerisinde bulunan tüm yabancılara vergi yükümlülüğü getirildi. Böylelikle bu yabancı tüccarlar ve şirketler yerel yasalara ve Ticaret Nezareti'nin denetimine tâbi oluyorlardı.[38] Milli ekonominin yaratılması için alınan bir başka önlem de, eskiden malın değerine göre (ad volarem) yapılan gümrüklendirmenin yerine himayeci gümrük vergisi politikasının kabul edilmesiydi. "Milli kredi sisteminin" kurulmasına dair yasa da "milli sanayi" için uygun koşulları sağlıyordu. Öte yandan özel veya devlet teşvikiyle kurulan "milli anonim şirketlerin" sayısı hızla artmaktaydı.[39]

Osmanlı hükümeti bunların dışında, 5 Eylül 1916'da, büyük devletlere Osmanlı topraklarında belli alanlarda yatırım yapma hakkını tesis eden uluslararası anlaşmaların (1856 Paris Anlaşması, 1871 Londra Deklarasyonu ve 1878 Berlin Kongresi) feshedildiğini ilan etti. Müttefikler ile de yeni düzenlemelere gidildi. Osmanlı ve Alman imparatorlukları arasındaki hukuki ilişkilerin düzenlenmesi yönünde 11 Ocak 1917'de Berlin'de konsolosluk sözleşmesi, sivil meselelerde hukuki koruma ve karşılıklı yardım anlaşması, ikamet söz-

---

37 Karal, Enver Ziya: *Osmanlı Tarihi: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918), IX. Cilt*, s. 389-391.

38 Düstur Cilt 7, s. 142-148, Nr. 49, ayrıca bkz. Aydın, *a.g.e.*, s. 86.

39 Adanır, "Zum Geschichtsbild"..., s. 20-21; ayrıca bkz. Zürcher, *Turkey*, s. 129-130.

leşmesi ve asker kaçaklarının iadesi ile ilgili bir sözleşme imzalandı.[40]

Türk sanayisinin çıkarılacak kanunlarla teşvik edilmesi İttihatçıların dünya savaşındaki hedeflerinden biriydi. 1914'e kadar olan zamana kıyasla milli Türk sanayisi müthiş büyüdü. Çıkarılan kanunların Alman müteşebbisleri olumsuz etkilemesine rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman yatırımları da arttı.

Alman Yardımıyla Ulaşım Ağının İnşası ve Ziraat Altyapısının Modernleştirilmesi

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki trafikle ilgili teknik altyapının inşası 1880'li yıllardan beri sürüyordu. Yolların yapılmasıyla ulaşım koşulları oldukça iyileştirilmişti. Tren ve gemi seferleri artmıştı. Bu gelişmelere paralel olarak Alman bankaları, postanesi, basını ve Alman mühendisler vs. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik kalkınmaya katkıda bulunuyorlardı.

Doğu Akdeniz kıyılarıyla düzenli ve doğrudan deniz yolu bağlantısı 1884'te kurulmuştu. Özel bir vapur şirketi 1886'da, her ay İstanbul'a ve Karadeniz'e sefer yapan Şark Hattı'nı kurmuştu.[41] 1889'da kurulan Alman Levante Hattı 1900'den beri Doğu Akdeniz ülkeleriyle ulaşımı sağlıyordu. Düzenli olarak bir buharlı vapur Hamburg'dan çıkıp Yunanistan, İzmir, Selanik, İstanbul, Samsun ve Trabzon'a uğrayıp Suriye'ye gidiyordu. 29 Haziran 1911 tarihli *Neue Hamburger Zeitung* gazetesine göre bu buharlı gemi hattı aracılığıyla Alman sanayiinin tüm ürünleri, örneğin demir ve metal ürünleri, zirai araçlar, makine parçaları, ev aletleri, boyalar, savaş malzemeleri, manifatura ve başta piyano olmak üzere müzik aletleri Türkiye'ye ihraç ediliyordu. Buna karşın Türkiye'den buğday, tütün, kabuklu ve kabuksuz fındık, kemik, hayvan yemi, lastik, soğan, tabaklama malzemesi, Suriye'den bilhassa pamuk, işlenmiş mobil-

40 Trumpener, *a.g.e.*, s. 134-135; HStAS, E 40/76, Außenministerium-Justizangelegenheiten, Bü 265.

41 Mann, a.g.m., s. 426.

ya, oryantal takılar ve dekorasyon malzemeleri ithal ediliyordu.[42] Posta bağlantısını Alman Postanesi'nin Beyoğlu'ndaki şubesi sağlıyordu.

Almanya ve Anadolu arasındaki ticari işlemlerin artması Şarkla çalışan Alman bankalarının şube sayılarını çoğaltmalarına vesile oldu. Deutsche Bank'ın 1888'den beri İstanbul'da bir şubesi vardı. 1905'te kurulan Deutsche Orientbank'ın (Alman Şark Bankası) Bursa'da (1906'dan beri), Adana'da (1909) ve Halep'te (1911) şubeleri bulunmaktaydı. Alman Filistin Bankası (Deutsche Palästinabank) (1899) Akdeniz'in doğu kıyılarına yoğunlaşmıştı ve Beyrut (1907'den beri), Trablusgarb (1910), Hayfa (1904), Kudüs (1899), Yafa (1899) ve Şam'da (1910) şubeler açmıştı.[43]

Bu arada 1888'de Berlin-İstanbul demiryolu bağlantısı da kurulmuştu. Yolların iyileştirilmesiyle –mallar Viyana ve Berlin'e trenle sadece iki, üç günde ulaşıyordu– ticaret koşulları kolaylaştı. İstanbul giderek Şark ticaretinin aktarma merkezi haline geldi. Beyoğlu'na yerleşen Alman tüccar ailelerin sayısı günden güne arttı. Bundan sonraki on yıl içerisinde Alman işletmeler Osmanlı piyasasında kendilerine önemli bir yer edindiler.[44] Bu gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası trafik ağına bağlanmasında önemli birer kilometre taşıydılar.

Almanların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik faaliyetleri teker teker tüccarların girişimleriyle başlayarak, bankalar, taşımacılık, madencilik ve sanayi sektöründeki büyük işletmeler tarafından yürütüldü. Türk ve Arap halkının güvenini kazanmayı başaran Alman tüccarlar, başlangıçta sadece İzmir, Beyrut, Halep ve Filistin'de komisyonculuk yapıyordu. Bunun yanında Suriye'de otel ve mağaza işlettikleri, şarap üretimi için bağcılık ve şarap tüccarlığı veya eczacılık, değirmencilik yaptıkları da göze çarpıyordu. Alman ticareti Güney Anadolu ve Suriye'de olmakla beraber, Eskişehir, Konya, Ankara, Si-

---

42 HMA, 132-1 I Staatskommission für die Reichs- und auswärtigen Angelegenheiten I, 920: *Neue Hamburger Zeitung*, 29 Haziran 1911.

43 Grothe, *Die asiatische Türkei*..., s. 46.

44 Dietrich, a.g.m., s. 128.

vas, Kayseri, Harput, Urfa, Musul gibi Orta ve Güneydoğu Anadolu'yu ihmal etmiyorlardı.

Bu bölgelerde Alman şirketleri münferit idi. Örnek olarak İzmir'de çok sayıda bağcılık üretim şirketi ve bir bira fabrikası, İzmir ve Adana'da birer şubesi bulunan "Alman-Levante Pamuk Üretim Şirketi"ni (Deutsch-Levantische Baumwollgesellschaft) ve Urfa'daki "Alman Şark Ticaret ve Sanayi Şirketi" (Deutsche Orient-Handels- und Industriegesellschaft) sayabiliriz. Takip eden zamanlarda Alman müteşebbisler Anadolu'nun Güneydoğu ve yukarı Mezopotamya kısımlarında boy göstermeye başladılar. Buralarda gümüş, kurşun, bakır, krom, antimon ve asbest çıkaran maden şirketleri Bağdat Demiryolu Hattı projesine entegre edilecekti. Bu entegrasyon sayesinde hammaddeler limanlara daha kolay ulaştırılabilecekti. Musul ve Bağdat'tan çıkan petrol Türk hükümeti tarafından sınırlı olarak işlenebildiği için Deutsche Bank Mezopotamya'daki petrollerin işletilmesi için İngiliz finans gruplarıyla görüşmeler yapıyordu. Daha 1901'de bir Alman teknisyen grubu Mezopotamya'daki petrollerin işlenmesiyle ilgili öneriler getirmişti. Öte yandan yine Bağdat Demiryolu Hattı projesine bağlı olarak Konya ovası sulanmış ve Kilikya'daki çorak bölgeler tarıma kazandırılmıştı.[45]

Şirketler, bankalar, ve demiryolu projesi ile İstanbul'daki Alman kolonisi gelecekteki ekonomik yayılmacılığın altyapısını oluşturuyordu. II. Wilhelm'in 1898'deki gösterişli İstanbul, Şam ve Kudüs ziyaretiyle Almanya, siyasi nüfuzunu garanti altına almak amacıyla dağılmakta olan Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik modernleşmesine daha büyük katkılarda bulunmaya başladı. 1899'dan beri Alman sermayesinin ve tekniğinin ağır bastığı Bağdat Demiryolu Hattı'nın inşası bu modernizasyona yardımcı olacaktı.[46] Almanya, Berlin Kongresi'nden sonra, Türkiye'nin elinde kalan toprakları konsolide etmesine

---

45 Grothe, *Die asiatische Türkei*..., s. 46-47, ayrıca bkz. Fischer, *Krieg der Illusionen*..., s. 425.

46 Geiß, Imanuel: Der *lange Weg in die Katastrophe. Die Vorgeschichte des Ersten Weltkrieges 1815-1914*, 2. Auflage, Münih 1991, s. 212.

yardımcı olma niyetini açıkça ifade etmişti. Bu politikanın altında yatan düşünce, dostane ve korumacı tutumun günün birinde Almanya'ya avantaj sağlayacağı düşüncesiydi. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun "düşmanları", örneğin Rusya gelecekte Almanya'nın da düşmanı olabilirdi.[47]

II. Abdülhamid, Türkiye'nin Avrupa topraklarındaki demiryolu ağının İstanbul üzerinden İran Körfezi'ne doğru geliştirilmesine ilgi duyuyordu. 1880'li yıllarından beri padişah, 1870'li yıllarda planlanan, İstanbul'dan Bağdat'a, buradan İran Körfezi'ne uzanacak demiryolu ağının inşasına devam edilmesi yönünde yeniden baskı yapmaya başlamıştı. Zira Abdülhamid demiryollarının ülkenin ekonomik olduğu kadar, politik ve stratejik gelişmesi bakımından da çok önemli olduğunu anlamıştı. Demiryolları randımanlı bir ziraatın temellerinin atılmasını teşvik edecek ve sanayileşmenin ilk kıvılcımı olacaktı. Demiryolu devasa imparatorluk içerisinde askeri birliklerin sevkini de kolaylaştırıyordu. Ayrıca başkent ile uzak iller arasında ulaşımın hızlanması, merkezi otoriteyi güçlendirecekti. Bu projenin gerçekleştirilmesi için zaman da uygun görünüyordu. O sıralarda Düyunu Umumiye Avrupa'daki finans çevrelerini yeniden Osmanlı İmparatorluğu'nda yatırım yapma yönünde cesaretlendiriyordu.[48]

---

47 Kampen, v. W.: *Studien zur deutschen Türkeipolitik in der Zeit Wilhelm II.*, Kiel 1968, s. 17-18.

48 Manzenreiter, Johann: *Die Bagdadbahn als Beispiel für die Entstehung des Finanzimperialismus in Europa (1872-1903)*, Bochum 1982, s. 8; Quataert, Donald: "The Economic Climate of the "Young Turk Revolution" of 1908", *Journal of Modern History (1979)*, D1147-D1161, s. D1148; Pohl, Manfred: *Von Stambul nach Bagdad. Die Geschichte einer berühmten Eisenbahn*, Münih 1999, s. 17. Ayrıca bkz. Mejcher, Helmut: "Die Bagdadbahn als Instrument deutschen wirtschaftlichen Einflusses im Osmanischen Reich", *Geschichte und Gesellschaft 1 (1975)*, s. 447-481; Ibbeken, Rudolf: *Das außenpolitische Problem Staat und Wirtschaft in der deutschen Reichspolitik (1880-1914), Untersuchungen über Kolonialpolitik, Internationale Finanzpolitik, Handelsverträge und die Bagdadbahn*, Schleswig 1928; Müller, Edgar: *Die wirtschaftliche Bedeutung der Bagdadbahn*, Zürih 1919; Kochwasser, Friedrich H.: "Das Deutsche Reich und der Bau der Bagdadbahn, Ein Kapitel deutscher Orient-Politik", Kochwasser, Friedrich H. und Römer, Hans R. (ed.): *Araber und Deutsche, Begegnungen in einem Jahrtausend*, Pfäffingen 1974, s. 294-349; Mehrmann, Karl: *Der diplomatische Krieg in Vorderasien: Unter besonderer Berücksichtigung der Geschichte der Bagdadbahn*, Dresden 1916; Özyüksel,

Abdülhamid, Ekim 1898'de Kayser Wilhelm'e Bağdat Demiryolu Hattı ile ilgili imtiyazı bir Alman grubuna vermeyi teklif etti. Kayser, Almanya'nın "dünya politikası" perspektifinden bakarak, Bağdat Demiryolu Hattı fikrini büyük ilgiyle karşılıyordu. Bu projenin, Yakındoğu'daki Alman ekonomik ve siyasi nüfuzunu güçlendireceği beklentisi içindeydi. Alman Dışişleri Bakanlığı'nda görevli Şarkiyatçı ve kayserin refakatçisi Friedrich Rosen bu teklifi şöyle rapor ediyordu: "...Anadolu Demiryolu Hattı'nın Konya'dan İran Körfezi'ne kadar uzatılması ile ilgili imtiyazlar padişah tarafından adeta bir armağan gibi kaysere sunulunca, kendisi çok memnun oldu" [49]

Bağdat'a kadar uzanacak Anadolu Demiryolu Hattı'nın finans sözleşmesi, Anadolu Demiryolu şirketi ile Türk hükümeti arasında 1899'da imzalandı. Demiryolu inşası için gerekli kredilerin mutat faiz ve amortismanlarının garanti altına alınması için devlet gelirlerine ipotek konulması icap ettiğinden ve Türk hükümeti başlangıçta bunu üstlenecek durumda olmadığından Bağdat Demiryolu Şirketi ancak 21 Mart 1903'te kurulabildi.[50]

Bağdat Demiryolu Hattı'nın masraflarının karşılanması için Osmanlı Devleti tarafından altı büyük devlet tahvili çıkarıldı. Alınan krediler vergi ve damga ücretlerinden muaftı. Demiryolu hattı Türk hükümetinin nam ve hesabına yapılıyor, masraflar kredilerden karşılanıyordu. Devlet Hazinesi bu tahvilleri bir teminat veya kefalet olarak kabul etmekle yükümlüydü. Alman finans grubu, yeraltı servetlerini, zengin madenleri, or-

---

Murat: *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul 1988; Güran, Tevfik: *1840-1910 Osmanlı Tarım Politikasına Giriş (Yapısal SorunlarTarımsal Kredi ve Tarım Politikası)*, yayımlanmamış doktora tezi İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakultesi, 1980; 19. Yüzyıl Osmanlı tarımı üzerine çalışmalar, İstanbul 1998; Ahmad, Feroz: "The Agrarian Policy of the Young Turks 1908-1918", J.-L. Bacqué-Grammont and P. Dumont, ed., *Économie et sociétés dans l'Empire ottoman. Actes du colloque de Strasburg 1980* (Paris: CNRS, 1983), s. 275-288; Quataert, Donald: "The age of reforms, 1812-1914", *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914*, ed. Halil Inalcik, Donald Quataert, Cambridge 1994, s. 759-946.

49 Pohl, *a.g.e.*, s. 53-54.

50 Fischer, *Krieg der Illusionen...*, s. 425.

manları, tarıma elverişli toprakları işleme maksadıyla bir şirket kurma gereği duydu.

İmtiyaz sahibine, gemilerin yanaşıp yükleme-boşaltma yapması için, büyük mal depolarıyla birlikte liman tesisleri inşa etme hakkı verilmişti. İmtiyaz sahibi raylar boyunca, takriben 20 km aralıklarla, ihtiyaca göre depolar ve ambarlar kurup işletebilecekti. Demiryolu boyunca, istimlak edilmiş bölgeler sınırları içerisinde, yardımcı araç ve gereçlerin imali için gerekli her türlü hammadde şirketin kullanımına sunulmuştu.[51]

1908 İhtilali, Bağdat Demiryolu'nun inşasına geçici olarak da olsa ara verilmesine neden olmuştu. Burada Jöntürklerin ihtilalden sonra Alman karşıtı bir tutum içine girmelerinin yanısıra, Bağdat Demiryolu'ndaki yabancı sermayenin tartışma konusu olması rol oynuyordu. Jöntürklerden bazıları bundan sonraki demiryolu inşasında yabancı sermayeye ver verilmemesi taraftarıydı. Bağdat mebusu İsmail Hakkı Bey 18 Ocak 1909'da parlamentoya verdiği gensoru da Bağdat Demiryolu inşaatı ile ilgili olarak tanınan imtiyazların ülkenin menfaatleriyle çeliştiğini öne sürüyordu. İnşaat sözleşmesinin gizli tutulmasını da eleştiriyordu. Cavid Bey ve Zöhrap Efendi de projenin devam ettirilmesine karşı çıkıyor, o zamana kadarki inşaat masraflarının Osmanlı Devleti tarafından borçlanarak karşılandığını dile getiriyorlardı. Demiryolu Şirketi ve ana yatırımcı Deutsche Bank herhangi bir masraf üstlenmemişlerdi.[52]

1910 sonbaharında yapılan kredi görüşmeleri, Almanlara, 1905'ten beri tıkanıp kalan Bağdat Demiryolu inşaatını yeni bir sözleşmeye bağlama fırsatı verdi. İngiltere ve Fransa yardımlarını siyasi ve ekonomik teşviklere bağlı kılarken, sözü edilen kredi Almanya'nın prestijini daha da artırıyordu. Demiryolu şirketi Helif [Ceylanpınar] Bağdat arası için malî garantiler ve İskenderun'a demiryolu şube hattı ile Haydarpaşa Limanı'nın inşası ile ilgili imtiyazlar elde ediyordu.[53]

---

51 Müller, E.: *Die wirtschaftliche Bedeutung der Bagdadbahn*, Zürih 1919, s. 32; s. 40.

52 Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, s. 217-220.

53 Fischer, *Krieg der Illusionen*..., s. 426.

Tanin'in başyazarı Hüseyin Cahid Bey, 1911 yazında Almanya'ya yapılan araştırma gezisi sırasında Bağdat Demiryolu ile ilgili ne düşündüğü sorulunca, demiryolunun Türkiye için ekonomik bakımdan son derece isabetli olduğu cevabını vermişti. Şimdiye kadar 1000 mili tamamlanan hatta yakın yerleşim yerlerindeki halkın geliri yirmi yıllık zaman diliminde on beş kat artmıştı. Bu, ülkenin kalkındığı anlamına geliyordu. Hattın son güzergâhı ne Alman, ne Fransız ne de İngiliz olacaktı, bilakis Türk eseri olacaktı.[54]

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman girişimleri ve nüfuzu arttıkça, diğer Avrupa devletleri Almanya'dan artan ölçüde kuşku duymaya başladılar. Rusya'nın itirazı üzerine Osmanlı hükümeti, Ankara'dan geçip güneydoğu üzerinden Bağdat istikametine giden hat güzergâhını değiştirdi. Güzergâh bunun yerine güneye doğru inecek, Konya ve Adana üzerinden geçecekti. Fakat burada da İngiliz ve Fransız menfaatleri söz konusuydu.

Demiryolunun ekonomik yararı aslında Osmanlı Devleti'nin beklentilerinin gerisinde kalmıştı. Avrupa'da olduğu gibi bir süratli bir sanayileşme hamlesiyle ticaret ve vergi gelirleri beklenilen derecede artmamıştı.[55]

Türkiye'nin Bağdat Demiryolu Hattı'nın bir an önce bitirilmesi çabalarının ardında, tüm ülkenin daha kolay kontrol altında tutulabilecek, ayaklanmaların daha çabuk bastırılabilecek olması da önemli bir saik olarak yer tutuyordu. Yine ekonomik nedenlerin dışında, Halife unvanını taşıyan Abdülhamid, Bağdat Demiryolu Hattı'na, tüm Müslümanların güvenliğini garanti ederek, onlara zahmetsiz ve çabuk hac ziyaretini mümkün kılması bakımından önem veriyordu. Demiryolu, Avrupa'da olduğu gibi topyekûn bir modernleşme etkisi hissettiriyordu.[56]

Tren yolu Anadolu'da yeni iş alanları yaratmış, Anadolu halkının büyük kısmına belirli bir ekonomik refah sağlamıştı. Fa-

---

54 HMA, 132-1 I Staatskommission für die Reichs- und auswärtigen Angelegenheiten I, 920: *Hamburger Nachrichten*, 29 Haziran 1911.

55 Pohl, *a.g.e.*, s. 49; 123.

56 Yavuz, Hilmi: *Siyaset ve Kültür Tarihi açısından Osmanlı Devleti ve İslam*, İstanbul 1991, s. 226.

kat 1907-1908 yıllarında geçim masrafları artınca işçilerin durumu kötüye gitmeye başladı. Ücretler düşük, çalışma saatleri uzundu. Üstelik işçiler sosyal haklardan yoksundular. Anayasanın yürürlüğe girmesiyle işçiler taleplerini kabul ettirmek amacıyla örgütlenip bir sendika kurdular.[57]

Anadolu boyunca bir demiryolu ağının inşa edilmesinin Almanya'ya Osmanlı Devleti nezdinde özel bir yer kazandırdığı açıktı. Almanya'nın imtiyazlı konumuna demiryolu imtiyazlarının, 1890'da Türk-Alman Ticaret Anlaşması'nın imzalanmasının, Osmanlı ordusuna Alman eğitmenlerin gönderilmesinin yanısıra II. Wilhelm'in (1889, 1898) Şark gezisinin ve kayserin Abdülhamid ile olan kişisel ilişkilerinin de katkısı olmuştu. Sonuçta Almanya ve Türkiye arasındaki mal alışverişi muazzam derecede artmıştı. Türkiye'den yapılan ithalat 1890-1912 yılları arasında 10 milyondan 77,6 milyon mark'a, Türkiye'ye yapılan ihracaat ise aynı dönemde 34 milyondan 113 milyon mark'a çıkmıştı.[58]

Demiryolu inşaatının dışında Philipp Holzmann firması İstanbul ve çevresinde 1890 ve 1914 yılları arasında büyük bir inşaat faaliyeti yürüttü. Bu dönemde yapılan inşaatlara Alman okulu binası, Alman Hastanesi, çocuk hastanesi ve kimsesizler yurdu ile Deutsche Bank'ın şube binası başat örneklerdir.[59]

Alman firmaları ve tüccarlarından sonra, Alman teknik uzmanlar da Osmanlı Devleti'nde çalışmaya ilgi duymaya başladılar. Alman mühendisler sadece demiryolu inşaatında değil, yol inşaatında, ziraatta ve petrol bölgelerinde vs. de görev yapıyorlardı. İstanbul'daki Alman Başkonsolosu 29 Aralık 1910'da Türkiye'nin yol inşaatıyla ilgili olarak mühendis alımı yapacağına dair bir belgeyi şansölyenin bilgisine sundu. Devlet Mimarı Nast 19 Nisan 1911'de Alman İçişleri Bakanlığı'ndan, İstanbul'daki Bayındırlık Nezareti'ne sunulmak üzere kendisine tavsiye mektubu verilmesi talebinde bulundu.[60]

---

57 Özyüksel, *a.g.e.*, s. 222-228.

58 Mann, *a.g.e.*, s. 426.

59 Pohl, *a.g.e.*, s. 135-136.

60 HStAS, E 40/18, Bü 141 Anstellung deutscher Fachleute in türkischen Dienst.

Anadolu Demiryolu'nun inşasıyla kamuoyunun İstanbul'un Asya yakasına olan ilgisi arttı; genelde Anadolu ekonomik açıdan daha fazla önem kazanmaya başladı. Şehrin Avrupa yakasından küçük buharlı vapurlarla Anadolu Demiryolu'nun çıkış noktası olan Haydarpaşa'daki tren garına ulaşılabiliyordu. "Şark Ekspresi'nin" Bağdat'a kadar devam edebilmesi için 1900 yılında bir tren yolu köprüsü planlanıyordu. Padişahın kafasında, boğazın üzerinde, Avrupa ve Asya'yı demiryoluyla bağlayacak bir köprü düşüncesi de vardı. Projelendirilen devasa "Abdülhamid Köprüsü" Boğaziçi'nin en dar yerinde, denizin genişliğinin 600 metre olduğu Rumelihisarı ve Anadoluhisarı arasındaki kesimde inşa edilecekti.[61]

Boğaziçi'nin üzerine köprü ya da altına tünel yapılmasıyla ilgili olarak, İstanbul'daki Alman Başkonsolosluğu Devlet ve İnşaat Müşaviri Höbel'in 24 Şubat 1918 tarihli bir raporu kaysere ulaştırıldı. Buna göre daha Abdülhamid zamanında Türkiye'de Boğaz'ın Avrupa ve Asya yakalarını birbirine bağlama düşüncesi vardı. Fakat bu plan hiçbir zaman ciddi olarak ele alınmamıştı. Daha sonra 120 metre eninde bir tünel veya üst üste iki şeritten oluşan bir köprü önerilmişti. Köprü seçeneğinde alt şerit tren, tramvay ve araba trafiği için, üst şerit de yaya trafiği için olacaktı ve burada dükkanlar, restoranlar, cafeler de yer alacaktı.

Gerçi 31 Ocak 1918'de Meclis-i Mebusan'a konuyla ilgili bir yasa tasarısı sunulmuştu. Bu tasarıda Boğaziçi'nin altına tünel veya üstüne köprü projeleri ile ilgili ön çalışmalar için gerekli para talep ediliyordu, fakat tasarıda kredinin miktarı hakkında bir bilgi yer almıyordu. Bayındırlık Nazırı söz konusu ön çalışmaları, o zamanlar İstanbul Limanı proje taslağı üzerinde çalışan Avusturya-Macaristan konsorsiyumuna vermeye niyetliydi. Bununla ilgili olarak Höbel herhangi bir taarruz, deprem, devletin mali sıkıntısı vs. gibi tehlikelere işaret ediyordu. Fakat ona göre bu projenin gerçekleşme ihtimali yoktu.[62]

---

61 Pohl, *a.g.e.*, s. 132-133.

62 GStA PK, I. HA, Rep. 81 Hamburg Nr. 13341.

Haydarpaşa'da, Boğaz'ın Karadeniz'e açıldığı yerde inşa edilen tren istasyonu, 1872'de tamamlanan kısa Haydarpaşa-İzmit hattının başlangıç noktası olarak düşünülmüştü. Bu tesis artan gemi ve tren trafiği nedeniyle ihtiyacı karşılamaz hale gelince, Haydarpaşa Liman Şirketi (Hafengesellschaft Haydarpaşa) liman alanında Anadolu Demiryolu için yeni bir istasyon binası inşa etti. Bugün de hâlâ Anadolu trenlerinin çıkış noktası olan ve "Anadolu'ya giriş kapısı" olarak tanımlanan tren garı 4 Kasım 1909'da açıldı. Anadolu Demiryolu Şirketi'ne ait bulunan Derince-İzmit'teki liman alanı da Holzmann firması tarafından 1895/96 yıllarında inşa edilmişti.

Demiryolu şirketleri Anadolu'da sadece tren yolu inşaatı ile değil, daha önce kısaca değinildiği gibi aynı zamanda tarımla da uğraşmışlardı. Bağdat Demiryolu Şirketi hat çevresindeki tarımın verimliliği ile de ilgileniyordu. Kurulduğu yıl kendi demiryolu güzergâhı için özel bir "Tarım Birimi" oluşturmuştu. Türkiye'nin en önemli ekonomi dalı olan tarımın kalkındırılması ve ekme-biçme işlerinin ıslah edilmesiyle Anadolu ve Bağdat Demiryolu Şirketleri halkın yaşam standardının artmasına katkıda bulunmuşlardı. Bağdat Demiryolu Şirketi Alman danışmanların yardımıyla birinci sınıf tohumluk tahıl elde edilmesine, deneme ve öğretim amaçlı fidan dikimleri ve tohum ve fidelerin getirtilmesi sayesinde patates, sebze ve meyve tarımının iyileştirilmesine ve Anadolu köylüsünün modern tarım araç ve gereçleri kullanmasına vesile olmuştur.[63] Alman firmaları ve uzmanları Anadolu köylüsüne tohumlar, deney ve ders kurumları ile birlikte Avrupai tarım makineleri getirdiler ve tarım müfettişlerinin de yardımıyla onlara rasyonel bir iktisadî çalışmanın kurallarını öğrettiler. Anadolu köylüsü Şarkiyatçı "tespitlerin" hilâfına ne kayıtsız ne de mutaassıptı, aksine çalışkan ve sebatlı, güvenilir ve zekiydi.

Almanlar kendi menfaatleri doğrultusunda, Konya ve Adana ile Mezopotamya'daki kuru topraklardaki tarımı sulama

63 Pohl, *a.g.e.*, s. 133-134.

kanallarıyla canlandırmaya çalıştılar.[64] Konya Ovası'nın sulanmasıyla burada tarımın gelişmesi bekleniyordu. 1907'de Türk hükümeti ve Anadolu Demiryolu Şirketi arasında bununla ilgili bir sözleşme imzalandı. Beyşehir Gölü'den alınacak suların inşa edilecek sulama kanallarıyla taşınması sayesinde Konya Ovası'ndaki 50.000 hektarlık bölgenin sulanması olanağı yaratılacaktı. Württemberg ve Bavyera eyaletlerinin toplamı büyüklüğündeki Konya'da Alman, İsviçreli ve Hollandalı mühendislerle Kürt işçiler bu toprakları sulamaya ve verimli hale getirmeye çalıştılar. Böyle bir çalışmayla o zamana kadar yıllık 2000 vagon olan buğday üretimi miktarı 20.000'e çıkartılacaktı. Anadolu Demiryolu Şirketi bu işleri, yeni kurulan ve merkezi Frankfurt'ta bulunan Konya Ovası Sulama Şirketi'ne devretti. Çalışmayı Philipp Holzmann şirketi yürütecekti. Bu projeyle ilgili çalışmalar altı yılda bitirilebildi ve tesisler 1912'de hizmete sunuldu. İlk Konya sulama projesi nadasta yatan geniş toprakları verimli topraklara dönüştürdü.

Anadolu Demiryolu Şirketi 1909'da, 500.000 hektarlık, yani Konya'dan on kat daha büyük olan Çukurova'da kapsamlı sulama tesisleri inşası için benzer bir proje üzerinde çalışacaktı. Fakat bu projenin ihale ve uygulamasını savaş engelledi. İzmir'in hinterlandında ve Adana çevresindeki Kilikya bölgesinde yetiştirilen pamuk Türk tarımında önemli bir yer tutuyordu. Çukurova bölgesindeki pamuk mahsulünün artmasında merkezi Dresden'de bulunan Alman Levante Pamuk Ltd. Şti (Deutsch-Levantinische Baumwoll-Gesellschaft m.b.H.) (1905) büyük payı vardı. Alman Levante şirketi Adana'da ve çevresinde genişleyen ve iyileşen bir pamuk tarımı oluşturmuş, bu arada Ermeni işçiler yetiştirmişti. Şirket bundan sonra pamuk tarımı için yeni bölgeler elde etmeye ve bunları Bağdat Demiryolu projesine dahil etmeye çalışıyordu.[65] Öncelikle pamuk alımına odaklanmıştı, fakat sonraları pamuk üretiminde yoğunlaştı ve örnek çiftlikler, ziraat okulları ve 1907'de Adana'da bir

64 Jäckh, Ernst: *Deutschland im Orient nach dem Balkankrieg*, Münih 1913, s. 18-19.

65 Jäckh, *a.g.e.*, s. 18-19; Özyüksel, *a.g.e.*, s. 210-212.

balya presleme fabrikası kurdu. Şirket pamuğun büyük kısmını Almanya'ya ihraç ediyor, karşılığında Alman tarım araçlarıyla makineleri ithal ediyordu.[66]

Ziraatın modernleşmesi savaş yıllarında da sürdü. Ziraatın altyapısının modernleştirilmesi ile ilgili olarak Osmanlı makamları Almanlardan yardım talep etmişlerdi. 7 Ocak 1916'da ormancılık alanında uzman üç Alman tarımla ilgili bir görev için Şam'a gönderildiler. Berlin'deki Türk Büyükelçiliği'nin bildirimi üzerine, Prusya Kadastro Müfettişi Vergi Müşaviri Kracke'ye, 1 Ağustos 1916 tarihinden itibaren geçerli olmak Türkiye'de kadastro mühendisi görevi verildi. Württemberg Maliye Bakanlığı 3 Ağustos 1916'da, Adana-Diyarbakır kömür ocaklarının araştırılması için bir Alman jeologun gönderilmesiyle ilgili görüşmeler yapıyordu. Şansölye, 24 Ekim 1916'da Alman İçişleri Bakanlığı'ndan, Türkiye'de planlanan bir tohumculuk deneme istasyonunun yönetimi için bir uzman önermelerini talep etti.[67]

Bu arada, uzun yıllardır Roma'daki Tarım Enstitüsü'nde görev yapan Dr. Hermes, İstanbul'da bir Osmanlı-Alman tarım enstitüsünün kurulması fikrini ortaya attı. Bu enstitüye, şimdi savaşta aynı saflarda yer alan devletler, Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Türkiye iştirak edebileceklerdi. Özenle hazırlanan plan Alman Dışişleri Bakanlığı'na iletildi. Hermes'in planına göre başlangıçta 35 memura ihtiyaç vardı. Plan, ücretler için 200-250.000 mark ve maddi harcamalar için ise 350.000 mark tutarında bir yıllık bilanço öngörüyordu. Bu bedeller devlet bütçesinden karşılanacaktı.[68]

Ordunun teknik modernleştirilmesi ile ilgili olarak da Osmanlı İmparatorluğu ile Alman İmparatorluğu arasındaki ilişkiler Dünya Savaşı sırasında derinleştirildi. Savaş yıllarında Alman yardımı yeni bir boyut kazandı, sistematik hale geldi. Yardımlar konusunda aracılık görevini Osmanlı tarafında Harbiye Nazırlığı, Hariciye Nezareti, Berlin'deki Osmanlı Büyükel-

66 Pohl, *a.g.e.*, s. 110.

67 HStAS, E 40/18, Bü 141, Anstellung deutscher Fachleute in türkischen Dienst.

68 GStA PK, I. HA Rep. 89, Geheimes Zivilkabinett, Nr.13350, s. 13.

çiliği ve büyükelçiliğin askeri ataşesi; Alman tarafında da Alman Genelkurmayı, Harbiye Nezareti, askeri misyon ve İstanbul'daki Alman Elçiliği üstlenmişlerdi. Almanya sadece mühimmat sevkıyatıyla uğraşmıyor, aynı zamanda Prusya, Saksonya ve Bavyera ordularındaki Osmanlı subayların eğitimine, haritaların tanzim ve tertip edilmesine, veremli Türk subaylarının Alman sanatoryumlarına gönderilmesine, veteriner adaylarının Almanya'ya yollanmasına ve Alman sıhhiye malzemelerinin, sıhhiyecilerinin, hemşirelerinin, demiryolu ulaşım subaylarının hazır tutulmasının yanısıra düşman casusluk faaliyetlerinden korunmaya yarayacak tesislerin kurulmasına katkıda bulunuyordu. Alman askerler ve subaylar Çanakkale'nin müdafaasına da katılmışlardı.

Alman İnşaat Yüksek Okulu Müdür Yardımcısı Dr. H. zum Busch 27 Eylül 1915 tarihli mektubunda Osmanlı Harbiye ve Maarif Nezaretleri'ne, ulaşımda ortak hareket edilmesi önerisini dile getiriyordu: "Bu büyük dünya savaşında sadece örgütlenme ve savaş sanatı başarı getirecektir. Başarıya ulaşmak için tren ve dekovil hatları ile karayollarının mutlaka inşa edilmesi gerekmektedir. Ulaşım araçları ve yollar inşa etmek ve ülkeyi yabancı etkilerden korumak için eğitmen ve mühendislerden oluşan bir komisyona ihtiyaç vardır. Şu an hareket geçmek için uygun bir zamandır. Savaş esnasında dahi genç demiryolu, şose ve inşaat mühendisleri Prusya İnşaat Okulu'nda eğitim görmelidirler" [69]

Savaşın başlamasından sonra Türk ve Alman savaş endüstrilerinin temel görevi mevcut işletmeleri askeri mühimmat üretim merkezlerine dönüştürmekti. Bunun dışında tarımdaki değişik sanayi dalları teşvik edildi. Değirmen endüstrisi de Alman modeline göre örgütlenmişti. Kasım 1916 başlarında Adapazarı'nda savaş malzemesi dışında zirai ve diğer küçük makineler, pompalar, değirmen donanımı üretecek büyük bir fabrika kuruldu. Savaş öncesinde sanayi yerleşimleri kuramayan Almanlar, savaş esnasında endüstri alanları kurmak için olanak-

69 ATASE, BDH, Kls. 1751, D. 16, F. 1-63.

lar bulmuşlardı. Bunlar, Türk sanayiinin temellerinin oluşturulmasına katkıda bulundu.[70]

Türk-Alman Ekonomik Sorunları İçin Merkezi İcra Biriminin Kurulması

Osmanlı İmparatorluğu ile olan ekonomik ilişkilerin yoğunlaşması Alman İmparatorluğu'nun kültürel ve politik alanda bu ülkeyle ilgilenmesini gerekli kılmıştı. Alman-Türk Derneği (ATD) bu çerçevede Osmanlı İmparatorluğu'nda kültürel ve siyasi faaliyetlere eğilmişti. Ekonomik, siyasi ve kültürel faaliyetlerin gitgide içiçe geçmesine bağlı olarak, ATD zaman içinde ekonomi politikası ile ilgili görevler de üstlenmeye başladı. Yönetim kurulu 8 Nisan 1914'teki toplantısında bir arşiv oluşturarak tüm Türk-Alman ticari ilişkilerini tespit etmeyi ve ilgi duyan firma ve kişilerin kullanımına sunmayı düşündü. Bununla ilgili malzeme, Alman Dışişleri ve İçişleri Bakanlıkları'na başvurarak, Anadolu Demiryolu Şirketi, bankalar, ticaret odaları ve iktisadi teşekküllerle yazışarak elde edilecekti. Böyle bir büronun kurulması için ATD yıllık 20.000 mark tahsis etti. Bu para personel, kira, büro ihtiyaçları vs. gibi masrafların karşılanması için kullanılacaktı.[71]

Savaşın başlamasından sonra Almanya'nın Uzakdoğu ve denizaşırı ülkelerle ticari ilişkileri sekteye uğramıştı. Siyasi ve ekonomik bakımdan güçlenmiş bir Türkiye'nin bu açığı kapatabileceğini göz önüne alan ATD Türk-Alman ekonomik ilişkilerini güçlendirmek amacıyla özel bir kuruluş kurmaya karar verdi.[72]

16 Haziran 1915'te Dr. Jäckh Alman Dışişleri Bakanlığı nezdinde, planlanmakta olan ekonomik bilgi bankasını ATD'ye

---

70 Uhlig, Paul: *Deutsche Arbeit in Kleinasien von 1888 bis 1918. Versuch einer kulturgeographischen Zusammenfassung*, Greifswald 1925, s. 71.

71 Protokoll der dritten Vorstandssitzung der DTV, 8 Nisan 1914, BArch, AA 39533, Bl. 36.

72 Kayser, G.: Die "Zentralgeschäftsstelle für deutsch-türkische Wirtschaftsfragen" ("Wirtschaftsinstitut für den Orient"), *Mitteilungen der DTV Berlin*, Mart 1918, Nr. 1, s. 14-17.

bağlama teklifinde bulundu.[73] Bunun üzerine Dışişleri Bakanlığı'ndan Jagow, İçişleri Bakanlığı'ndan Delbrück, Hazine'den Helfferich ve Ticaret ve Sanayi Bakanı 27 Ağustos 1915'te şansölyeye, Almanya'daki ekonomik çevrelerde Türkiye'ye büyük bir ilgi uyandığını yazdılar. Türkiye'de Alman ticaretinin kalkındırılması için kurulacak Türk-Alman komisyonu müşterek bir örgütlenme olmalıydı. Bu komisyonun kurulması ve devam ettirilmesi için örtülü ödenekten 30.000 mark tahsis edilip edilemeyeceği sorusuna,[74] Şansölye 8 Eylül 1915'te, masrafları bir yıllığına üstlenmeyi kabul ederek olumlu cevap veriyordu.[75]

Bunun üzerine Jäckh 6 Kasım 1915'te Berlin'de Alman-Türk Ekonomi Sorunları İçin Enformasyon Merkezi'ni (Auskunftsstelle für deutsch-türkische Wirtschaftsfragen) kurdu. Merkezin saymanı, ATD'nin de saymanı olan Deutsche Bank Müdürü Dr. Alexander oldu. Jäckh bu merkeze, banka, ticaret ve sanayi çevrelerinden başka destekçiler de bulacaktı. Enformasyon Merkezi tüzel kişilik taşımayan özel bir kuruluştu ve resmi ya da gayri resmi olduğuna dair bir izlenim vermekten kaçınılacaktı. Resmi makamların etkisi, Alman Dış ve İçişleri Bakanlıkları ile Hazine'den birer komiserin burada görevlendirilmesiyle garanti altına alınmıştı. Bunlara ek olarak yıllık plan ve gelir-giderlerin dökümü altı ayda bir Dışişleri Bakanlığı'na ibraz edilecekti. Ayrıca temel nitelikli tedbirler ve bilgilendirmelerle ilgili olarak yönetim önceden Dışişleri Bakanlığı'nı devreye sokacaktı. Almanya ve Türkiye'nin ekonomik ilişkilerinde önemli kabul edilebilecek meseleler de Dışişleri Bakanlığı'na bildirilecekti.[76]

---

73 GStA PK, I. HA, Rep. 120 C XIII 15, Nr. 89 Ministerium für Handel und Gewerbe; Jäckh an dem Auswärtigen Amt, 16 Temmuz 1915.

74 GStA PK, I. HA, Rep. 120 C XIII 15, Nr. 89 Ministerium für Handel und Gewerbe; Der Minister für Handel und Gewerbe an dem Reichskanzler, 27 Ağustos 1915.

75 GStA PK, I. HA, Rep. 120 C XIII 15, Nr. 89 Ministerium für Handel und Gewerbe; Kgl. Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten an dem Minister für Handel und Gewerbe, 8 Eylül 1915.

76 GStA PK, I. HA, Rep. 120 C XIII 15, Nr. 89 Ministerium für Handel und Gewerbe, Bl. 42.

ATD'nin Ekonomi Merkezi ile organik ilişkisine dair bir soru üzerine, ATD Başkanı Dr. Schacht, 29 Mart 1916'da, tüzüğün 1 maddesi uyarınca Alman-Türk Derneği'nin sadece kültürel hedefler doğrultusunda faaliyet gösterdiğini belirtti. Alman-Türk Ekonomi Sorunları İçin Enformasyon Dairesi'nin, Alman-Türk Derneği ile irtibat halinde bulunduğu söyleyen[77] başkan, burayla daha yakın ilişkiler kurmak taraftarı olduğunu dile getiriyordu. Ayrıca enformasyon merkezinin isminin, ticari özelliğin öne çıkmadığı bir biçimde değiştirilmesini önermekteydi.[78]

Alman-Türk Ekonomi Sorunları İçin Enformasyon Merkezi, 1916'dan sonra "Alman-Türk Ekonomi Sorunları İçin Merkezi İcra Birimi" adını aldı ve pratik faaliyetlerin bilimsel temellerini araştıran, danışmaya ve propagandaya yönelik bir kurum haline geldi.[79] Kurum, birbirleriyle sıkı işbirliği içinde bulunan, "ticari" ve "bilimsel" olmak üzere iki şubeden oluşuyordu. Bilimsel şubenin görevi, Türk ekonomisini ve Türk-Alman ekonomik ilişkilerini araştırmak ve pratikte oluşabilecek güncel sorular için gerekli malzemeyi toplamaktı. Türk ekonomisiyle ilgili oluşturulan kapsamlı özel kütüphane 1918'de 2500 cildi bulmuştu. Kütüphanenin yanında, gerek Alman basınından gerekse yabancı gazetelerden alınmış 17.000 gazete kupürünün yer aldığı bir arşiv, ayrıca çeşitli resmî makamların, özel şirketlerin ve münferit kişilerin raporları, mektupları ve yazılarından oluşan bir de gizli arşiv vardı. Bilimsel araştırmaların sonuçları "Şark Bilimsel Araştırma Arşivi" tarafından yayınlanıyordu. Ticari şube öncelikle ilgililere danışmanlık hizmeti vermenin yanısıra aydınlatıcı bildiriler ve broşürler de yayımlıyordu.[80]

Alman-Türk Ekonomi Merkezi'nin iki hedefi vardı: Türkiye'deki Alman ekonomik faaliyetlerinin idaresi ve Türkiye ile

77 Protokoll der zweiten Hauptversammlung der DTV, 29 Mart 1916, BArch, AA 39533, Bl. 201.

78 Protokoll der 17 Vorstandssitzung der DTV, 9 Mayıs 1916 in Berlin BArch, AA 39533, Bl. 227-234.

79 GStA PK, I. HA Rep. 89 Geheimes Zivilkabinett, Nr.13350, s. 6-7.

80 Kayser, a.g.m., s. 14-17.

ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi. Bu hedefler iç içeydi. Almanya, Türk ekonomisinin hızla gelişmesinde fayda görüyordu. Türk ekonomisinin randımanını artırmak için Ekonomi Merkezi bir program benimsedi. Öncelikle Almanya'da ilgili çevrelere Türk ekonomisi hakkında danışmanlık sunulacaktı. Türk ekonomisinin sektörleri ile ilgili pratik bilgi açığı, bilimsel ekonomik çalışmalar, kurslar ve burslar vasıtasıyla giderilmeliydi. Ekonomi merkezi bunun dışında, gelecekteki barış şartlarını gözönünde bulundurarak İtilaf Devletleri'nin Türkiye'yle ilgili ekonomik faaliyetleri hakkında bilgi toplayacaktı.

Jäckh, Alman ekonomik çevrelerinin güvenini kazanmak için özel bir ekonomi şubesi kurmayı düşünüyordu. Bu şube Alman firmaların taleplerine ve sorularına yanıt verecek, ekonominin özel alanlarıyla ilgili yol gösterici olacaktı. Şube bu görevi, Şarktaki kredi koşulları ile ilgili bilgilere erişim sağlayarak, mal numuneleri toplayarak ve Alman, Türk, Arap, İngiliz, Fransız ve Rus gazetelerinden toplayacağı ekonomi haberi kupürlerinden kapsamlı bir arşiv oluşturarak yerine getirecekti. Ekonomi Merkezi, İstanbul'da bulunan milli ekonomi profesörlerinden, Türkiye'ye ekonomi ile ilgili olarak gönderilen kişilerden ve resmi makamlardan güncel tedbirlerle ilgili enformasyon bekliyordu.[81]

Mali olarak Alman devletine ve ATD'ye bağlı olan Türk-Alman Ekonomi Merkezi İcra Birimi'nin yıllık bütçesi, şu ya da bu şekilde erişilen özel kaynaklar sayesinde 1917 sonbaharında 100.000 mark civarındaydı. Ekonomi merkezi barış zamanında da faaliyet göstermeye devam edecek bir kurum olmayı hedefliyordu. Bu amaç doğrultusunda tüzel kişilik kazanmaya, bunun yanında ekonomi çevrelerinden ve bilimsel öğretim kurumlarından daha geniş kitleleri bünyesine katmaya çalıştı.

Özetle, esasen savaştan önce de mevcut olan Merkezi İcra Birimi'nin, özel bir örgütlenmeden giderek yarı resmi bir kuruma dönüştüğünü söylemek mümkündür. Kuruluşun tüzüğü Alman hükümetine buraya etki etme olanağını güçlü bir şe-

81 GStA PK, I. HA, Rep. 120 C XIII 15, Nr. 89 Ministerium für Handel und Gewerbe, Bl. 43.

kilde tanıyordu. Merkezi İcra Birimi, Alman ticaret dünyasına Türk ekonomisi hakkında danışmanlık verilmesi ihtiyacını Şarkın ekonomi zihniyetinin Almanlarınkinden farklı olduğu fikrine de dayandırmıştı. Siyasî ittifak yapılan Türkiye ile Balkanlar üzerinden karayolu bağlantısının açılması, Türkiye'nin Alman nüfuzu altındaki "Orta Avrupa ekonomi alanına" çekilmesine fırsat verecekti.

Merkez İcra Birimi'yle bağlantılı olarak Şarkla ilgili ekonomi sorunları ile meşgul olacak bilimsel bir enstitünün kurulması Alman Eğitim Bakanlığı tarafından da teşvik edilmişti. Bununla ilgili bir bütçe bildirimi 1917 sonbaharında hazırlık aşamasındaydı. Birimin, bilimsel faaliyetine ve yayınlarına devam etmesi istenmekteydi.[82] Nitekim Alman-Türk Ekonomi Sorunları İçin Merkez İcra Birimi" daha sonra "Şark Ekonomi Enstitüsü" adını aldı. Burada dokuz bilimsel memur ve sekiz büro görevlisi çalışmaktaydı.[83]

Türk Gençlerinin Almanya'ya Gönderilmesi

Türk gençleri Birinci Dünya Savaşı'ndan önce de Almanya'ya gönderiliyorlardı; fakat bunlar münferitti. Gençlerin Almanya'ya sistemli olarak yollanması düşüncesi, milli ekonomiyi kurma hedefine bağlı olarak ortaya çıktı.

İttihatçılar, milli Türk ekonomi politikasının, kapitülasyonların kaldırılması gibi sadece yasal tedbirlerle tesis edilemeyeceğini anlamışlardı. Uygun eğitim almış, ekonominin millileştirilmesine katkıda bulunacak işlevsel bir elit tabakaya ihtiyaç duyulmaktaydı. Meslek eğitimi ve endüstri okullarının modernleştirilmesi, bu hedefe dönük bir çabaydı. Yine aynı çerçevede üniversite öğrencileri ve çıraklar meslek eğitimi görmek üzere Almanya'ya gönderildiler.[84]

---

82 GStA PK, I. HA Rep. 89 Geheimes Zivilkabinett, Nr.13350, s. 6-7; 25.

83 Tätigkeitsbericht der DTV für das Jahr 1917, DTV, Mitteilungen, Nr. 4 Haziran 1918, Berlin, s. 106-107

84 Mardin, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadî Düşüncenin Gelişmesi", s. 632; Şenses, a.g.m., s. 64-65.

Türk gençlerinin Almanya'ya gönderilmesine Dünya Savaşından önce başlanmıştı. Gönderilecek öğrencilerin seçiminde 1911 yılındaki araştırma gezisine katılanlar etkili oluyorlardı. Bunlardan birisi olan Müsteşar Edhem Bey, Almanya'dan edindiği olumlu izlenim nedeniyle, İstanbul'daki endüstri meslek lisesi mezunlarını Fransa yerine, Alman fabrikalarında eğitim görmeye göndermeye karar vermişti. Böylece 1914 yılına kadar 26 Türk teknisyeni Alman fabrikalarında gönüllü stajyer olarak eğitildi.[85]

Türk gençleri Almanya'ya sadece zanaat veya teknik meslek öğrenmek üzere gönderilmemişlerdi, aynı zamanda Alman üniversitelerinde öğrenim göreceklerdi. Örneğin 1910'da Cevat Dursunoğlu, H. Fikret Kanat ve A. Haydar Taner devlet burslu öğrenciler olarak Almanya'ya gönderildiler. Dursunoğlu Berlin ve Jena'da sosyoloji ve pedagoji, Kanat Berlin ve Leipzig'te felsefe, eğitim psikolojisi ve tarih okudular. Jena'da pedagoji ve psikoloji eğitimi alan Ali Haydar Taner, Franz Schmidt'e tercüman olarak eşlik ediyordu. Bu kimseler yurda döndükten sonra eserleri ve fikirleri ile Türk eğitimine önemli katkılarda bulundular.

Almanya örneğinin izinde Avusturya-Macaristan da Türk gençlerini eğitmekle ilgileniyordu. Avusturyalı sanayicilerin 1911'deki Şark gezisi vesilesiyle, başlangıç için Viyana'da on Türk genci barındıracak bir öğrenci yurdu kurma kararı alındı. Bu gençler oradaki ticaret okuluna gideceklerdi.

Türkiye'nin savaşa girmesinden sonra Türk gençlerinin Almanya'ya gönderilmesi daha büyük bir önem ve boyut kazandı. Türk öğrenciler, çıraklar, yani iş gücü ve üniversite öğrencileri, daha fazla sayıda ve sistematik olarak Almanya'ya gönderilmeye başlandı. İki ülkenin ortak girişimiydi, bu. Türk tarafında konuya önde gelen İttihatçılardan Sadrazam Talat Paşa, Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Dr. Nazım Bey eğiliyorlardı. Alman tarafında ise Rohrbach, Jäckh, Schacht ve Schmidt programa katılıyorlardı. Savaşın başlamasından sonra bu müşterek faaliyeti,

85 Erster Jahresbericht der DTV für das Jahr 1914, BArch, AA 39533, Bl. 113-119.

Alman-Türk Derneği ile Türk-Alman Derneği'nin ilgili komisyonları yürüttüler.[86]

Türk gençlerinin eğitimi zaten ATD ile TAD'nin ağırlıklı çalışma noktalarından biriydi. Alman-Türk Derneği'nin henüz kuruluş aşamasında bu niyet çalışma programında yer almıştı. Türk hükümeti de Türk çırakların Alman işletmelerinde eğitim görmesine duyduğu ilgiyi ifade etmişti. Alman sanayii ve bankalarının ileri gelenleri tarafından yönetilen dernek, bir dizi Alman şehrindeki öğrenim kurumunda –bu orta ve küçük şehirlerin sayısı 36'yı buluyordu– Türk öğrenciler için yer açılmasını sağladı. Bu okulların arasında meslek okulları, dokuma, çömlekçilik, makine, ziraat okulları ve her çeşit teknik okulun yanısıra lise düzeyinde çeşitli okullar da bulunuyordu. Türk öğrenciler için toplam 200 yer ayrılmıştı. Bu yerler için başvurular Ağustos 1916'ya kadar Türk Maarif Nezareti'ndeki Alman Hasmüşavir Schmidt'e yapılacaktı. Alınacak öğrenciler 14-20 yaş arasında olmalıydılar.

Türkiye'den gönderilen öğrenci ve çırakların sayısı artarken bu alanda da Alman İmparatorluğu ile Avusturya-Macaristan rekabet halindeydiler. Avusturya-Macaristan, savaş sırasında Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında gelişebilecek gerginlikleri kendi yararına kullanmak ve Almanların uğrayacakları sempati kaybından kendine pay çıkarmak niyetindeydi. İstanbul'daki Avusturya-Macaristan Konsolosu Markgraf Pallavicini Mayıs 1916'da "Almanlara duyulan sempatinin yanısıra gittikçe artan bir kuşkunun da mevcut olduğunu" bildiriyordu. "Türk bürokratik çevreleri Alman nüfuzundan rahatsız olduklarını artık gizlemiyor ve mümkün olduğu takdirde bu nüfuzun sınırlanmasını düşünüyorlardı" [87]

Pallavicini, hem Osmanlı eğitim sisteminde nüfuz elde etmek hem de Osmanlı ziraatı ve yeraltı zenginliklerinden faydalanmak amacıyla Almanya'yla rekabete girdi. Konsolos Eylül 1916'da Osmanlı Adalet, Maarif, İmar ve Ziraat Nazırlıkları'ndaki Alman müşavirler ile ilgili bir rapor hazırladı. Bu ra-

86 Turan, *a.g.e.*, s. 129-130.

87 Klein, a.g.m., s. 428-429.

porda Alman müşavirlik faaliyetinin başarısız olduğunu ifade ediyordu. Alman faaliyetinin başarısızlığa uğramasının nedeni olarak da Türklerin aşırı milliyetçi tutumlarını gösteriyordu.[88]

Önde gelen Alman sanayicileri bu havaya aldırış etmeksizin faaliyetlerini devam ettirdiler. Çalışmalarını yürütürken resmi destekle kurulan dernekleri devreye sokuyorlardı. Alman-Türk Derneği bu çerçevede öncü rolü üstlenmişti. Gerek ATD gerek Türk-Alman Derneği, çok sayıdaki Türk gencinin doğrudan Alman kültürüyle temas etmesi sayesinde iki toplum arasında karşılıklı bir yakınlaşma umuyordu.

ATD'nin yönetim kurulu 1916 ilkbaharında birçok Alman belediyesinden, şehir okullarına ve yüksek okullara Türk öğrencilerin bedelsiz olarak kabul edilmelerini ve muhtaç öğrencilere para yardımı yapılmasını rica etti. Bu rica Türk-Alman işbirliği düşüncesine büyük ilgi olduğunu gösterdi. Çünkü 150'den fazla belediye teklife olumlu yaklaştıklarını ve bedelsiz öğrenim imkânı sunacaklarını ifade ettiler. 41 şehir toplam 82.100 mark tutarında para yardımı sağladı. Buna ek olarak özel kişiler 14.200 mark bağışladılar.[89]

Bürokratik Ön Çalışma

İstanbul'daki Askeri Maslahatgüzar von Lossow 13 Kasım 1916 tarihinde büyükelçiye, Türkiye'nin o zamana kadar 2000 genç insanını, Alman okullarında ve Alman işletmelerinde eğitilmek üzere gönderdiği bilgisini verdi. Enver Paşa, von Lossow'a, Türkiye'nin 12 ve 18 yaş arasında 5-10.000 genç insanı daha Almanya'ya göndermeye niyetli olduğunu söylemişti. Bu çıraklar her türlü zanaatkârın (ayakkabıcı, terzi, marangoz, çilingir, tesviyeci, demirci vs.) ve tarımla, ormancılıkla, sütçülükle uğraşan köylülerin yanında ve maden işletmelerinde zanaat öğreneceklerdi.

---

88 Ortaylı, *a.g.e.*, s. 206-207.

89 Tätigkeitsbericht der Türkisch-Deutschen Vereinigung; BArch, R 57 neu, Nr. 1153, s. 30.

Eğitimin süresi ve Türkiye'ye dönüşteki koşullarla da ilgili birtakım düşünceler mevcuttu. Adaylar öncelikle bir-iki yıl pratik eğitim görecekler, sonra bir-iki yıl o işletmede kalacaklardı. Ancak bundan sonra Türkiye'ye dönecek ve öğrendikleri mesleği icra edeceklerdi. Almanya'ya zanaat öğrenmek için gönderilen çocuklar genellikle yoksul ailelerin çocukları oldukları ve öğrenim masrafları ne aileleri ne devlet tarafından karşılanabildiği için barınma, geçim ve giyim büyük bir problem olarak ortaya çıkıyordu. Bu sorunun zanaat ustaları tarafından çözülmesi düşünüldü. Enver Paşa, bu genç insanların büyük ölçüde köylerde ve küçük şehirlerde eğitim ve öğretim görmeleri gerektiği görüşündeydi. Harbiye Nazırı ayrıca, tarifeli trenler pahalı olacağından, genç çırakların Almanya'ya askeri trenlerle götürülmesini düşünüyordu.[90]

Von Lossow'la aynı gün İstanbul'daki Alman Büyükelçisi von Radowitz de şansölyeye bir mektup yazdı. Büyükelçi bu meseleyle ilgili olarak "Almanya'nın daha geniş çevrelerce tanınması ve Türkiye'de Alman dilinin yaygınlaşması için Türkiye'den öğrenci ve çırak gönderilmesini şüphesiz etkili bir araç olarak gördüğünü" dile getirdi. Bu genç insanlar belki de Almanya'da işgücü olarak kabul görebileceklerdi. Bu düşüncenin planlanan kapsamda gerçekleştirilebilirliği hakkında bir yargıya varmak istemiyor, Alman-Türk Derneği'nde konu edilmesi için bu meseleyi Hasmüşavir Schmidt'e ilettiğini bildiriyordu.[91]

21 Aralık 1916'da, İstanbul'daki Maslahatgüzar Göppert, Alman basınında çıkan 10.000 gencin zanaat öğrenmek üzere Almanya'ya kabul edilmeleri doğrultusundaki Türk hükümeti teklifinin Württemberg Ticaret Odası'nca kabul edildiği haberine dikkat çekerek Alman Dışişleri Bakanlığı'nı uyardı. Türk hükümeti bu haberin Türkiye'de yayınlanmasını yasaklanmıştı. Göppert, Dışişleri Bakanlığı'na benzer haberlerin Almanya'da yayılmasının da engellenmesi tavsiyesinde bulu-

90 HStAS, E 40/72 Bü 697, von Lossow an das Auswärtige Amt, 13 Kasım 1916.

91 HStAS, E 40/72 Bü 697, von Radowitz an den Reichskanzler, 13 Kasım 1916.

nuyordu. Çünkü Türk hükümeti bu meselede kesin bir karar vermiş değildi.[92]

Büyük sayıda gencin Almanya'ya gönderileceğine dair bu haberin çıkmasından kısa bir süre sonra Almanya'da bazı zanaat ustaları konuya duydukları ilgiyi gösterdiler. Bunlardan biri, Stuttgart'ta kronometreli saat yapım atölyesi sahibi Alfred Hiller'di. Hiller İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği'ne bir mektup yazarak, Almanya'ya gönderilen Türk gençlerinin eğitimine katkıda bulunmak istediğini bildirdi. Saat yapımı, hassas mekanik ve elektromekanik alanlarında şimdiye kadar çok sayıda çırağı eğitmiş olduğunu ifade ediyordu. Atölyesi kısa bir zaman önce kurulmuştu, bu nedenle genç insanlara becerikli birer usta olarak yetişme fırsatı sunacak durumdaydı.[93]

Şansölye, Stuttgart'taki Württemberg hükümetine, bu meselenin şu anda inceleme aşamasında bulunduğunu ve bununla ilgili olarak basında vaktinden önce yayınlanan İstanbul kaynaklı haberin esasen sadece Enver Paşa'nın bir teklifinden ibaret olduğunu, Türk hükümetinin bu konuyla ilgili herhangi bir kararının bulunmadığını yazdı. Şansölyenin, bakana talimatı, Hiller'e uygun bir biçimde bilgi verilmesi idi.[94]

Bu tartışmaya paralel olarak mesele ivme kazandı. 29 Aralık 1916 tarihinde Prusya Ticaret ve Sanayi Bakanı, Hannover'deki Alman Zanaat ve Sanayi Odaları Meclisi'ne bir mektup yazarak; savaş sırasında Türk makamları tarafından Almanya'ya 2000 civarında Türk gencinin gönderildiğini, bunların ağırlıkla teknik okullarda ve bunun yanında sanayi alanında eğitim gördüklerini bildirdi. Dışişleri Bakanı'nın bildirimine göre, Enver Paşa'nın, zanaat, madencilik ve tarım alanlarında pratik eğitim görmek üzere daha fazla genç Türk vatandaşını Almanya'ya gönderme arzusunda olduğu söyleniyordu.

Bakanlık ve meslek odası bu teşebbüsün uygulanabilir ol-

---

92 HStAS, E 40/72 Bü 697, Göppert an das Auswärtige Amt, 21 Aralık 1916.

93 HStAS, E 40/72, Bü 697, Alfred Hiller an die deutsche Botschaft in Konstantinopel, 3 Ocak 1917.

94 HStAS, E 40/72, Bü 697, Reichskanzler an die württembergische Regierung in Stuttgart, 23 Ocak 1917; *Ulmer Tageblatt*, 15 Aralık 1916.

duğu sonucuna vardılar. Bakan, Türk hükümetiyle görüşmelere devam edilmesinden önce, meselenin meslek odası bakımından yeniden gözden geçirilmesini ve uygulama için tam bir plan yapılmasını gerekli görüyordu.

Zanaat Odası, projeye, sayıları birkaç yüzü bulacak sınırlı sayıda gençle bir deneme yapılarak başlanması taraftarı idi. Bu gençlerin yerleştirilmesi için Zanaat Odası şubeleri tercihen orta ve küçük ölçekli uygun işletmeler bulacaklardı. İşletmelerin sahipleri uzman ve güvenilir olmalıydılar ki, bu sorumluluk isteyen işi üstlenebilsinler. Sadece çıraklara beceri kazandırmakla kalmayacak, aynı zamanda onların dini ve milli özelliklerine anlayış gösterebilecek, Türk çırakları Alman çıraklarla aynı kefeye koymayacak ustalar bulunmalıydı. İşletmelerin seçiminde, savaş koşullarından dolayı hammadde bulmakta güçlük çeken ayakkabıcılık ve terzilik ustaları gibi zanaat dalları tercih edilmeyecekti. Sadece orduya teslimat yapan işletmeler de hariç tutulacaktı. Çünkü bu işletmelerde çırakların iş gücü olarak kullanılması ve iyi bir eğitim alamaması tehlikesi mevcuttu.

Gönderilecek çırakların tamamına yakını, öğrenim masraflarını karşılayamayacak durumdaki yoksul Anadolu yoksul köylülerinin oğulları oldukları için, barınma, bakım ve giyim masrafları eğitim verecek ustaya ait olacaktı. Ustaları Türk çıraklar almaya motive etmek amacıyla, onlara prim verilmesi ve veya kalfalık sınavını başarıyla verdikten sonra diploma dağıtılması düşünülüyordu.

Çıraklık anlaşmalarında eğitim süresi üç yıl olarak belirlenecekti. Anlaşmada ayrıca, çırağın kalfalık sınavını verdikten sonra bir yıl daha ustasının yanında, o yörede geçerli kalfa ücretleri karşılığında çalışmasının ve bundan sonra yurda dönmesinin koşullarının düzenleyen bir hüküm de bulunacaktı.

Prusya Ticaret ve Sanayi Bakanı şansölyeye benzer bir prosedür teklifi götürdü. Şansölyeye, Zanaat ve Ticaret Odaları Meclisi ve Prusya Maden İdaresi'nde yapılan anketler hakkında bilgi verdi. Alman İmparatorluğu'nun Türkiye ile iyi ilişkilerinden gelecekte elde edeceği menfaat bakımından bakan, Türk makamla-

rının arzularını yerine getirmeyi uygun görüyordu. Diğer eyalet hükümetlerine de bu meseleye eğilmelerini ve zanaat odalarıyla temas geçmelerini salık veriyordu. Eyalet hükümetleri bu projeye katılıp katılmayacaklarını bildirmeliydiler.[95]

Sonuç itibariyle plan, üzerinde kısa bir zaman çalışılmak suretiyle –küçük çaplı da olsa– uygulamaya konulacak gibi görünüyordu. Ticaret ve Sanayi Bakanı 27 Şubat 1917 tarihinde Dışişleri Bakanı'na, Zanaat ve Ticaret Odaları Meclisi ile yapılan görüşmeler neticesinde, Türk gençlerinin barındırılmasının mümkün olacağını bildirdi. Başlangıçta, 300'ü zanaat ustalarının yanında, 200'ü madenlerde eğitim görmek üzere birkaç yüz kişi ile bir deneme yapılmalıydı. Bu deneme için o zamana kadar zanaatkâr olarak faaliyet göstermemiş ve 14 yaşın üzerinde olmayan gençler seçilmeliydi. Uygun ön eğitim aldıklarını ispatlayan 16-18 yaş arasındaki zanaatkâr çırakları arasından da gelecekte adaylar seçilebilirdi. Bu yaşça büyük çırakların büyük şehirlerdeki özel yüksek meslek okullarına gönderilmeleri de söz konusu olabilirdi. Genel olarak, Türk gençleri, Türk tarafının arzusu doğrultusunda sadece küçük ve orta büyüklükteki yerlere gönderileceklerdi. Böylece yabancı âdetlere daha kolay alışacaklar ve daha kolay denetim altında tutulabileceklerdi.

İlk deneme için Augsburg, Berlin, Breslau, Bromberg, Düsseldorf, Hannover, Mannheim, Oldenburg, Schwerin ve Ulm şehirlerindeki zanaat odaları düşünülmüştü. Çırakların belirlenip yerlerine ulaştırılması için bir plan hazırlanmıştı. Buna göre Türk hükümeti, kaç sayıda gencin belirlenen zanaat odalarında hangi meslek dallarına yerleştirileceklerini belirleyecekti. Bu listeler vakitlice bakanlığa iletilecek ve bakan da, çırakların gelmesinden takriben sekiz gün önce Alman Zanaat ve Ticaret Odaları Meclisi aracılığıyla ilgili zanaat odalarına bilgi verecekti. Türk hükümeti, Almanya'da belirlenecek bir toplanma noktasına kadar masrafları kendisine ait olmak üzere gençlerin seyahatlerini üstlenecekti. Alman-Türk Derneği'nin tecrübelerinden faydalanılabileceği için toplanma nok-

95 HStAS, E 40/72, Bü 697, Reichskanzler an die württembergische Regierung in Stuttgart, 9 Ocak 1917.

tası olarak Berlin düşünülüyordu. Toplanma noktalarında zanaat odalarından birer görevli olacak ve kendi bölgelerine yerleştirilen çırakları alarak, onları eğitim görecekleri iş yerlerine teslim edeceklerdi.

Alman ustalarla normal çıraklık anlaşması imzalanacaktı. Zanaat odaları, anlaşmanın gereklerinin yerine getirilmesini garanti altına almak için Berlin'deki Türk Elçiliği'nin de anlaşmaların altına imza koymasında ısrar ediyorlardı. Türk çırakların istihdamını cazip kılmak amacıyla, ustalara Türk ve Alman makamlarının birlikte düzenleyecekleri bir diploma verilmesi önerilmişti.

Alman ustalar çırakların barınma, bakım ve giyim masraflarını üstlenmişlerdi. Türk çıraklar bunun karşılığında, kalfalık sınavını verdikten sonra, ustalarının yanında en az bir yıl olağan kalfa ücretiyle çalışacaklardı. Çıraklık dönemi genel olarak üç yıl, bazı özel mesleklerde ise dört yıl sürecekti. Türk çıraklar Almancayı yeterli derecede öğrendikten sonra, Alman iş arkadaşları gibi meslek yüksek okullarına devam edebileceklerdi.

Konunun önemine uygun olarak her zanaat odasında özel bir kurul oluşturulacaktı. Bu kurullarda tecrübeli zanaatkârların yanısıra, meslek yüksek okul öğretmenleri ve idarecileri de bulunacaktı. Ayrıca bu kurullarda Türk konsolosların veya Türk örf ve âdetlerine yabancı olmayan kişilerin de yer alması düşünülüyordu. Sözü edilen kurullar her durumda çırakların yanında olacak, onlara yol gösterecek, gerektiğinde onlarla ustaları arasında aracılık yapacak ve eğitim veren işletmeleri denetleyeceklerdi. Bütün bunların yanısıra Alman Zanaat ve Ticaret Odaları Meclisi, örgütlenmeyi ve alınan genel önlemlerin uygulama işlerini üstlenecek bir ana kurul oluşturacaktı.

Alman Zanaat ve Ticaret Odaları Meclisi Almanya'da ortaya çıkacak her türlü masrafı üstlenmeyi taahhüt etmişti. Bu masraflara geri dönüş masrafları dahil değildi. Dönüş masrafları ya Türk hükümeti ya da çırakların kendisi tarafından karşılanacaktı.[96]

---

96 HStAS, E 40/72, Bü 697, Der Minister für Handel und Gewerbe an den Minister der Auswärtigen Angelegenheiten und abschriftlich an den Herrn Reichskanzler (Reichsamt des Innern), 27 Şubat 1917.

Savaş yıllarında sistematikleşen, Türkiye'den Almanya'ya öğrenci ve çırak gönderme girişiminde inisiyatif alanlar sadece ATD ve TAD değildi, Ticaret ve Harbiye Nezareti, Osmanlı Bankası, bazı belediyeler ve bizzat Enver Paşa tarafından da yüzlerce öğrenci Almanya'ya gönderilmişti. Savaştan önce gençlerin Almanya'ya gönderilmesine Alman diplomatik temsilcilikleri veya müşavirleri de katkıda bulunmuşlardı. Örneğin Erzurum Belediyesi, Erzurum'daki Alman Konsolosunun talebi üzerine teknik eğitim görmek üzere dört zanaatkârı (demirci ve sepici) Almanya'ya göndermişti. Masraflar belediye tarafından karşılanmaktaydı. Alman-Türk Derneği, belediyenin verdiği bursa ek olarak 23 Şubat 1914 tarihinde yıllık 400 mark tahsis etmişti.[97] Erzurum Konsolosu 8 Nisan 1914'te ATD'ne, dört burslu çırağın eğitimlerine başlamak üzere mayıs başında Berlin'e varacaklarını bildiriyordu. Konsolos dernekten bu genç insanlara danışmanlık yapmalarını ve onları misafir etmelerini rica ediyordu.

ATD, Berlin'deki Türk Büyükelçiliği'nin Askeri Ataşesi Üsteğmen Cemil Bey'in ricası üzerine, Türk öğrencilerin Almanya gelmesi için burs verilmesi yolunda harekete geçti.[98] Anadolu Demiryolu Şirketi Genel Müdürü Günther de mektubunda burslu Türk öğrencilerin Almanya'da eğitim görmelerinin yararını yeniden vurguluyordu. ATD'nin yönetim kurulu 21 Aralık 1915'te bununla ilgili dilekçeleri Prusya Eğitim Bakanlığı'na sundu.[99]

ATD bir broşüründe, mevcut ittifakın güçlendirilerek devlet ve ekonomi hayatını inşa eden Türkiye'ye Alman yardımının sunulmasını görevleri arasında saymıştı. 1916 sonbaharında başlanmış olduğu üzere, yetişmekte olan Türk gençliği için Alman eğitim kaynaklarının kullanımı görevler arasında ilk sı-

97 Erster Jahresbericht der DTV für das Jahr 1914, vertraulich, BArch, AA 39533, Bl. 113-119.

98 Protokoll der zweiten Vorstandssitzung der DTV, 23 Şubat 1914, BArch, AA 39533, Bl. 12.

99 Protokoll der zwölften Vorstandssitzung der DTV, 21 Aralık 1915, BArch, AA 39533, Bl. 154-157

rada yer almalıydı. 1916 sonbaharında Türk hükümeti tarafından Almanya'ya yollanan 250 öğrenci ATD tarafından misafir edilmişti.[100]

Bu arada Alman-Türk Derneği Öğrenci Kurulu yüzlerce başvuru arasından uygun olanları seçti. Öğrenci gönderimi Ağustos 1916'da başladı. Bundan sonra kalkan her Balkan treninde Almanya'ya giden Türk gençleri yer aldı. Yaşları 12 ile 15 arasında değişen bu öğrenciler öncelikle İstanbul'daki Alman okulundan, Türk sultanilerinden ve kimsesizler yurtlarından seçilmişlerdi. Öğrenci gönderiminde elde edilen başarı Alman-Türk Derneği'ni Türk çıraklarının Almanya'da eğitim görmeleri konusunda da planlar yapmak için cesaretlendirmişti. Bu planlar ATD'nin onursal başkanı Enver Paşa'dan da destek gördü. ATD'nin yönetim kurulu, zanaat odalarıyla görüşmeler yaparak kısa bir zaman içinde Türk çırakları kabul etmeye hazır çok sayıda zanaat ustası bulmaya muvaffak olmuştu. Fakat bu kez gönderilecek öğrencilerin seçimi doğrudan Türk-Alman Derneği tarafından değil, Maarif Nezareti'ne bağlı, yetimhanelerle ilgili genel müdürlük tarafından yapıldı. Toplam 330 öğrencinin 292'si yetimhanelerden seçilmişti. Türk hükümeti ve ATD, bu öğrencilerin çırak olarak çalıştırılmalarını ve boş zamanlarında okula gönderilmelerini planlamıştı. Aynı yıl maden ocaklarında çalışmak üzere 200 çocuk daha gönderildi.[101]

Alman işletmelerinde eğitim görmek üzere ilk gönderilen Türk çıraklarla ilgili ilk izlenimler ve sonuçlar olumlu olunca, Enver Paşa birkaç bin öğrenci daha göndermeyi düşündü. Bu düşüncenin Alman tarafınca da kabul gördüğünü belirtmiştik. Berlin'deki Yurtdışı Hizmetleri Merkez Bürosu'ndan Jäckh, 8 Aralık 1916'da kayserin Özel Danışma Kurulu Şefi Dr. von Valentini'ye, Enver Paşa'nın, sayıları 10.000'i bulan 12-18 yaş arası Türk'ü askeri trenlerle Almanya'ya göndermek istediğini rapor etti. Enver Paşa bu gençlerin değişik zanaat dallarında dört yıllık eğitim görmeleri düşünüyordu.

100 BArch, R 57 neu, Nr. 1010.

101 Ergün, "Die deutsch-türkische Erziehungsbeziehungen"..., s. 204.

Jäckh, Mart 1917 sonunda von Valentini'ye, Türk hükümetiyle, zanaat, ziraat ve madencilik alanlarında eğitim görmek üzere 10.000 Türk çırağın Almanya'ya gönderilmesi hususunda anlaştığını bildirdi. Çoğu savaşta kimsesiz kalmış çocuklardan 14 yaşlarında 500 çırağı taşıyan ilk tren nisanın ilk haftasında Almanya'ya varacaktı. Prusya Ticaret Bakanlığı'nın ve Alman Zanaat ve Ticaret Odaları Meclisi'nin destekleriyle tüm Almanya'da dört yıllık eğitim verebilecek güvenilir ustalar bulunmuştu. Jäckh Türk gençliğine bu şekilde etki edilmesinden gelecekte çok şey bekliyordu.

Jäckh, iki ay sonra von Valentini'ye yaptığı İstanbul ziyareti hakkında bilgi verdi. Dostluk Yurdu'nun Nisan 1917'deki temel atma töreninde Jäckh Almanya'ya gönderilen bininci öğrenciden söz ederken, bu sayı iki hafta içinde 1500'e çıkmıştı. Bu öğrencilerden 300'ü orta okul (Realschule) öğrencisi, 500'ü her meslek dalında çırak, 200'ü madenci stajyeri ve 500'ü ziraat öğrencisiydi. Almanya'ya gönderilen gençlerden takriben bini savaşta öksüz kalmış çocuklardı. Talat ve Enver Paşa'lar Jäckh'i, Almanya'da misafir edilecek öğrenci ve çırakların sayısını 10.000'e çıkarmakla görevlendirmişlerdi.[102]

Nisan 1917'de, çoğu savaşta öksüz kalmış çocuklardan oluşan 314 çırağın bulunduğu ilk tren Berlin'e hareket etmişti. Çocuklar buradan Augsburg, Berlin, Breslau, Bromberg, Düsseldorf, Frankfurt an der Oder, Hannover, Mannheim, Oldenburg, Schwerin, Ulm ve Weimar Zanaat Odaları'nın sorumlu oldukları yerlere dağıtıldılar. Çıraklar çok çeşitli zanaat dallarında eğitim göreceklerdi; varilci, ciltçi, matbaacı, ağaç tornacısı, demir dökümcü, boyacı, tabakçı, camcı, nalbant, musluk-çu, sepetçi, bakırcı, makineci, duvarcı, makinist, değirmenci, saraç, çilingir, demirci, terzi, marangoz, mürettip, ayakkabıcı, halatçı, mermerci, arabacı, çömlekçi, doğramacı.

Haziran 1917'de 160 Türk daha, maden işletmelerinde eğitim görmek üzere Almanya'ya hareket etti. Bu çıraklar Dortmund, Halle, Clausthal, Breslau, Bonn ve Saarbrücken'deki

---

102 Haus der Freundschaft in Konstantinopel 1915-1917, GStA P K, I. HA, Rep. 89, Geheimes Zivilkabinett, Nr. 13349.

maden işletme şefliklerine bağlı yerlerde linyit ve taş kömürü, kurşun, çinko ve taş madenlerinde eğitim gördüler. 1917 sonbaharında ziraat alanında eğitim görecek 600 civarında çırağın gönderilmesi planlanmaktaydı. Bu çıraklar da küçük ziraat işletmelerine yerleştirileceklerdi. Alman Ziraat Odaları çırakların yerleştirilebileceği yeterli sayıda uygun yer gösterebiliyorlardı, Osmanlı Maarif Nezareti sadece 100 köy kökenli öksüz çocuk seçebilmişti. Bu gençlerin gönderilmesi hazırlıkları kışı bulduğu için, Almanya'ya hareket ilkbahara ertelendi.

Raporlara göre, 1917 sonuna kadar Almanya'ya yollanan çıraklardan büyük çoğunluğu eğitimine devam etmekteydi. Bu dönemde gönderilen zanaat çıraklarından yüzde 20'si, maden ocaklarında eğitim görenlerden ise sadece yüzde 6'sı çeşitli nedenlerle Türkiye'ye geri gönderilmişlerdi. Alman ve Türk tarafları bu girişimin Türk ekonomisinin gelişmesine fayda sağlamasını umuyorlardı.[103]

31 Aralık 1917'de, yani bir buçuk yıl sonra, ATD bir istatistik çıkardı. 1916 ve 1917 yıllarındaki başvuru sayısı 545'ti. Bu başvurulardan 382'si kabul edilmişti. Sağlık sorunlarından ve başka nedenlerden dolayı 95 kişi ayrılmış, verimsiz çalışma ve uygunsuz davranışları nedeniyle 15'i listeden silinmişti. Böylece 1917 sonunda derneğin denetiminde toplam 272 öğrenci bulunmaktaydı. Bu öğrencilerden 150'si masraflarını kendisi karşılamakta, 24'ü dernek tarafından ücretsiz olarak misafir edilmekte, geriye kalan 98'inin büyük bir kısmının geçim ve eğitim masrafları da dernek tarafından karşılanmaktaydı. 272 öğrenciden 138'i mühendis olmak istiyordu. 28'i çiftçi, 27'i hekim, 23'ü tüccar, sekizi öğretmen, beşi mimar, dördü kimyager, dördü siyasetçi, üçü hukukçu, ikisi eczacı, biri subay, sekizi fabrikatör ve beşi sanatçı olmak isterken, 16 öğrenci henüz bir karar vermemişti.[104]

ATD'nin şu kanaatine göre, toplumsal ve kültürel farklılık-

---

103 Tätigkeitsbericht der Türkisch-Deutschen Vereinigung in Konstantinopel, 3 Ekim 1915-1917, s. 34, BArch, R 57 neu, Nr. 1153.

104 Tätigkeitsbericht der Türkisch-Deutschen Vereinigung, s. 34, BArch, R 57 neu, Nr. 1153.

lar gözönünde bulundurulduğunda öğrencilerle edinilen tecrübenin genel olarak başarılı olduğu söylenebilirdi. Öğrencilerin büyük çoğunluğunda uyum gösterme, çabuk algılama ve dil öğrenme gibi beceriler görülmüştü. Bir çoğunun nazik tavırlı olması da memnuniyetle karşılanmıştı. En büyük zorluklar öğrencilerin disiplinli Alman çalışma tarzına, özenli ve özerk çalışma alışkanlıklarına uyumunu sağlamada ortaya çıkmıştı. Fakat bu açıdan da öğrencilerin büyük çoğunluğu ile ilgili olumlu raporlar geliyordu. Öğrencilerin belli bir kısmı üstün bir çalışma azmi ve gösterdiği gelişmeyle sivrilmişti. Dernek yönetimi söz konusu gençlerin birkaç yıl sonra iyi bir mesleki eğitimle donanmış olarak vatanlarına dönecekleriine ve Türk geleceğinin inşasında önemli hizmetler verecekleriine inanmaktaydı.

ATD'nin 1918 faaliyet raporuna göre 1916 sonbaharında ve 1917'de Almanya'da derneğin denetimi altında toplam 275 öğrenci bulunuyordu. Öğrenciler, Tilsit'den Konstanz'a, Gleiwitz'ten Emden'e kadar Almanya'nın 90 şehrinde yerleştirilmişlerdi. Bu öğrencilerden büyük bir bölümü Oberrealschule'lere devam ediyordu. 40'ı gönüllü olarak fabrikalarda ve tarım işletmelerinde eğitim görüyordu. Bazı öğrenciler ise sanat okulları, yüksek makine okulları, teknik yüksek okullar ve üniversitelere gidiyorlardı.

Buna karşın 350 çırak Augsburg, Berlin, Breslau, Bromberg, Düsseldorf, Frankfurt a.O., Mannheim, Oldenburg, Ulm ve Weimar Zanaat Odaları'nın görev bölgelerinde yerleştirilmişlerdi. 180 çırak zanaat ustalarının yanında, geriye kalanı maden ocaklarında eğitim görüyordu. Çırakların meslek seçimleri metal dallarının daha çok tercih edildiğini gösteriyordu. Örneğin 61 çıraktan 27'si demircilik, dokuzu çilingirlik ve tesviyecilik, yedisi mekanisyenlik, beşi elektronik teknisyenliği, geriye kalanı da demir dökümcülüğü, tornacılık, muslukçuluk zanaatlarını seçmişti. İkinci sırada ahşap dallarındaki meslekler geliyordu. Bu alanda da 42 çıraktan 24'ü marangozluğu, 13'ü arabacılığı tercih etmişti. Giyim-kuşamla ilgili mesleklerde 27 çırak eğitim görüyordu. Bunlardan 18'i terzi, 9'u ayakkabıcı olacak-

tı. Gıda alanındaki mesleklerin tercih edilmesi, iki ülkenin beslenme alışkanlıkları farklı olduğundan iki fırıncıyla sınırlı kalmıştı. Buna karşılık değirmenciliği on kişi tercih etmişti. Geriye kalan çıraklar çok değişik meslek dallarını seçmişlerdi; camcılık, kürkçülük, gözlükçülük, saat imalatçılığı vb. Türk çırakları toplam 40 zanaat dalında eğitim görüyorlardı. Madencilik alanındaki çıraklar taş kömürü, tunç ve taş ocaklarında eğitim alıyor, küçük bir kısmı ise linyit kömürü ocaklarında ve bir çimento fabrikasında eğitiliyorlardı.

Türk öğrencilerin yıllık eğitim masrafı yarım milyon markı buluyordu. Bu masrafın yarısı Türk, yarısı Alman taraflarca karşılanmaktaydı. Girişime Alman tarafında kayser 100.000 mark, Alman endüstrisi 1916/17 yılları için 40.000 mark, Alman belediyeleri 46.000'i 1916/17 yılları için olmak üzere toplam 100.000 mark tutarındaki bağışlarla katkıda bulunmuşlardı. Buna açılan 225 öğretmen kadrosu ekleniyordu. Özel bağışların tutarı 60.000 mark'dı. Alman yardımlarıyla eğitim gören çocukların sayısı yüzde 42 dolayındaydı. Kalan yüzde 58'nin masraflarını anne-babaları karşılıyordu. Fakat bu öğrenciler okul parasından muaftılar ve ATD'nin ücretsiz ve gözetim ve yönetimi altındaydılar. Zanaat ve madencilik alanlarındaki çırakların eğitimi ücretsizdi. 1918 yazında Almanya'da eğitim görmek üzere toplam 1500 Türk genci bulunuyordu.[105]

Almanya'ya gönderilmelerine paralel olarak ATD gençlerin misafir edilmeleri için gerekli hazırlıkları yapıyordu. ATD, çırakları misafir etmeye istekli Alman ailelerine yönelik olarak hazırladığı yazıda, gençlerin özel durumları hakkında bilgiler vermekteydi.

Alman-Türk Derneği, İstanbul'daki Maarif Nezareti ve Berlin'deki Türk Elçiliği'nin rızasıyla Almanya'daki Türk öğrencilerin barındırılması işini üstlenmişti. Türk ve Alman taraflarının hedefi en iyi Türk ailelerinin çocuklarının ve Türk okullarının en iyi kafalarının seçilmesiydi. Fransız modeli yerine bundan böyle Alman modeline göre yetiştirilecek bu öğrencileri seçme

105 Tätigkeitsbericht der DTV, Mitteilungen der DTV içinde, Nr. 4 Haziran 1918, s. 105-116, hier: s. 111-112.

yetkisi İstanbul'da bulunan Türk-Alman Derneği'nin özel bir komisyonuna aitti. Bu komisyonda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden Dr. Nazım Bey ve Türk Maarif Nezareti'nde görevli Alman Danışman Dr. Franz Schmidt yer almaktaydılar.

Alman âdetlerine, etiğine, dürüstlüğüne, ciddiyetine ve çalışma enerjisine uyum sağlamaları amaçlanan bu genç insanların milli ve dini özelliklerini korunacaktı. Dini telkinlerden kaçınılacak; abdest almalarına, namazlarını kılmalarına ve dini bayramlarını kutlamalarına fırsat verilecekti. Pazar günleri dinlenme günleri olarak belirlenmişti. Gençler İslâmın haram saydığı domuz eti yeme ve alkollü içki içme gibi şeylere asla zorlanmayacaklardı. Fakat gözlemlere bakılırsa Türk gençlerinin büyük bir kısmı buna aldırış etmemiş ve domuz eti yemekten kaçınmamıştı.

Dernek, Türklerin milli gururunu okşamaya önem verilmiş olduğuna işaret ediyordu. Türk zihniyetine gösterilen anlayışa rağmen sıkı bir denetim de elden bırakılmayacaktı. Alman gençlerin özgür ve bağımsız yetişme biçimleri Türk gençlerinin kişilik gelişimlerini olumsuz etkileyebilirdi. Öte yandan Türk gençlerini okulların spor takımlarına girmeye cesaretlendirmek gerekirdi. Gençler bu takımlarda yaşıtlarıyla arkadaşlık kurabileceklerdi. Dernek, gençlerin Almanca'yı iyi düzeyde ve çabucak öğrenmesine büyük önem veriyordu. Beraberlerinde büyük miktarlarda para bulunan gençlerin misafir oldukları ailelere, onlara harçlık vermemeleri ve buna ayırdıkları parayı Alman-Türk Derneği'nin kullanımına sunmaları tavsiye ediliyordu.

Türk Maarif Nezareti'nin ve Büyükelçiliği'nin talimatıyla Alman-Türk Derneği gençlere "babalık" yapacaktı. Bu görevin ifası bakımından, dernek, gençlerin gelişimleri ve durumları hakkında düzenli olarak rapor verecek gözlemciler tayin etmişti. Tembel ve uygun bulunmayan öğrenciler memleketlerine geri gönderileceklerdi.

Alman-Türk Derneği, gençlerin misafir oldukları ailelere, onlara hassas bir yaklaşım göstermelerini şu sözlerle öğütlüyordu. "Bu gençler Almanların her şeyinin iyi olduğuna inan-

maya hazır olarak, güven duyguları ve umutlar taşıyarak müttefiklerinin ülkesine geliyorlar. Eğer dostane yaklaşılırsa, onlar da ellerinden gelenin en iyisini yapacaklardır. Ev sahibi aileler, ileride Türkiye'de Alman ehliyet ve dirayetinin tanıkları olacak bu gençlere Almanya'da ikinci bir vatan hazırlayabilirlerse, Almanya'nın dünyadaki itibarına ve geleceğine katkıda bulunmuş olacaklardır" [106]

ATD yönetim kurulu bunun dışında Alman ailelere, Türk kız ve erkek öğrencilerini evlerine kabul ederek eğitme çağrısına bulundu. Bu çağrı büyük yankı buldu. Aranan eğitsel özelliklere sahip olmayan birçok başvuru geri çevrildi. Seçilenler, ilk kafileye uygun kalacak yer sağlamaya yetecek düzeydeydi. Alman öğretim kurumlarının yönetimleri de Türk öğrencilerin Alman okullarına uyum sağlamasına katkıda bulundu.

Alman Eğitim Bakanlığı da Türk gençlerinin okullara uyum sağlamasını kolaylaştıracak önlemler almaktaydı. Prusya Eğitim Bakanı, Hasmüşavir Schmidt'in teklifi üzerine, henüz Almanca'ya vakıf olmayan Türk öğrencilerinin de Alman okullarına kabul edilmesi talimatını verdi. Bu öğrenciler için özel ders programları oluşturuldu. Almanca'yı yeteri derecede öğrenmelerini temin etmek bakımından, önceki sınıfların derslerine misafir öğrenci olarak katılabileceklerdi. Bakan bunun dışında, orta dereceli okullar da dahil olmak üzere, Türk öğrencilerin İngilizce dil dersinden muaf tutulabilecekleri ve bitirme sınavlarında İngilizce yerine Türkçe'den sınava girebilecekleri düzenlemesini de getirdi. Ayrıca devlet yüksek okullarında ve yurtlarında kendilerine çok sayıda iş alanı açılması ve para yardımı yapılması da uygun görülmüştü. Daha önce Beyoğlu'ndaki Alman Okulu'nda görev yapmış, dolayısıyla Türk tarzı ve öğretimine yabancı olmayan bir başöğretmen de Türk öğrencilere gözetmenlik yapmak üzere tayin edildi. Saksonya ve Bavyera Eğitim Bakanları da sayılanlara benzer kolaylıklar gösterdiler.[107]

---

106 BArch, R 57 neu, Nr. 1010, Leitsätze für die Pflegeeltern türkischer Schüler, yay. DTV.

107 Tätigkeitsbericht der Türkisch-Deutschen Vereinigung; BArch, R 57 neu, Nr. 1153, s. 32-33.

Sadrazam Talat Paşa ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın istekleri üzerine, Almanların ve Türklerin buluşma noktası olarak, İstanbul'daki Dostluk Yurdu'na benzer bir oluşum Berlin'de de gerçekleştirilecekti. İstanbul Dostluk Yurdu'nun bir eşi olacak bu Türk Kulübü (Berlin'deki Dostluk Yurdu) Alman çevrelerle teması sağlayacaktı. Burada da bildiriler sunulacak, sergiler açılacaktı. İstanbul'daki örgütlenme modeli Berlin'de de tatbik edilecekti. İstanbul'da araziyi Türk tarafı vermiş, bina Almanlar tarafından yapılmıştı. Buna karşın Berlin'de yer Almanlar tarafından gösterilecek, Türkler tarafından tefriş edilecekti. Alman-Türk Derneği ideal bir yerde, Wilhelmstraße ile Unter den Linden'in köşesinde (Hotel Adlon'un yanında) uygun bir bina bulmaya muvaffak oldu. İşletmenin 1917 yazında açılması planlanıyordu.

ATD buna paralel olarak Grunewald'da bir Türk öğrenci yurdu kurdu. 1917 yazında, Berlin, Grunewald Herthastraße 6 numaradaki bir villa "Türk yurdu" olarak açıldı. ATD tarafından Türkiye'den Almanya'ya gönderilen tüm öğrenciler, kendileri için belirlenen şehirlere gönderilinceye kadar burada kalacaklardı. Öğrenci yurdunun tefrişi için başkomutanlık, askeri stoklardan dolaplar, yataklar ve nevresim takımları tahsis etti. Yurtta, büyük ve küçük yatak odaları, gündüzleri etüt salonu olarak kullanılan bir yemek salonu ve bir sohbet salonu mevcuttu. Bu yurt Almanya'daki Türk gençliğinin toplanma noktası olmuştu. Sürekli bir gidiş-geliş yaşanıyordu. Yurt bunun dışında Türk dostları için bir misafirhane görevi görüyordu. Ayrıca AEG şirketinin çırak okulunda teknisyen olarak eğitim görmekte veya Berlin'deki orta dereceli okullara devam etmekte olan bazı Türk gençlerinin sürekli ikameti haline gelmişti. Yurt Almanya'daki Türk öğrenci müfettişi Dr. Ryll tarafından yönetiliyordu. Bir asistan ona yardımcı oluyordu.[108]

---

108 "Tätigkeitsbericht der DTV", *Mitteilungen der DTV*, Nr. 4 Haziran 1918, s. 105-116; s. 110-111.

Türk Öğrenci ve Çıraklarının Denetimi

Alman ve Türk merciler Türk gençlerinin Almanya'daki denetimini sağlamak üzere de hazırlıklar yapmaktaydılar. Gençler Almanya'ya geldikten sonra kendi hallerine bırakılmamalıydı. Zanaat odaları, tüm projenin uygulamasından sorumlu olacak 3-5 üyeden müteşekkil özel bir komisyonun oluşturulmasından yanaydılar. Özellikle başlangıçta Türk çıraklara destek olacak, onlarla ustaları arasında aracılık yapacak danışmanlar atanmalıydı. Danışmanlık görevi için tecrübeli zanaat ustalarının yanısıra Türk konsoloslar, Türk örf ve âdetlerine yabancı olmayan diğer kişiler ile meslek okul yöneticileri ve öğretmenleri akla geliyordu. Çırakların Almanca'ya vakıf olmamalarından kaynaklanacak sorunlardan pek çekinilmiyordu. Namaz kılma, dini bayramlar ve haram kabul edilen yiyecek ve içecek sorunu da Alman âdet ve alışkanlıklarıyla uyumlu bir biçimde çözülebilirdi. Uzmanlar, "Şarklıların son derece gelişmiş dil yetenekleri" sayesinde Türk gençlerinin bir-iki ay içerisinde Almanca öğreneceklerini düşünüyor, bu nedenle meslek eğitim okullarındaki derslere bir an katılmalarını uygun görüyorlardı.

Prusya Eğitim Bakanı, Alman Zanaat ve Ticaret Odaları Meclisi'ne gerekli görüşme ve tahkikatları yaparak sonuçları kendisine bildirmeleri talimatını verdi. Çırakların yerleştirilmeleri düşünülen zanaat odalarının bölgeleri ve meslek dallarıyla ustanın ikametinin de belirtildiği bir liste bakana ibraz edilecekti. Bölgelerin, meslek dallarının ve ustaların özenle seçilmesi gerekiyordu. Bakan, "Alman zanaatkârlarının, kendilerine yüklenen görevi vatan aşkıyla ve şevkle yerine getirmesini ve Alman kültürünün ve âdetlerinin yaygınlaştırılmasında payına düşeni yapmak için elinden gelen gayreti göstermesini" beklemekteydi.

Alman Zanaat ve Ticaret Odaları Meclisi alınan tedbirlerin yürütülmesi ve denetlenmesi için bir komisyon oluşturmayı başaramayacak olursa, bakan bu görevi yerine getirmesi için Berlin'de uzmanlardan oluşan bir ana komisyonu devreye sok-

mayı düşünüyordu. Bakan ayrıca Türk makamlarının istekleri doğrultusunda bu projenin gizlilik içinde yürütülmesi ve basına haber sızdırılmaması talimatını vermişti.[109]

Almanya'ya gönderilen sivil ve askeri mühendisler, öğrenciler, teknik memurlar, ustalar ve işçilerin eğitimi Osmanlı hükümeti tarafından da denetlenecekti. Bu iş için Berlin'deki Osmanlı Elçiliği'ne bağlı bir delegasyon kuruldu. Bu delegasyonun görevleri ve yetkileri bir yönetmelikle belirlendi. Sorumluluğunu binbaşı rütbesinde bir subayın üstlendiği delegasyonun temel görevleri şöyle sıralanmıştı:[110]

a) Almanya'ya eğitim ve öğretim amaçlı gönderilen subay, öğrenci ve işçilerin teknik ve endüstriyel işletmeler ile okullara dağıtımı,

b) Okulların ve kalacak yerlerin gösterilmesi,

c) Eğitim ve öğretim için Almanya'ya gelenlerin dönüşte ülkelerinde mühendis ve usta yetiştirmeleri hedefi doğrultusunda durumlarının ve çalışma randımanlarının sürekli ve sık sık denetimi,

d) Tecrübe kazanılması,

e) Almanya'daki sanayi işletme yönetmeliklerinin incelenmesi ve tercüme edilmesi.

Delegasyon sorumlusunun yardımcıları olarak binbaşı ve yüzbaşı rütbelerinde iki subay atanacaktı. Yardımcıların yüksekokul mezunu, Alman diline yazılı ve sözlü olarak mükemmel derecede hâkim ve Almanya'daki iş ve okul hayatı hakkında tecrübe sahibi olmaları gerekmekteydi. Bu kimseler müfredatı ve okul kitaplarını denetleyerek Harbiye Nezareti için tercüme edeceklerdi. Ayrıca Türk ve Alman makamlarıyla yazışmaları yürütecek ve hesap raporları düzenleyeceklerdi.

---

109 Der Preußische Minister für Handel und Gewerbe an dem deutschen Handwerks- und Gewerbekammertag in Hannover, 29 Aralık 1916; HStAS, E 40/72, Bü 697.

110 Almanya'da yetiştirilecek askeri ve sivil mühendisler, talebeler, fenni memur, usta ve amelelere nezaret vazifesiyle mükellef olmak ve Berlin Sefaret-i Seniyyesi'ne merbut bulunmak üzere teşkil edilen askeri murahhaslığın vezâifine ve salahiyetine dair talimatname, İstanbul; Matbaa-i Askeriyye, 1332 (1916).

Delegasyon sorumlusu ve yardımcıları, adayların yaşadıkları yerlerde ziyaret ederek incelemelerde bulunma hakkına sahiptiler. Okul ve işletme müdürleri delegasyon sorumlusuna, adayların çalışmalarıyla ilgili olarak her üç ayda bir rapor vereceklerdi. Sorumlu zaten ilgili memurlarla sürekli olarak (yazılı ve sözlü) temas halinde olacaktı. Bunun yanında özellikle Harbiye Nezareti ile dolaysız iletişim içinde bulunacaktı. Eğitim ve öğretimleri sona erenlerin geri gönderilmesi, gerekli yer değişikliklerinin yapılması, üstün kabiliyetlilerin ödüllendirilmesi ve subay ve öğrencilerin gereken hallerde cezalandırılması da delegasyon sorumlusunun görevleri arasındaydı. Osmanlı Harbiye Nezareti tarafından tahsis olunan fonların kullanımıyla ilgili olarak bu makama her altı ayda bir ayrıntılı hesap raporları sunulacaktı. Delegasyon sorumlusu ve yardımcılarının Almanya ve Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde serbest seyahat izinleri vardı.

Almanya'da eğitim ve öğretim gören gençlerin denetlenmesiyle ilgili olarak 1918'de yeni bir yapılanmaya gidildi. O zamana kadar sadece ATD ve Osmanlı Harbiye Nezareti tarafından denetlenen Türk gençleri, 1918'den sonra Türk Maarif Nezareti tarafından Berlin'e gönderilen beş kişilik bir sivil teftiş heyeti tarafından denetlenmeye başlandı. Bu heyet Türk Harbiye Nezareti'nin askeri teftiş heyetinin dengi bir sivil heyet olarak değerlendirilebilir. Sivil teftiş heyeti Başmüfettiş Ali Haydar Bey yönetimindeydi. Hüseyin Ragıb Bey, Zeki Mesut Bey, Hamid Bey ve Arif Cemil Bey olmak üzere dört müfettiş daha bulunuyordu. Hüseyin Ragıb Bey o zamana kadar Kadıköy Lisesi'nin müdürlüğünü yapmıştı. Zeki Mesut Bey ve Hamid Bey yüksek öğrenimlerini Paris'te görmüşlerdi. Arif Cemil Bey İstanbul'daki 'Oberrealschule'de okumuş ve bir yıl Almanya'da kalmıştı. Berlin'de ikamet edecek sivil teftiş heyetinin görev alanına Almanya'da öğrenim gören sivil öğrencilerin dışında Avusturya-Macaristan ve İsviçre'de okuyan öğrenciler de giriyordu.

Neticede üç denetim mercii tarafından denetlenen üç sınıf Türk genci bulunmaktaydı: Birinci grupta ATD tarafından denetlenen, Alman-Türk Derneği'nin 'Oberrealschule' ve üniver-

site öğrencileri, gönüllüler ve çıraklar; ikinci grupta Türk Harbiye Nezareti'nin Berlin Masası'na bağlı bulunan mühendisler ve işçiler; üçüncü grupta ise kendi olanakları ve istekleriyle gelen veya bir Türk resmi makamı (Harbiye Nezareti dışında) tarafından gönderilmiş bulunan orta dereceli okul ve üniversite öğrencileri ve işçiler.

Anılan denetim mercilerinin çalışma alanları birçok yerde iç içe geçmişti. Her ay Alman-Türk Derneği'nin başkanlığında toplanan, öğrenci ve çıraklarla ilgili sorunların görüşüldüğü müşterek toplantılarda bu sorun hep ortaya çıkıyordu. Bu toplantılara Türk mercilerinin temsilcilerinin yanısıra, Almanya Dışişleri Bakanlığı, Prusya Eğitim ve Kültür Bakanlığı ve Prusya Ticaret ve Sanayi Bakanlığı temsilcileri katılıyorlardı. Türk gençlerinin Alman müfettişi, başöğretmen Dr. Ryll'di. Kendisi Prusya Eğitim Bakanlığı tarafından muvakkaten görevlendirilmişti. Dr. Ryll öğrencileri yönlendiriyor, okul idareleri ve Türk öğrencilerin misafir oldukları ailelerle görüşmeler yapıyordu.[111]

Türk tarafının bu girişimden ne beklediği, Osmanlı Orta Eğitim Genel Müdürü M. Adil Bey'in ifadelerinden anlaşabilir. Mayıs 1333 (takriben 1917) tarihindeki Almanya gezisiyle ilgili seyahatnamesinde bu konuya değinen Adil Bey, Türk gençlerinin Almanya'da ve diğer Batı ülkelerinde eğitilmelerini en önemli eğitim yatırımlarından biri olarak görmekteydi. Avrupa'da bulunduğu sıralarda Alman eğitim kurumlarını ziyaret etmiş ve bunların faaliyetlerini incelemişti. Berlin, Leipzig, Heidelberg, Münih, Dresden ve Chemnitz gibi şehirlerdeki değişik eğitim kurumlarındaki Türk gençleri gelecek vaat ediyorlardı.

Adil Bey'e göre ilk olarak gönderilecek öğrencilerin eğitim seviyeleri dikkate alınmalıydı. Öğrenimlerini lise düzeyine kadar tamamlanmış olmaları ve öğrenim için gidilen ülkenin diline hâkim olmaları gerekirdi. İlk eğitimini ülkesinde almayan, kendi milli tarihinin temel bilgilerinden bihaber olan ve anadiline hâkim olmayan bir genç, gelecekte ülkesinin milli idealleri ni temsil edemezdi.

111 Mitteilungen der DTV, Mayıs 1918, Nr. 3, s. 81.

Adil Bey ikinci olarak, aileleri tarafından iyi eğitilmiş bazı gençlerin mühendislik veya meslek öğrenimi görmek üzere, orta öğrenime başlama aşamasında Almanya'ya gönderilebileceğini düşünüyordu. Bunun dışında yüksek okul mezunlarının meslek bilgilerini iyileştirmek ve geliştirmek amacıyla Almanya'ya gönderilmeleri oldukça önemliydi. Bu kimseler kuşkusuz Avrupa'da Türklüğü en iyi şekilde temsil edeceklerdi.

Adil Bey'in dikkat çektiği başka bir husus da Avrupa'ya gönderilen gençlerin meslek seçimlerinde hata yapmalarıydı. Almanya'ya gönderilen gençlerden bazıları uygulanan program hakkında çok az şey biliyordu. Yerleştirildikleri meslek dallarından birçoğu tesadüfen seçilmiş, adayların becerileri ve istekleri gözardı edilmişti. Ülkelerini terk etmeden önce gençlere yerleştirilecekleri meslek dalı, eğitimin süresi, gidecekleri şehir ve okul hakkında bilgi verilmeliydi. Eğitim müzesinde ve yüksek okullarda yerli ve yabancı eğitim kurumları için bilgi merkezleri oluşturulmuştu. Osmanlı Maarif Nezareti de benzer merkezler oluşturmalıydı.

Avrupa'da bulunan gençlerin sürekli denetim altında tutulmaları gerektiği, Adil Bey'in üzerinde durduğu noktalar arasındaydı. Avrupa'daki teknik ilerlemenin ve erişilmiş bulunan mükemmelliğin yanında sayısız eğlence imkânı da vardı. Adil Bey en çok büyük şehirlerdeki gece hayatından korkuyordu.

Müfettişlerin görevi Türk gençlerini teftiş etmek, onları desteklemek ve bulundukları çevrelerde Türkleri temsil etmek olmalıydı: "Avrupa ülkeleri, hatta müttefiklerimiz bizi iyi tanımıyorlar. Almanya'nın birçok yerinde Türklerle ilgili garip şeyler duydum. Bunun kabahatini kendimizde aramamız lazım, çünkü ne yazılı ne de sözlü edebiyatla Türklüğü tanıtmadık."[112]

Özet

Jöntürkler, ulaşım ve altyapı sorunlarını gidermeden ekonomik, bürokratik ve toplumsal modernleşmeden söz edileme-

112 [Taylan], Muslihiddin Adil: *Alman Hayat-ı İrfanı*, İstanbul 1333 (1917), s. 229-233.

yeceğini fark etmişlerdi. Gösterilen gayretlere rağmen altyapının iyileştirilmesi, maddi kaynakların yetersizliği, yerli mühendis ve usta eksiği ve savaş nedeniyle oldukça yavaş ilerliyordu.

Alman ekonomisi Anadolu'da bir ulaşım ağının kurulması için büyük katkılarda bulunmuştu. Almanlar 1914'e kadar Anadolu ve kısmen Bağdat Demiryolu Hatları, Haydarpaşa ve Derince'deki Alman liman tesisleri ve Konya ovasının sulanması projelerini gerçekleştirmişlerdi. Bağdat Demiryolu Hattı üzerindeki Amanos ve Toros geçitleri de dünya savaşı sırasında tamamlanmıştı. Almanlar Anadolu ve Bağdat Demiryolu Hatları üzerindeki şehir ve köylerin büyümesi bir tarafa, yerleşim yerlerinin büyük kentlere dönüştürülmesi mümkün olmadı. Yine de Türk madenciliğinin ve az da olsa sanayiinin kalkınmasına katkıda bulundular. Bu bakımdan, Alman Levante Pamuk Şirketi sayesinde Çukurova'da daha fazla pamuk elde edilmesi dikkate değer bir gelişme sayılabilir.[113]

Almanların Bağdat Demiryolu Hattı'ndaki çıkarları, Anadolu'nun 1912'deki sınırlarının korunmasını ve Rusya'nın Boğazlar ve İstanbul üzerinde gittikçe artan baskılarının püskürtülmesini gerektiriyordu. Jöntürklerin ekonomi politikalarının hedefi, "yukardan" tedbirlerle bir Türk burjuvazisi yaratmaktı. Bu koşullar Jöntürk hükümetinin 1914'te neden Almanya'yla ittifakta karar kıldığını da kısmen açıklamaktadır. Bu yönelim bağımsız bir millet olarak egemenliğini yeniden kazanma denemesi olarak da anlaşılabilir.[114]

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Bâb-ı Âli'nin eline İtilaf Devletleri'ne karşı kullanabileceği bir koz geçmişti. İtilaf Devletleri kapitülasyonların kaldırılmasını tanımadılar ve savaşın bitiminden sonra sultan kapitülasyonları yeniden geçerli kılan Sevrès Barış Anlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı. Ancak 1923'te imzalanan Lozan Anlaşması'yla kapitülasyonlar sistemi yürürlükten kaldırılabilecekti.

Alman bürokrasisi ve ekonomisinin, Osmanlı İmparatorlu-

113 Uhlig, *Deutsche Arbeit in Kleinasien von 1888 bis 1918*, s. 154-155.

114 Ergil, a.g.m., s. 65.

ğu'nu Almanya'ya bağımlı hale getirme çabaları neticede geri tepti. Türkler, madencilik alanında ve tersane yapımındaki birkaç istisna dışında Almanlara imtiyaz vermediler. 1916'dan sonra Osmanlı nazırlıklarında Alman müşavirlerin görevlendirmesi de Almanlar lehine elle tutulur sonuçlar getirmemişti. Türk liderlerin çoğu, özellikle Enver Paşa, 1918 ilkbaharına kadar, Almanya ile askeri alanda işbirliği yaptı. Fakat bu liderler de Almanların, Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine karışma ve Osmanlı İmparatorluğu'nda askeri ve ekonomik nüfuz elde etme girişimlerine etkin bir şekilde karşı koydular.[115]

Jöntürkler savaş süresince, milli ekonominin ve burjuvazinin tesis edilmesine yönelik bir ekonomi politikası izlediler. Milli ekonominin yeni kurumlarında faaliyet gösterecek yeni bir yönetim kadrosu nesli oluşturmak amacıyla, çok sayıda Türk gencini eğitim görmek üzere Almanya ve diğer Avrupa ülkelerine gönderdiler. Genellikle savaşta öksüz kalmış çocuklardan oluşan çıraklar, modern tesislerde görecekleri meslek eğitimlerinden sonra Türk ekonomi hayatında öncü işlevini üstleneceklerdi.

Savaşın sonunda Almanya'da bulunan Türk öğrenci ve çırakların kesin sayısı belli değildir. Alman müfettiş Ryll'in ifadelerine göre 1918 Haziran'ında Almanya'da 1500 Türk genci bulunmaktaydı. Alman-Türk Derneği tarafından yollanan 800 gençten 300'ü öğrenciydi; diğerlerinin 200'ü zanaat, 150'si maden ocağı ve 150'si de ziraat dallarında eğitim göreceklerdi. Başkentten ve taşradan giden bu öğrenciler "Türk okullarının en parlak zekâlarıydılar" [116] Geriye kalanlar değişik Türk makamları tarafından Almanya'ya gönderilmişlerdi. Savaşın mağlubiyetle neticelenmesinden sonraki yeni Türk hükümeti ve müttefiklerin denetim organları ise, Almanya, Macaristan ve Avusturya'da 5000'i öğrenci olmak üzere 15.000 Türk bulunduğunu tahmin etmekteydiler.[117]

---

115 Trumpener, *a.g.e.*, s. 349-350, s. 370.

116 Ryll, "Türkische Schüler auf deutschen Schulen" Schmidt/Boelitz: *a.g.e.*, s. 114-117; s. 115.

117 Ergün, a.g.m., s. 205.

Bu genç insanlardan birçoğu Almanya'da işçi veya çırak oldu. Bunlar Almanya'daki ilk "misafir işçilerdi" ve Avrupa'daki ilk büyük Türk öğrenci grubunu oluşturuyorlardı. O zamana değin bu kadar kapsamlı bir öğrenci gönderimi yapılmamıştı. İlber Ortaylı, bir meslek öğrenmek ve bir sanayi dalında eğitim görmek üzere Almanya'ya gönderilen bu genç insanların ucuz işgücü olarak maden ocaklarından, tersanelerde ve çeşitli işletmelere yerleştirilmelerini haklı olarak eleştirmektedir.[118]

Ekim 1918'deki ateşkesten sonra, Ahmet İzzet Paşa Kabinesi ilk resmi icraat olarak Almanya'da bulunan çok sayıdaki Türk gencinin yurda dönmesine karar verdi. Buna rağmen az sayıda öğrenci eğitimine devam etmek üzere Almanya'da kaldı. 1920 itibariyle kalan bu öğrencilerden 37'si üniversiteye devam etmeye başlamış, 14'ü lise olgunluk diploması almış, 57'si orta dereceli okulu bitirmiş idi. Alman-Türk Derneği'nin raporlarına göre öğrencilerin büyük bir kısmı uyumlu ve dil öğrenmeye yatkındı. Öğrencilerin misafir oldukları aileler ve okul idareleri tarafından düzenlenen raporlar ve karneler de başarılı bir sonuç ortaya koymaktadır.[119] Bu öğrencilerden 1930'lu ve 1940'lı yıllarda ilginç kişilikler sivrildi, ki bunların yaşam öyküleri ayrıca incelemeye değerdir. Örneğin Fürstenwalde'deki ayakkabıcı Ahmet Talib ilginç bir portredir. Buraya yerleşmiş, bizzat öğrenci yetiştiren önemli bir "yerel" usta olmuştur.[120]

Eğitim ve öğretimlerini Almanya'da tamamlayan bu öncüler sadece ekonomi alanında değil, kültürel alanda da Türk toplumunun gelişmesine ve modernleşmesine katkıda bulundular. Örneğin Almanya'da sinema ve tiyatro eğitimi gören ünlü sanat yönetmeni Muhsin Ertuğrul, bilgi ve deneyimlerini Türk tiyatrosunun hizmetine sundu.[121]

---

118 Ortaylı, *a.g.e.*, s. 206.

119 Ryll, a.g.m., s. 115.

120 Börte Sagaster: *Stationen des Lebensweges eines türkischen Schumachermeisters in Deutschland von 1917-1983. Kaiserreich –Drittes Reich– DDR.* Zentrum für Türkeistudien (ed.), Önel Verlag, Köln, 1996.

121 Ercilasun, Bilge: *İkinci Meşrutiyet Devrinde Tenkit*, Ankara 1995, s. 203.

ALTINCI BÖLÜM

SONUÇ

İkinci Meşrutiyet dönemi Jöntürk düşüncesi devletin nasıl kurtarılacağı sorusu etrafında dönüyordu. Eğitim, kültür ve ekonomi politikalarında alınan önlemler bu amaca hizmet ediyordu. Bir yeni entelektüel elit olarak Jöntürkler, Osmanlı toplumunun ekonomik, sosyal ve politik modernleşmesinin kültürel ve düşünsel modernleşmeyle desteklenmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Yeni entegrasyon ve meşruiyet ideolojileri olarak çok etnili ve çok kültürlü Osmanlıcılık, İslamcı reformizm, radikal bir Batılılaşma ve Türk milliyetçiliği tartışma gündemindeydi. 1912/13 Balkan Savaşı'ndan sonra Türk milliyetçiliği yaklaşımı ağır bastı. Jöntürkler, Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupalı devletlere bağımlılıktan kurtarmak için Türk milli bilincini yükseltmeyi denediler. Bunun için de büyük devletler arasında en az tehlikeli gördükleri Alman İmparatorluğu'yla işbirliği yaptılar.

Jöntürklerin ordu, eğitim, ekonomi ve idaredeki reform girişimlerinin sonuçları olarak aşağıdaki hususlar sayılabilir:

1. Jöntürk reformlarının çekirdeğini ordunun yeniden yapılandırılması oluşturuyordu. Türk ordusunun yeni bir düzene sokulması için General Liman von Sanders kumandasında bir Alman misyonunun yardımı istendi. Eğitim ve kumanda yetki-

leri mevcut olan Misyon Genelkurmay'da anahtar mevkide bulunuyordu. Bu da uluslararası diplomatik krize neden olmuştu. Osmanlı ordusunun Alman subayları tarafından yeniden yapılandırılması, Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın, Balkan Savaşı'ndan sonra ve Ermeni sorunu gündeme gelmişken, 1913 yılı başında geliştirdiği programın ana hatlarından birisiydi. Genelkurmay arşivinin dosyalardan, askeri alandaki Alman-Osmanlı işbirliğinin sadece mühimmat sevkıyatı ve Alman subayların yol göstericiliği gibi şimdiye kadar yapılan araştırmalarda belirtilen alanlarla sınırlı kalmadığı anlaşılmaktadır. Alman *know-how*'ı istihkâmcılıkta, iletişim teknolojilerinde, sahra sıhhiyeciliğinde, taşımacılıkta ve gemi yapımında da kullanıldı. Almanya, Osmanlı askeriyesinde yapılan tüm önemli yeniliklerde yer almıştı: Düzenli orduya geçişte, silah tekniklerinin ve lojistiğin iyileştirilmesinde, yeni silah sınıflarının yapımında. Operasyon alanında Alman etkisi oldukça kuvvetliyken, Jöntürk subaylar karar mekanizmasında kumandayı ellerinde bulunduruyorlardı.

Öte yandan Osmanlı ordusunda görevli Alman Askeri Misyonu üyelerinden kimi Ermeni Tehciri'nin daha insanî koşullarda uygulanmasına çaba gösterirken, bir kısmı da tehcirin katı şekilde uygulanmasında aktif olarak rol üstlenmiştir. İlk tutuma örnek olarak, Alman Askeri Misyon Şefi Liman von Sanders'in müdahalesi ile İzmir'de Tehcir uygulamasından vazgeçilmesi verilebilir. İkinci tutuma örnek ise, misyonda görevli von Feldmaun'ın katı bir tehcir uygulamasına taraftar oluşudur.[1]

2. Osmanlı idaresinin idari ve hukuki reformla Avrupa örneğine göre modernleştirilmesi isteniyordu. Medeni hukukun gözden geçirilmesi işine yoğun biçimde koyulundu. Buna karşılık, özellikle Arap bölgelerinin kazanılmasına yardımcı olması düşüncesiyle başlatılan yerel idareler reformu yarı yolda kaldı. Osmanlı bürokrasisinin reformunda da Alman idare uzmanları yer aldılar.

---

1 Bu konuda bkz. Gencer, "Die Arwenische Frage im Kontext der devtsch osmani seken Beziehungen (1878-1915).

3. Jöntürk rejimi Osmanlı iktisadında da bir reform hedefliyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayileşmesini tetiklemek amacıyla bir "milli ekonomi" ve bir "milli burjuvazi" yaratılmak isteniyordu. Burada da Türkiye'den bir pazar ve hammadde kaynağı olarak yararlanmaya çalışan Alman İmparatorluğu ile bir menfaat birlikteliği oluştu.

4. Jöntürkler kitlelerin örgütlenip seferber edilmesinde de başarılıydılar. Örneğin daha 1908'de, Bosna-Hersek'in ilhakı nedeniyle Avusturya mallarının boykotu, keza 1914'te kapitülasyonların kaldırılması için büyük bir gösteri tertiplenmişti.

5. Eğitim ve öğretim sistemi bakımından Jöntürkler Avrupa eğitim idealini benimsemişlerdi ve bunun bütün toplumsal sorunları çözecek bir reçete olduğunu düşünüyorlardı. Yeni bir eğitim felsefesi yerleştirmeyi ve yeni bir öğretim sistemi yaratmayı denediler. Geniş halk kitlelerinin öğrenim ihtiyacını karşılamak amacıyla ilk ve orta dereceli okullara yoğunlaşmışlardı. Böylelikle yüksek okullara sağlam temel oluşturulacaktı. O zamana kadar eğitim reformu hep "yukarıdan aşağıya" denenmişti, yani ilk ve orta derecede taşıyıcı bir temel atılmadan işe yüksek okullardan başlanmıştı. Jöntürkler ise bunun aksini denediler; eğitim sistemi reformlarını "aşağıdan yukarıya" inşa ettiler. Geriye akademik eğitim görmüş işlevsel seçkinlerin kısa vadede nasıl yetiştirileceği problemi kalıyordu. Türk yüksek öğrenim kurumları oluşuncaya dek, kısa vadedeki uzman ihtiyacını kapatmak için çok sayıda Türk genci öğrenim görmek üzere Almanya'ya gönderildi. Jöntürkler eğitim politikalarında kadının hukuki ve sosyal statüsünün iyileştirilmesi için uğraş verdiler. Kadınlara okula gitme zorunluluğu getirildi, üniversite öğreniminin yolu açıldı ve medeni hukuk da cinslerin eşitliği yönünde modernleştirildi. Eğitim politikasında da Jöntürk hükümeti Alman İmparatorluğu'ndan kapsamlı yardım aldı.

Alman tarafında askeri yardım, ekonomi politikası ve talim terbiye politikası aynı bağlamda görülüyordu. Alman kültür politikasında iki evre ayırdedilebilir: 1908'den 1912'ye kadar olan birinci evrede, Alman İmparatorluğu'nun diğer bü-

yük devletlerle girdiği rekabette Osmanlı İmparatorluğu nezdindeki prestijinin artırılmasına ve Osmanlı seçkinleri Alman dili ve kültürüyle tanıştırılarak sempatilerinin kazanılmasına çalışıldı. 1913-1918 yılları arasındaki ikinci evrede kültür faaliyetleri Alman dostu Jöntürklerle daha yakınlaşmaya dayanıyor ve Osmanlı-Türk toplumunun daha büyük kesimlerinin Alman düşünce ve değerler sistemine yakınlaştırılması niyetini taşıyordu.

Bu araştırmada gözler önünde serildiği gibi, Almanya'nın sağladığı askeri ve eğitim yardımları tamamen kendi politik ve ekonomik amaçlarına hizmet ediyordu. Fakat Alman yönetiminin hesapları ancak kısmen tuttu. Türkiye Almanlarla, kendi menfaatlerine uygun düştüğü sürece işbirliği yaptı. Gerek eğitim politikası alanında gerek askeri alanda menfaatlerin karşı karşıya geldiği her durumda Jöntürkler istediklerini yaptırıyor ve Alman niyetlerini akamete uğratıyorlardı.

Gerçi Osmanlı İmparatorluğu savaş koşulları altında müttefik devletlere bağımlıydı, ama müstakil bir rol de oynayabildi; zira Almanya ve Avusturya-Macaristan da Osmanlı İmparatorluğu'na müttefik olarak muhtaçtılar. 1915 yılında Çanakkale Muharebeleri'nde müttefik devletler başarı kazanınca, Türklerin kendilerine güveni olağanüstü arttı. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman okulların, kurumlarının kurulabilmesini güçleştirdi. Alman okullarının kurulması girişiminden, Türk kurumlarına uzman yerleştirme yoluna dönülmesi buna bağlıdır. Savaş koşulları altında, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman politikasının çok temel bir ikilemi ortaya çıkmıştır. Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu "Alman Mısır'ına" dönüştürebilmesi için askeri zafere ihtiyacı vardı. Ama savaşta elde edilen askerî başarılar da, Osmanlı İmparatorluğu'nu Alman emperyalizminin barışçıl nüfuzuna daha etkili bir şekilde karşı koyacak biçimde güçlendiriyordu. Wilhelm Almanyası bu yolla, –dolaylı da olsa– çok etnili Osmanlı İmparatorluğu'nu modernleştirerek milli devlete dönüştürmek isteyen Jöntürk milliyetçiliğini desteklemiş oldu.

Almanlar ile Türkler arasındaki ilişkiler ve kültürel alışveriş,

dilden, dinden ve zihniyet farklarından kaynaklanan zorluklarla da karşılaştı. Örneğin Almanlar, kendilerinin ön ayak oldukları Alman-Türk kurum ve kuruluşlarında hep projenin idaresini ellerinde tutmaya özen gösterdiler. Burada, Alman "kültür kibri" kendini göstermektedir.

Gerek Jöntürklerin toplumsal ve özellikle eğitimsel modernleşme projeleri gerekse Alman İmparatorluğu'nun kültürel faaliyetleri savaş süresiyle sınırlı değildi. Alman Türkiye uzmanları daha savaş esnasında barış zamanı için kapsamlı planlar yapıyorlardı. Alman İmparatorluğu'nun uzun vadeli olarak düşünülen kültürel faaliyeti, ta ki ilişkiler sonradan çok farklı koşullar altında yeniden kuruluncaya kadar, savaşın yenilgiyle sona ermesiyle ve Almanların Osmanlı İmparatorluğu'nu terk etmek zorunda kalmalarıyla akamete uğradı.

Türkiye'deki Alman eğitim faaliyetinin genel olarak pozitif bir bilançosu çıkarılabilir. Bu politika Türkiye'nin toplumsal modernleşmesine önemli bir katkı sağlamıştır. Gerçi Jöntürk hükümetinin ve onun Alman müttefiklerinin gayretleri savaş koşulları altında başlangıç aşamasında kaldı, ama Türk maarifinin Alman modeline göre yeniden yapılandırılmasında kısmî de olsa başarı sağlandı. Alman profesörlerinin reform çalışmaları cumhuriyet dönemindeki sıkı işbirliğine temel oluşturmuştu. Alman eğitim danışmanlarının reform çabaları birçok alanda meyvelerini cumhuriyet döneminde verdi. Bu bakımdan 1908-1918 arasındaki dönem cumhuriyetin laboratuvarı olarak tanımlanabilir.

Okuduğunuz çalışma Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki okul ve kültür politikası konusunda bir öncü olarak görülebilir. Çalışma, her iki ülkenin kültürleri ve toplumları arasındaki alışveriş ve ikili ilişkileri de incelemiş olmasıyla, kültürel etkileşim ve zihniyet tarihine bir katkı sağlamaktadır.

KAYNAKÇA VE LİTERATÜR

Aşağıdaki kaynakça eserde kullanılan ve konuyla ilgili önemli kaynaklarla sınırlıdır.

KAYNAKLAR

Şu arşivlerin kaynaklarından yararlanılmıştır:

BOA — Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul
Cevdet Hariciye,
Şura-yı Devlet Maarif Evrakı
Hariciye Hukuk.

ATASE — Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi, Ankara
Balkan Savaşı (Balkan), Kls. 67, 68
Birinci Dünya Savaşı (BDH), Kls. 1751

BArch — Berlin Federal Arşivi (Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde)
AA, Nr. 29083, 3964, 39523, 39526, 39528, 39529, 39530, 39531, 39532, 39533, 39563

BArch — Koblenz Federal Arşivi (Bundesarchiv Koblenz)
R 57 (neu) Alman Yurtdışı Enstitüsü,
No. 1153; 1010
R 43, F 2236
N 1017, Hans Delbrück terekesi
N 1408, Paul Rohrbach terekesi

GStA PK — Berlin'deki Prusya Kültür Varlığının Gizli Devlet Arşivi (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin)
I. HA Rep. 81 Münih, Nr. 2049;

I. HA Rep. 81 Hamburg, Nr. 13341

I. HA Rep. 89 Kayserin Gizli Danışma Kurulu (Geheimes Zivilkabinett), Nr. 13349, 13350

I. HA Rep. 120 C XIII 15, Nr. 89 Ticaret ve Sanayi Bakanlığı (Ministerium für Handel und Gewerbe)

HMA Hamburg Şehri Devlet Arşivi (Staatsarchiv der Freien und Hansestadt Hamburg)

Handschriftensammlung 2008

132-1 I 198 Gründung des "Deutschen und österreichischen Orientvereins" 1910

132-1 I Staatskommission für die Rechts - und Auswärtige Angelegenheiten I, 920

364-7 Professorenrat des Kolonialinstituts J VIII

364-8 Weltwirtschaftsarchiv C 16

364-8, F 3 Deutsch-Türkische Vereinigung

PA AA Berlin'deki Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin)

R 13747, 13748, 13749

HStAS Stuttgart'taki Devlet Merkez Arşivi (Hauptstaatsarchiv Stuttgart)

E 40/18, Bü 141; E/40/18, Bü 142; E 40/18, Bü 144

E 40/72, Bü 696; E 40/72, Bü 697; E 40/76, Bü 265

LİTERATÜR

Abalı, Ünal: "Ausländische Schulen in der Türkei", *ZfTS*, 9, (1), (1996), s. 19-34.

Adanır, Fikret: *Die Makedonische Frage, ihre Entstehung und Entwicklung bis 1908*, Wiesbaden 1979.[Adanır, Fikret: *Makedonya Sorunu. Oluşumu ve 1908'e Kadar Gelişimi* (çev. İhsan Catay), İstanbul; Tarih Vakfı Yurt Yay., 2002]

—: *Geschichte der Republik Türkei*, Mannheim 1995.

—: "Der Krimkrieg von 1853-1856; die Orientalische Frage", Torke, H.-J. (ed.): *Lexikon der Geschichte Rußlands. Von den Anfängen bis zur Oktoberrevolution*, Münih 1985, s. 217-219, 275-279.

—: "Deutschland im Spiegel türkischer Geschichtsschreibung", Doron, Kiesel; Sargut, Şener; Wolf-Almanasreh, Rosi (ed.): *Fremdheit und Angst, Beiträge zum Verhältnis zum Christentum und İslam*, Frankfurt a. M. 1988, s. 159-173.

—: "Der jungtürkische Modernismus und die nationale Frage im Osmanischen Reich", *ZfTS*, 2 (2), (1989), s. 79-91.

—: "Der Zerfall des Osmanischen Reiches", *Das Ende der Weltreiche: von den Persern bis zur Sowjetunion*, ed. Alexander Demant, Münih 1997, s. 108-128.

—: "Zum Geschichtsbild der nationalen Erziehung in der Türkei", *Internationale Schulbuchforschung* 10 (1988), s. 7-40.

—: "Wandlungen des deutschen Türkeibildes in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts", *ZfTS*, 4, (2), (1991), s. 195-211.

Ağvanzade Mehmed Süleyman: *Almanya Devleti*, İstanbul 1335 (1918).

—: *Alman Askeri ve Almanya'da Hayat-ı Askeriye*, İstanbul 1335 (1919).

—: *Almanya Tarihi*, İstanbul 1335.

Ahmad, Feroz: *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics (1908-1914)*, Oxford 1969.

—: "İttihat ve Terakki'nin Dış Politikası (1908-1919)", *TCTA*, s. 293-303.

—: "Doğmakta olan bir Burjuvazinin Öncüsü: Genç Türkler'in Sosyal ve Ekonomik Politikası (1908-1918)", *İttihatçılıktan Kemalizme*, 3. Basım, İstanbul 1996, s. 25-60.

—: "The Late Ottoman Empire 1900-1918", Kent, M. (ed.): *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Londra 1984, s. 5-30.

Akarlı, Engin Deniz: *The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics Under Abdulhamids II (1876-1909): Origins and Solutions*, Princeton University, doktora tezi, 1976.

Akçura, Yusuf: *Üç Tarz-ı Siyâset*, 4. Basım, Ankara 1998.

Akşin, Sina: *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1986.

—: *31 Mart Olayı*, Ankara 1970.

—: "Jön Türk Hareketinin Dönemlendirilmesi", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, III. Cilt, Ankara 1983, s. 1789-1796.

—: "İttihat ve Terakki", *TCTA*, s. 1422-1435.

—: "Jön Türkler", *TCTA*, s. 832-843.

Aktaş, Hayati: *Türk-Alman Askeri İlişkileri (1913-1918)*, Konya 1994.

Akyüz, Yahya: *Türk Eğitim Tarihi. Başlangıçtan 1985'e kadar*, Ankara 1985.

Ali Almas: *Halbmond und Adler, eine Rede zur Förderung "Deutsch-Türkischen Vereinigung" in Berlin*, Greiz 1915.

Alkan, Ahmet Turan: *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Ankara 1992.

Alkan, Mehmet O.: "Modernisation from Empire to Republic and Education in the Process of Nationalism", *Ottoman past and today's Turkey*, ed. Kemal H. Karpat, Leiden 2000, s. 47-132.

Arai, Masami: *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, İstanbul 1994.

Arslan, Ali: *Darülfünun'dan Üniversite'ye*, İstanbul 1995.

Atay, Hüseyin: *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983.

Aydın, Hayrettin: *Der jungtürkische Versuch der Erringung politischer und wirtschaftlicher Unabhängigkeit am Beispiel der Aufhebung der Kapitulationen im Ersten Weltkrieg*, yayımlanmamış yüksek lisans çalışması, Hamburg 1992.

Balkan Harbi (1912-1913). Harbin Sebepleri, Askeri Hazırlıklar ve Osmanlı Devletinin Harbe Girişi, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1. Cilt, 2. Basım, Ankara 1993.

Banse, Ewald: *Die Türkei. Eine moderne Geographie*, 3. Basım, Braunschweig, 1919.

Baumgart, Winfried: "Das 'Kaspi-Unternehmen' - Größenwahn Ludendorffs oder Routineplanung des deutschen Generalstabs?" *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, N.F. 18 (1970), s. 47-126; s. 231-278.

Baydur, Mithat: Modernleşme bağlamında Tanzimat, *Türkiye Günlüğü*, 31 (1994), s. 89-93.

—: Osmanlı-Alman İlişkilerinde Anadolu ve Bağdad Demiryollarının Yeri, *Osmanlı*, Cilt 2, ed. Güler Eren, Ankara 1999, s. 345-360.

Bayur, Yusuf Hikmet: *Türk İnkılâbı Tarihi*, 3. Cilt, Ankara 1983.

Becker, Carl Heinrich: *Das türkische Bildungsproblem*, Bonn 1916.

—: "Deutschland und der İslam", *Der Deutsche Krieg, politische Flugschriften*, ed. Ernst Jäckh, 24. sayı, Stuttgart ve Berlin 1915, s. 5-31.

—: *Deutsch-türkische Interessengemeinschaft*, Bonn 1914.

Berkes, Niyazi: *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978.

— (ed.): *Turkish nationalism and western civilisation: selected essays of Ziya Gökalp*, Londra 1959.

Bice, Hayati: *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara 1991.

Bihl, Wolfdieter: "Die Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und dem Osmanischen Reich im Ersten Weltkrieg", *Österreichische Osthefte*, 24 (1982), s. 33-52.

Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas, 4 Bände, Münih 1974.

Birinci, Ali: "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Kuruluşu ve İlk Nizamnâmesi (1895)", *Osmanlı*, Cilt 2, s. 401-409.

Black, Cyrill E.: "A Comparative approach to the preconditions of Ottoman Modernisation", *International Journal of Turkish Studies*, cilt 1, No. 2, (Güz 1980), s. 25-37.

Blankenburg, W.: "Die Zukunftsarbeit der deutschen Schule in der Türkei", *Länder und Völker der Türkei*, ed. Hugo Grothe, Schriftensammlung des Deutschen Vorderasienkomitees, sayı 1, Leipzig 1915.

Blaschke, Jochen und van Bruinessen, Martin (ed.): *İslam und Politik in der Türkei*, (Jahrbuch zur Geschichte und Gesellschaft des Vorderen und mittleren Orients), Berlin 1984.

Brockelmann, Carl: "Das Nationalgefühl der Türken im Lichte der Geschichte", *Hallesche Universitätsreden*, 10, Halle (Saale) 1918, s. 4-22.

Brown, L. Carl: *Imperial legacy the Ottoman imprint on the Balkans and the Middle East*, New York 1996.

Buhbe, Matthes: *Türkei: Politik und Zeitgeschichte*, Opladen 1996.

Celkan, Hikmet Yıldırım: *Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi*, İstanbul 1990.

Cunningham, A: Stratford Canning and the Tanzimat, Polk, W. R. R. L. (ed.): *Beginnings of Modernization in the Middle East. The nineteenth century*, Chicago, Londra 1968.

Çetinsaya, Gökhan: "'Çıban başı Koparmamak': II. Abdülhamid Rejimine Yeniden Bakış", *Türkiye Günlüğü*, 58 (1999), s. 54-63.

Çıkar, Mustafa: *Von der Osmanischen Dynastie zur türkischen Nation. Politische Gemeinschaften in osmanisch-türkischen Schulbüchern der Jahre 1876-1938*, Darmstadt 2001.

Dahlhaus, Friedrich: *Möglichkeiten und Grenzen auswärtiger Kultur- und Pressepolitik; dargestellt am Beispiel der deutsch-türkischen Beziehungen 1914-1928*, Frankfurt a. M. 1990.

Davison, Roderic H.: "Westernized Education in Ottoman Turkey", - *Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1923. The Impact of the West*, Texas 1990, s. 166-179.

—: "Foreign and Environmental Contributions to the Political Modernization of Turkey", - : *Essays in Ottoman and Turkish History 1774-1923. The Impact of the West*, Texas 1990, s. 73-95.

—: "The French language as a vehicle for Ottoman Reform in the nineteenth century", *Varia Turcica* XVI, (İstanbul-Paris 1990), s. 125-140.

Dawletschin-Linder, Camilla: "Die Rolle der europäischen Mächte bei der Auflösung des Osmanischen Reiches: Auswirkung für Türken und Griechen", *ZfTS*, 2 (1992), s. 171-186.

Delfs, Hermann: *Die Politik der Mächte beim Zerfall des Osmanischen Reiches*, Kiel 1954.

Deniz, Faruk: Osmanlı-Almanya İlişkileri ve Almanya'nın Osmanlı Modernleşmesine Etkisi Üzerine Notlar (1718-1918), *Bilim ve Sanat Vakfı Bülteni*, 48 (2000), s. 10-31.

Deringil, Selim: "II. Abdülhamid'in Dış Politikası", *TCTA*, s. 304-307.

—: *The well-protected domains. Ideology and the legitimation of power in the Ottoman Empire 1876-1909*, Londra/New York 1999.[Deringil, Selim: *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi 1876-1909, İstanbul; YKY, 2002.]*

Deutsch-Türkische Vereinigung, Mitteilungen, Nr. 1-7, Berlin, Mart 1918-Şubat 1919.

Dietrich, Anne: *Deutschsein in İstanbul: Nationalisierung und Orientierung in der deutschsprachigen Communitiy von 1843 bis 1956*, Opladen 1998.

Diner, Dan: "Die Politisierung des Unterschieds. Über Religion und Nationalität im Osmanischen Reich des 19. Jahrhunderts", *Essener Unikate*, 6/7 (1995), s. 121-129.

Djemal Pasha, A.: *Erinnerungen eines türkischen Staatsmannes*, Münih 1922.

"Der Zusammenbruch der jungtürkischen Herrschaft", *Der Christliche Orient*, 12 (Potsdam 1912), s. 119-126.

Dölen, Emre: "Darülfünun", *TCTA*, s. 476-477.

Düstur, [Birinci tertib] 4. Cilt: İstanbul, 1289-1335 (1872-1917); [İkinci tertib] 12. Cilt: 1329 (1911-1927).

Dyer, Gwynne: "The Origins of the 'Nationalist' Group of Officer in Turkey 1908-1918", *Journal of Contemporary History*, 8 (1973), 4, s. 121-164.

Edip, Halide: *Das neue Turan. Ein türkisches Frauenschicksaal*, Weimar 1916.

Emin, Achmed: *Die Türkei*, Gotha 1918.

Emiroğlu, Kudret: *Anadolu'da Devrim Günleri. İkinci Meşrutiyet'in İlanı Temmuz-Ağustos 1908*, Ankara 1999.

Endres, Franz Carl: *Die Türkei. Eine Einführung in das Verständnis von Land und Volk*, Münih 1918.

Eraslan, Cezmi: *II. Abdülhamid ve İslam Birliği, Osmanlı Devleti'nin İslam Siyaseti (1856-1908)*, İstanbul 1992.

Ercilasun, Bilge: *İkinci Meşrutiyet Devrinde Tenkit*, Ankara 1995.

Eren, Güler (ed.): *Osmanlı*, 12 Cilt, Ankara 1999.

Ergil, Doğu: "A Reassessment: The Young Turks, their politics and anti-colonial struggle", *Balkan Studies*, 16 (1975), s. 26-72.

Ergin, Osman: *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt: 3-4, İstanbul 1977.

Ergün, Mustafa: *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)*, Ankara 1996.

—: "Türk Eğitiminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt VI, 17, (Mart 1990), s. 435-457.

—: "Die Deutsch-Türkischen Erziehungsbeziehungen während des ersten Weltkrieges", *OTAM*, 3, (Ankara, 1992), s. 194-210.

—: "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları", *AÜDT-CFD*, cilt 30, Nr. 1-2, Ankara 1982, s. 59-89.

Erickson, Edward J.: *Ordered to die: a history of the Ottoman army in the first World War*, Londra 2001.

Erişigil, Mehmet Emin: *Ziya Gökalp*, İstanbul 1984.

Ersoy, Mehmet Akif: *Safahat*, ed. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1966.

Eskicumalı, Ahmet: *Ideology and education: Reconstructing the Turkish curriculum for social and cultural change (1923-1946)*, Ann Arbor 1994.

Farah, Irmgard: *Die deutsche Pressepolitik und Propagandatätigkeit im Osmanischen Reich von 1908-1918, unter besonderer Berücksichtigung des "Osmanischen Lloyd"*, Stuttgart 1993.

Faroqhi, Suraiya: *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich. Vom Mittelalter bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts*, Münih 1995.

—: *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Münih 2000.

Findley, Carter V.: *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton 1980.

—: *Ottoman Civil Officialdom. A Social History*, Princeton 1989.

Fischer, Fritz: *Griff nach der Weltmacht, Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschlands 1914/18*, 1. Basım, Kronberg 1977.

—: *Der Erste Weltkrieg und das deutsche Geschichtsbild. Beiträge zur Bewältigung eines historischen Tabus*, Düsseldorf 1977.

—: *Krieg der Illusionen*, Düsseldorf 1969.

Fortna, Benjamin C: "İslamic morality in the late Ottoman 'secular' schools", *International Journal of Middle East Studies*, 32 (2000), s. 369-393.

Freitag, Ulrike: "Schutzmacht aller Muslime? Zur Geschichte deutscher Orientpolitik", *Blätter für deutsche und internationale Politik*, sayı 12/1995, s. 1461-1469.

Frey, Frederick W.: "Turkey. Education", *Political Modernisation in Japan and Turkey*, ed. Robert E. Ward/ Dankwart A. Rustow, Princeton 1964, s. 205-235.

Gabel, Hans: "Als Lehrer im türkischen Schuldienst", Schmidt, Franz ve Boelitz, Otto (ed.): *Aus deutscher Bildungsarbeit im Auslande*, Langensalza 1928, s. 86-93.

Geiss, Imanuel: *Der lange Weg in die Katastrophe. Die Vorgeschichte des Ersten Weltkriegs 1815-1914*, 2. Auflage, Münih 1991.

Gencer, Mustafa: *Nationale Bildungspolitik, Modernisierung und kulturelle Interaktion: Deutsch-türkische Beziehungen (1908-1918)*, Münster: LiT, 2002.

—: "1877-78 Osmanlı- Rus Harbi'nde Alman basınına göre; Plevne'den Berlin Konferansı'na Osmanlı Devleti", *I. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi Sempozyumu (1833-1900)* tebliği, Tokat 2000.

—: "20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Anadolusunda Alman Okulları", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi (12-15 Nisan 1999: İstanbul), Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri,* Derleyen: Hidayet Yavuz Nuhoğlu. - İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2001, s. 679-686.

—: "Osmanlı-Alman Münasebetleri Çerçevesinde Şark Meselesi'" *Türkler 13. Cilt,* Editörler: Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Ankara 2002, s. 34-39.

—: "Die Armenische Frage im Kontext deutsch-osmanischer Beziehungen 1878-1915", *Osmanismus, Nationalismus und der Kaukasus: Muslime und Christen, Türken und Armenier im 19. und 20. Jahrhundert* (baskıda)

Georgeon, François: *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri. Yusuf Akçura (1876-1915)* 2. Basım, Ankara 1996.

Gleich, Gerold von: *Vom Balkan nach Bagdad. Militärisch-politische Erinnerungen an den Orient*, Berlin 1921.

Göçek, Fatma Müge: *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü. Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, Ankara 1999.

—: *East Encounters West, France and the Ottoman Empire in the eighteenth Century*, New York 1987.

Gökalp, Ziya: *Turkish nationalism and western civilisation: selected essays*, ed. Niyazi Berkes, Londra 1959.

Gökay, Bülent: "Der Untergang des Osmanischen Reiches", *Welt-Trends*, Nr. 6, Berlin (Mart 1995), s. 36-44.

Grothe, Hugo: *Die asiatische Türkei und die deutschen Interessen,* Halle 1913.

—: [Emin ve Arif (çev.)]: *Almanlar Âtimizi Nasıl Görüyorlar*, (ed.) Tüccarzade İbrahim Hilmi, İstanbul 1330 (1914).

—: "Der türkische Nationalismus und sein Einfluß auf Staats- und Wirtschaftsleben der Türkei", *Deutsche Kultur in der Welt*, 2 (1916/17), s. 38-41.

Grothusen, Klaus-Detlev: "Vom Berliner Kongreß bis zur Konferenz von Lausanne (1878-1923): Höhepunkt und Ende der Orientalischen Frage", *ZfTS*, 2 (2), (1989), s. 93-111.

—: "Modernisierung und Nationsbildung. Modelltheoretische Überlegungen in ihre Anwendung auf Serbien und die Türkei", *Südost-Forschungen*, ed. Mathias Bernath, cilt 18 (1984), Münih 1984, s. 135-180.

— (ed.): *Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa*, Göttingen 1974.

— (ed.): *Südosteuropa-Handbuch, Band IV: Türkei*, Göttingen 1985.

Habiçoğlu, Bedri: *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve İskânları*, İstanbul 1993.

Hachtmann, O.: *Europäische Kultureinflüße in der Türkei*, Berlin 1918.

Haerkötter, Ruth: *Sultan Abdülhamid II. in der türkischen Publizistik seit Gründung der Republik. Vom kemalistischen Feindbild zur Symbolfigur national-religiöser Kreise*, Frankfurt a. M. 1996.

Hagen, Gottfried: *Die Türkei im Ersten Weltkrieg: Flugblätter und Flugschriften in arabischer, persischer und osmanisch-türkischer Sprache aus einer Sammlung der Universitätsbibliothek Heidelberg*, Frankfurt a. M. 1990.

Halaçoğlu, Ahmet: *Balkan Harbi sırasında Rumeli'nden Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara 1995.

Haley, Charles D.: "The Desperate Ottoman: Enver Pasa and the German Empire", *Middle Eastern Studies*, 30 (1994), s. 1-51; 224-251.

Hanioğlu, M. Şükrü: *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul 1966.

—: *The Young Turks in Opposition*, New York/ Oxford 1995.

—: *Preparation for a revolution: the Young Turks (1902-1908)*, Oxford 2001.

—: "Jön Türk Basını", *TCTA*, s. 844-850.

—: "Osmanlıcılık", *TCTA*, s. 1389-1393.

—: "Türkçülük", *TCTA*, s. 1394-1399.

—: "Die Genesis of Young Turk Revolution of 1908", *Osmanlı Araştırmaları*, 3. Cilt, İstanbul 1982, s. 277-300.

—: "Der Jungtürkenkongreß von Paris (1902) und seine Ergebnisse", *WI*, 33 (1993), s. 23-65.

Hartmann, Richard: "Ziya Gökalps Grundlagen des türkischen Nationalismus", *Orientalische Literaturzeitung*, 28, (1925), s. 578-610.

Haselsteiner, Horst: "Modernisierungsversuche in Ostmitteleuropa", *Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte 1994/2: Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert: Fremde Wege, eigene Wege*, [sorumlu Günter Schödl], Berlin 1994, s. 7-22.

Hassert, Kurt: *Das Türkische Reich. Politisch, geographisch und wirtschaftlich*, Tübingen 1918.

Hatemi, Hüseyin: 19. yüzyılda Medreseler, *TCTA*, s. 501-510.

Haydaroğlu, İlknur Polat: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara 1990.

Helfferich, Karl: "Die deutsche Türkenpolitik", *Im neuen Deutschland. Grundfragen deutscher Politik in Einzelschriften*, ed. Hermann Jordan, Berlin 1921.

Herzfeld, Hans: "Die Liman-Krise und die Politik der Großmächte in der Jahreswende 1913/14", *Berliner Monatshefte*, 2 (1933), s. 837-858; s. 973-993.

Heyd, Uriel: *Foundations of Turkish Nationalism. The Life and Teachings of Ziya Gökalp*, Londra 1950.

Hiller, Marlene P.: *Krisenregion Nahost. Russische Orientpolitik im Zeitalter des Imperialismus (1900-1914)*, Frankfurt a. M. 1985.

İhsanoğlu, Ekmeleddin: "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 335-395.

—: "Tanzimat Döneminde İstanbul'da Darülfünun kurma teşebbüsleri", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 397-438.

[İleri], Celal Nuri: *Harbden sonra Türkleri Yükseltelim*, İstanbul 1917.

İnalcik, Halil/Quataert, Donald: *An economic and social history of the Ottoman Empire (1300-1914)*, Cambridge 1994.

İpek, Nedim: *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Ankara 1994.

Jäckh, Ernst: *Die deutsch-türkische Waffenbrüderschaft*, Stuttgart 1915.

—: *Deutschland im Orient nach dem Balkankrieg*, Münih 1913.

—: *Der goldene Pflug*, Stuttgart 1954.

Jäschke, Gotthard: "Turanismus der Jungtürken. Zur osmanischen Außenpolitik im Weltkrieg", *WI*, 23, s. 1-54.

—: "Der İslam in der neuen Türkei", *WI*, 1, s. 1-174.

Kampen, Wilhelm van: *Studien zur deutschen Türkeipolitik in der Zeit Wilhelm II.*, Kiel 1968.

Kansu, Aykut: *The Revolution of 1908 in Turkey*, Leiden 1997

—: *Politics in post-revolutionary Turkey (1908-1913)*, Leiden 1999.

Karakaş, Mehmet: *Türk Ulusçul uğu'nun İnşası*, Ankara 2000.

Karal, Enver Ziya: *Osmanlı Tarihi, IX. Cilt: İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, Ankara 1996.

—: *Osmalı Tarihi*, VIII. Cilt, Ankara 1983.

Karpat, Kemal H.: *The politicization of İslam: reconstructing identity, state, faith, and community in the late Ottoman state*, New York 2001.

—: "The hijra from Russia and the Balkans: the process of self- definition in the late Ottoman state", *Muslim Travellers. Pilgrimage, Migration, and the Religious Imagination*, ed. Dale F. Eickelman and James Piscatori, Londra 1990, s. 131-152.

— (ed.): *Ottoman past and today's Turkey*, Köln 2000.

—: "The memoirs of N. Batzaria: The Young Turks and nationalism", *International Journal of Middle East Studies*, 6, (Londra 1975), s. 276-299.

—: "Reinterpreting Ottoman History: A Note on the Condition of Education in 1874", *International Journal of Turkish Studies*, cilt 2, no. 2, (Winter 1981-82), s. 93-100.

—: "The Social and Political Foundations of Nationalism in South East Europe after 1878: A. Reinterpretation", Ralph Melville/Hans-Jürgen Schröder (ed.): *Der Berliner Kongreß von 1878. Die Politik der Großmächte und die Probleme der Modernisierung in Südosteuropa in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1982, s. 385-410.

Kaser, Karl: *Südosteuropäische Geschichte und die Geschichtswissenschaft. Eine Einführung*, Viyana, Köln 1990.

Kazamias, Andreas: "The Education of the Greeks in the Ottoman Empire (1856-1923): A Case Study of 'Controlled Toleration'", *Schooling, educational policy and ethnic identity*, ed. Janusz Tomiak, Darmouth 1991, s. 343-367.

Kedourie, Elie: "Young Turks, Freemasons and Jews", *Middle Eastern Studies*, 7, I (1971), s. 89-104.

Kent, Marian: *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Londra 1984.

Kerner, Robert J.: "The Mission of Liman von Sanders", *The Slavonic Review*, 6 (1927-28) s. 12-27; s. 344-363; s. 543-560: 7 (1927/28) s. 90-112.

Keyder, Çağlar: *State and Class in Turkey. A Study in Capitalist Development*, Londra, New York 1987.

—: "Bureaucracy and Bourgeoisie: Reform and Revolution in the Age of Imperialism", *Review*, XI, 2, Bahar 1988, s. 151-165.

Kielmannseg, Peter Graf: *Deutschland und der Erste Weltkrieg*, Stuttgart 1980.

Kinross, John Balfour: *The Ottoman centuries, the rise and fall of the Turkish Empire*, Londra 1977.

Klein, Fritz: "Der Einfluß Deutschlands und Österreich-Ungarns auf das türkische Bildungswesen in den Jahren des Ersten Weltkrieges", *Wegenetz Eu-*

ropäischen Geistes. Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg, ed. Richard Georg Plaschka und Karlheinz Mack, Münih 1983, s. 420-432.

Kloosterhuis, Jürgen: "Deutsche auswärtige Kulturpolitik und ihre Trägergruppen vor dem Ersten Weltkrieg", *Deutsche auswärtige Kulturpolitik seit 1871. (achtzehnhunderteinundsiebzig): Geschichte und Struktur*, ed. Kurt Düwell ve Werner Link, Köln, Wien 1981, s. 7-36.

Kocahanoğlu, Osman Selim: *İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, İstanbul 1998.

Koçer, Hasan Ali: *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul 1992.

Kodaman, Bayram: *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991.

Kodaman, Bayram/ Saydam, Abdullah: "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 475-496.

Kohn, Hans: *Geschichte der nationalen Bewegung im Orient*, Berlin 1928.

Koloğlu, Orhan: *Bir Çağdaşlaşma Örneği olarak Cumhuriyet'in İlk Onbeş Yılı (1923-1938)*, İstanbul 1999.

Kössler, Armin: *Aktionsfeld Osmanisches Reich. Die Wirtschaftsinteressen des Deutschen Kaiserreiches in der Türkei 1871-1908*, doktora tezi, Freiburg /Br. 1978, New York 1981.

—: "Die Besuche Kaiser Wilhelms II. in Konstantinopel (1889, 1898, 1917)", *Das kaiserliche Palais in İstanbul und die deutsch-türkischen Beziehungen*, yay. Generalkonsulat der BRD, İstanbul 1989, s. 31-42.

Kreiser, Klaus: "Damenbäder und Kanonengießereien. Zur osmanischen Studienreise nach Deutschland, Juni/Juli 1911", Klaus Kreiser/Christoph Neumann (ed.): *Das Osmanische Reich in seinen Archivalien und Chroniken.* [Nejat Göyünç zu Ehren], Beirut 1997, s. 85-112.

—: "Le rôle de la langue française en Turquie et la culturelle allemande au, début du Xxe siècle", *Lempire Ottoman, la République de Turqie et la France*, ed. Hamit Bat et Jean-Louis Bacque-Grammont, İstanbul 1986, s. 405-417.

—: "Die Anfänge der Deutsch-Türkischen Hochschulbeziehungen", *Das Kaiserliche Palais in İstanbul und die deutsch-türkischen Beziehungen*, yay. Generalkonsulat der BRD, İstanbul 1989, s. 43-48.

Kuhlemann, Frank-Michael: *Modernisierung und Disziplinierung. Sozialgeschichte des preußischen Volksschulwesens 1794-1872*, Göttingen 1992.

Kuran, Ahmet Bedevi: *İnkılâp Tarihimiz ve "Jön Türkler"*, İstanbul 1945.

Kurt, Cahit: *Die Türkei auf dem Weg in die Moderne, Bildung Politik und Wirtschaft vom Osmanischen Reich bis heute*, Frankfurt a. M. 1989.

Kurdakul, Necdet: "Mehmet Sadık Rifat Paşa", *Tarih ve Toplum*, Kasım 1989, Cilt 12, Sayı 70, s. 56-62.

Kushner, David: *The Rise of Turkish Nationalism (1876-1908)*, Londra 1977.

Küçük, Cevdet: "II. Abdülhamid", *DIA*, cilt 1, İstanbul 1988, s. 217-220.

Kürşat-Ahlers, Elçin: "Die Brutalisierung von Gesellschaft und Kriegsführung im Osmanischen Reich während der Balkankriege (1903-1914)", Gestrich Andre-

as (ed.): *Gewalt im Krieg. Ausübung, Erfahrung und Verweigerung von Gewalt in Kriegen des 20. Jahrhunderts*, Münster 1996, s. 51-74.

Landau, Jacob M.: *Tekinalp. Bir Türk Yurtseveri (1883-1961)*, İstanbul 1996.

—: "Munis Tekinalp's Economic Views Regarding the Ottoman Empire and Turkey", *Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte: in memoriam Vanco Boskov*, ed. Hans Georg Majer, Wiesbaden 1986, s. 94-103.

— (ed.): *Atatürk ve Türkiye'nin Modernleşmesi*, İstanbul 1999.

Lepsius, Johannes, vd. (ed.): *Die Große Politik der europäischen Kabinette 1871 - 1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes*, Berlin 1923-1929.

Lewis, Bernard: *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 5. Basım, Ankara 1993.

—: "Turkey: Westernisation", *Unitiy and Variety in Muslim Civilisation*, ed. Gustave E. von Grunebaum, Chicago 1955, s. 311-331.

—: "The Ottoman Empire and its Aftermath", *Journal of Contemporary History*, 15 (1980), s. 27-36.

—: "'Why Turkey ?' The development of constitutional and representative government in the Ottoman Empire and Turkey in the 19. and 20. Centuries", *Turkish Review of Middle East Studies*, cilt 8, (İstanbul 1993), s. 9-22.

Lotthammer, Otto: "Als Lehrer in der Türkei während des Weltkrieges", Schmidt, Franz ve Boelitz, Otto (ed.): *Aus deutscher Bildungsarbeit im Auslande*, Langensalza 1928, s. 79-85.

Mahmud Muhtar Pascha (çev. Imhof Pascha): *Meine Führung im Balkankriege 1912*, Berlin 1913. [Mahmut Muhtar Paşa: *Balkan Savaşı. Üçüncü Kolordu'nun ve İkinci Doğu Ordusu'nun Muharebeleri*, 2. Basım, İstanbul 2003.]

Majoros, Ferenc/ Rill, Bernd: *Das Osmanische Reich (1300-1922)*, Regensburg 2000.

Mango, A.: "The Young Turks", *Middle Eastern Studies*, 8, I (1972), s. 107-117.

Mann, Traugott: "Deutsche und österreichische Forschungs- und Bildungsarbeit in der Türkei", *Zeitschrift für Politik*, X. cilt 1917, ed. Schmidt, Richard ve Grabowsky, s. 410-433.

Manzenreiter, Johann: *Die Bagdadbahn als Beispiel für die Entstehung des Finanzimperialismus in Europa (1872-1903)*, Bochum 1982.

Mardin, Şerif: *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İstanbul 1983.

—: *The Genesis of Young Ottoman Thought. A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton, N.J., 1962.

—: "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İktisadî Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)", *TCTA*, s. 618-634.

—: "Türkiye'de Din ve Laiklik", - *Türkiye'de Din ve Siyaset: Makaleler* 3, 2. Basım, İstanbul 1992, s. 37-80.

—: "Tanzimat ve Aydınlar", - *Türkiye'de Din ve Siyaset: Makaleler* 3, 2. Basım, İstanbul 1992, s. 266-300.

—: "Batıcılık", - : *Türk Modernleşmesi: Makaleler* 4, 6. Basım, İstanbul 1999, s. 9-20.

—: "Tanzimattan Sonra Aşırı Batılılaşma", - *Türk Modernleşmesi: Makaleler* 4, 6. Basım, İstanbul 1999, s. 21-79.

—: "19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti, - *Türk Modernleşmesi: Makaleler 4*, 6. Basım, İstanbul 1999, s. 81-101.

—: "İslamcılık", *TCTA*, s. 1400-1404.

Matuz, Josef: *Das Osmanische Reich. Grundlinien seiner Geschichte*, Darmstadt 1985.

McCarthy, Justin: *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia at the End of the Empire*, New York: New York UP, 1983.

—: *Death and Exile. The Ethnic Cleaning of Ottoman Muslims (1821-1922)*, Princeton 1995.

Mehmet Akif und Esad Mustafa: *Das Deutsche-Zeitwort*, İstanbul 1328 (1912).

Mehmed Dschelal Bey: *Meine Reise-Eindrücke in Deutschland*, Konstantinopel 1917

Mehmed Enis: *Alman Ruhu*, İstanbul 1330 (1914).

Mejcher, Helmut: "Die Bagdadbahn als Instrument deutschen wirtschaftlichen Einflußes im Osmanischen Reich", *Geschichte und Gesellschaft*,1, (1975), s. 447-481.

Melinz, Gerhard: "Vom osmanischen Mosaik zur türkischen Staatsnation. Aspekte der Nationalstaatsbildung und des Nationalismus im mittleren Osten", *Nationalismus: Wege der Staatsbildung in der außereuropäischen Welt*, ed. Ernst Bruckmüller, Viyana 1994, s. 51-75.

Mommsen, Wolfgang Justin: "Ägypten und der Nahe Osten in der deutschen Außenpolitik 1870-1914", - (ed.): *Der autoritäre Nationalstaat, Verfassung, Gesellschaft und Kultur des deutschen Kaiserreiches*, Frankfurt a. M. 1990, s. 140-181.

—: *Großmachtstellung und Weltpolitik 1870-1914. Die Außenpolitik des Deutschen Reiches*, Frankfurt a. M./Berlin 1993.

Moreau, Odile: Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Askeri Misyonları, *Osmanlı*, 2, s. 334-344.

Muhammed, Abidullah: *Islâh-ı Medâris-i Kadîme*, İstanbul 1328 (ca. 1912).

Muhiddin, Ahmed: *Die Kulturbewegung im modernen Türkentum*, Leipzig 1921.

Mühlmann, Carl: *Oberste Heeresleitung und Balkan im Weltkrieg 1914-1918*, Berlin 1942.

—: *Deutschland und die Türkei 1913-1914. Die Berufung der deutschen Militärmission nach der Türkei 1913, das deutsch-türkische Bündnis 1914 und der Eintritt der Türkei in den Weltkrieg*, Berlin 1929.

—: "Die Deutsche Militärmission in der Türkei", *Wissen und Wehr*, 19 (1938), s. 847-855.

Mülazim-i evvel Mustafa: *Alman Ordusu'nda Müşâhedatım*, İstanbul 1912.

Müller, E.: *Die wirtschaftliche Bedeutung der Bagdadbahn*, Zürich 1919.

Neulen, Hans Werner: *Feldgrau in Jerusalem, Das Levantekorps des kaiserlichen Deutschland*, Köln 1990.

Nossig, Alfred: *Die Neue Türkei und Ihre Führer*, Halle (Saale) 1913.

Oba, Ali Engin: *Türk Milliyetçiliği'nin Doğuşu*, Ankara 1995.

Ortaylı, İlber: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfûzu*, (1. Basım 1981), İstanbul 1998.

Otto, Liman von Sanders: *Fünf Jahre Türkei*, Berlin 1920.

Özbudun, Ergun: "Antecedents of Kemalist Secularism. Some thoughts on the Young Turk Period," Evin, Ahmet (ed.): *Modern Turkey: continuity and change*, Opladen 1984, s. 25-44.

Özyüksel, Murat: *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul 1988.

Palmer, Alan: *Verfall und Untergang des Osmanischen Reiches*, Münih 1994.

Pamuk, Şevket: *Osmanlı Ekonomisi'nde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, 2. Basım, İstanbul 1994.

Peters, Richard: *Die Geschichte der Türken*, Stuttgart 1966.

Petrosyan, Yuriy Aşatoviç (çev. Mazlum Beyhan und Ayşe Hacıhasanoğlu): *Sovyet gözüyle Jöntürkler*, İstanbul 1974.

Pınar, Nedret: "Türkiye'de Alman Kültürü ve Goethe", *Erdem: Atatürk Kültür Merkezi Dergisi* (Ankara), Cilt 6, Ocak 1990, Sayı 16, s. 253-264.

Pohl, Manfred: *Von Stambul nach Bagdad. Die Geschichte einer berühmten Eisenbahn*, Münih, Zürih 1999.

Pomiankowski, Joseph: *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches. Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Ersten Weltkrieges*, Zürih 1928.

Quataert, Donald: "The Economic Climate of the 'Young Turk Revolution' of 1908", *Journal of Modern history (1979)*, on Demand Publ., D1147-D1161.

—: "The age of reforms (1812-1914)", *An economic and social history of the Ottoman Empire (1300-1914)*, ed. Halil Inalcik, Donald Quataert, Cambridge 1994, s. 759-946.

Quataert, Donald and Zürcher, Erik Jan (ed.): *Workers and working class in the Ottoman Empire and the Turkish Republik (1839-1950)*, Londra, New York 1995 [*Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiyesi'ne İşçiler (1839-1950)*, çev. Cahide Ekiz, İstanbul 1998].

Rathman, Lothar: *Stoßrichtung Nahost (1914-1918). Zur Expansionspolitik des deutschen Imperialismus im Ersten Weltkrieg*, Berlin 1963, Bölüm VII: "Kulturpolitische Aspekte der Nahostexpansion des Deutschen Imperialismuses im Ersten Weltkrieg", s. 179-195.

Regel, Fritz: "Die deutsche Forschung in türkisch Vorderasien", *Länder und Völker der Türkei*, ed. Hugo Grothe, Schriftensammlung des Deutschen Vorderasienkomitees, sayı 7, Leipzig 1915.

Ryll, Gerhard: "Türkische Schüler auf deutschen Schulen", Schmidt, Franz ve Boelitz, Otto (ed.): *Aus deutscher Bildungsarbeit im Auslande*, Langensalza 1928, s. 114-117.

Sadiq, Mohammad: "The Ideological Legacy of the Young Turks", *International Studies*, cilt 18, no. 2, Nisan-Haziran 1979, s. 177-207.

Sagaster, Börte: *Stationen des Lebensweges eines türkischen Schumachermeisters in Deutschland von 1917-1983. Kaiserreich –Drittes Reich– DDR*. Zentrum für Türkeistudien (ed.), Önel Verlag, Köln, 1996.

Sakaoğlu, Necdet: *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul 1991.

—: "Eğitim Tartışmaları", *TCTA*, s. 478-484.

Sarıkaya, Yaşar: "On the Decline of Ottoman Theological Schools: A Critical Re-assessment", *Turkish Journal of İslamic Studies*, cilt 3 (1999), s. 23-39.

—: *Die osmanischen Medresen unter der II. Meşrutiyet (1908-18)*, unveröffentlichte Magister-Hausarbeit, Bochum 1995.

Sayar, Ahmed Güner: *Osmanlı İktisat Düşüncesi'nin Çağdaşlaşması* (Klasik dönem'den II. Abdülhamid'e), 2. Basım, İstanbul 2000.

Shaw, Stanford Jay / Shaw, Ezel Kural: *History of the Ottoman Empire and modern Turkey, Vol. II: Reform, revolution, and republic: The rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge 1976. [Shaw, Stanford J. / Shaw, Ezel Kural: *Osmanlı İmparatorluğu ve modern Türkiye*, 2. Cilt, İstanbul 1983]

Shaw, Stanford J.: "Das Osmanische Reich und die moderne Türkei", *Der Islam II: Die islamischen Reiche nach dem Fall von Konstantinopel*, ed. Gustav Edmund von Grunebaum, Frankfurt a. M. 1980.

Schäfer, Carl Anton: *Deutsch-türkische Freundschaft*, Stuttgart, Berlin 1914.

—: *Ziele und Wege für die jungtürkische Wirtschaftspolitik*, Karlsruhe 1913.

Schieder, Theodor: *Nationalismus und Nationalstaat: Studien zum nationalen Problem im modernen Europa*, 2. Basım, Göttingen 1992.

Schmidt, Franz und Boelitz, Otto (ed.): *Aus deutscher Bildungsarbeit im Auslande. Erlebnisse, Erfahrung in Selbstzeugnissen aus aller Welt, 2. cilt Außereuropa*, Langensalza 1928.

Schmidt, Franz: "Vier Jahre als türkischer Schulreformer", Schmidt, Franz und Boelitz, Otto (ed.): *Aus deutscher Bildungsarbeit im Auslande*, Langensalza 1928, s. 34-74.

Schöllgen, Gregor: *Imperialismus und Gleichgewicht. Deutschland, England und die orientalische Frage (1871-1914)*, Münih 1984.

—: "'Dann müssen wir uns aber Mesopotamien sichern!', Motive deutscher Türkeipolitik zur Zeit Wilhelms II. in zeitgenössischen Darstellungen", *Saeculum*, 32 (1981), s. 130-145.

Schuh, Eduard von: *Die Türkei im Spannungsfeld des östlichen Mittelmeeres, eine politisch-wirtschaftliche Studie unter besonderer Berücksichtigung des angelsächsischen Einflusses*, Nürnberg 1954.

Schulte, Bernd F.: *Vor dem Kriegsausbruch 1914. Deutschland, die Türkei und der Balkan*, Düsseldorf 1980.

Schulze, Reinhard: *Geschichte der islamischen Welt im 20. Jahrhundert*, Münih 1994.

Schüle, Ernst: "Der Eintritt der Türkei in den Weltkrieg. Nach den Dokumenten der russischen Aktenpublikation", *Berliner Monatshefte*, 1935, s. 211-231.

Somel, Selçuk Akşin: "Osmanlılarda İslamiyet ve Modernleşme. Eğitim Tarihi Perspektifinden kısa bir Yeniden Değerlendirme", *Türkiye Günlüğü*, 58 (1999), s. 116-122.

—: *The modernization of public education in the Ottoman Empire (1839-1908): Islamization, autocracy, and discipline*, Leiden 2001.

Steinhaus, Kurt: *Soziologie der türkischen Revolution. Zum Problem der Entfaltung der bürgerlichen Gesellschaft in sozioökonomisch schwach entwickelten Ländern*, Frankfurt a. M. 1969.

Sugar, Peter F.: "Turkey. Economic and Political Modernisation", *Political Modernisation in Japan and Turkey*, Ed. Robert E. Ward/ Dankwart A. Rustow, Princeton, 1964, s. 146-175.

—: *Nationality and Society in Habsburg and Ottoman Europe*, Hampshire 1997.

Sussnitzki, Alphons J.: "Zur Gliederung wirtschaftlicher Arbeit nach Nationalitäten in der Türkei", *Archiv für Wirtschaftsforschung in Orient*, II, (Berlin 1917), s. 382-407.

Südosteuropa: Gesellschaft, Politik, Wirtschaft, Kultur; ein Handbuch, ed. Magarditsch Hatschikjan und Stefan Troebst, Münih 1999.

Süssheim, Karl: *The diary of Karl Süssheim: (1878-1947); orientalist between Munich and İstanbul*, Stuttgart 2002.

Swanson, Glen W.: "War, Technology and Society in the Ottoman Empire from the Reign of Abdülhamid II. to 1913: Mahmud Şevket and the German Military Mission", Parry, V. J. ve Yapp, M. E. (ed.): *War, Technology and Society in the Middle East*, Londra 1975, s. 367-385.

Szyliowicz, Joseph S.: "The Ottoman educational legacy: Myth or reality", Brown, L. Carl (ed.): *Imperial Legacy the Ottoman. Imprint on the Balkans and the Middle East*, New York 1996, s. 284-301.

Şişman, Adnan: "Galatasaray Mekteb-i Sultanisi", *DIA*, XIII, s. 323-326.

Şener, Abdüllatif: "Tanzimat ve Meşrutiyette Malî Politikalar", *Osmanlı*, cilt 3, Ankara 1999, s. 548-564.

Şenses, Mehmet: "Birinci Dünya Savaşı Öncesi ve Birinci Dünya Savaşı Sırasında 'İttihat ve Terakki Cemiyeti"nin Kültür Politikası ve Uyguladığı Kültür Proğramı", *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, Ankara 1996, s. 56-68.

[Taylan], Muslihiddin Adil: *Alman Hayat-ı İrfânı*, İstanbul 1333 (1917).

Taylor, E.: *Der Untergang der Dynastien*, Viyana 1963.

Tekeli, İlhan: "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", *TCTA*, s. 456-475.

Tekeli, İlhan/İlkin, Selim: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara 1993.

Türk Alman Dostluk Cemiyeti Nizamnâmesi 1332-1334 (1916-1918), İstanbul 1332 (1916).

Todorova, Maria: *Die Erfindung des Balkans. Europas bequemes Vorurteil*, Darmstadt 1999 [Todorova, Maria (çev. Dilek Şendil: *Balkanlar'ı Tahayyül Etmek*, İstanbul, 2003].

Toprak, Zafer: *Millî İktisat-Millî Burjuvazi*, İstanbul 1995.

—: *İttihat-Terakki ve Devletçilik*, İstanbul 1995.

—: "İkinci Meşrutiyet'te Fikir Dergileri", *TCTA*, s. 126-132.

—: "İkinci Meşrutiyet Döneminde İktisadî Düşünce", *TCTA*, s. 635-640.

—: "Millî İktisat", *TCTA*, s. 740-747.

Trumpener, Ulrich: *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton 1968.

—: "Suez, Baku, Gallipoli: The Military Dimensions of the German-Ottoman Coalition, 1914-18", *Coalition Warfare: An Uncasy accord*, ed. Keith Neilson ve Roy A. Prete, Waterloo 1983, s. 31-51.

—: "Germany and the End of the Ottoman Empire", Kent, M. (ed.): *a.g.e.*, s. 111-140.

Tunaya, Tarık Zafer: *Türkiye'de Siyasal Partiler, I: İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*, 3. Basım, İstanbul 1998.

—: *İslamcılık Cerayanı*, İstanbul 1962.

Turan, Kemal: *Türk-Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*, İstanbul 2000.

Tüccarzade, İbrahim Hilmi: *Maarifimiz ve servet-i ilmiyemiz. Felaketlerimizin esbabı*, İstanbul 1329 (1910).

Uçarol, Rifat: *Siyasi Tarih*, 3. Basım, İstanbul 1985.

Uhlig, Paul: *Deutsche Arbeit in Kleinasien von 1888 bis 1918, Versuch einer kulturgeographischen Zusammenfassung*, Greifswald 1925.

Ünal, Hasan: "Young Turk Assessment of international Politics (1906-1909)", *Middle Eastern Studies*, cilt 32, no. 2, April 1996, s. 30-45.

Vela, Wilhelm T.: *Die Zukunft der Türkei im Bündnis mit Deutschland. Eine politische und wirtschaftliche Studie*, Leipzig 1915.

Von der Goltz, Colmar: *Der Jungen Türkei. Niederlage und die Möglichkeit ihrer Wiederbelebung*, Berlin 1913.

—: *1912-1913 Balkan Harbi Barışından Sonra Osmanlı Yönetimi Üzerine Düşünceler*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1970.

Von Wenck, Wanda: "Erfahrungen im türkischen Schuldienst", Schmidt, Franz und Boelitz, Otto (ed.): *Aus deutscher Bildungsarbeit im Auslande*, Langensalza 1928, s. 94-105.

Wallach, Jehuda L.: *Anatomie einer Militärhilfe, Die preußisch-deutschen Militärmissionen in der Türkei (1835-1919)*, Düsseldorf 1985.

Walther, Andreas: "Zur Neugestaltung der Türkei", Delbrück, Hans (ed.): *Preußische Jahrbücher*, cilt 165, sayı 2, Berlin 1916, s. 229-242.

Wehler, Hans-Ulrich: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, 3. cilt, Münih 1995.

—: *Die Gegenwart als Geschichte*, Münih 1995.

—: *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Göttingen 1975.

—: *Umbruch und Kontinuität. Essays zum 20. Jahrhundert*, Münih 2000.

Werner, Ernst ve Markov, Walter: *Geschichte der Türken von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Berlin (Doğu) 1978.

Werner, Ernst: "Die Türkei am Vorabend des ersten Weltkrieges im Spannungsfeld der Großmächte", *ZfG*, 1968, cilt 2, s. 1563-1576.

— "Wesen und Formen des türkischen Nationalismus", *ZfG*, 1968, cilt 2, s. 1301-1308.

Würschmidt, J.: "Jungtürken und ihre Gegner", *Zwischen Kaukasus und Sinai, Jahrbuch des Bundes der Asienkämpfer*, cilt 3, Berlin 1923, s. 59-79.

Yalman, Ahmed Emin: *Turkey in My Time*, Norman 1956.

—: *Turkey in the World War*, New Haven 1930.

Yalçın, Hüseyin Cahit: *Siyasal Anılar*, 2. Basım, İstanbul 2000.

Yavuz, Hilmi: *Siyaset ve Kültür Tarihi açısından Osmanli Devleti ve İslam*, İstanbul 1991.

Yıldız, Ahmet: *"Ne Mutlu Türküm Diyebilene" Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İstanbul 2001.

Yılmaz, Veli: *1. Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, İstanbul 1993.

Ziegler, Karl Heinz: "Deutschland und das Osmanische Reich in ihren völkerrechtlichen Beziehungen", *Archiv des Völkerrechts*, 35. cilt 3. sayı, Eylül 1997, s. 255.

Ziemke, Kurt: *Die neue Türkei. Politische Entwicklung (1914-1929)*, Berlin ve Leipzig 1930.

Zimmerer, Heinrich: *Die Neue Türkei in ihrer Entwicklung von 1908 bis 1915*, Leipzig 1915.

Zürcher, Erik J.: "The Ottoman Legacy of the Turkish Republic: An Attempt at a new periodization", *WI*, 32 (1992), s. 237-253.

—: *Turkey. A Modern History*, Londra, New York 1994 [*Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* İstanbul, 1995 (1. basım)].

—: *The Unionist Factor. The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement (1905-1926)*, Leiden 1984.

—: "Young Turks, Ottoman Muslims and Turkish Nationalists: Identity Politics 1908-1938", *Ottoman past and today's Turkey*, ed. Kemal H. Karpat, Leiden 2000, s. 150-179.

Jöntürk modernizmi, İttihatçılık döneminde, "acilci" diyebileceğimiz bir yönelime girmişti. Bununla beraber, çok etnili Osmanlı İmparatorluğu'nu millî devlete dönüştürme yönelimi vardı. Her iki yönelim, "gecikmiş emperyalist" Almanya'nın Türkiye'ye dönük "barışçı nüfuz" siyasetiyle buluştu. Almanya, bu nüfuzunu, Türkiye'nin modernleşmesine ve millîleşmesine "rehberlik" etme misyonuyla ilerletmeye çalıştı. Osmanlı seçkinleri için düzenlenen Almanya gezileri; Osmanlı çırakların, öğrencilerin, subayların Almanya'ya eğitime gönderilmesi; bilgi, teknoloji ve kültür aktarımını planlı biçimde yürütmek amacıyla kurulan Türk-Alman ve Alman-Türk Dernekleri; özellikle de Osmanlı eğitim reformunda Almanya'nın etkili bir yardım ve danışmanlık rolü üstlenmesi, bu girişimin önemli boyutlarıydı. Hedef, İngiltere'nin Mısır'daki emperyal siyasetinden ilhamla, "Türkiye'yi Alman Mısır'ı yapmak" diye tanımlanıyordu. Mustafa Gencer'in çalışması, Almanya'nın bu kültürel nüfuz politikasını ve onun saiklerini ayrıntılı bir biçimde irdeliyor. Aynı zamanda İttihatçıların Alman modernizmine duydukları ilginin ideolojik motiflerini de ortaya koyuyor. Yazarın bir vargısı da, bu ilişkide kültürel aktarımın tek taraflı olmasına karşılık, Jöntürklerin ve Osmanlı yönetiminin Almanya ile işbirliğini tamamen kendi çıkarlarına göre "idare etmesi"dir. ■

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-0165-4
9 789750 501654